

Шухрат Эргашев

ҚАДИМГИ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР

2016/134-119377

ШУҲРАТ ЭРГАШЕВ

ҚАДИМГИ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР

ТОШКЕНТ
«О'ЗБЕКISTON»
2016

УЎК: 94(575.1)
КБК 63.3(5Ў)64
Э 74

Масъул муҳаррир:
тарих фанлари доктори, профессор **Қ. Ражабов**

Тақризчилар:
филология фанлари номзоди, доцент **М. Бобоев**,
тарих фанлари номзоди, доцент **Т. Бобоматов**

Замонавий цивилизациянинг шаклланишига катта таъсир кўрсатган Месопотамия, Қадимги Миср, Қадимги Яхудий, Қадимги Эрон, Қадимги Греция ва Рим ҳамда Қадимги Турк цивилизациялари тарихи ушбу китобдан ўрин олган. Анъанавий тарих китобларида баён қилинган сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатлардан ташқари, цивилизациялар тақдирида муҳим, баъзан ҳал қилувчи роль ўйнаган дин ва дунёқараш, адабиёт ва санъат ҳамда улар таъсирида шаклланган халқ характери ни ёритишга алоҳида эътибор берилган.

Китоб цивилизациялар тарихига бағишланган тадқиқотнинг биринчи қисми, унинг иккинчи қисми «Замонавий цивилизацияларнинг шаклланиши» деб номланиб, у Европа, Осиё, Америка ва Африкадаги замонавий цивилизацияларни қамраб олган.

Китоб тарихчи, талабалар, магистрантлар, тадқиқотчилар ва инсониятнинг қадим тарихи билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-28-497-5

© Шухрат Эргашев (муал.), 2016
© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2016

2016/134 А 9377 O'zbekiston MK

КИРИШ

«Цивилизация» тушунчаси фанга XVIII асрда европалик олимлар томонидан киритилган бўлиб, биринчи навбатда, Фарб маданиятидаги ўзликни англаш жараёнини акс эттиради. Сўнгги икки-уч аср давомида Фарб тадқиқотчилари бу тушунча ёрдамида Фарб жамиятининг бошқа «оддий» халқлардан фарқини, тўғрироғи, «устунлиги»ни аниқлашда фойдаланиб келдилар. Натижада Осиё, Африка ва Американинг ўзига хос цивилизацияларига нисбатан писандсизлик қарашлари шаклланиб, улардан европаликларнинг «алоҳида цивилизациячилик миссияси» ҳақидаги ғояни асослашда кенг фойдаланилди. Буюк географик кашфиётлардан бошлаб жаҳонда иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан етакчи бўлиб олган Европа маданият майдонида ҳам яққоҳукмронлик қилишга интилиб келди. Натижада давлатчилик, ҳуқуқ ва сиёсат соҳасидагина эмас, кундалик турмуш ва маданият соҳаларида ҳам европаликлар ўз намуналарини бутун дунёга жорий қилишга ҳаракат қилдилар. Аслида, жаҳон цивилизациялари тарихида бу ҳол янгилик эмас.

Инсоният тарихидаги энг қадимгилардан бири бўлган Шумер цивилизациясини унинг барча юксак ғоялари ва ахлоқий принципларига қарамасдан, иззатталаблик, ахлоқий идеаллардан анча йироқ бўлган тажовузкорлик ва энг асосийси, алоҳида афзалликка ва ҳукмронликка интилиш каби хислатлар барбод қилди. Бугунги Фарб цивилизациясининг характерида ҳам ушбу хислатларнинг мавжудлиги унинг ҳам ривожланиш босқичлари чексиз эмаслигидан далолат беради.

Қадимги Миср, Оссурия ва Қадимги Эрон цивилизациялари ўртасидаги рақобат уларнинг барчасини ҳалок қилди. Македониялик Александр қўшинлари шиддат билан Шарққа кириб келди ва цивилизациялар ўртасидаги биринчи тўқнашув Фарб фойдасига ҳал бўлди. Аммо ғолиблар матонати туфайли юзага келган Антик цивилизация ҳам абадий яшамеди. Ўз маданиятини инсоният тафаккури парвозининг энг юқори чўққиси деб билган юнонлар ва римликлар цивилизацияси

ҳам инсониятга кўплаб маданий янгиликлар қолдириб, варварлар босқини остида вайрон бўлди. Сўнги икки аср мобайнида кўплаб халқлар тараққиётининг мазмунига айланган Ғарб цивилизацияси техник ва технологик инновациялар, демократия ва инсон ҳуқуқлари каби тушунчалар билан бирга, маданий толерантликнинг шундай жиҳатларини намоён қилмоқдаки, бу цивилизация ривожининг янги босқичи эканлиги кўпчиликда шубҳа уйғотмоқда. 2014 йил «Евровидение» кўшйқлар танловида ғалаба қозонган австриялик трансвестит¹ (соқолли хоним) Кончита Вурст кўпчиликнинг назарида фақат замонавий Ғарб мусиқа маданиятининг эмас, балки бугунги Ғарб жамиятининг ахлоқий ҳолатини ҳам акс эттирувчи тимсолга айланди. Шу ўринда аҳолисининг ғайритабиий хулқи ва ўта ахлоқсизлиги туфайли худо томонидан жазоланиб, Ер юзидан супуриб ташланган Канъон шаҳарлари Содом ва Гоморра ҳақидаги ривоят бугун ҳам ўз долзарблигини йўқотмаганга ўхшайди.

Қадимги халқларнинг аксариятидан улар даҳосининг тимсоли бўлган ёдгорликлар, мифлар ва афсоналар сақланиб қолган. А. Тойнбининг ёзишича, инсоният тарихида 21 та цивилизация мавжуд бўлиб, улардан фақат 6 таси бугун ҳам фаолият юритмоқда². Бу қадимги цивилизацияларни, уларнинг юксак тараққиёти ва фожиали интиҳоси сабабларини ўрганиш бугунги жараёнларни ҳам теранроқ англашга ёрдам беради. Зеро, инсоният ўз ибтидосидан узоқлашган сари тарихини англашга, иддизларини теранроқ ҳис этишга интилиши кучайиб бормоқда. Айниқса, бугун, дунё сиёсати янги босқичга кирган, баъзи интеллектуалларнинг фикрича, трайбализм³ ва глобализм каби қарама-қарши йўналишдаги тенденциялар таъсири остида Европада миллий давлатчилик анъаналари дарз кетаётган бир пайтда, ўзликни англаш жараёни янгича аҳамият касб этмоқда. Агар шу пайтгача тараққиётнинг турли босқичларида халқлар, давлатлар ва цивилизациялар

¹ Трансвестизм (лотинча *transvestire* – кийимини алмаштирмак) – ижтимоий ахлоқ нормаларига мувофиқ бошқа жинсга тегишли.

² Қаранг: Тойнби А.Дж. Достижение истории. – М.: Прогресс, – 1991. – С. 77–79.

³ Трайбализм (инглизча *tribe* – қабила) – маданий-маиший, диний ва ижтимоий-сиёсий қабилавий бирлик. Бу бирликларнинг вазифаси асосан бойликларни ўз аъзолари орасида бўлиб олишдан иборат. Ҳозирги кунда ахборот воситалари ёрдамида бутун қитъаларда, масалан, Европада миллий давлат чегаралари барҳам топиб, қитъа (ёки дунё) катта *tribe*га айланиб бормоқда. (М. Маклюэн).

ўртасидаги қарама-қаршиликлар манбаини иқтисодий, диний ва мафкуравий муаммолар шакллантириб келган бўлса, айрим олимларнинг тахмин қилишича, бундан буён шаклланаётган янги дунёда можароларнинг асосий манбаини мафкуравий ва иқтисодий муаммолар ташкил этмайди. Энди инсониятни ажратувчи муҳим чегараларни, можароларнинг асосий манбаини маданият белгилаб беради. Глобал сиёсатнинг энг муҳим можаролари турли цивилизацияларга мансуб бўлган миллатлар ва гуруҳлар ўртасида юз беради. Цивилизациялар ўртасидаги тўқнашув жаҳон сиёсатининг устувор омилига айланади¹.

Бундан ташқари, цивилизация ўчоқлари Ер юзи бўйлаб кўчиб юриш хусусиятига эга. Бугун цивилизация тараққиётининг яловбардори бўлган Европа тарихий нуқтаи назардан яқиндагина жаҳолат ботқоғига ботган эди; цивилизация бу пайтда бошқа жойда — ҳозирда тараққиётнинг мутлақо илгори бўлмаган ерда — Осиё ва Шимолий Африкада гуллаб яшнаган.

Цивилизациянинг шу хусусиятидан келиб чиқиб, бир қатор олимлар энг қадимги ижтимоий-маданий тизимларни шу ҳудудда мавжуд бўлган цивилизациянинг тақдири ва жаҳон тарихий жараёнида эгаллаган ўрнига қараб уч гуруҳга бўлишни таклиф қилмоқдалар.

Биринчи гуруҳга ҳозир ҳам қадимги цивилизацияларнинг изи ва таъсири яққол сезилиб турган мамлакатларни киритишади. Бу хитой, ҳинд, эрон (форс), яҳудий цивилизациялари. Уларни «тирик» қадимги цивилизациялар деб аташ мумкин. Уларда фундаментал асослар, қадриятлар тизими, менталитетнинг ўзига хос жиҳатлари, аҳолининг маълум динларга — *конфуцийлик*, *буддавийлик*, *зардуштийлик* (*кейинчалик ислом*), *яхудо* динларига содиқлиги асрлар оша яшаб келаётганлиги ушбу жамиятларнинг умумий жиҳати ҳисобланади.

Қадимги «тирик» цивилизацияларнинг ўз замонавий ворисларига таъсирини француз олими Г. Лебон шундай таърифлайди: *«Халқнинг тақдирига тирикларга нисбатан марҳум авлод кўпроқ таъсир кўрсатади. Фақат улар томонидан ирқнинг асослари яратилган. Улар асрлар оша ғоя ва ҳисларимизни, демак, бизнинг хулқ-атворимизни белгилайдиган барча сабабларни шакллантириб келдилар. Ўтиб кетган авлодлар фақат ўзларининг жисмоний тузилишини мерос қилиб қолдирмаган; улар, шунинг-*

¹Қаранг: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. www.litmir.net/br/?b=11594.

дек, ўй-хаёллари ва фикрлари билан ҳам бизга таъсир кўрсатиб келмоқда. Мархумлар тириклар худосининг шак-шубҳасиз ягона моҳиятидир. Биз уларнинг хатолари учун жавоб берамиз, уларнинг эзгу ишлари учун мукофотга сазовор бўламиз»¹.

Иккинчи гуруҳни шартли равишда «ўлик» деб аташ мумкин бўлган қадимги цивилизациялар ташкил қилади. Улардан мерос бўлиб номлар, турли хил иқтисодий, ижтимоий, маънавий-маданий инновациялар қолган ва кейинги цивилизациялар томонидан ўзлаштирилган. Бу цивилизациявий гуруҳга Урук, Ур, Киш ва бошқа шумер шаҳар-давлатлари; Тир, Сидон ва бошқа Финикия шаҳарлари; Қадимги Миср, Карфаген, Бобил, Оссурия, Лидия подшолиги, Урарту давлати, Қадимги Греция ва Қадимги Рим империяси кабилар киради. Қадимги Турк цивилизацияси ҳам кўп жиҳатдан шу гуруҳга мансуб ҳисобланади.

Олимлар «афсонавий» деб атайдиган цивилизациялар ҳам алоҳида гуруҳни ташкил қилади. Буларга аморрийлар, оромийлар, киммерийлар, скифлар ва бошқа кўчманчи халқларнинг турли сиёсий бирикмалари киради². Бу цивилизацияларнинг жаҳон тараққиётига таъсири ҳозирча тўлиқ аниқланмаган ёки охиригача англалмаган.

Инсоният тарихини даврлаштирган яна бир қатор олимлар кишилик жамияти ривожланишини «ёввойилик → варварлик → цивилизация» кўринишида тасаввур қиладилар. Уларнинг аксарияти инсоният тарихида термачилик ва овчиликдан кейин деҳқончилик ва чорвачиликнинг пайдо бўлишини ёввойиликдан варварликка ўтиш, давлат, ёзув ва ҳуқуқнинг пайдо бўлишини эса варварликдан цивилизацияга ўтиш учун асос деб қарайдилар. Цивилизацияни шундай тушунишдан келиб чиқиб, Қадимги Шарқ инсоният цивилизациясининг бешиги, деб қаралади.

Қадимги Шарқ тушунчасининг ўзи ҳам турли даврларда ўзгариб турган. Кўпчилик олимлар Қадимги Шарққа Месопотамия, Қадимги Миср, Қадимги Эрон, Қадимги Ҳиндистон ва Қадимги Хитойни, яъни Ўрта Ер ва Эгей денгизлари қирғоқларидан Тинч океанигача бўлган ерларни киритадилар. Ҳозир бунга энг қадимги цивилизациялар қаторида қаралаётган Ўрта Осиёни ва Қадимги Турк цивилизациясининг илк мако-

¹ Фуртунагов В.В. История мировых цивилизаций. http://www.alleng.ru/d/hist_ym/hist120.htm. — С. 6.

² Қаранг: Шу асар, 6–7-бетлар.

ни бўлган, бугун Евроосиё деб аталаётган Буюк Даштни ҳам киритиш мумкин.

Қадимги Шарқ мамлакатлари учун хўжалик юритишнинг суворма деҳқончилик усули умумий бўлиб, шу сабабли бу мамлакатлар йирик дарёлар – Нил, Дажла ва Фрот, Ҳинд ва Ганг, Хуанхэ ва Янцзи, Амударё ва Сирдарё бўйларида шаклланган, деб ҳисоблайдилар. Баъзи олимлар шу жиҳатта асосий эътиборни қаратиб, инсоният тараққиётининг бу даврини «Дарёлар цивилизацияси» деб ҳам атайтиди¹.

Шундай цивилизациялар дастлаб пайдо бўлган жой Яқин Шарқда аниқланганлиги сабабли, бу минтақа Шарқнинг бошқа ҳудудларига нисбатан ажратилиб қаралади.

Яқин Шарқ минтақаси цивилизациялари тарихи жуда узоқ замонлардан – Ўрта Ер денгизи ҳавзасида тарихий жараёнларнинг бошланишидан дарак берувчи ёзма ҳужжатлардан бошланади. Ўрта Ер денгизи ҳавзасининг шарқий қисми минтақадаги барча халқларни ўзига жалб қилувчи умумий марказ ролини ўйнайди; минтақадаги халқларнинг ҳар бири эртами, кечми бу ерга ўз нигоҳини тикади ва унинг қирғоқларида бошқа халқлар билан учрашади, маданий мулоқотга киришади. Бу ҳол олимларга минтақани янада мазмунлироқ ном билан «Ўрта Ер денгизи Шарқи» деб аташ ва шу тариқа уни Ҳиндистон маданиятидан, айниқса, мустақил ривожланиш анъаналарига эга бўлган Хитой маданиятидан ажратиб кўрсатиш имконини беради. Доимий Ўрта Ер денгизига интилиб ривожланган Яқин Шарқ классик цивилизация² пойдеворининг шаклланишида Ҳиндистон ва Хитойга нисбатан анча муҳим роль ўйнайди.

«Қадимги цивилизациялар» деб номланган ушбу китобда инсоният тарихида жуда катта ўрин эгаллаган Месопотамия, Қадимги Миср, Қадимги Яҳудийлар, Қадимги Эрон, Қадимги Ҳиндистон, Қадимги Юнон ва Рим ҳамда Қадимги Турк цивилизациялари ҳақида ҳикоя қилинади. Замоनावий цивилизациявий жараёнларда маънавий омилнинг роли ортиб бораётганлигини инобатта олиб, ушбу цивилизацияларнинг юксак

¹ Қаранг: Мечников И.А. Цивилизация и великие исторические реки. <http://rukniqi.net/books/25844-tsivilizatsiya-i-velikie-istoricheskie-reki/>.

² Классик цивилизация деганда кўпчилик Фарб олимлари Юнон-Рим цивилизациясини назарда тутадилар. С. Хантингтоннинг фикрича, 500 йили германлар томонидан вайрон қилинган классик цивилизация асосида Фарб, Ислон ва Православ цивилизациялари пайдо бўлган. Қаранг: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. www.litmir.net/br/?b=11594.

тараққиётини таъминлаган ва айрим ҳолларда улар ҳалокатининг ҳам асосий сабабига айланган маънавий омилни ёритишга алоҳида эътибор қаратилди. Шунингдек, замонавий концепцияларнинг кўпчилигида ўз аксини топмаган Қадимги Турк цивилизациясининг параметрларини умумий қабул қилинган цивилизация назарияси доирасида қараб чиқишга ҳам ҳаракат қилинди.

Цивилизациялар тарихига бағишланган китобнинг иккинчи қисми «Замонавий цивилизацияларнинг шаклланиши» деб номланган бўлиб, унда қадимда шаклланган ва бутун ҳам фаолият юритаётган «тирик» цивилизациялар — Хитой, Ҳиндистон, Эрон цивилизациялари, шунингдек, пайдо бўлиши христіанлик ва ислом каби жаҳон динлари билан ҳамда Европа ва Осиёда миллий давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш жараёни билан боғлиқ цивилизациялар тадқиқ этилган. «Замонавий цивилизацияларнинг шаклланиши» номли иккинчи китобда цивилизацияларнинг асосини ташкил қилган миллатлар ва давлатлар тарихи, иқтисоди билан бир қаторда, шакланган сиёсий тузум, миллий оғ, менталитет ва урф-одатлар, санъат ва адабиёт, фан ва таълим тизимига алоҳида эътибор қаратилган.

І БОБ

**МЕСОПОТАМІЯ
ЦИВИЛІЗАЦІЯСИ**

ШУМЕРЛАР

«О Шумер, олам ичра энг буюк ер, сўймас нурга бурканган диёр, Шарқдан Фарбгача барча халқлар учун шлоҳий қонунларни ўрнатувчи ўлка!».

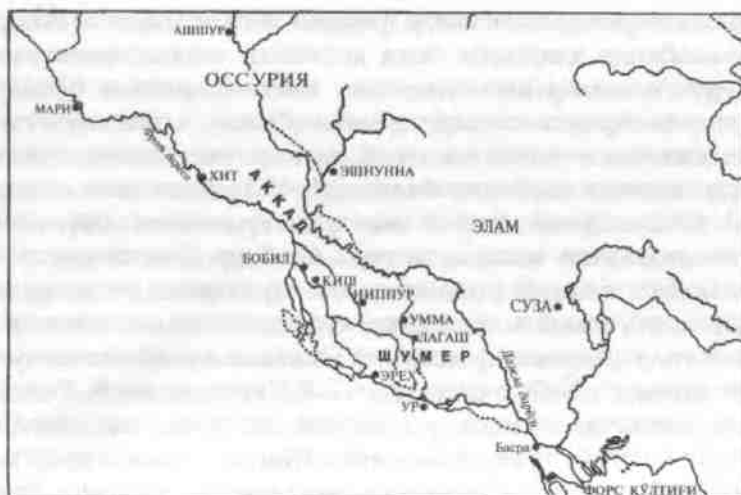
Бу шеърни жуда қадим замонда яшаган шумер шоири ўз юрти ҳақида тўлқинланиб ёзган эди.

Дажла ва Фрот дарёларининг ўрта ва қуйи оқимида жойлашган, ҳудуди, асосан, текисликдан иборат вилоятни қадимги юнон географлари Месопотамия¹ деб аташган. Ҳозир бу ҳудудда Ироқ давлати жойлашган. Месопотамия шимол ва шарқда Арманистон ҳамда Эрон тоғликлари билан туташиб кетган, ғарбда Сурия даштлари ва Арабистон чўллари билан чегараланган, жанубий ҳудудларини эса Форс қўлтиғи сувлари ювиб туради. Қадимги цивилизациянинг ривожланиш маркази ушбу ҳудуднинг жанубида — қадимги Бобилда жойлашган. Бобилнинг шимолий қисми Аккад, жанубий қисми Шумер деб аталган. Шимолий Месопотамиянинг нотекис, тепаликлардан иборат чўл қисмида Оссурия жойлашган.

Шумерлар² мил. авв. IV минг йилликнинг иккинчи ярмида Месопотамиянинг жанубида пайдо бўлиб, аста-секин бутун Месопотамия ҳудудини (шимолда ҳозирги Бағдод шаҳри атрофидан жанубда Форс қўлтиғигача) эгаллайдилар. Бундан олти

¹ Месопотамия — қадимги юнончадан олинган бўлиб, мезо — «ўрта» ёки «оралиқ», потамос — «дарё» деган маънони англатади. Дажла ва Фрот дарёлари оралиғидаги ерни қадимги юнонлар «Мезопотамия» деб атаганлар. Кейинчалик бу атама «Месопотамия» шаклида кенг тарқалган.

² Шумерлар ўзларини «санггига» — «қора бошлар» деб атаганлар. Бу халқни шумерлар деб аташни биринчи бор XIX асрда немис-яхудий олими Юлиус Шперт (1825 — 1905) «Аккад ва Шумер шоҳи» деб ўқилган қадимги ёзув асосида таклиф қилган.

Қадимги Яқин Шарқ.

минг йил илгари бу ерда инсоният тарихидаги энг қадимги цивилизациялардан бири — Шумер цивилизацияси яратилди¹.

Шумерларнинг келиб чиқиши ҳозирги кунгача номаълум ва баҳсли бўлиб қолмоқда. Мил. авв. II минг йилликдан етиб келган ҳужжатларни ўрганган бир қатор олимлар шумерлар Форс қўлтиғидаги ороллардан, аниқроғи, Делмун (Баҳрайн) оролидан келган, деб ҳисоблашади. Аммо бу тахминга қўшилмайдиган олимларнинг таъкидлашларича, шумер тилида «мамлакат» ва «тоғ» сўzlари бир хил айтилганлиги сабабли, шумерларнинг келиб чиқиши Осиёнинг тоғли қисмидан бўлиши керак, Делмунда эса тоғ йўқ. Шу сабабли, олимларнинг кейинги тадқиқотларига қараганда, шумерларнинг келиб чиқиши орийлардан олдинги ҳинд-эрон (Дравид) халқларига яқин бўлиб, Ҳиндистон яриморалининг жанубий қисмидан келган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар қалай, «Энмаркер ва Аратти хоқон» деб номланган қадимий эпосни тадқиқ қилган олимлар шундай хулосага келганлар². Айрим археологик ва антропо-

¹ Баъзи олимлар шумер афсоналарига асосланиб, уларнинг цивилизацияси бундан 7,5–8 минг йиллар илгари пайдо бўлган деб ҳисоблашади. Аммо археологик тадқиқотлар натижасида бу даъво исботланмаган. Қаранг: Баданин М.А. Древние цивилизации и пророки. <http://padabum.com/d.php?id=12067>. — С. 28–30.

² Шумерларнинг келиб чиқиш муаммоси ҳақида қаранг: Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. <http://www.twirpx.com/file/294653/>. — С. 17–19.

логик тадқиқотлар ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди¹. Энмаркер ва Лугальбанда ҳақидаги эпик дostonни тадқиқ этган бошқа бир гуруҳ олимлар шумерларнинг Каспий денгизи бўйларида жойлашган Аратти шаҳар-давлати билан яхши муносабатда бўлганлигини инobatга олиб, шу ер уларнинг асл ватани бўлиши мумкин, деб ҳисоблашади². Уларнинг тили агглютинатив³ тилда бўлиб, бошқа маълум тилларнинг бирортасига генетик яқинлиги аниқланмаган⁴. Альберт Олмстеднинг ёзишича, Бобилга келиб ўрнашган шумерларнинг от ва арагани бошқаришга усталлиги, жисмоний хусусиятлари ва агглютинатив «турон» тили уларнинг Марказий Осиёдан келиб чиққанлигига ишора қилади⁵. Ўзбек олимлари Б.Р.Каримов ва Қ.Ражабовнинг тахминича, шумерлар қадимги олтой тилида сўзлашган бўлиб, бу қадимги турк тилига яқин бўлган. Бунга шумер тилидаги кўплаб сўзлар ва грамматик шаклларнинг қадимги турк ва ҳозирги замон туркий тиллар билан мос тушиши асос бўлиши мумкин. Шу даврда қадимги олтой халқларининг дини бўлган тангрилик ҳам шаклланади. Бу дин шумерларда ўзининг ривожланган шаклини ҳамда «Тангри» номини олди ва уларнинг

¹ Қаранг: Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 47–48.

² Қаранг: Сэмюэл Крамер. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. <http://bookz.ru/authors/samuel-kramer/6umeri-177.html>.

³ Агглютинация – айрим тилларнинг, жумладан, ўзбек тилининг грамматик қурилишига хос хусусият – грамматик шакл ва ясама сўзларнинг сўз ўзаги ёки негизига аффикслар кўшилиши нитijasида ясалиши.

⁴ 1853 йили машҳур шумершунос олим Генри Роуленсон (1810–1895) миҳхат кашфиётчилари тилини аниқлаш жараёнида уни «скифча ёки туркийча», шумерларни эса «бобил скифлари» деб атайдди. Бунга асос қилиб тилларнинг морфологик хусусиятидаги ўхшашлик, яъни агглютинативлик ҳамда худо сўзининг иккала тилда ўхшаш жаранглиши: шумерча – дингир, туркча – тэнгри олинади. Иккала тилни таҳлил қилган тилшунос олим Ф.Хоммель 1915 йили шумер тилида туркчага мос тушувчи 200 дан зиёд сўзларни топди. Кейинги тадқиқотлар улар сонини янада оширди. Қаранг: Мингазов Ш. Этруски и тюрки. <http://kitap.net.ru/mingazov/etruski.php>. Ўзбек олимлари Б.Р.Каримов ва Қ.Ражабов ҳам Шумердан то Олтойгача бўлган ҳудудда яшаган аҳоли прототурк тилида сўзлашган деб тахмин қилади. Қаранг: Каримов Б.Р. Тангрианство и становление тюркского мира. <http://tengrifund.ru/konferencii/2-aya-konferenciya/tengrianstvo-i-stanovlenie-tyurkskogo-mira>.

⁵ Қаранг: Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. – С. 9.

инсониятга маълум бўлган энг қадимги ёзма манбаларида ўз аксини топди¹.

Шумер тилида бу тилга ва семит тилига мансуб бўлмаган сўзлар ҳам кўплаб учрайди. Ушбу сўзларни қадимги Ироқ аҳолисининг тили билан солиштириш ҳам ҳозирча ҳеч қандай натижага олиб келмади. Шундан келиб чиқиб, баъзи олимлар шумер тили ҳеч қачон муомала тили сифатида мавжуд бўлмаган, у бобиллик қоҳинлар томонидан яратилган сунъий тил бўлиб, ундан фақат диний маросимлар ва ёзувларда фойдаланилган, деб ҳисоблашади². Машҳур шумершунос олим Арно Пёбель шумер тилининг грамматик хусусиятларини тадқиқ этиб, «Шумер» ва Библиядаги «Шем» атамаларини битта деб ҳисоблайди ва шундан келиб чиқиб, шумерларнинг энг яқин аждоди яхудийлар, деган тахминни илгари суради³.

Антропологик тадқиқотлар натижаси санъат ашёларини ўрганиш орқали олинган маълумотларга мос келмаганлиги сабабли, шумерларнинг этник типи ҳам номаълумлигича қолмоқда. Қандай бўлганда ҳам шумерлар мил. авв. IV минг йилликнинг иккинчи ярмигача Шумерда яшамаганлар. Аммо шумерлар қаердан пайдо бўлганлиги ва ўзлари билан қандай маданиятни олиб келганлигидан қатъи назар, бир нарса аниқ: уларнинг келиши маҳаллий аҳоли билан ҳайратланарли даражада унумли этник ва маданий аралашувга ҳамда цивилизация ривож учун жуда муҳим бўлган ижодий импульсга олиб келди⁴. Икки маданиятнинг аралашуви натижасида тафаккур рағбатлантирувчи омилга эга бўлди – янги ғоялар пайдо бўлди, бадиий санъатда кескин юксалиш юз берди.

Шумерлар цивилизацияси ҳунармандчиликка эмас, қишлоқ хўжалигига асосланган бўлса-да, ўз характериға кўра шаҳар цивилизацияси эди⁵. Бу цивилизация тарихи иккита давр-

¹ Қаранг: Каримов Б.Р. Тангрианство и становление тюркского мира. <http://tengrifund.ru/konferencii/2-aya-konferenciya/tengriantstvo-i-stanovlenie-tyurkskogo-mira>.

² Қаранг: Генри Сартс. Величие Вавилона. История древней цивилизации Двуречья. <http://bookz.ru/authors/genri-sagqs/veli4ie-630.html>. – С. 4.

³ Қаранг: Сэмюэл Крамер. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. <http://bookz.ru/authors/samuel-kramer/umeri-177.html>. – С. 179–180.

⁴ Қаранг: Сэмюэл Крамер. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. <http://bookz.ru/authors/samuel-kramer/umeri-177.html>. – С. 25–26.

⁵ Қаранг: Шу асар, 42-бет.

га бўлинади: Убайд маданияти¹ даври суғориш иншоотларини куриш, аҳолининг кўпайиши ва кейинчалик шаҳар-давлатларга айланган йирик манзилгоҳларнинг пайдо бўлиши билан характерланади². Шумер цивилизациясининг иккинчи даври Урук маданияти (Ур шаҳри) билан боғлиқ. Бу давр қишлоқ хўжалигининг ривожланиши, монументал архитектура, керамика ва инсоният тарихидаги биринчи ёзувнинг пайдо бўлиши билан характерланади³. Бу ёзув лойдан ясалган тахтачаларга битилган бўлиб, ўзбек тилида «миххат» деб аталади. Ундан уч минг йил давомида фойдаланилган, кейин йўқотилиб, илк бор фақат XIX асрда шумершунос олимлар Генри Роуленсон (1810 – 1895) ва Юлиус Опперт (1825 – 1905) томонидан ўқилган.

Шумерлар Икки дарё оралиғида бобилликлар ва оссурияликлардан олдин пайдо бўлган ва шу пайтгача маълум бўлган ҳамда ўз ёзувлари орқали бизгача етиб келган тарихий маданиятларнинг энг қадимгиси – Шумер маданиятини яратганлар.

Жаҳон динлари, маданияти, адабиёти тарихида шумерларнинг ўрни бениҳоя катта. Бутун Яқин Шарқ, Ўрта Ер денгизи ҳавзаси, Фарбий Европа халқлари ўз тарихида Шумер маданиятининг кучли таъсирини ҳис этганлар. Шумер математикаси ва астрономияси бутун Яқин Шарқда энг аниғи ҳисобланган. Биз ҳозир ўрганиб қолган йилни фасларга, ўн икки ойга, ўн икки буржга бўлиш, бурчак, дақиқа ва секундни олтимишга бўлиб ўлчаш ҳам шумерлар кашфиётидир. Биз кўплаб юдузларни ва бошқа осмон жисмларини юнон ва араб тилларига таржима қилиниб, шу тиллар орқали бизгача етиб келган шумерча номлар билан атаймиз. Астрономия билан бирга пайдо бўлган ва минг йиллар давомида инсон тафаккурида ўз таъсирини йўқотмаган астрологияни ҳам шумерлар кашф қилганлар.

Инсонни комиллик сари элтувчи тизимли ҳаракат, фан ва санъатни ўқитиш билан шуғулланган дастлабки мактаблар ҳам мил. авв. III минг йиллик бошларида Шумернинг Ур шаҳрида

¹ 1919 йили инглиз археологи Х.Р.Холл томонидан очилган Ал-Убайд кўрғони номидан олинган.

² Баъзи олимлар, шумерлар Убайд маданиятининг ворислари, деган фикрга қўшилмайдилар, чунки шумерлар ҳеч қачон Убайд цивилизациясининг ҳамма ҳудудини эгалламаган. Қаранг: Генри Саггс. Величие Вавилона. История древней цивилизации Двуречья. <http://bookz.ru/authors/genri-saggs/veli4ie-630.html>. – С. 5.

³ Қаранг: Генри Саггс. Величие Вавилона. История древней цивилизации Двуречья. <http://bookz.ru/authors/genri-saggs/veli4ie-630.html>. – С. 7.

пайдо бўлган. Инсоният тарихидаги биринчи поэма — «Олтин давр» ҳақидаги поэмани ҳам шумерлар яратган. Дастанлардаги торли мусиқа асбоблари — лира ва арфани ҳам шумерлар ихтиро қилишган. Дори тайёрлаш ва руҳий таъсир (гипноз) орқали даволаш билан ҳам дастанлар шумерлар шуғулланишган ва бу илмни юқори даражада ривожлантиришган. Тиббиётта оид энг қадимги китоб — дорилар рецептини ҳам шумерлар ёзган¹. Шунингдек, одил судлов ва қонунчилик принципни ҳам шумерлар кашф қилишган. Умуман, С. Крамернинг фикрича, инсоният тарихида кулолчилик чархи, филдирак, плуг, елканли кема, қурилишда равоқ ва гумбаз усуллари, мис ва бронза қуйиш, игна билан тикиш, миҳпарчин билан улаш, кавшарлаш, тош ҳайкал ясаш каби ихтироларнинг пайдо бўлиши шумерлар фаолияти билан боғлиқ².

Аммо инсоният цивилизациясига шумерлар қўшган энг катта ҳисса — ёзувнинг кашф этилиши бўлди³. Ёзув инсон фаолиятининг барча соҳаларида тараққиётнинг қудратли омилига айланди: унинг ёрдамида мулкни ҳисобга олиш, ишлаб чиқаришни назорат қилиш, хўжаликни режалаштириш имкони пайдо бўлди, муқим таълим тизими шаклланди, маданий ёдгорликлар ҳажми ошди, натижада, ёзма матн қоидаларига асосланган янги анъаналар пайдо бўлди.

Ёзув ва маърифат одамлар ўртасидаги муносабатни ҳам ўзгартирди: илгариги қариндошлик (ёки қабиладошлик) алоқалари битта ёзув анъаналарига ва у асосида шакланган қадриятлар тизимига мансублик билан тўлдирилди.

¹ Шумер медицинаси ҳақида қаранг: Оппенхейм А.Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. <http://www.twirpx.com/file/875332/>. — С. 394 — 405.

² Қаранг: Сэмюэл Ной Крамер. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. <http://bookz.ru/authors/samuel-kramer/sumeri-177.html>. — С. 5.

³ Лео Оппенхеймнинг фикрича, бу даврда Яқин Шарқ ва Ўрта Ер денгизи ҳавзасидаги кўплаб халқларда ёзув тизими вужудга келган бўлиб, улар ичида фақат тош ва сополга ёзилганларигина бизгача етиб келган. Қаранг: Оппенхейм А.Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. <http://www.twirpx.com/file/875332/>. — С. 306 — 307. Бу даврда пайдо бўлган ёзув қондасига кўра, ҳар бир предмет ўз белгисига эга бўлган ва ёзув расм-белги тарзида ифодаланган. Бундай ёзув, умуман, ёзув тараққиётида янги босқич бўлиб, идеография деб аталади. Биринчи алифбони эса мил. авв. II минг йиликда финикияликлар кашф этган бўлиб, у 22 ҳарфдан иборат эди. Қаранг: Драчук В. Дорогами тысячелетий. <http://www.booksgid.com/science/3538-viktor-drachuk-dorogami-tysjacheletijj.html>. — С. 10 — 14.

Шумерлар томонидан кашф қилинган мис ва ундан фойдаланиш инсониятнинг бронза даврига ўтишини бошлаб берди.

Шумер маданияти Бобил маданияти билан бир макон ва замонда, ўзаро алоқада ривожланган. Бироқ, бу икки халқнинг тиллари турлича бўлган; улар ўртасидаги қалин алоқани ҳеч ким инкор қилмаса-да, ораларидаги фарқни ҳам илғамаслик мумкин эмас. Бу даврда шумерлар билан семитларнинг этник бирикиш даражаси номаълум, бироқ тадқиқотчилар иккала халқ ҳам ўз тилларидан фойдаланган деб ҳисоблашадилар. Ҳар қалай, Месопотамия тарихида бу икки халқ тинч-тотув яшагани, умумий сиёсатни ҳамда иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳамкорликда ҳал қилганлиги маълум.

Баъзи олимларнинг таъкидлашларича, бу ерда фақат иккита этнос ва улар тиллари эмас, иккита алоҳида маданиятлар мавжуд бўлган. Аммо мутахассис олимлар томонидан тарихий ҳужжатларни, айниқса, энг қадимгиларини ўрганиш шуни кўрсатдики, бу икки тилнинг қўлланилиши ҳамма жойда ва ҳар доим ҳам кишиларнинг этник мансублиги билан қатъий мос тушавермаган: баъзи шумерлар семитча, семитлар эса шумерча ёзганлар. Қайси тилнинг қўлланилиши, одатда, ҳужжатни ёзиш вақти, жойи ва мавзусига боғлиқ бўлган: шумер тили қадимий бўлганлиги сабабли маърифат тили ҳисобланган ва тарих осмонида бу тилни яратган халқнинг юлдузи сўнганидан кейин ҳам диний ва бадий матнларни ёзишда яна узоқ вақт қўлланилган¹. Фақат аста-секин бу тил ўз ўрнини бобил ва оссурия тилларига бўшатиб берди.

Шу тариқа бу икки маданиятни бир-биридан фарқлаш қисмангина тўғри бўлиши мумкин. Турли келиб чиқиши ва бошланиш даражасидаги фарққа қарамасдан, улар бир-бири билан чамбарчас боғланган. Шу сабабли, олимларнинг фикрича, бу шумер ёки Бобил-Оссурия цивилизацияси эканлиги тўғрисида баҳслашиш шарт эмас: биринчи навбатда, бу — Месопотамия цивилизацияси.

Тарихи | Юқорида айтилганидек, шумерлар Месопотамияда дастлаб мил. авв. IV минг йилликнинг иккинчи ярми — III минг йиллик бошларида пайдо бўлди. Аммо бу ҳужжатли тарих бўлиб, уларнинг асл тарихи анча олдинроқ бош-

¹ Шумер тили мил. авв. II минг йиллик бошларидаёқ ўлик тилга айланган эди. Аммо бу тил диний маросимлар ва фан тили сифатида милодий эранинг I асригача ўрганилиб келинган. Кейин миҳхат ва шумер тили бутунлай унутилиб юборилган.

ланган эди. Ҳар қалай, шумерлар тарих тонгида улар цивилизацияси ривожига гувоҳ бўлган бу ҳудудда муқим жойлашиб олган эдилар.

Тахминларга қараганда, дастлаб шаҳар жамоалари оқсоқоллар бошчилигидаги умумий йиғин томонидан бошқарилган. Америкалик олим Торкильд Якобсен (1904 – 1993) бу ҳолни «ибтидоий демократия» деб атайди ва у ҳақда: «*Бизгаги маълумотлар шундан далолат берадики, Месопотамия тарихдан олдинги¹ даврга тарихий даврдагидек автократик тарзда эмас, сиёсий жиҳатдан демократик тамойиллар асосида ташкиллаштирилган. Бизга маълум белгилар шундай бошқарув шаклидан далолат берадики, унда кундалик турмушда жамоа ишларини оқсоқоллар кенгаши бошқарган, олий ҳокимият эса барча жамоа аъзоларининг, аниқроғи, ҳамма озод эркакларнинг умумий йиғинига тегишли бўлган. Бундай йиғин жамоа ичига юзага келган можароларни, уруш ва тинчлик масалаларини ҳал қилар, зарур бўлганда эса, биринчи навбатда, уруш ҳолатида, ўз аъзоларидан бирига вақтинча олий, амалда шоҳлик ҳокимиятини бериши мумкин эди*»², деб ёзади.

Баъзи тадқиқодчиларнинг фикрича, америкалик олим кўпинча шаҳар-давлат ҳукмдори ҳузурида маслаҳат овозига эга бўлган умумий йиғиннинг ролини бироз ошириб кўрсатган бўлиши мумкин. Бироқ, бу йиғин ва унда мужассамлашган анъаналар ҳукмдорнинг ҳокимиятини маълум даражада чеклаб турганлиги шубҳасиз.

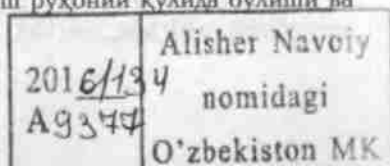
Умумий йиғинлар унча узоқ фаолият юритмаган. Фавқулудда ҳолатларда тез ва узил-кесил қарорлар қабул қилиш зарурати ҳокимиятнинг битта раҳбар қўлида жамланишига олиб келади. Бу раҳбар шумерларда лугал (катта одам) ёки оддийроқ қилиб энси (ҳукмдор) деб аталган.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, бу ҳукмдор ҳақиқий олий ҳокимият эгаси – худонинг – шаҳар ҳомийсининг ердаги вакили сифатида қабул қилинган. Аввалбошдан оқ шумерларда ҳокимият теократик³ характерда бўлган. Шаҳар битта худого

¹ Фарб тарихшунослигида тарихдан олдинги, тарихгача деган тушунчалар мавжуд бўлиб, бу, одатда, ёзма тарих пайдо бўлишидан олдинги даврни билдиради.

² Москати Сабатино. Цивилизация Древнего Востока. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – С. 27.

³ Теократия – сиёсий ҳокимиятнинг бош руҳоний қўлида бўлиши ва давлатнинг шу тарзда бошқарилиши.

тегишли деб ҳисобланган, аммо бошқа худоларга ҳам сиғиниш тақиқланмаган. Бу ягона худо шаҳарнинг мутлақ эгаси ҳисобланган ва ўзининг олий иродасини турли мўъжиза ва кароматлар орқали ифода этган. Ердаги шохнинг вазифаси самовий шохнинг (худонинг) иродасини тўғри изоҳлаш орқали уни мамнун қилиш ва ҳар доим ўз шаҳрига нисбатан марҳаматли бўлишига, ўз фуқароларига ғамхўрлик кўрсатишига, уларни ҳимоя қилишига эришмоқдан иборат эди. Шу сабабли ҳукмдор шаҳарнинг самовий ҳомийсини эъзозлаган, унга бағишлаб ибодатхоналар қурдирган, шунингдек, шаҳарнинг ривожланишига ғамхўрлик қилган: буюк дарёларнинг сувини бошқариш, тошқинларни тўсиш ва қумлоқ ерларни суғориш учун каналлар қаздирган¹.

Шу тариқа Убайд маданияти деҳқонлари дарёлар бўйларини ўзлаштириб, ботқоқликларни қуриштириш бошлаганлар. Астасекин суғориш тизимларини барпо қилиш ва сув захираларини яратишни ҳам ўрганиб олганлар. Ошиқча озик-овқат маҳсулотларининг мавжудлиги эса ҳунармандлар, савдогарлар, руҳонийлар ва амалдорларни ҳам боқиш имкониятини яратди. Илгариги йирик қишлоқлар энди Ур, Урук, Эриду каби шаҳар-давлатларга айланди. Урук маданияти даврида, мил. авв. 4000 йилдан кейин омочнинг янги, янада унумли тури яратилди. Ерни ҳайдашда ҳўкизлардан фойдаланиб, кейинроқ омочга темир тишлар ўрнатилди бошланди. Манбаларда айтилишича, донли экинлар ҳосилдорлиги «100 сам»га етган, яъни экилган бир дона буғдой 100 дона ҳосил берган². Шумерликлар буғдой, арпа, сабзавотлар ва хурмо етиштирган, қўй, сигир каби ҳайвонларни боқишган.

Шумернинг асосий бойлиги, шубҳасиз, қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари бўлса-да, деҳқончилик билан бирга, ҳунармандчилик ҳам сезиларли роль ўйнаган. Ур, Шуррупак ва Лагашда топилган қадимги ёзувларда турли хил ҳунармандчилик касблари ҳақида сўз юритилади. Ур шохдарининг I сулоласи (мил. авв. XXVII – XXVI асрлар) мақбарасида олиб борилган

¹ Дажла ва Фрот дарёлари баландлиги 4 минг метргача етувчи Арманистон тоғларидан бошланади. Пастга қараб жуда тез оқадиган дарёлар ўзи билан кўплаб кичик ва баъзан йирик тошларни оқизиб келади ва фақат қумликка етганда оқим секинлашади. Аммо баҳор ва ёз пайтлари юз берадиган тошқинлар деҳқончиликка катта зарар келтиради. Шу сабабли қадим замонлардаёқ дарёларни жиловлаш, ошиқча сувларни оқизиш учун каналлар қазитиш кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжига айланган.

² Қаранг: Фортунатов В.В. История мировых цивилизаций. http://www.alleng.ru/d/hist_vm/hist120.htm. – С. 12.

казиш ишлари натижаси мақбарани қурган усталар санъатининг юқори даражасидан далолат беради. Мақбарада жасадлар қоддиқлари билан бирга, кўплаб олтин, кумуш ва мис буюмлар — дубулға, болта, ханжар, қалқон ва найзалар топилган бўлиб, улар Шумерда металлсозликнинг ҳам ривожланганлигини билдиради¹.

Месопотамияда металл захираларининг йўқлигига қарамасдан, мил. авв. III минг йилликка оид ёдгорликларда олтин ва кумушнинг кўплаб топилиши, шумерларда айирбошлаш шаклидаги савдонинг ривожланганлигидан далолат беради. Олимларнинг тахмин қилишларича, ибодатхоналарнинг савдо вакиллари — тамкарлар (Эски Бобил даврида денгиз савдоси билан шуғулланганлар), подшо ва унинг атрофидаги қулдор зодагонлар томонидан аҳён-аҳёнда ҳақиқий савдо ҳам олиб борилган.

Шумерда ишлаб чиқариш натурал шаклда бўлса-да, товар айрибошлаш ва савдонинг ривожланиши пул айланмасининг пайдо бўлишига олиб келган. Шурушпақдан² топилган битиклардан маълум бўлишича, ўша даврда мис қийматни белгиловчи восита бўлиб, кейинчалик унинг ўрнини кумуш эгаллаган. Мил. авв. III минг йилликда уй ва ер олди-сотдиси қайд қилинган ҳужжатлар бизнинг давримизгача етиб келган³.

Шумерларнинг яшаш даражаси анча паст бўлган. Камбараллар ва қулларнинг хом фишдан қурилган кичкина уйлари орасида зодагонларнинг баланд, икки қаватли уйлари ажралиб турган. Аммо фақат камбағал ва қуллар эмас, ўрта ҳол одамлар ҳам кичкина чайласимон уйларда тиқилиб яшаган. Оддий сопол идишлар, қамишдан тўқилган бўйра деярли бутун уй анжомларини ташкил қилган. Уйлар шаҳар деворларининг ичкарасида жуда тор ва тиқилинч қилиб қурилган.

¹ Кичик Осиёнинг шимоли-шарқий қисмида яшаган халиблар тахмиан мил. авв. XIV асрда биринчи бўлиб темирни эритиш ва қўллашни ўрганганлар. Лотин тилидаги «chalibus» — «пўлат» айнан шу қабилянинг номидан олинган. Рус тилидаги «калибр», «калибровка» сўзлари ҳам шу қабиля номи билан боғлиқ.

² Қадимги Шурушпақ шаҳри ўрнидан 1902 йили немис археологлари Шумер кутубхонасининг катта қисмини топишган. Ривоятларга қараганда, Нух пайгамбар шу шаҳарда яшаган. Қаранг: Драчук В. Дорогами тысячелетий. <http://www.booksqid.com/science/3538-viktor-drachuk-dorogami-tysjacheletijj.html>. — С. 58.

³ Қаранг: Тюменев. А.И. Государственное хозяйство Древнего Шумера. http://aliansbooks.ru/index.php?Itemid=24&category_id=236&flypage=flypage.tpl&option=com_virtuemart&page=shop.product_details&product_id=21961.

Шаҳар ҳудудининг тўртдан бир қисмини ибодатхона ва шох саройи эгаллаган. Шумерларнинг либослари жундан тўқилган кўпол мато – мовутдан тикилган чопонга ўхшаш кийим (ёки матони танага ўраб олган) ва белбоғдан иборат бўлган. Меҳнат қуроллари дастаки сўка, (тош) қўл тегирмони сингари жуда оддий асбоблардан иборат бўлиб, жуда катта жисмоний куч ва оғир меҳнат талаб қилган. Кишиларнинг дастурхони ҳам анча ғариб бўлган, қул бир кунга бир килограммга яқин арпа дони олган. Зодагонларнинг дастурхони анча бой бўлса-да, улар ҳам буғдой нон, балиқ ва қўй гўштini ҳар куни истеъмол қилиш имкониятига эга бўлмаган.

Шумерлар инсоният маданиятининг ибтидосида яшаганлар – айтиш мумкинки, уларнинг ўзлари шу маданиятнинг ибтидоси бўлганлар. Улар ўз олдларига қўйган ва унга интилган олий мақсад – эътиқод ва меҳнат билан безатилган тинч ҳаёт бўлган. Шумерлар ўзларининг узоқ тарихи давомидаги турли ўзгаришларга қарамасдан, ана шу юксак мақсадларига охиригача содиқ бўлиб қолганлар.

Бизнинг давримизгача етиб келган шумер ёзувларининг энг қадимгиси тахминан мил. авв. 2600 йили ҳукмронлик қилган Месилим даврига мансуб; ундан бир неча қатор ёзув қолган бўлиб, унда Нингирсу худосига бағишлаб ибодатхона қурдирганлиги ҳақида хабар берилади. Ўзларидан анча кўп ҳужжатлар қолдирган Лагаш шаҳри аҳолиси ҳақида олимлар кўпроқ маълумотга эга. Бу ерда сулола асосчиси Ур-Нанше ҳам Нингирсутга бағишлаб ибодатхона қурдирган, шу тариқа ибодатхона қуриш битта шохнинг хоҳиши ёки инжиқлиги эмас, шумер ҳукмдорларининг энг муҳим вазифаси бўлган одатга айланади. Шу билан бирга, ибодатхоналар қурилиши инсоният тарихида монументал архитектурани ҳам бошлаб берди.

Шумер шохларининг энг қадимги ёзувларини таҳлил қилган олимлар, бу ёзувларда воқеаларнинг сабаби, характерли томонлари ва оқибатлари тўғрисида ҳеч нарса дейилмаслигидан келиб чиқиб, шумерлар тафаккурига умумлаштириш, хулоса қилиш ва ҳукм чиқариш каби сифатлар ёт бўлган, деган хулосага келдилар. Бу фикрнинг тасдиғини бошқа кўплаб ҳужжатларда ҳам топиш мумкин¹.

Шунингдек, шумерларда тарихий жараённинг бирон-бир концепцияси ҳам бўлмаган; аксинча, улар юз бераётган воқеалар илоҳий ирода билан олдиндан белгилаб қўйил-

¹ Қаранг: Крамер С.Н. История начинается в Шумере. – <http://goldenshara.com/viewtopic.php?t=7766>. – С. 47.

ганлигига ишонишган. Шумерлар менталитетининг бу жиҳатини С. Крамер шундай изоҳлайди: «Ўз дунёқарашига эга бўлган шумер мутафаккири тарихий воқеалар инсон билан уни ўраб турган муҳит ўртасидаги муносабатлар натижасида шаклланмасдан, жаҳон сахнасида тўлиқ тайёр, тугалланган ҳолда пайдо бўлади, деб ҳисоблаган. Масалан, у ишонардики, унинг мамлакати Шумер — бу гуллаётган шаҳарлар ва қишлоқлар, яхши ривожланган сиёсий, диний ва иқтисодий институтлар ҳамда қоидалар — ҳар доим, қадим замонлардан бери, яъни Олам яратилгандан сўнг ҳудодлар уни қандай яратган бўлсалар, шундайлигича мавжуд. Шумер қачонлардир сийрак қишлоқлардан иборат ёввойи сахро бўлганлиги, кўплав авлодларнинг қатъиятлари ва интилишлари, режалари, тажриба ва хатолари, турли муваффақиятли ихтиролар ва кашфиётлари билан безалган кураши ва меҳнати натижасида қудратли ва ривожланган юртга айланганлиги — бундай фикр шумер донишмандларининг, ҳатто, энг оқиллари ҳаёлига ҳам келмаган бўлса керак»¹.

Шаҳар жамоаларидаги шумерлар ҳаёти курашлар ва тўқнашувларсиз бўлмаган. Ички, масалан, ҳукмдорлар ва қоҳинлар ўртасида курашлар ҳам бўлиб турган. Шаҳарлар ўртасида ташқи можаролар ҳам юз берган. Энг қадимги ички можаролардан бири кўҳна Лагаш шаҳрида кузатилган. Бу ерда бир гуруҳ юқори табақа вакиллари ҳокимиятни эгаллаб, халқни ҳаддан зиёд эза бошлайди; аҳолига кўплав солиқлар солади, ибодатхона мулкига ҳам тажовуз қилади, ҳатто, кўмиш маросими ҳам хазинага тўловсиз амалга оширилмайди. Бундай зулмга чидай олмаган Лагаш аҳолиси Ур-Наншанинг эски сулоласини ағдариб ташлайди ва бошқа шаҳардан ҳукмдор сайлайди². Бу янги ишшакку (шоҳ) Урукагина (Уруинимгина) тартиб ва адолатни тиклайди, фуқароларнинг «эркинлиги»ни тан олади. Шу тариқа Урукагина мил. авв. XXIV асрда инсоният тарихидаги дастлабки ижтимоий ислохотлар (Г. Чайлдининг фикрича, балки инқилобни)ни амалга оширади³. У ўзи-

¹ Крамер С.Н. История начинается в Шумере. — <http://goldenshara.com/viewtopic.php?t=7766>. — С. 46.

² Қаранг: Гордон Чайлд. Расцвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества. <http://bookz.ru/authors/gordon-4aid/rascvet-694.html>. — С. 80—81.

³ Қаранг: Крамер С.Н. История начинается в Шумере. — <http://goldenshara.com/viewtopic.php?t=7766>. — С. 58.

нинг ислохотлари ҳақидаги ёзувларидан бирида шундай дейди: «Нингирсу, Энлилнинг қудратли жангчиси, Урукагинага Лагашнинг шоҳлигини бериб, 36 минг одам устидан унинг ҳоқимиятини ўрнатди, унинг подшоҳи Нингирсу айтган (Нингирсунинг) қадимги фармонини тиклади ва сўзга қудрат берди. Кема назоратчисини кемалардан узоқлаштирди. Эшак ва қўйлардан чўпонлар назоратчисини узоқлаштирди... Нингирсу вилоятининг шимолӣ чегараларидан то денгизгача судья-назоратчилар бошқа йўқ... Кучлилар етим ва беваларни хафа қилганлиги учун, у жазо белгилади. Нингирсу худоси билан Урукагина шу тартибни ўрнатди»¹.

Агар бу ёзувнинг қанчалик узоқ замонлардан бизга етиб келганлигини ҳисобга олсак, унинг ахлоқий жиҳати кишига янада кучли таъсир қилади. Инсоният тарихида шу даврдан бошлаб «етим ва бевани ҳимоя қилиш» адолат ўрнатишнинг ўзига хос умумий мезонига айланади; бу интилишни фақат Месопотамияда эмас, кейинчалик бошқа ҳукмдорлар фаолиятида ҳам кўп учратиш мумкин.

Урукагинанинг ислохотлари шаҳарнинг мустаҳкамланишига олиб келмади. Бир неча йилдан сўнг Умма шаҳрининг ҳукмдори Лугалзагеси бостириб келиб, шаҳарни вайрон қилади. Бу ҳақда яна бир ёзувда қўшни Умма шаҳрининг ҳукмдори Лагашга хужум қилиб, ибодатхоналарда қон тўкканлиги, худоларнинг ҳайкаларини ер билан яқсон қилиб, қумуш ва қимматбаҳо тошларни олиб кетганлиги ҳақида ёзилган. Урукагина газаб билан худоларга мурожаат қилади: «Уммалик кишилар Лагашни вайрон қилиб, Нингирсу (Лагаш худоси)га қарши гуноҳ қилди, унга (яъни, Нингирсунинг даласига) хужум қилиб, ундан ҳосилни олиб кетди. Лагаш шоҳи Урунимгина (Урукагина)нинг гуноҳи йўқ. Майли, Умма ҳукмдори Лугалзагесининг ўз худоси Нугаба гуноҳларни унинг зиммасига қўйсин»².

Тарихда кўп учрайдиганидек, бу ҳолатнинг ҳам икки томони бор. Агар иккинчи манбага ишонилса, албатта, ҳеч қандай гуноҳ қилинмаган. Босқинчи Лугалзагеси ёзув қолдирган

¹ Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 28.

² Якобсен, Торкильд. = Сокровища тьмы: История месопотамской религии. = Янко Слава. slavaaaa@yandex.ru. — С. 100. (С.Крамер шу матни бироз бошқача келтирган. Қаранг: Сэмюэл Крамер. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. http://bookz.ru/authors/samuel_kramer/umeri_177.html. — С. 34).

бўлиб¹, унда айтилишича, барча худолар устидан олий ҳукмдор бўлган Энлил худоси унинг ҳаракатларини қўллаб-қувватлаган: «Энлил, мамлакатлар шоҳи, Лугалзагесига мамлакат устидан ҳукмронлик инъом қилганда, у тўлиқ адолат ўрнатганда, унинг қудрати кун чиқишдан кун ботишгача қўллаб мамлакатларни маҳв этганда, уларга солиқ солди. У пайтда қуйи денгиздан Дажла ва Фрот дарёлари орқали юқори (ерларни) денгизгача Энлил унинг учун мулк қилиб олди. Ерлар хавфсизликда тинчланди, мамлакатга қувонч сувлари окди. (Худо Ану) менинг бу дунёдаги ҳаётимни узайтирсин, мамлакатни тинчлантирсин, халқни майса каби кўпайтирсин...»²

Бу сўзларда мутлақо янги ғояни илғаш мумкин: ҳукмдорнинг назари ўз шаҳри чегараларидан чиқиб, энди у жанубий денгиздан шимолийгача, яъни Форс кўрфазидан Ўрта Ер денгизигача, шарқий ерлардан ғарбийларгача – бутун маълум дунё устидан ҳукмронлик қилмоқчи. Бошқача қилиб айтганда, мил. авв. 2350 йили тарихда биринчи бор Месопотамияда бутун олам монархиясини яратиш ғояси пайдо бўлади ва бу ижтимоий эволюция жараёнида олға ташланган катта қадам эди.

Тахминан шу даврда минтақада янги бир ҳолат вужудга келади – чет эл ҳукмронлиги ўрнатилади. Қўшни Арабистон чўлларидан чиққан семитлар ўз подшоликларига асос соладилар ва бутун маълум ҳудудни қамраб оладилар (тахминан мил. авв. 2350–2150 йиллар); сўнгра шарқдан келган ёввойи халқлар – қутий (улар ҳам семит халқлари)лар ҳамма жойни вайрон қиладилар (2150–2050). Шумер шаҳарлари бу вайронликдан бир неча юз йил ўзига келмайди, уларнинг бирлашиш жараёни узилиб қолади³. Мил. авв. 2050 йилдан кейин Лагаш аста-секин тиклана бошлайди. Бу пайт шаҳарда барча шумер ҳукмдорлари ичида энг буюги Гудза ҳукмронлик қилади. Унинг сокин қомати тасвирланган бир қанча ҳайкаллари ва зафарли ишлари ҳақидаги ёзувлар бизнинг давримизгача етиб келган. Ҳақиқий шумер анъаналарига риоя қилган бу шоҳ ўзининг бутун фаолиятини тинч меҳнат ва ибодатхоналар куришга йўналтиради.

¹ Қаранг: Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. – <http://www.twirpx.com/file/294653/>. – С. 42–44

² Сабатино Москати. Цивилизации Древнего Востока. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – С. 28–29.

³ Батафсил қаранг: Сэмюэл Крамер. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. http://bookz.ru/authors/samuel_kramer/sumeri_177.html. – С. 35–38.

Гудэанинг ўлиmidан сўнг минтақада гегемонлик Лагашдан бошқа бир шумер шахри Урга ўтади. Бу шахар ҳукмдорларининг учинчи сулоласи «ернинг тўрт тарафи шоҳи» мақомини олади ва шу тариқа, юқорида айтилганидек, бутун маълум дунё устидан ҳукмронлик қилиш даъвосини такрорлайди. Ур шоҳи яна бир мақомга эга бўлган — у ўзини «Шумер ва Аккад шоҳи» деб атади. Демак, бу шоҳга нисбатан одатдаги мурожаат шакли бўлиб, унда Месопотамия цивилизациясининг икки — шумер ва аккад унсурларининг ажралмас бирлиги акс этади. Бу бирликка ишора қилувчи бошқа жиҳатлар ҳам мавжуд, масалан, шоҳларнинг номлари орасида шумерча ҳам, аккадча ҳам номлар учрайди; уларнинг илоҳий мақомлари ҳам монархиянинг апофеоз¹ томон ҳаракатидан далолат бериб, бу семитча бирлашишга интилувчанлик (интерлюдиянинг)нинг характерли томони бўлиб қолган эди; диний ҳокимиятнинг сиёсий ҳокимият олдида чекиниши бюрократик давлат сари ҳаракат жараёнининг бошланиши бўлиб, бу модель ҳам семитлар томонидан яратилди ва минг йиллар давомида давлат ва дин ўртасидаги муносабатларнинг мураккаб муаммоси бўлиб қолди².

Ур шахри ҳукмдорлари учинчи сулоласининг асосчиси Ур-Намму (тахминан мил. авв. 2050 йили ҳукмронлик қилган) қабул қилган қонунлар кодекси олимлар томонидан топилиб, нашр қилинган. Ҳозирги пайтда бу барча маълум кодекслар ичида энг қадимийси ҳисобланиб, машҳур Хаммурапи қонунларидан қарийб 300 йил олдин қабул қилинган³. Унда жаранглаган ижтимоий ахлоқ бугун, орадан тўрт минг йилдан кўпроқ вақт ўтгандан кейин ҳам кишида кучли таассурот қолдиради. Шоҳ инсофсиз ва диёнатсиз амалдорлардан ёки унинг сўзлари билан айтганда: оддий одамларнинг хўкизлари, қўйлари ва эшаклари ҳисобига бойинганлардан халос бўлганлигини эълон қилади; у узунлик ва оғирликнинг адолатли ва ўзгармас ўлчов бирликларини ўрнатади; етимлар ва беваларни кучлилар хафа қилмаслиги, «бир шекели»⁴

¹ Апофеоз — улуглаш, мақташ, мадҳ этиш маъносига.

² Диннинг сиёсий ҳокимиятга бўйсундирилиши янги даврда тоталитар давлат сари ташланган катта қадам бўлди. Ҳозирги кунга келиб эса диннинг, масалан, радикал исломнинг сиёсий ҳокимиятга қайтиш учун кураши ва иккала ҳокимиятни бирлаштиришга интилиши жамият учун, айниқса, демократик бошқарув анъаналари ва тажрибасига эга бўлмаган жамиятлар учун катта хавфга айланди.

³ Қаранг: Сэмюэл Крамер. История начинается в Шумере. — <http://goldenshara.com/viewtopic.php?t=7766>. — С. 64.

⁴ Шекел — оғирлик ва пул бирлиги, тахминан 8 граммлик кумуш танга.

бор одам бир миноси¹ бор кишининг қурбони» бўлиб қолмаслиги ҳақида ғамхўрлик қилади.

Мил. авв. III минг йилликнинг охирларида тахминан бир аср Ур шаҳри ўзидан кўплаб ёдгорликлар ва бой адабиётлар қолдирган ажойиб цивилизациянинг маркази бўлган. Аммо, бу сўнаётган юлдузнинг сўнгги бор ёрқин чақнаши эди: Арабистон чўллари томондан келган янги босқин шумерларнинг сиёсий қудратига абадий хотима ясади; Учинчи сулола даври (тахминан мил. авв. 1945—1745 йиллари)да Ур Месопотамия устидан ўзининг сиёсий ҳукмронлигини йўқотади; Хаммурапи ҳукмронлигининг бошланишида эса шумерлар, барча интилишларига қарамасдан, сиёсий, этник ва лингвистик бирлик сифатида барҳам топди².

Инсоният тарихида энг қадимги цивилизацияни яратган халқ шу тарих тарихнинг энг узоқ ва қоронғу кенгликларидан ўз ўрнини эгаллади. Аммо инсоният тарихида юзлаб халқларнинг ном-нишонсиз кетганлигини, уларнинг номи ҳам сақланиб қолмаганлигини, қанчадан-қанча буюк маданиятлар бугун рўйхатларда йўқлигини инобатга олсак, шумерларга омад кулиб боққанлиги ва улар цивилизациясининг ноёблиги янада ёрқинроқ намоён бўлади.

Хўш, шумер этносининг ҳалокати сабаблари нимада эди? Мутахассис олимлар бир қанча сабабларни келтиришади ва қуйидагиларни улардан асосийлари деб қараш мумкин: биринчидан, этник тизимлар унча узоқ яшамайди, айтиш мумкинки, шумерлар этнологлар томонидан битта халқ учун ажратилган ёшни (1200—1300 йил) тўлиқ яшаган ва бундан сўнг этноснинг табиий ўлими юз беради; иккинчидан, шумерларнинг ижтимоий-иқтисодий тизими ҳаракатчан ва мослашувчан эмасди, шу сабабли бу тизим, табиийки, янги даврга — империячилик амбициялари ва босқинчилик урушлари даврига мослаша олмади. Шумерлар ўз олдиларига қўйган ва унга интилган олий мақсад — эътиқод ва меҳнат билан безатилган тинч ҳаёт бўлиб, улар ўзларининг узоқ тарихи давомида шу юксак мақсадларига охиригача содиқ бўлиб қолганлар; учинчидан, яна бир сабаб шумерлар дунёқарашида яширинган бўлиб, уни охиригача тушуниш учун бу халқнинг дини, мафкураси ва характерини чуқур ўрганмоқ лозим³.

¹ Мино — пул бирлиги, 1 мино 60 шеке (ёки 550 гр. кумушга)га тенг.

² Қаранг: Сэмюэл Крамер. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. http://bookz.ru/authors/samuel_kramer/6umeri_177.html. — С. 20.

³ Қаранг: Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. — <http://www.twirpx.com/file/294653/>. — С. 55—56.

Цивилизациялар тарихига бағишланган тадқиқотларнинг аксариятида муаммони ёритишга соф дескриптив ёндашув¹ устувор саналади. Масалан, Шумер маданияти, одатда, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маъмурий, ҳуқуқий, диний, технологик, бадиий ва адабий жиҳатларга бўлинади. Қадимги цивилизациялар этнопсихологик, яъни бу цивилизацияни яратган халқнинг характери нуқтаи назаридан камроқ тадқиқ қилинган. Шумерлар цивилизациясини ўрганишдаги бу камчиликни бартараф қилиш мақсадида С. Крамер, И.П. Вейнберг каби олимлар ўз асарларини қадимги шумер халқининг характерини очишга бағишлаган².

Шумерлар бошқа кўплаб халқлар сингари оилага жуда боғланган кишилар бўлган. Оила аъзоларини аниқ белгиланган вазифа ва ўрнатилган тартибга қатъий итоат ажратиб туради. Аммо, бу, шумерларда ўзаро муҳаббат бўлмаган, дегани эмас. Уларда, бутун Шарқдаги каби, никоҳ ота-оналар томонидан, асосан, уларнинг хоҳиши билан амалга оширилиб, аксарият ҳолларда шартнома тарзида расмийлаштирилса-да, эр-хотин ўртасидаги ўзаро муҳаббат юксак қадрланган. Оиладаги муносабат ҳам ота-онанинг фарзандларга меҳри ва ғамхўрлиги, фарзандларнинг эса ота-онага ҳурмат ва эҳтироми асосига қурилган.

Шумерларда «Дўстлик – бир кунлик, қариндошлик эса абадий» деган мақолнинг кенг тарқалганлигига қараганда, кишилар ўртасидаги асосий муносабатни қариндошлик белгилаган. Шунга қарамасдан, дўстлик ва садоқат ҳам юқори баҳоланган. Масалан, Гилгамеш ва Энкиду ўртасидаги дўстлик афсонавий бўлиб, бутун Яқин Шарқ халқлари учун ибратта айланган.

Илоҳий муҳаббатга, яъни одамларнинг худоларга бўлган муҳаббатига келсак, шумерлардаги илоҳий назарияга биноан, инсон худолар томонидан битта мақсад – худоларга хизмат қилиш учун яратилган ва шу сабабли улар ўртасидаги муноса-

¹ Дескриптив (лотинча – *deskriptivus*) – тавсифдангина иборат, тавсиф билан чекланган маъноларини билдиради. Дескриптив ёндашув – тарихан жамиятда ҳукмрон бўлган тизимларни ёритишдаги маънавий бетарафлик ҳолати деб ҳам таърифланади.

² С. Крамернинг «Совершенство и превосходство: две доминанты шумерской культурной модели», «Любовь, ненависть и страх: психологические аспекты шумерской культуры» мақолалари, И.П. Вейнбергниң «Человек в культуре Древнего Ближнего Востока» китоби шу мавзуга бағишланган.

бат «хўжайин — қул» тарзида бўлган. Умуман, шумерларнинг теологик тизимида инсонга жуда паст роль ажратилган ва у фақат илоҳий иродани амалга ошириш учун зарур бўлган восита сифатида қаралган.

Шумерларнинг ватанга муҳаббати ўз шаҳрига муҳаббати тарзида намоён бўлади, зеро, тараққиётнинг дастлабки босқичида шумерлар тасаввуридаги ватан тушунчаси фақат шаҳар-давлат кўринишида бўлган. Кейинчалик шумерларнинг битта давлатга бирлашиши ҳам кишилар онгидан шаҳарга мансублик ҳиссини сиқиб чиқара олмаган. Одамлар ўз шаҳрининг «фарзандлари», ягона бир оила ҳисобланган. Шумерликлар ўз шаҳарлари, унинг ҳомий-худоси ва ҳукмдори билан фахрланганлар, қўлларига қурол олиб, уларни ҳимоя қилишга доим тайёр бўлганлар.

Юқоридагилар шундан далолат берадики, Шумер цивилизациясини ҳаётга қайноқ муҳаббат бегаб туради. Шумерлар барча эзгу амалларини худоларга бағишласа-да, бундан ўзлари ва яқинларига узоқ умр ва омад кутишларини яширмайдилар. Абадий ҳаётни топиш учун беҳуда ҳаракат — шумер адабиётининг севимли мавзуси.

Моддий тўкинлик ва мустақилликни қадрлаш ҳам бевосита ҳаётга муҳаббат билан боғлиқ бўлган. Шумерлар бойлик ва мулкни, мўл ҳосилни, дон тўла омборларни, турли моллар билан тўла отхона ва молхоналарни, овдаги омадни жуда қадрлаган.

Этика ва ахлоқ борасида шумерлар диёнат ва ҳақиқатни, қонун ва тартибни, адолат ва эркинликни, донолик ва оқилликни, жасорат ва садоқатни, қисқаси, инсонга хос бўлган эзгу хислатларнинг барчасини қадрлаган ва ҳурмат қилганлар.

Барча юксак ғоялар ва ахлоқий принципларга қарамасдан, шумерларда уларнинг бутун ҳаёт тарзида ўз изини қолдирган алоҳида психологик мойиллик — иззатталаблик, мусобақа руҳи ва ахлоқий идеаллардан анча йироқ бўлган тажовузкорлик, алоҳида афзалликка ва ҳокимиятга ингилиш бўлмаганда, улар иқтисодий ва маънавий тараққиётда бунчалар катта муваффақиятларга эришмаган бўларди.

Афсуски, моҳиятига кўра ижобий ҳодиса бўлган ана шу мусобақа руҳи ва устунлик учун кураш амалда шумер шаҳар-

Урукдан топи-
ган муҳр.
Тепасидаги
қўзичоқ —
Думузи рамзи,
пастдаги кўп
баргли атиргул
эса Инаннанинг
рамзи.

давлатлари ўртасида қонли тўқнашувларга сабаб бўлди ва охир-оқибатда Шумер цивилизациясини барбод қилган ташқи босқинга қарши бирлашиш имконини бермади¹. Бу эса, биз юқорида айтган шумер этноси ҳалокати сабабларининг этно-психологик томони эди.

Шумерларда дин ва диний тизим

Шумерлар дини — табиий политеизм², ердаги ҳосилдорлик ва мўл-кўлчиликни таъминловчи коинотнинг буюк кучларига сивиниш. Шумерларда шаҳарларнинг ҳомий-худолари билан бир қаторда, улардан юқорида самовий худолар ҳам мавжуд бўлиб, кўпинча бу икки синфдаги худоларнинг функциялари бир-бирини такрорлайди ва, ҳатто, аралашиб ҳам кетади.

Хўш, олам ҳақидаги қандай концепция бу диний қарашларнинг асосини ташкил қилади? Шумерларнинг тарихга қарашлари ҳақида юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, уларнинг коинот ҳақидаги қарашлари худолар томонидан ўрнатилган мураккаб қонунлардан иборат эканлигини тушуниш қийин эмас; бу қонунлар, моҳиятига кўра, мавжудликнинг ўзидир. Баъзи худолар коинот кучлари ва айни пайтда ердаги шаҳарлар учун ҳам жавоб беради. Бундай ҳол ўрнатилган тартибнинг барқарорлигини сақлаб туриш учун зарур. Хўш, инсоннинг коинотдаги ўрни қандай? Одамлар — илоҳий иродани амалга оширувчилар, бу ирода амалга оширилиши учун зарур бўлган махсус асбоб, холос. Уларнинг вазифаси ерда самарали ҳаётни таъминловчи илоҳий буйруқнинг сўзсиз татбиқ қилинишини таъминлашдан иборат. Буни амалга ошириш учун ҳар бир киши ўзининг ҳомий-худосига эга бўлади. Шу тариқа, қадимги инсон ҳар бир кишининг бир нечта ҳомий-худолари бўлишига ишонади. Бу худолар ўз моҳиятига кўра «муҳим ҳодисанинг — шахс ўзлигини идрок қилишининг муайян психологик жиҳатлари индивидуаллашган ва мифлашган ҳолда намоён бўлиши эди»³. Шахсий ҳомий-худоларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш феномени сўзсиз қадимги дунё кишининг онги, ўзини индивидуал шахс сифатида англаш жараёни ўсганлигидан далолат беради.

¹ Қаранг: Сэмюэл Крамер. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. http://bookz.ru/authors/samuel_kramer/umeri_177.html. — С. 151 — 163.

² Политеизм — кўп худолик, кўп худоликни тан олувчи дин.

³ Оппенхейм А.А. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. <http://www.twirpx.com/file/875332/>. — С. 203.

Пантеоннинг муҳим функцияларини табиатнинг асосий ҳодисаларини бошқарувчи илоҳий кучлар амалга оширади. Худодарнинг энг буюғи Ану осмон худоси ҳисобланади ва бутун кўриниб турган оламга ҳукмронлик қилади. Осмон ва ер ўртасидаги бўшлиқ, ҳаво Энлининг – шамол ва момақаддироқлар ҳукмдорининг ихтиёрида; у Нишурдаги ибодатхонадан туриб шаҳарларнинг ҳомий-худодарига раҳбарлик қилади. Ер Энки худосининг мулки ҳисобланади. Мана шу учта худо – Ану, Энлил ва Энки самовий учликни ташкил қилади. Вақт ўтиши билан Энки Эа – «сув уйи» номи билан танилади, чунки ер – каналлар, дарё ва денгизларни ҳаётий намлик билан таъминловчи манба. Эа номининг нисбатан кеч, Шумер цивилизациясининг иккинчи босқичида пайдо бўлиши олимларга ердаги худо концепцияси жиддий ўзгарганлиги ва бу ўзгаришда балки «семит интерлюдияси» катта роль ўйнаганлигини тахмин қилиш имконини беради; бу ерда ҳар бир зарраси ҳаракатсиз ва ўзгармасдек туюлган оламнинг эволюциясига ишорани илғаш мумкин.

Шундай қилиб, пантеонда асосий самовий худодар ҳукмронлик қилади. Худодарнинг иккинчи учлигини нурлари ердаги ҳаётни бошқарувчи, коинот жисмларига эгалик қилувчи худодар – Ой (Наннар), Қуёш (Уту) ва тонг юлдузи Зухра (Инанна) ташкил қилади. Шунингдек, Инанна мўл-кўлчилик манбаи бўлган она Ер тимсоли ҳам ҳисобланади ва унга топиниш узоқ тарихгача бўлган даврга бориб тақалади. Мифлар ва поэтик ижодда она Ер рамзи бўлган Инанна ёш худо Думузи шахси билан боғлаб қаралади. Думузи доимий ўлади ва қайта тирилади, шу ҳолатда табиатда ҳар йили юз берадиган янгиланишни акс эттиради.

Шумерлар ўз худодарини қандай тасаввур қилганлар? Аслида худодар шумерларда табиатнинг кучлари ва офатларини акс эттирса-да, ёдгорликлар ва ёзувларда уларга инсоний қиёфа бахш этишган¹. Улар одамларникидай кўринишга, қоматга, жинсга эга бўлиб, фарзандлари ҳам бор, хуллас, одамларга хос барча хусусиятларга эга. Улар одамлардан фақат умрбоқийлиги ва илоҳий қудрати билан фарқ қилдилар.

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Элиаде Мирча. История веры и религиозных идей. В 3-т. Том I: от каменного века до элевсинских мистерий. http://royallib.ru/book/eliade_mircha/istoriya_veri_i_religioznih_idey_tom_1_ot_kamennogo_veka_do_elevsinskih_misteriy.html. – С. 76–77.

Худолар ўртасидаги муносабатлар ҳам кишилардаги оила принципида қурилган: болалар — ота-она; бу принцип илк теологик қарашлардаёқ ўз аксини топган. Шу тариқа, Ану — барча худоларнинг асосчиси; Лагаш худоси Нингирсу — Энлининг ўғли, Анунинг қизи Баба эса, унинг хотини; Ой худоси Наннар Нингалга уйланган, уларнинг ўғли эса Қуёш худоси Уту. Бу рўйхатни анча давом эттириш мумкин¹, аммо, биз учун муҳими, бу ерда худоларни тизимлаштириш анъанасини кузатиш ва унга китобхон эътиборини қаратишнинг ўзи етарли. Кейинчалик, Месопотамия даврида бу тизимлаштириш анча мукаммаллашади.

Шумерларнинг диний тизимида худолардан пастда иблислар жойлашади. Ибодатхоналар, уйлар ва одамларга ҳомийлик қилувчи яхши иблислар ҳам мавжуд, аммо кўпчилик ҳолларда иблислар ёвуз ва баджаҳл, қоронғи ва бўм-бўш турбатларда яшовчи арвоҳлар бўлиб, ерга қўрқинч ва азоб олиб келади. Улар ичида энг қўрқинчлилари — очкўз ва маккор етти Удуглар. Уларни фақат афсунгарлик ва жоду илмига эга бўлган коҳинлар енгизиши мумкин. Бу санъат ҳақиқий илм ҳисобланиб, унинг кўплаб формулалари бизгача етиб келган. Масалан:

*Золим Удуг — шаккоклик-ла ер кезаётган,
 Золим Удуг — тартибсизлик тарқатаётган,
 Золим Удуг — илтижони эшитмаётган,
 Золим Удуг — гўдакларни сувдаги балиқдек овлаётган,
 Золим Удуг — муаззам биноларни бузаётган,
 Золим Удуг — чолу кампирларни эзаётган,
 Золим Удуг — кенг кўчаларни кесиб ўтаётган,
 Золим Удуг — даштларни буюк сахрога айлантираётган,
 Золим Удуг — остоналардан ҳатлаб ўтаётган,
 Золим Удуг — жамоат биноларини бузаётган,
 Золим Удуг — ерни ташвишга солаётган...
 Мен коҳинман, афсун ўқимоқдаман, мен олиё коҳин Эа,
 Хоқон юборди мени...
 Ортимдан увилай олмассан,
 Ортимдан бақира олмассан,
 Золим одам мени маҳв эта олмайди, эриша олмассан,
 Золим Удуг мени ушлай олмайди, эриша олмассан,
 Сени Осмон ҳайдаб юборсин! Сени Ер ҳайдаб юборсин!²*

¹ Қаранг: Якобсен, Торкильд. — Сокровища тьмы: История месопотамской религии. = Янко Слава. slavaaa@yandex.ru. — С. 156.

² Москати Сабатыно. Цивилизации Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 33—34.

Ушбу афсунгарлик формуласига башорат қилишни ҳам қўшиш керакки, у билан ҳам қоҳинлар шуғулланганлар. Бу нотинч ва хавотирли дунёда қудратли кучлар билан юзма-юз келган инсон келажакка боқишга, худолар иродасини тушунишга ва улар ҳаракатини олдиндан айтиб беришга имкон излайди. Бу — диний ва афсунгарлик воситалари орқали инсон ўзини ҳимоя қилиш сари ташлаган дастлабки қадам.

Худоларга сиғиниш ибодатхоналарда кўп сонли қоҳинлар томонидан ўтказиладиган мураккаб ва анча ривожланган маросимлар шаклини олади. Етиб келган ёзувлардан маълум бўлишича, қоҳинлар ўртасида вазифалар мукамал ва аниқ бўлинган бўлиб, бу бутун тизимнинг тараққий этганлигидан далолат беради.

Муқаддас тақвим барча диний ибодатларнинг асоси ҳисобланади. Унга биноан икки турдаги байрамлар мавжуд: асосийлари Янги йил ва янги ой чиққан кун — қайд қилинган, ўзгармайдиган байрамлар; иккинчиси — вақти ўзгариб турадиган байрамлар. Кейингиси шаҳарларнинг ҳомий-худоларига бағишланган алоҳида байрамлар ёки ибодатхона қурилиши, шоҳнинг тахтга келиши ва ҳарбий ғалаба билан боғлиқ кунларнинг нишонланиши бўлиши мумкин.

Ҳар қандай байрамда асосий ҳодиса — қурбонлик. Бизнинг давримизгача етиб келган ёзувлардан маълум бўлишича, шумерларда қўй ва эчкилар, буқа, чўчқа, парранда ва балиқ, шунингдек, дон, ун, нон, хурмо, анжир, ёғ, асал, сут, май ва пиво, кийим-кечак ва зираворлар қурбонлик қилинган. Байрамнинг типик кўриниши — назр-ниёз қилинган қимматбаҳо нарсалар, вазалар, ҳайкалчаларни ибодатхонага инъом қилиш жараёни. Ҳайкалчалар кўпинча уни инъом қилувчининг ўзини акс эттирган бўлиб, бу амали билан инсон ўзини худолар ҳимоясига топширган.

Шумер диний маросимларининг асосий мақсади — ҳаётни асраш. Эътибор беринг, ердаги реал ҳаётни: шумерлар ҳосилдорлик ва мўл-кўлчилик сўраб илтижо қилганлар, уларнинг маросимлари аниқ натуралистик руҳда бўлган.

Умуман, шумерлар ҳаётида диний тасаввурлар инсон фаолиятининг барча жабҳаларига кучли таъсир кўрсатган. Инсон томонидан амалга оширилган ҳар қандай иш — тинч меҳнат ёки ҳарбий тадбир, барчаси худоларни шарафлашга бағишланган. Инсоннинг ҳар бир қадами худолар томонидан белгилаб берилган; худолар одамларнинг фақат сиғиниш билан боғлиқ фаолиятини эмас, ҳозир биз диндан анча узоқ деб ҳисоблайдиган тадбиркорлик ва тижорат фаолиятини ҳам ку-

затиб турганлар. Шумерларнинг олам концепцияси учун характерли бўлган эътиқод уйғунлиги Қадимги Шарқда шумерлардан кейин шаклланган барча цивилизацияларнинг ҳам жуда кучли ва типик белгиси бўлиб қолади.

Адабий жанр. Мифология

Шумер адабиёти ўзининг бадиий қийматига кўра, инсоният томонидан яратилган эстетик ижод намуналари орасида энг юқори ўринлардан бирини эгаллайди. У қадимги юнон ва қадимги яхудий адабиётларининг юксак намуналари билан бемалол рақобатлаша олади ва қадимги яхудий адабиёти каби энг қадимги цивилизациялардан бирининг маънавий ва интеллектуал ҳаётини акс эттиради. Қадимги Яқин Шарқнинг маданий ва маънавий ривожда бу адабиётнинг роли беқиёсдир. Аккадликлар, яъни оссурияликлар ва бобилликлар шумер адабиётини тўлиқ ўзлаштириб олганлар. Хеттлар, хурритлар ва канъонлар бу адабиёт намуналарини ўз тилларига таржима қилганлар ва сўзсиз унга тақдид қилганлар. Яхудий адабиётининг шакли ва мазмунида, ҳатто, юнон адабиётида ҳам шумер матнларининг кучли таъсири сезилиб туради. Шу пайтгача бундай катта ҳажмда топилган ёзма адабиётларнинг энг қадимгиси — бундан-да қадимги адабиётнинг топилши амримаҳол. Шумер адабиёти цивилизациялар тарихини, айниқса, унинг интеллектуал ва маънавий жиҳатларини ўрганувчилар учун янги, бой ва қутилмаган манба сифатида намоён бўлди. Бу қадимги ва унутилган адабиётни тиклаш, реставрация қилиш — XX асрда гуманитар билимлар соҳасига қўшилган энг катта ҳиссадир¹.

Шумер адабиётини ўрганишга астойдил киришган олимлардан бири, америкалик шумершунос С.Крамер бўлди. У ўн минглаб сопол тахталардаги узук-юлуқ парчалардан иборат Нишпур миҳхат ёзувларини тартибга келтириш ва ўқиш учун ўзининг узоқ йиллик умрини сарфлади. С.Крамер ва бошқа олимлар томонидан аниқланган адабий жанрларга келсак, уларнинг асосий қисмини мифлар ташкил қилиб, биз бу ҳақда кейинроқ батафсил тўхталамиз. Мифлардан ташқари, шумер адабиётининг анчагина қисмини мадҳия ва ибодатлар ташкил қилади. Мадҳияларни мазмунига кўра тўртта асосий турга бўлиш мумкин: 1) худоларни шарафловчи мадҳиялар; 2) подшоларни

¹ Қаранг: Сэмюэл Крамер. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. http://bookz.ru/authors/samuel_kramer/6umeri_177.html. — С. 96—97.

шарафловчи мадҳиялар; 3) худоларга бағишланган мақтовлар шоҳлар учун қилинган ибодатлар билан алмашиб турувчи мадҳиявий ибодатлар; 4) шумер ибодатхоналарига бағишланган ибодатлар¹. Уларнинг асосий қисми худолар ва шоҳларни мадҳ этишга ҳамда худоларга илтижо қилишга бағишланган.

Мадҳияларга яқин бўлган яна бир жанр – гиря (йиғи-сиғи), нола. Бу мунгли илтижолар бўлиб, душман томонидан вайрон қилинган уйлар ва шаҳарларга бағишланган. Т.Якобсон ва С.Москатининг фикрича, Инжилдаги йиғи-сиғи ҳодисаси ҳам шумерлардан олинган бўлиши мумкин.

Дидактик композициянинг яна бир тури – масал. Бахтга қарши бизгача шумер масалларининг оз қисми етиб келган бўлиб, улар қуш ва балиқ, дарахт ва қамиш, дастаки сўка ва омоқ, темир ва жез ҳақидаги масаллардир².

Юқорида айтганимиздек, шумерлар адабий меросининг катта қисмини мифлар ташкил қилади. Тадқиқотчи олимлар мифларни уларнинг вазифасига қараб қуйидаги турларга ажратадилар³:

- Маросим мифлари;
- Одамзоднинг келиб чиқиши ҳақидаги мифлар;
- Ибодат билан боғлиқ мифлар;
- Обрў-эътибор билан боғлиқ мифлар;
- Эсхатологик (охир замон ҳақидаги) мифлар.

Шумершунос олимлар мавжуд материалларни ўрганиб, жуда кенг тарқалган учта мифни ажратиб кўрсатадилар ва уларни таянч мифлар деб атайдилар. Ҳозир аниқланишича, бу таянч мифлар семитлар мифологиясида ҳам кенг тарқалган бўлса-да, уларнинг илдизи шумер маданиятига бориб тақалади.

Таянч мифларнинг биринчиси – Думузи (Таммуза) ва Инанна ҳақида бўлиб, Шумер семитлар томонидан забт этилгандан кейин, Оссурия-Бобил даврида маълум ўзгаришларга учраган. Бу мифларнинг иккала варианты ҳам С.Крамер томонидан тадқиқ этилган.

Шумер вариантыда бизнинг давримизгача етиб келган иккинчи таянч миф – оламнинг яратилиши ҳақида. Тадқиқотчи олимларнинг таъкидлашларича, оламнинг яратилиши ҳақидаги қадимги мифларнинг бирортасида дунё «йўқдан» яратилган-

¹ Қаранг: Сэмюэл Крамер. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. http://bookz.ru/authors/samuel_-kramer/6umeri-_177.html. – С. 125.

² Қаранг: Шу асар, 132 – 138-бетлар.

³ Қаранг: Хук С. Мифология Ближнего Востока. – М.: Центрполиграф, 2009. – С. 7 – 13.

лиги тўғрисидаги ғояни топиш мумкин эмас. Яъни, бу мифларнинг барчасида оламнинг яратилиши — бу мавжуд хаос¹ ичида тартиб ўрнатиш. Олимлар мавжуд материаллар асосида оламнинг яратилиши ҳақидаги шумер мифларини уч гуруҳга ажратадилар: оламнинг келиб чиқиши; оламнинг тузилиши; одамнинг яратилиши.

Шумер мифологиясидаги учинчи таянч миф — олам тошқини ҳақида². С.Крамернинг таъкидлашича, тошқин орқали инсониятни йўқ қилиш ҳақидаги миф у ёки бу шаклда дунёнинг кўплаб халқларида учрайди. Мифнинг асосий ғояси шундаки, худолар инсониятни йўқ қилишга қарор қилади; бу қарорни қандай восита орқали амалга ошириш иккинчи даражали — кейинчалик худолар бошқа воситалардан ҳам фойдаланадилар. Инжилдаги олам тошқини ҳақидаги миф бобилликлардан ўтган деб келинар эди, ammo, кейинчалик маълум бўлишича, бу миф бобилликларга шумерлардан ўтган экан³.

Олимлар томонидан ҳажми 100 дан 600 мисрагача бўлган тўққизта шумер дostonлари аниқланган. Шулардан иккитасининг қаҳрамони Энмеркар бўлиб, улар «Энмеркар Аратта мамлакатаида» ҳамда «Энмеркар ва Энсукушсиранна» деб аталиши мумкин. Яна иккита дoston Лугальбанда исми қаҳрамоннинг фаолияти асосига қурилган ва улар «Лугальбанда ва Энмеркар» ҳамда «Лугальбанда ва Хуррум Тоғ» деб номланган. Қолган бештаси бутун Қадимги Яқин Шарқда тенги йўқ адабий қаҳрамон Гилгамеш номи билан боғлиқ.

Гилгамеш шумер мифологиясининг энг муҳим қаҳрамони бўлиб, Гилгамеш ҳақидаги дostonларда ёзилишича, унинг учдан икки қисми худо, учдан бир қисми эса одам бўлган. С.Крамернинг аниқлашича, шу жанрдаги дostonлар бешта бўлиб, улар-

¹ Хаос — (ўта тартибсизлик, алфов-далфов ҳолат) қадимги халқлар мифологияси ва фалсафасида турли ибтидий унсурларнинг бетартиб аралашмаси, гўё ҳамма мавжудод ана шу аралашмадан келиб чиққан.

² Бу ҳақда қаранг: Элиаде Мирча. История веры и религиозных идей. В 3-т. Том I: от каменного века до элевсинских мистерий. http://royallib.ru/book/eliade_mircha/istoriya_veri_i_religioznih_idey_tom_1_ot_kamennogo_veka_do_elevsinskih_misteriy.html. — С. 5–6.

³ Бу шумер афсонаси. Унда тақводор Зиусудра Энки (Эа) худосининг маслаҳати билан қурилган кема ёрдамида тошқиндан кутулиб қолади. Бобилликлар вариантда Зиусудра Утнапиштимга айланган. Кейинчалик бу афсона яҳудийлар томонидан ўзлаштирилиб, Инжилга Нуҳ кемаси тарзида киритилган. Қаранг: Гордон Чайлд. Расцвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества. <http://bookz.ru/authors/gordon-4aid/rascvet-694.html>. — С. 80.

дан иккитаси – «Гилгамеш ва Буқа-Осмон» ҳамда «Гилгамешнинг ўлими» қисман етиб келган. Қолган учтаси – «Гилгамеш ва Киш Аггаси», «Гилгамеш ва Ҳаёт мамлакати», «Гилгамеш, Энкиду ва қуйи дунё (нариги дунё)» тўлиқ сақланиб қолган бўлиб, уларнинг барчаси шумерларнинг «олтин даврида» яшаган арбобларни шарафлашга бағишланган¹. Адабиётнинг бу соҳасида марказий ўринни жасур Гилгамеш ҳақидаги ривоят эгаллайди. Унинг тарихи буюк муаммони – ҳар бир инсонни муқаррар кутаётган, ўзининг бутун қудрати билан, ҳатто Гилгамеш ҳам сақлана олмайдиган фожиали тақдир – ўлим муаммосини кўтаради. Қаҳрамон шахси амалда унинг мунгли қисмати билан тўсиб қўйилган, кўплаб жасоратлар битта мақсад – асрлар оша, ҳеч бўлмаса, номи сақланиб қолиши учун амалга оширилади.

«Гилгамеш ва Ҳаёт мамлакати»² номли дostonда қаҳрамон инсониятнинг фожиали тақдири устидан шикоят қилади ва худо Утуга мурожаат қилиб, ундан қаҳрамонни абадий шон-шарафга элтувчи Ҳаёт мамлакатига узоқ ва хавfli сафар қилиш учун ижозат сўрайди:

*Уту, сенга сўз айтаман, қулоқ тут менинг сўзимга!
 Қулоқ тут менинг ниятимга, менинг умидларимга!
 Менинг шаҳримда одамлар ўлмоқда, юрак куймоқда!
 Шаҳар девори оша осилиб қарадим мен,
 Дарёда жасагларни кўрдим мен,
 Асли мен ҳам шундай кетмайманми? Чин ҳақиқат, чин ҳақиқат шу!
 Энг баланд ҳам осмонга ета олмайди,
 Энг катта ҳам ерни қоплай олмайди,
 Фишга фол очиш ҳаёт ваъда қила олмайди!
 Тоғларга бораман, шон-шарафга тўламан!
 Донгдор номлар ичра ўзимни шарафлайман!
 Одам шарафланмаса, худоларни шарафлайман!
 Илтижосига Уду мойиллик билдирди,
 Валинеъмат унга мурувват кўрсатди»³.*

¹ Қаранг: Сэмюэл Крамер. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. http://bookz.ru/authors/samuel_-kramer/sumeri-_177.html. – С. 110.

² Самуэль Хукнинг ёзишича, «Гилгамеш ва Ҳаёт мамлакати» поэма-нинг шумерча варианты бўлиб, «Гилгамеш ҳақида эпос» унинг аккадча варианты. Қаранг: Хук С. Мифология Древнего Востока. – М.: Центрполиграф, 2009. 32–33-бетлар.

³ Москати Сабатино. Цивилизация Древнего Востока. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – С. 43.

Гилгамеш. Мил.
авв. VIII аср.
Саргон II
саройининг
дарвозасига
ишланган нақш.

Ўзининг фожиали тақдири соясида қолган шумер адабиётининг бу қаҳрамони бизга юнон трагедияларидаги образларни эслатади. Гилгамешнинг шон-шухрат орқали абадий ҳаётга эришиш учун қилган дастлабки уриниши худодарга қарши даъват эди ва бу уларнинг ғазабига сабаб бўлди. Гилгамешнинг реал боқий умрни излаши эса, бундан ҳам катта шаккоклик – зарурат юзасидан умри чеклаб қўйилган, ўлимга маҳкум инсоннинг яратувчи табиатга қарши даъвати эди. Натижада Гилгамешнинг айнан инсоний моҳияти устун келади: уни инсонга хос бўлган заифлик, бир лаҳзалик беғамлик нобуд қилади. У ўздан бошқа ҳеч кимни айблай олмайди: кечириб бўлмас хатога ўзи йўл қўйди. Балки, айнан қаҳрамонликнинг мутлақо йўқлиги уни хушига келтиради. Қўрқинч Гилгамешни тарк этади, у ўзини фақат ачинишга лойиқ деб билади ва йиғлайди. Кейин ҳолатнинг кулгили эканлиги унга етиб боргач, ўз устидан маъносиз жилмайиш қолади, холос. Зўр бе-

риб қилинган мислсиз ҳаракат деярли кулгили бўлиб туюлган натижага олиб келади. Табассум, ҳазил-мутойиба ҳисси – энг оғир ҳолат энгиб ўтилганлигининг белгиси. Энди у борлиқни қандай бўлса шундайлигича, у билан бирга янги қадриятларни ҳам қабул қилиш қудратига эга¹. Гилгамеш – қадимги адабиётнинг энг гўзал ифодаланган қаҳрамонларидан бири.

Бу қадимги дostonда кўтарилган муаммо – табиат қонунларининг ахлоқий жиҳатлари ва унга инсоннинг муносабати, «борлиқни қандай бўлса шундайлигича қабул қилиш» муаммоси бугун ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Зеро инсоният Гилгамеш замонидан бери илоҳий қонунларга, табиат қонунларига қарши боришда ҳам анча олдинлаб кетди. Кишилар, айниқса, европаликлар жинсий мансублик, оналик каби табиий қонунларни, жинсий озчиликнинг тенглиги, бир хил жинсдаги кишиларнинг бирга оила қуриш ҳуқуқлари ва суррагат, сохта оналик каби кенг тарқалаётган шаккокликлар туфайли бузишяпти ва буни маънавий-ахлоқий оқлаш учун турли хил уйдирмаларни ўйлаб топишяпти. Аслида табиат қонунларига нис-

¹ Қаранг: Якобсен, Торкильд. – Сокровища тьмы: История месо-потамской религии. – Янко Слава. slavaaa@yandex.ru. – С. 134.

батан бундай даъватларнинг оқибатларини инсоният Гилгамеш замонидаёқ англаб етган эди.

Санъат Қадимги Шумер санъати ёдгорликларини ўрганган олимлар уларнинг бошқа, масалан, Ғарбий Европа санъатидан фарқли томонларини очиб беришга ҳаракат қилганлар. Шумер маданияти эстетик руҳий ҳолатнинг эркин ва субъектив ифодаси тарзида пайдо бўлмаган; унинг сарчашмалари ва мақсади гўзалликка интилиш, уни яратиш эмас. Аксинча, бу диний, демак, амалий ифодадир. Бу диний дунёқарашнинг — яъни сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг ифодаси, чунки Шарқда дин инсон ҳаётининг ҳамма жабҳаларини қамраб олади. Бу ерда санъат фаол роль — ҳаётнинг тартибли, бир маромда ривожланиши учун рағбатлантирувчи ва бирлаштирувчи куч родини ўйнайди. Ибодатхоналар гўзал ва муҳташам бинолар қуриш учун эмас, худоларни шарафлаш учун қурилади. Ҳайкалчалар одамларга илоҳий ҳимояни таъминлаш учун ясалади. Деворий расмлар уларда акс эттирилган воқеаларни хотирада абадий сақлаб қолиш учун чизилади. Уларни биз билган санъатдан фарқловчи жиҳат шундаки, ҳар хил ёдгорликлар — ҳайкаллар ва рельефлар — кўз-кўз қилинмаган, кўриниб турадиган жойларга ўрнатилмаган; масалан, баъзан ибодатхоналарнинг пойдеворига қўйилган. Шумерларнинг фикрича, уларни худолар кўрса бўлди, одамларининг кўриши аҳамиятга эга эмас.

Бундай санъатнинг мавзуси ва типик шакллари анча содда бўлган; бу ибодатхоналар, ҳайкалчалар ва нақшинкор расмлар. Бу расмий диний эътиқод ва сиёсий ҳокимиятни шарафловчи оммавий санъат эди; шахсий ва маиший ҳаёт бу санъат учун ҳеч қандай қизиқиш туғдирмаган. Унинг услуби ҳам расмий бўлганлиги учун ўзининг қиёфасига эга бўлмаган. Шумер санъатида шахсий хусусиятларни ифода этиш учун имконият йўқ эди, бу ерда асар муаллифи ижодкордан кўра кўпроқ хунарманд, уста ҳисобланган.

Қиёфасизлик ва анонимлик шумер санъатининг яна бир хусусияти — жонсизлик, ҳаракатсизлик билан боғлиқ. Бу ҳодисанинг салбий томони — янгилашиш ва ривожланишга йўналтирилган анъаналарнинг йўқлиги, ҳодисанинг ижобий томони эса — қадимги намуналардан аниқ нусха кўчиришга бўлган интилиш билан мос тушади; қадимги намуналар мукамалликнинг энг юқори чўққиси бўлиб, ундан ўтишнинг иложи йўқ деб ҳисобланган. Санъатнинг адабиёт сингари йирик жанрларида тарихий тараққиёт жараёнининг ифода этилмаслиги ҳам шу тушунча билан боғлиқ.

Шумерлар яратувчилик фаолиятининг бош мақсади ва асосий вазифаси шаҳар ҳаётининг маркази бўлган муҳташам ибодатхоналар қуриш эканлигини айтиб ўтдик. Шумер архитектураси ёдгорликлари жуда кам сақланиб қолган. Бизнинг давримизгача етиб келган бинолар ичида энг аҳамиятлилари Урук шаҳридаги Оқ ибодатхона ва Қизил сарой (мил. авв. 3000 — 3200 йиллар) ҳисобланади. Ибодатхоналар сунъий тупроқ уюмлари устига асосан хом ғиштдан қурилиб, уларга зиналар ёки пандуслар орқали чиқилган. Шу тариқа шаҳардаги бошқа барча бинолардан баландда жойлашган ибодатхона, Ер билан Осмон ўртасидаги абадий боғлиқлик рамзи ҳисобланган. Ибодатхона деворлари шаҳарнинг зафарли тарихи ва қундалик ҳаётига бағишланган рельефлар билан безатилган. Бинода устунлар бўлмаган, ёки ёғочдан бўлиб, уларга юк тушмаган, декоратив вазифани ўтаган.

Шумер ибодатхоналарининг ўзига хос томони, уларни сарой ёки уйлардан ажратиб турган жиҳат — эҳром ва қурбонлик қилиш жойи. Турли даврларда ибодатхоналарнинг бир неча вариантлари мавжуд бўлса-да, уларнинг моҳияти ўзгармаган.

Шумерларнинг уйлари девор билан ўралган ҳовли ва девор бўйлаб қурилган, эшиклари ҳовлига қараб очиладиган хоналардан иборат бўлган. Уйлар, асосан, бир қаватли бўлиб, текис томлар устида кечкурун дам оладиган жойлар бўлган, хоналарнинг деразалари ҳам томга қўйилган.

Шумерда мақбаралар қурилишига Мисрдагидек катта аҳамият берилмаган. Бу Месопотамия аҳолисининг ўлимдан кейинги ҳаёт тўғрисидаги тасаввурларига мос келади. Бу ерда нариги дунё тўғрисидаги тасаввурлар охиригача, айтайлик, мисрликларникидек ишлаб чиқилмаган; ўлимдан кейин ҳар бир киши зерикарли соялар салтанатига тушади деб ишонишган.

Ҳайкалтарошлик санъати шумерларда кам тараққий этган бўлиб, бунинг ўзига хос сабаблари бор эди. Биринчидан, ҳайкалтарошлик учун ярайдиган тош етишмаган, иккинчидан, ҳайкалчалар унда тасвирланган кишининг рамзи сифатида қаралган ва, асосан, кичик қилиб ясалиши лозим бўлган. Сақланиб қолган жуда кўп ҳайкалчаларда ҳайкалтарош инсон юзини акс эттиришга алоҳида эътибор қаратган, чунки ҳайкалчадан унда акс этган кишини таниш лозим бўлган. Ҳайкалтарошликнинг кенг тарқалган тури *агорант* деб аталувчи усул бўлиб, унда, одатда, ўтирган ёки турган ҳолатда икки қўлини кўксига қўйиб сиғинаётган киши тасвирланган.

Санъатнинг яна бир, Месопотамияга хос ва жуда кенг тарқалган тури нафис (пластик) санъатнинг ўйма нақш тури эди. Мутахассис олимлар шумер ўйма нақш санъатининг учта асосий турини ажратиб кўрсатадилар. Булар: ёдгорлик тош, мрамор тошга ишланган нақш ва муҳрлар. Биринчисига «жўрчи қуш ёдгорлиги» деб аталувчи тош лавҳа энг яхши мисол бўлади. Лавҳанинг асосий фрагментида Лагаш худоси Нингирсу тасвирланган. Унинг сатанг қилиб ишланган соқоли, юз тузилиши ва кўринишида санъатнинг шу туридаги шумерларга хос жиҳатлар акс этган: юз ён томондан олинган, кўзлар тўғрига тик боқиб турибди, гавда ва оёқлар ҳам тўлиқ туширилган.

Шумер нақш санъатининг кенг тарқалган бошқа бир тури тўғри бурчакли силлиқ тошлар бўлиб, ўртасидаги тешик, тадқиқотчиларнинг фикрича, деворга маҳкамлаш учун очилган бўлса керак. Бу силлиқ тошларга ишланган лавҳаларнинг мавзуси кўпчилик ҳолларда бир хил: базм жараёни акс эттирилиб, икки киши — эркак ва аёл ўз хизматкорлари ҳамда мусиқачилар қуршовида ифодаланган; ён лавҳаларда дастурхон учун мўлжалланган егуликлар ва ҳайвонлар акс эттирилган бўлиши мумкин. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу лавҳада ҳосилдорлик худоси билан ўсимликлар худосининг никоҳ тўйларига бағишланган янги йил базми ифодаланган бўлиб, бу худоларнинг ҳар йили ўлиши ва яна тирилиши рамзий маънога эга ва табиатдаги доимий янгиланиш жараёнини акс эттиради.

Шумер нафис нақш санъатининг учинчи тури тош муҳрлар бўлиб, уларнинг лойга туширилган ва қуритилган излари шахсни тасдиқлашнинг ўзига хос воситаси ҳисобланган.

Шумер санъати жуда бой, унинг барча тур ва жиҳатларига тўхталишнинг иложи йўқ, албатта. Масалан, ҳайкалчалар лойдан ташқари металлдан ҳам ясалган бўлиб, уларнинг тузилиши ва функцияси деярли бир хил бўлган.

Шу тариқа шумерлар жуда бой ва қудратли, ўз даври учун ҳайратланарли даражада етук маданиятни яратганлар. Бу маданиятни ўрганиш бизга бутун Қадимги Шарқ дунёсини қамраб олган ва Ўрта Ер денгизи ҳавзаси орқали бошқа халқларга ҳам кучли таъсир кўрсатган ўша буюк маданий тўлқиннинг қудратли илдиэларини билиб олиш имконини беради¹.

¹ Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 63.

БОБИЛЛИКЛАР ВА ОССУРИЯЛИКЛАР

Икки минг йилдан зиёд даврга чўзилган тарих, бутун Ғарбий Осиёга ва, ҳатто, Мисрга ҳам ёйилган сиёсий қудрат, қизғин ва бой диний ҳаёт, ўз даври учун ўта илғор адабиёт, санъат ва фан – бобилликлар ва оссурияликлар ёки бу халқларни битта ном билан атасак, аккадликлар цивилизациясининг асосий жиҳатлари ана шулардан иборат эди.

XX аср бошларида, ҳали олимлар орасида Бобил маданиятига «сифиниш» урф бўлган даврда, аккадликлар цивилизацияси автохтон келиб чиқишга эга бўлмасдан, Шумер цивилизациясига боғлиқ ҳолда ривожланганлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди. Аммо XX асрнинг иккинчи ярмида шумершуносликда қилинган янгиликлар Аккад цивилизацияси Шумер цивилизациясининг ҳосиласи эканлигини бир қадар исботлагандек бўлди.

Олимларнинг таъкидлашича, аккадликлар билан шумерлар ўртасидаги муносабат римликлар билан юнонлар ўртасидаги муносабатни эслатади; Месопотамияда ҳам шумерларнинг қадимги ва юксак маданиятини сингдириб олган ёш халқ – аккадликлар бор эди ва айтиш мумкинки, у сиёсий ғолиб бўлган ҳолда маданий жиҳатдан мағлуб эди. Бу ҳолни С. Москати Горацийнинг машҳур сўзлари орқали образли қилиб ифодалади: «*Graecia capta ferum victorem cepit*» («Забт этилган Греция ёввойи ғолибнинг ўзини маҳв этди»).

Тарихи

Семилик ва оссурияликлар – семит¹ халқлари. Кўчманчи чўпонлар бўлган семитларнинг ватани

¹ «Семит» атамаси Библиядан олинган. Ибтидо китобининг ўнинчи бобида Нухнинг ўилларидан тарқалган халқлар ҳақида ёзилади. Бу генеологик жадвалда Сомнинг ўиллари қаторида Елам, Ассур ва Евер, яъни арамейлар, оссурияликлар ва қадимги яҳудийлар саналган. Бу халқларни умумий ном билан аташ учун XVIII асрда Европа олимлари томонидан «семит» атамаси таклиф қилинган. Қаранг: Москати С. Древние семитские цивилизации. www.litmir.net/br/?b=151185&p=3. – С. 17.

Арабистон чўллари ҳисобланади; бу ерларнинг қуруқ иқлими семитларни қўшни ҳосилдор ерларга доимий интилиб яшашга мажбур қилган. Семит қабилаларининг¹ бирлашишга мойиллиги ва интилувчанлиги тўғрисидаги концепция, айрим олимлар таъкидлаганидек², уларнинг ирқий хусусиятларига эмас, балки тарихий тақдирнинг умумийлигига ва, энг муҳими, бу гуруҳдаги қабилалар тилининг яқинлигига асосланган. Арабистон чўлини ҳалқасимон ўраб турган минтақаларда аввалбошданок семитлар турли халқлар билан алоқага киришган, аралашган ва ҳар хил манзилларда турли этник бирикмаларни ташкил қилган. Ғарбда, Нил водийсида семит ва хамит унсурлари бирлашиб, миср халқини ташкил қилди ва бу жараён мисрликлар тилида ҳам акс этган. Тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, этник нуқтаи назардан хамитлар семитларга нисбатан қуроқ халқ бўлиб, лингвистик жиҳатдан ҳам улар тилига семитлар тилидаги бирлик етишмайди³.

Иккита дарё водийларини бирлаштирувчи Сурия-Фаластин қирғоқ зонасида семитлар дуч келган халқлар тўғрисида улардан кейин сақланиб қолган географик номларга таяшиб, олимлар бу халқлар семит бўлмаганлигини таъкидлашмоқда. Бу минтақада кейинчалик семитлар устун келиб, ҳукмрон халққа айланган.

Оссурия семит тилида «Ашшур» деб аталган. Француз ва немис олимлари (қадимги юнонлар каби) одатда «Ассир» деб ёзишади, инглизлар эса семитча талаффузга яқин қилиб, «ш» билан «Ашшур» тарзида ёзишади. Аслида халқнинг, давлатнинг, пойтахт шаҳарнинг аталиши бир хил — «Ашшур» бўлиб (пойтахт кейин Калах ва Ниневия бўлган), бу халқнинг номидан келиб чиққан. Адабиётларда «Ашшур» сўзининг бирликда қўлланилиш сабаби ҳукмрон худонинг номи ҳам Ашшур

¹ Семит халқларини, асосан, лингвистик хусусиятлари бирлаштириб туради. Масалан, қуйидаги ҳолат улар учун умумий ҳисобланади: матнда унли ҳарфлар ёзилмайди, ундошларнинг жойлашувига қараб, ўқувчи томонидан қўйилади. Аммо ифодага алоҳида эътибор берилган матнларда унлилар ҳам ёзилади. Баъзи олимлар «семит» атамасини фақат лингвистик бирлик сифатида эмас, халққа, цивилизацияга нисбатан ҳам қўлланиш мумкин, деб ҳисоблашади. Қаранг: Москати С. Древние семитские цивилизации. www.litmir.net/br/?b=151185&p=3 — С. 20 — 27.

² Қаранг: Рагозина З.А. История Ассирии: от возвышения ассирийской державы до падения Ниневии. — М.: 1998. — С. 89 — 91.

³ Қаранг: Москати С. Древние семитские цивилизации. www.litmir.net/br/?b=151185&p=3 — С. 20 — 21.

бўлиб, Оссурия шоҳлари ўзларининг барча амалларини унинг номи билан боғлаганлар¹. Ўзбек тилидаги адабиётларда мамлакат номи «Оссурия», пойтахти ва бош худоси эса «Ашшур» деб юритилади.

Айтилганидек, бобиллик ва оссурияликларнинг илдиэлари Арабистон чўлларидан чиқиб, Месопотамиядаги ҳосилдор ерларга доимий интилиб келган кўчманчи семит халқларига бориб тақалади. Уларнинг келиб чиқиши анча катта эътиборни талаб қилади. Чунки бу, бир томондан, Месопотамия билан бошқа семит цивилизациялари ўртасида боғлиқликни таъминлайди; бошқа томондан – олимларни ушбу цивилизацияларнинг характерли томонларини идентификациялашга ундайди.

Семитча атамалар Месопотамияда мил. авв. III минг йилликнинг биринчи ярмида пайдо бўлади; эҳтимол уларнинг шумерлар билан тинч аралашуви шу даврда юз берган бўлиши мумкин. Кейин, мил. авв. 2350 йилга яқин, бутун Месопотамияни қўл остида бирлаштирган ва Сурия ҳамда Кичик Осиёга бостириб кирган Буюк Саргон (аккадча – Шаррукен – «ҳақиқий шоҳ») тахтга келиши билан семитларнинг узил-кесил ҳукмронлиги ўрнатилади. Шу тариқа, биринчи марта ўз ҳокимияти остида бутун маълум дунёни – «ернинг тўрт томонини» бирлаштирган давлат пайдо бўлди. Саргон тарихда Македониялик Александрдан то Наполеонгача, ижтимоий фикрни жунбишга келтирган барча фотиҳлар учун намуна бўлган биринчи йирик ҳарбий империяни вужудга келтирди². Шу даврдан бошлаб оламшумул салтанатни яратиш ғояси барча сиёсий концепцияларнинг унсурига ва семит халқи орзу-интилишларининг доимий мақсадига айланиб қолади; бу, асосан, шаҳар-давлат шаклида ифодаланган шумерларнинг сиёсий қарашларидан кескин фарқ қиларди. Айнан шу даврда чекланмаган монархияни яратиш ғояси пайдо бўлиб, бу ғоя Фарбий Осиёнинг исломгача бўлган бутун тарихи бўйлаб ўтади. Ҳукмдор қиёфаси ҳам чекланмаган монархия ғоясига мос янги жиҳатлар кашф этади: у энди шунчаки худолар хизматидаги одам эмас, унинг барча атрибутлари шунга ишора қиладикки, ўз амаллари орқали энди у худо даражасига кўтарилади. Подшонинг обрўи орта-

¹ Қаранг: Рагозина З.А. История Ассирии: от возвышения ассирийской державы до падения Ниневии. – М.: 1998. – С. 11 – 15.

² Қаранг: Г. Чайлд. Расцвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества. http://bookz.ru/authors/gordon-4aild/rascvet_694.html. – С. 114.

ди, у билан коҳинлар ўртасидаги қарама-қаршилик ҳам унинг фойдасига ҳал бўлади; коҳинлар подшонинг ёнида турадиган ва ўз ҳаракатларида унга бўйсунадиган амалдорлар даражасига туширилади. Шу тариқа, балки инсоният тарихида биринчи марта, дин сиёсий ҳокимият манфаатларига бўйсундирилади. Бу жуда муҳим воқеа эди, зеро, кейинчалик, ҳатто, христианлик ва ислом каби жаҳон динларида ҳам сиёсий ҳокимият манфаатларига хизмат қилиш, унинг талабларига мослашиш, жамиятда ҳукмронлик қилаётган ҳар қандай сиёсий тизимни ёқлаш, халқни бўйсунушга ундаш диннинг асосий вазифасига, дин билан сиёсий ҳокимият ўртасидаги муносабатларни белгиловчи омилга айланади.

Саргон кейинчалик афсонавий шахсга, худди македониялик Александр сингари бадиий адабиётнинг қаҳрамонига айланади, у ҳақда ривоятлар тўқилади. Бу ривоятларда уни болалигида онаси қамиш саватга солиб, дарёга оқизиб юборганлиги ва мўъжизавий равишда тирик қолганлиги, қандай қилиб худо Иштарнинг муҳаббатини қозонганлиги ҳамда ўзининг буюк фаолиятини қандай бошлаганлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Саргон асос солган сулола 200 йилдан зиёд ҳукмронлик қилгандан сўнг шарқий тоғлар томондан бостириб келган ёввойи қутийлар қабиласи Саргон сулоласини ағдариб ташлайди. Натижада шумер шаҳар-давлатларида яна мустақил ҳаёт бошланади. Аммо бу мустақиллик узоқ давом этмайди: мил. авв. 2000 йилга яқин семитлар яна ҳокимиятни қайтариб оладилар.

Ҳокимиятга келган бу семит қабиласини аморийлар деб аташади. Аморийлар кўчманчи қабила бўлиб, шумер мифларида уларга:

*Аморрий бу тоғ этагида кўзиқорин излаб ер ковлайдиган,
У ки (худолар олдида) тиз чўкмайдиган,
У хом гўшт ейдиган,
У бир умр уй қурмайдиган,
Ўлимдан сўнг кўмишни билмайдиган...*

дея берилган тарифлар сақланиб қолган. Бу семит қабилалари дастлаб бир қанча давлатларга бўлиниб яшашган ва маълум вақт ўтгандан сўнг аморий қабилаларидан бири кучайиб, бутун Месопотамияни ўз ҳукмронлиги остида бирлаштирган. Бу Бобил подшолиги бўлиб, у ўз қудратининг энг чўққисига таҳминан мил. авв. 1700 йили, буюк подшоҳ Хаммурапи ҳукмронлиги даврида эришади. Маълумки, бу шоҳ, асосан, ўзининг

қонунлар кодекси билан машхур. Олимларнинг таъкидлашича, Хаммурапи кодекслари шумер намуналарининг энг яхши жиҳатларини давом эттирган. Қадимги шумер ҳукмдорларининг идеаллари — қонун ва тартибга асосланган бузилмас тинчлик, ожизларни ҳимоя қилиш, етим ва бевадаларга адолатли бўлиш вояси Хаммурапи кодексларининг ҳам асосини ташкил қилади. Месопотамия цивилизациясининг унсурлари бўлган икки маданият Хаммурапи даврида тўлиқ уйғунлашади ва қўшилиб кетади. Дастлабки семит сулоласи учун характерли бўлган ҳукмдорларни илоҳийлаштириш бу даврга келиб энди кўзга ташланмайди.

Мил. авв. 1530 йили Хаммурапи сулоласининг ҳукмронлиги яқунланади ва Бобил узоқ муддатли инқироз даврига киради. Бу даврда ҳокимият Эрон тоғларидан чиққан касситлар қўлига ўтади. Инқироздан сўнг Месопотамияда аста-секин оссурияликлар кучайиб борди ва Оссурия кучли давлатга айланди. Мил. авв. 1110 йилга яқин Тиглатпаласар I шимолдан Анатолияга бостириб киради, Наира атрофини эгаллаб, Қора денгизгача боради; ғарбда Сурия орқали Ўрта Ер денгизига чиқади. Бу даврдан етиб келган ҳужжатларни ўрганган олимларнинг таъкидлашларича, Оссуриянинг кўпол ва жанговар характери шаклланиб, айниқса, Саргон II ва унинг ўғли Сенаххериб давридаги босқинчилик урушларида ёрқин намоён бўлади. Сўзсиз жуда қатта қобилият эгаси бўлган Сенаххериб ҳокимиятга эришгач, ёввойи ва саркаш феъл-атворини намоён қилади. Унинг босқинчилик урушлари ваҳшийлиги ва бемақсад шафқатсизлиги билан ажралиб туради¹. Оссуриянинг бундай жанговар характери фақат ижтимоий ва сиёсий ҳаётга таъсир этмасдан, қонунларда, адабиёт ва санъатда ҳам акс этади.

Оссурия шоҳларининг босқинчилик сиёсати Тиглатпаласар III (тахминан мил. авв. 745 — 727 йиллар) ва Саргон II (мил. авв. 721 — 705 йиллар) давларида ҳам давом эттирилади. Саргон II ҳукмронлиги даврида Урартунинг пойтахти Тушпа босиб олинади, мамлакат таланади ва шундай вайрон қилинадик, бошқа ҳеч қачон ўзига келмайди². Шу даврда Исроил пойтахти Самария ҳам забт этилади. Бу экспансия сиёсати мил. авв. VII асрда, шоҳ Асархаддон қўшинлари Мисрга бостириб кириб, бу мамлакатни забт этганда ўзининг юқори чўққисига етади. Бу

¹ Қаранг: Опарин А.А. Всемирная история и пророчества Библии. <http://nauka.bible.com.ua/vs-istor/> — С. 8.

² Қаранг: Фрай Р. Наследие Ирана. <http://padabum.com/d.php?id=31668>. — С. 87—88.

воқеа мил. авв. 671 йили юз беради. Икки буюк водийнинг тарихида биринчи марта бири иккинчисини забт этди. Унча узоқ вақтга бўлмаса-да, Дажла дарёсидан Нилгача бўлган Қадимги Шарқ ягона империяга бирлашди; шохни «ернинг тўрт томони» ҳукмдори дея улуғлаш истаги энди орзудан воқеликка айланди.

Бу даврнинг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, Оссурия маъмурияти бўйсундирилган халқларни мамлакатнинг турли ҳудудларига мажбурий кўчириш сиёсатини олиб боради. Бу «аралаштиришлар»дан кутилган мақсад, турли қабилалар ўртасида мулоқотни қийинлаштириш, уларнинг Оссурия зулмига қарши исён кўтаришининг олдини олиш эди. Бундан ташқари, Оссурия шохлари кўплаб урушлар туфайли бўшаб қолган ҳудудларни ҳам тўлдиришни режа қилган эдилар. Натижада халқлар ва тилларнинг аралашуви юз бериб, бу жараёнда оромий тили голиб чиқди ва Суриядан Эроннинг ғарбий ҳудудларигача, ҳатто Оссуриянинг ўзида ҳам ҳукмрон тилга айланди.

Мисрда оссурияликлар ҳукмронлиги йигирма йилдан камроқ давом этди. Кейин Оссурия қандай тезлик билан юксалган бўлса, шундай шиддат билан инқирозга юз тутди. Афсоналарда Сарданапал деб аталган шох Ашшурбанипал (мил. авв. 668–626 йиллар) Оссуриянинг охириги буюк ҳукмдори бўлса-да, унинг даврида инқироз бутун борлири билан намоён бўлди. Бу шох тарихда ашаддий фахш ва ахлоқсизликнинг тимсоли бўлиб қолган. Ахлоқий бузуқлик фақат шох саройини эмас, деярли бутун мамлакат аҳлини қамраб олди. Виждон, ахлоқ, инсоф ва қонун сингари тушунчалар йўқ бўлиб кетди. Оссуриянинг чекка ўлкалари бирин-кетин ўз мустақиллигини эълон қила бошлади. Мил. авв. 625 йили Бобилнинг ноибини Набополасар ўзини шох, мамлакатни эса Янги Бобил подшолиги деб эълон қилди ва оромийлар сулоласига асос солди. Бир йилдан кейин ундан ўрнак олган Мидия ноибини Киаксар ҳам ўз мустақиллигини эълон қилиб, қудрати тикланиб бораётган Бобил билан иттифоқда Оссурияга бостириб кирди. Мил. авв. 612 йили Оссуриянинг пойтахти Ниневия забт этилди. Набополасарнинг ўғли Навухудоносор мил. авв. 586 йили Яҳудиянинг пойтахти Иерусалимни вайрон қилиб, Миср чегараларига етиб борди ва Бобилни забт этишни яқунлади¹.

Империя шу тариқа қулади. Унинг кўркам саройлари ва ўта синчковлик билан тўпланган ажойиб кутубхонаси минг йиллар-

¹ Қаранг: Москати С. Древние семитские цивилизации. www.litmir.net/br/?b=151185&p=3. – С. 52.

га қумлар тагида қолиб кетди. Оссурия давлати қулагандан сўнг оссурияликлар ўз тилларини тўлиқ йўқотиб, оромий тилга ўтдилар.

Оссурия ҳалокатининг ҳайратомуз тезлик билан юз беришида яна бир сабаб мавжуд. Айнан инқироз арафасига келиб Оссурияда қўшин, амалдорлар ва шохга яқин кишилардан бошқа тубжойли аҳоли деярли қолмаган эди. Оссурия «ўз ғалабалари оқибатида аста-секин сўниб боргани» билан бирга, юқорида айтилганидек, забт этилган халқларнинг Оссурияга ва, аксинча, оссурияликларнинг оммавий равишда забт этилган ҳудудларга кўчирилиши Яқин Шарқ халқларининг «миллий қаршилиқ кўрсатиш» лаёқатини сусайтирди ва бу ҳол Эроннинг кейинги муваффақиятларида катта роль ўйнади¹.

Шу тариқа Оссурия қулади — уни ўз қонунсизлиги ва мулоҳазасизлиги ҳалок қилди. Ҳалокат даҳшатли ва абадий бўлди².

Оссуриянинг ҳалокатидан сўнг халдейлар сулоласининг ҳукмронлиги остида Бобилнинг қисқа муддатли юксалиши юз берди. Аммо Бобилга форсларнинг таъсири ортиб бораётган эди. Мил. авв. 538 йили Буюк Кир бошчилигидаги форс қўшинлари Бобилга бостириб кирдилар. Шу билан қадимги Месопотамия империялари тарихи якун топди.

Аслида форс босқини ва Бобилнинг ўз сиёсий мустақиллигини йўқотиши Месопотамия цивилизациясининг барҳам топишига олиб келмади. Бобилликларнинг ўзлари ҳам форслар босқинини навбатдаги ҳукмрон сулоланинг ҳокимиятга келиши сифатида қабул қилдилар. Бобилнинг аввалги шон-шўхрати босқинчилар олдида маҳаллий аҳоли ўзини камситилган ва норасо ҳис қилмаслигини таъминлаш учун етарли эди. Форсларнинг ўзлари ҳам бобилликлар маданиятига ҳурмат билан муносабатда бўлдилар.

Кейинчалик, мил. авв. 331 йил октябрда македониялик Александр Гавгамел ёнида форсларни тор-мор қилиб, Бобилга кириб келганда ва шу ерда тож кийганда ҳам Бобил ўзининг энг буюк шаҳар мақомини сақлаб қолаётган эди. Икки дарё оралиғига элинларнинг кириб келиши Месопотамия цивилизацияси учун бурилиш нуқтаси бўлди. Кўплаб босқинларни бошдан кечирган ва босқинчилар маданиятини сингдириб олган бобилликлар бу сафар ўз маданиятидан анча юқори ма-

¹ Қаранг: Фрай Р. Наследие Ирана. <http://padabum.com/d.php?id=31668>. — С. 86.

² Қаранг: Рагозина З.А. История Ассирии: от возвышения ассирийской державы до падения Ниневии. — М.: 1998. — С. 349—350.

даният билан тўқнаш келганлиги маълум бўлиб қолди. Месопотамияликлар агар форслар билан ўзларини тенг ҳис қилган бўлсалар, эллинлардан ҳар соҳада паст бўлиб, буни ўзлари ҳам ҳис этганлар ва ана шу ҳиссиёт Месопотамия цивилизациясининг кейинги тақдири учун ҳалокатли бўлди¹. Аслида месопотамияликларнинг бу ҳиссиёти уларнинг ўзи учунгина эмас, бутун Яқин Шарқ цивилизациялари учун ҳам ҳалокатли бўлди. Шу даврдан бошлаб цивилизациялар ўртасидаги рақобатда Шарқ борган сари ортда қолиб борди.

Дин ва диний тизими

Қадимги дунёнинг бошқа машҳур шаҳарларидан фарқли равишда Бобил йирик сиёсий марказ ва, аини пайтда, дунёнинг диний маркази ҳам эди. Агар Бобил узоқ тарих давомида ўзининг сиёсий марказ ролини тез-тез ва баъзан узоқ муддатта йўқотиб турган бўлса, диний марказлик ролини доимий ўзида сақлаб келган². Бу шаҳар дунё коҳинларининг пойтахти эди. Унга Миср, Сурия, Элам, Оссурия, Эрон, Турон, Тир, Сидон, Арабистон, Мидия, Эфиопия, Лидия, Кичик Осиё ва бошқа жойлардан коҳинлар йиғилиб, коҳинлик санъатини ўрганар, бош коҳинга ўз мамлакатлари ҳақида маълумот етказар ва ундан буйруқлар олар эди.

Бобилнинг марказида баҳайбат Эсагила ибодатхоналар мажмуи – бош коҳиннинг тураржойи, ўша давр Қадимги дунё сиёсатининг махфий маркази жойлашган. Эсагила мажмуининг марказида машҳур Бобил минораси ўрнида қурилган Этеменанка ибодатхонасининг минораси гўё Бобилнинг буюклиги ва абадийлигини кўз-кўз қилиб, савлат тўкиб турарди. Бобилда Эсагиладан ташқари, ўша даврдаги бутун дунёнинг худоларига бағишланган ибодатхоналар ҳам кўп эди. Аммо бобиллик семитларга руҳан энг яқин халқ шумерлар бўлиб, уларнинг худоларига алоҳида эҳтиром кўрсатилар, икки халқ ўртасидаги

¹ Орадан минг йил ўтиб айнан шу ҳиссиёт чегаралари фарба Византия, жанубда Эрон ва, ҳатто, Ҳиндистон билан, шарқда Хитой билан туташган Қадимги Турк цивилизацияси ҳалокатига ҳам сабаб бўлди. Қадимги Турк цивилизацияси ушбу цивилизацияларнинг (араб-ислом цивилизациясининг ҳам) мафкуравий экспансиясига бардош бера олмасдан ҳалок бўлди.

² Лео Оппенхейм «мен ишонаманки, Месопотамия динини тизимли баён қилиш – бажариб бўлмайдиган вазифа ва бундай мақсадни умуман қўймаслик керак», деб ҳисоблайди. Қаранг: Оппенхейм А.Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. <http://www.twirpx.com/file/875332/>. – С. 225.

Ашшур. Ашшур шаҳридаги ибодатхона деворига ишланган бўртма нақш.

ўзаро алоқадорлик бирон-бир соҳада диний эътиқод ва маросимлардагидек яққол акс этмаган эди. Бобил ва Оссурия пантеонларида яна шумерларнинг самовий худолари: осмон, ҳаво ва ер худолари савлат тўкиб турарди. Уларнинг номлари ҳам ўзгармаган: Анну, Энлил ва Эа (Энки). Қуёш, Ой ва тонг юлдузи Зухра ҳам мавжуд, аммо уларнинг номлари энди ўзгача: Син, Шамаш, Иштар ва Таммуз¹. Уларнинг функцияларида эса деярли ўзгариш бўлмаган.

Маҳаллий худоларнинг ҳолати бироз бошқача, улар ўз табиатига кўра бошқа халқлар томонидан енгилгина қабул қилиниши мумкин эмасди. Шу сабабли Бобилда ҳам, Оссурияда ҳам ўз маҳаллий худолари бўлиб, улар шу доирадагина эъзозланади. Бобилнинг Хаммурапи сулоласи даврида маҳаллий худо Мардук барча худолардан юқорироқ улуғланган ҳамда Оламни яратган ва тартибга келтирган худо сифатида самовий худоларнинг энг улуғи даражасига кўтарилган. Оссурияда маҳаллий худо мамлакат халқи ва давлат пойтахти сингари Ашшур деб аталади. Бу худо оссурияликлар каби жангвар ва шу халққа хос бошқа хусусиятларга ҳам эга бўлган.

¹ Бобилнинг афсонавий асосчиси Нимроднинг Семирамуз исми хотини бўлиб, у жуда ўйноқи ҳаёт кечирган. Нимрод ўлгандан сўнг ўзининг никоҳсиз туғилган ўғли Таммузнинг (Думуз) отасини худо деб эълон қилган Семирамуз, бевақт вафот этган ўғлини худо даражасига кўтаради ва 25 декабрни Таммуз куни деб нишонлашни буюради. (Кейинчалик 25 декабрь Эронда Митранинг туғилган куни сифатида нишонланган). Христианлик қабул қилинганда Исо Масихнинг туғилган куни номаълум бўлганлиги сабабли император Константиннинг буйруғига кўра 25 декабрь «Рождество байрами» деб эълон қилинади ва шу одат бутунгача давом этиб келмоқда. Қаранг: Опарин А.А. Всемирная история и пророчества Библии. <http://nauka.bible.com.ua/vs-istor/> – С. 20.

25 декабрь Исо Масихнинг туғилган куни эмаслигини бошқа олимлар ҳам таъкидлайди. Қаранг: Джеймс П., Торп Н. Тайны древних цивилизаций. <http://padabum.com/d.php?id=18655>. – С. 148.

Бундан ташқари, бобилликлар ва оссурияликлар диний эътиқодларидаги ўзига хосликни диний ҳаётнинг ўзгарувчанлигида, ривожланишида ҳам кўриш мумкин. Бу ерда шу пайтгача маълум бўлмаган худолар пайдо бўлади — масалан, олий худолар хузурида мулозим ва котиб ролини бажарувчи ёзув ва донишмандлик худоси Набу. Бу худо илгариги даврларда учрамайди, чунки унинг функциялари тараққиётнинг маълум даражаси билан, яъни ёзувнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Баъзи худолар маълум этник гуруҳагагина тегишли, масалан, Адад — аморийлар худоси. Бундан ташқари, давлат марказлашгани сари пантеоннинг тузилиши ҳам у билан бирга такомиллашиб ва мураккаблашиб боради, уларнинг мақоми энди аниқ шароитдан келиб чиқиб белгиланади: Мардукнинг юксалиши, бошқа худоларга хос бўлган хусусиятларнинг унга берилиши бобилликлар сулоласининг сиёсий ҳукмронликка эришиши билан боғлиқ эди.

Айни пайтда, худолар билан бирга, иблисларга ҳам чин дилдан эътиқод қилинган. Бу ўта зарарли жинлар — одатда, таомилга хос қилиб кўмилмаган кишиларнинг арвоҳлари. Улар танасининг бир қисми инсонга хос бўлса, бошқа қисми ҳайвонларга хос бўлади. Улар қоронғу ва кимсасиз жойларда пайдо бўладилар. Бундан ҳам ёмони, улар кўринмасга айланиши ва турли шаклларга кириш қудратига ҳам эга. Шу сабабли улардан қочиб қутулиб бўлмайди. Бу ҳақда матнлардан бирида шундай дейилади:

*Эшик ёки зулфин уларни тўхтата олмайди;
Баланд ва қалин деворлардан тўлқиндай ўтади;
Улар уйдан-уйга сакрайди...
Эшиклар тагидан илондай сугралиб киради¹.*

Месопотамия диний дунёқарашининг характерли жиҳати шундаки, инсоннинг бошига тушадиган барча бахтсизлик ва кулфатлар иблисларнинг фаолияти туфайли юз беради, деб тушунилади. Айни пайтда, иблисларнинг инсон ҳаётига аралашуви, масалан, унга жисмоний азоб келтириш (айтайлик, бош ёки қорин оғриғи), шу инсоннинг гуноҳлари учун жазо сифатида қаралади. Албатта, бундай гоя анча кейинги даврларда ҳам учрайди, аммо, Қадимги Месопотамия динига хос жиҳат шундаки, эзгу амаллар ҳам инсонларни иблислардан сақлай олмайди:

¹ Москати Сабагино. Цивилизации Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 74.

иблиснинг инсон жисмини эгаллаш эҳтимоли ҳар доим мавжуд бўлади.

Шу сабабли иблисларни ҳайдаш керак. Бу иш коҳинларнинг кўп сонли қатламига тошпирилиб, улар турли хил усуллардан, афсун ва дуолардан фойдаланадилар. Юқори малакали коҳинларнинг ўзига хос гильдияси мавжуд эди¹. Афсунгарлик бу коҳинлар томонидан пухта ишлаб чиқилган маросимлар билан тўлдирилади. Масалан, энг аҳамиятли бобил-оссурия маросимларидан бири – касал кишини даволаш учун у бирон-бир ҳайвон билан алмаштирилади. Иблисни алдаш учун касалнинг устига бирон-бир ҳайвон, масалан, мушук ётқизилади; иблис ҳайвонга ўтади, касал киши эса ундан фориғ бўлади.

Коҳинларнинг алоҳида гуруҳи фолбинлик ва башорат билан шуғулланган. Фолбинликнинг кенг тарқалган усули ҳайвонларнинг жигарини диққат билан ўрганишга асосланган. Археолог олимлар томонидан жигарнинг лойдан ясалган кўплаб нусхалари топилган, уларнинг қисмларига белгилар қўйилиб, ҳар бирининг аҳамияти ёзиб қўйилган. У даврда ҳар бир нарсада ўзига хос аломатни кўрганлар. Масалан, ит билан боғлиқ аломатлар:

Агар ит инсоннинг йўлида турса: тез орада у киши тўсиққа учрайди.

Агар ит инсоннинг ёнида турса: худолар у кишига ҳомийлик қилади.

Агар ит инсоннинг тўшагига ётса: у киши худоларнинг ғазабига учрайди.

Агар ит инсоннинг стулига ётса: у кишининг кетидан хотинини ҳам кулфат кутади.

Агар ибодатхонага оқ ит кирса: бу ибодатхонанинг пойдевори мустаҳкам бўлади.

Агар ибодатхонага қора ит кирса: бу ибодатхонанинг пойдевори мустаҳкам бўлмайди.

Агар ибодатхонага жигарранг ит кирса: бу ибодатхона гуллаб-яшнайд.

Агар ибодатхонага сариқ ит кирса: бу ибодатхона гуллаб-яшнайд.

Агар ибодатхонага ола ит кирса: бу ибодатхонани худоларнинг марҳамати кутмоқда².

¹ Қаранг: Оппенгейм А. Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. <http://www.twirpx.com/file/875332/>. – С. 97.

² Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 76–77.

Турли ҳайвонлар, инсон танасидаги ўзгаришлар, хуллас, ҳамма нарса маълум ҳолат ёки ҳодисадан далолат беради, ўз аломатига эга.

Башорат илми бутун дунёни Бобилдан миннатдор қилган фаннинг, хусусан, астрономиянинг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Чақалоқ туғилиши пайтида юлдузларнинг жойлашуви, уларнинг ҳаракати ва бир-бирига тўғри тушиши, ҳатто, чарақлаган нурлардаги нозик фарқ ҳам боланинг келажагига ишора деб қаралган ва шу сабабли зўр бериб ўрганилган. Ибодатхоналарнинг минораларида расадхоналар ташкил қилиниб, мунажжимлар томонидан юлдузлар ҳаракати астойдил қайд қилиб борилган: улар, ҳатто, юлдузларнинг тутилишини ҳам олдиндан айтиб бера олганлар. Астрономия билан боғлиқ ҳолда математика ҳам ривожланган, чунки ўлчамнинг аниқлиги ва тўғри ҳисоб-китоб астрономия учун ҳам муҳим эди.

Аммо бу ютуқларга қарамасдан, бобилликлар диний ҳаёти, асосан, ўта қайғули тасаввурларга бой ва умидсиз бўлган: инсоннинг ёвуз кучлар тажовузидан қутулиб қолишига ҳеч қандай кафолат йўқ; қачонлардир ёвуз кучлар тўлиқ маҳв этилиб, яхшилик тантана қилишига ҳам ишонч йўқ; нариги дунёда яхши амаллар мукофотланишига ҳам умид қилиб бўлмайди. Бундай диний қараш ижтимоий психология даражасида цивилизация учун жуда қудратли хавфга ва даҳшатли фожиага айланади. Бу фожиа, айниқса, адабиётда яққол акс этган; бу адабиёт ўзи ҳам жавоб бера олмайдиган бир хил саволларни доим ўртага ташлайди: бугунги ҳаётнинг моҳияти нимада? Эртанги кундан нима кутса бўлади?

Бу саволларга ижобий жавобнинг йўқлиги жамиятда, эртанги кунга бўлган ишончни сўндиради ва охир-оқибатда бутун бошли цивилизациянинг инқирозига сабаб бўлган қудратли омиллардан бирига айланади.

Бу — тарихнинг ўта қайғули сабоқларидан бири.

Адабиёт | Оссурия адабиётининг кўпчилик қисмини юқори сифатли деб бўлмайди. Лой тахталар, одатда, эски матнларга изоҳлар, астрологик ёзувлар, сеҳр-жоду ва башоратлар билан тўла бўлиб, уларга шоҳ Асарходдоннинг қизиқиши, айниқса, катта бўлган. Аввалгига нисбатан астрономия ривожланади, бироқ бизгача етиб келган матнларнинг асосий қисмини забт этилган шаҳарлар, бўйсундирилган қабилалар, асир олинганларни даҳшатли қийноққа солиш ва қатл қилишлар баёни ташкил қилади; бу матнлар тарихий

манба сифатида муҳим, бироқ уларнинг бадиий қиймати жуда паст¹. Бобил ва Оссурия адабиёти жуда бой ва кенг масалаларни, жумладан, инсониятнинг фундаментал муаммоларини ва ҳукмрон дин доирасида улар ечимини ҳам қамраб олган. Аммо сюжетларнинг ўзига хослиги, муаммонинг муҳокамаси ва ечимида Бобил ва Оссурия маданиятларининг Шумер маданияти билан боғлиқлик масаласи яна учрайди. Юқорида таъкидлаганимиздек, бу маданиятлар ўртасидаги боғлиқлик бирон-бир соҳада диний эътиқод ва маросимлардагидек кўзга ташланмайди, булар эса, айниқса, адабиётда ёрқин акс этади. Бобил ва Оссурия адабиётида шумер адабиётининг жанр ва йўналишлари ҳам, асосан, сақланиб қолган.

Оламнинг яратилиши тўғрисидаги шумер мифларида бутун яратувчилик фаолияти турли худолар ўртасида тақсимланган бўлиб, асосий худолар тарзида Энлил ва Энки қараларди. Бобилда² оламнинг яратилиши ҳақидаги миф Бобилнинг асосий байрами – Янги йил (ёки Акиту) билан ассоциялаштирилгани сабабли, у мифлар пиллапоясида юқори ўринга кўтарилади. Бу миф «Энума Элиш» («Қачонки юқорида...») деб номланган литургик поэмада ўзининг тўлиқ ифодасини тошган. Поэмада асосий роль ўзида самовий тартибни мужассамлаштирган худо Мардукка берилган, айнан у ибтидоий хаоснинг тимсоли бўлган маъбуда Тиаматни енғади, «тақдирлар жадвали»ни қутқариб қолади ва поэмада баён қилинган яна бир қанча яратувчилик амалларини бажаради. Мардук мағлуб маъбуданинг танасини иккига ажратиб, ярмидан осмонни, қолган ярмидан ерни яратади. Бу ажойиб ифода ва Қадимги Шарқ менталлигига яхши мисол: илоҳий зот самовий унсур билан бирлашади, зотан иккаласи ҳам битта ҳаётдан озикланади – Тиамат бир пайтда ҳам маъбуда, ҳам Коинотнинг бир бўлаги.

Шу тариқа ер ва осмонни ташкил қилган Мардук ўзининг оламни яратиш ишини бошлайди, айтиш лозимки, бу яратиш сўзнинг шумер ва аккаддаги маъносидан қўлланилган. Бу мутлақо янги материяни яратиш бўлмасдан, дунёни тартибга келтириш, мавжуд хаос ва коинотни тубдан ўзгартиришдир.

¹ Қаранг: Фрай Р. Наследие Ирана. <http://padabum.com/d.php?id=31668>. – С. 90.

² Қулайлик учун Бобил мифлари деб аталади, аслида уларнинг кўпчилига оссуриялик хаттотлар томонидан ёзилиб, Оссурия шоҳи Ашшурбанипал кутубхонасида сақланган. Батафсил қаранг: Хук С. Мифология Ближнего Востока. – М.: Центрполиграф, 2009. – С. 34.

Шу концепция поэманинг қолган қисмида ҳам асосий ўрин эгаллаб, осмон ва ердан кейин юлдузларнинг яратилиши баён қилинади:

*Буюк худоларга манзиллар қурди, у
Юлдуз-сайёраларни у яратди, худолар монанд.
У бир йил тақсимлади – суратни чизди:
Юлдузли ўн икки ойларни учталаб қўйди.
Йилнинг кунларини осмонга чизганида у,
Неберу манзилни ўрнатди,
Қолган барча юлдузларга марказни кўрсатмоқ учун.
Ҳеч ким гуноҳ қилмасди, илтифотсиз ҳам бўлмасди!
Неберунинг ёнларида у Энлил ва Эга манзиллар қурди.
Икки самовий томонлардан дарвозалар очди у.
Ўнган ва чапан зулфини қўйди.*

Шундай қилиб, оламни яратиш ҳодисаси мавжуд борлиққа тартиб ва шакл бериш деб қаралади. Юлдузларни баён қилишдан ўсимликлар ва ҳайвонларни, охири эса инсонни таърифлашга ўтилади. Инсоннинг вазифаси, яратилиш сабаблари аниқ шакллантирилади. Бу жуда муҳим сабаб: инсоннинг вазифаси худоларга хизмат қилиш. Поэма Мардукнинг ролибона тантанаси билан якунланадики, бошқа худолар уни самовий иерархиянинг энг юқори поғонасига кўтарадилар.

Мифларнинг кейинги тури олам тошқини ҳақида. Узук-юлуқ парчалардан иборат шумер мифи анча кенгайган ва олам тошқини ҳақидаги мифнинг бобилча варианты «Гилгамеш ҳақида эпос»нинг бир қисмига айланган.

Касаллик ва ўлимдан халос бўлиш ҳамда абадий ҳаётни излаш муаммолари шумер мифологиясида деярли йўқ эди, аммо, бу мавзу семит мифларида кўзга яққол ташланади. «Гилгамеш ҳақида эпос»да бу муаммо қаҳрамон Гилгамеш олдида дўсти Энкиду ўлгандан сўнг пайдо бўлади. Энкидунинг ўлимидан сўнг Гилгамешни бир кун келиб унинг ҳам ўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикр кўрқитиб юборади: «Мен ҳам ўлганимда Энкидуга ўхшаб қолмайманми? Мени кўрқинч босди. Ўлимдан кўрқиб, мен чўлни кезиб юрибман»¹. Ўлимдан қутулиб қолган ва абадий яшашнинг сирини топган ягона одам Гилгамешнинг аждоди Утнапиштим бўлиб, у шумерларнинг олам тошқини ҳақидаги афсонаси қаҳрамони Зиусудранинг бобилча аналоги

¹ Хук С. Мифология Ближнего Востока. – М.: Центрполиграф, 2009. – С. 42–43.

эди. Гилгамеш кўплаб қийинчиликларни енгиб, абадий яшаш сирини билиш учун ўз аждоди Утнапиштимни топади. Утнапиштим унга худолар ўзлари учун ҳаёт ва ўлимнинг сирини сақлаб қолганлиги ва олам тошқини ҳақида гапириб беради ҳамда бу «худолар сири» эканлиги тўғрисида огоҳлантиради. Худолар тошқин орқали ердаги ҳаётни йўқ қилиб ташлашга қарор қиладилар ва Эа бу сирдан Утнапиштимни огоҳ этади. Эа «ердаги барча жонли мавжудоднинг авлодини» олиб ўтиш учун Утнапиштимга кема ясашни буюради (Нух кемаси ҳақидаги воқеалик ҳам шундан олинган). Шу усулда одамларни ўлимдан сақлаб қолган Утнапиштим ва унинг хотинига Энлил худоларгагина хос бўлган абадий ҳаётни тухфа қилади. Шу билан олам тошқини ҳақидаги ҳикоя яқунланади.

Бобил адабиётида худолар ва қаҳрамонлар ҳақидаги мифлардан ташқари бой лирик поэзия ҳам мавжуд бўлиб, унда диний мавзу тўлиқ устунлик қилади. Шумерлардаги сингари бу ерда ҳам худолар ва ҳукмдорларга бағишланган мадҳиялар асосий ўрин эгалайди. Хусусан, кўёш худоси Шамашга бағишланган мадҳияда шундай дейилади:

*Шамаш, осмон ва ернинг моҳияти,
тоғликлар ва дўзахиларнинг хўжаси,
худоларнинг машъали,
одамларнинг йўлбошчиси,
қоронғуликни ҳайдовчи,
машъаларни ёқувчи,
кишанларни узувчи,
одамларни тирилтирувчи.*

Панд-насихат ва ўқув адабиёти биз қараб чиққан шумер адабиётини деярли айнан такрорлайди. Баъзи матал ва мақоллар жуда аниқлиги билан ажралиб туради ва ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Масалан:

«*Ҳовуз қуриб қолмагунча чанқоқ ҳақида ўйламаймиз*» — демокчики, биз бойликни, бахт-саодатни ундан ажралгандан сўнг қадрлаймиз. Биздаги «*Олдингдан оққан сувнинг қағри йўқ*» мақолига мос келади, ёки: «*Мен ўзим бормаганимда, ким мен билан бирга борарди*» мақоли биздаги «*Ҳар эзгу ишга ўзинг ўрناق бўл*» насихатига мос тушади.

Поэтик асарлар ва панд-насихатлардан ташқари кўплаб прозаик матнлар ҳам сақланиб қолган. Аввало, бу тарихий йилномалар — анналлар. Бундан ташқари ёзишмалар, ҳисобот-

лар ва ёдгорлик тошлари; лингвистик характердаги матнлар; илмий ишлар, асосан, математика ва астрономия бўйича. Хужжатларнинг энг кўп сонли гуруҳи хатлар, иқтисодий мазмундаги матнлар ва юридик ҳужжатлардан ташкил топган бўлиб, улар бобил ва оссурия жамиятларининг тузилиши ва характерини яқиндан ўрганиш имконини беради.

Бу матнлар ичида ҳеч бўлмаса қисқача таҳлил қилиниши лозим бўлгани юридик ҳужжатлар бўлиб, улар ҳаётнинг барча жабҳаларига кириб боради ва Месопотамия менталитетининг энг типик томонларидан бирини акс эттиради. Шу жиҳатдан Месопотамия Мисрга тўлиқ зид: Мисрда умуман кодекслар бўлмаган, Месопотамияда эса қонун ҳам ижтимоий, ҳам хусусий ҳаётни тўлиқ тартибга солиб турган. Муҳими, бу диний қонунлар бўлиб, маросимларнинг бажарилмаслиги ўғирлик, одам ўлдириш каби жиноятлар билан бир хил даражада қаралган, зеро, месопотамияликларнинг фикр ва амаллари дин билан бевосита боғланиб кетган.

Мисол тариқасида Хаммурапи кодексини қараш мумкин. Ҳозирда маълумки, бу кодекс Месопотамияда энг қадимги ҳам, ягона ҳам эмас, аммо, у энг тўлиқ сақланиб қолгани бўлиб, шу сабабли ўз даври ва дунёсини батафсил акс эттиради.

Адабий шакл жиҳатидан бу кодекс шумерлар даврини давом эттиради: муқаддима, қонунларнинг ўзи ва хотима. Қонунларнинг ўзи турли хил алоҳида ҳодисалар тўплами бўлиб, бу ҳам шумерлар учун характерли бўлган жиҳатдир. Бу ерда умумий принциплар йўқ, фақат алоҳида ҳолатлар ва уларнинг ечими келтирилган, холос.

Хаммурапи кодекси — Месопотамия юридик анъаналарида бор-йўғи бир поғона, аммо, жуда муҳим поғона. Бобилда, буюк шоҳлар даврида, гуллаб-яшнаётган ва қудратли давлат ҳомийлигида адабиёт, санъат, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт мисли кўрилмаган даражада ривож топди. Шумерлар мероси билан унга семитлар қўшган ҳисса ажойиб бир тарзда уйғунлашиб кетдики, илгари ҳеч қаерда бундай бўлмаган эди. Айнан шу уйғунлик сабабли Хаммурапи даври Бобил-Оссурия цивилизациясининг энг юксак даражаси ҳисобланади. Буюк шоҳ, жангчи ва дипломат, ибодатхоналар ва каналлар бунёдкори бўлган Хаммурапи эса ана шу цивилизациянинг энг ёрқин намоянчаси ва ифодаси бўлиб қолди.

Санъат

Бобиликлар ва оссурияликлар шумер санъатининг мустақкам пойдевори устида улар қарашлари

Зиккурат.

ва анъаналарининг асосий жиҳатларини сақлаб қолган янги санъатга ҳаёт бахш этдилар. Бу санъатнинг шумерларникига нисбатан узоқроқ даврга ва анча кенг маконга ёйилганлиги янги мустақил унсурларнинг пайдо бўлиши — айниқса, турли хил бадиий шаклларнинг амалий қўлланилиши учун имкон яратди.

Бу даврда Месопотамиянинг икки таркибий қисми — Бобил ва Оссурияда маданий ҳаёт бир-бирдан сезиларли фарқ қилади. Оссурия маданияти нисбатан ёш ва унинг Бобил маданияти билан муносабатини тахминан Бобил ва Шумер маданиятлари ўртасидаги муносабатга таққослаш мумкин: анча қўпол ва қолоқ маданият ривожланган маданиятни намуна қилиб олади, унинг унсурларини ўзлаштиради, кейин уни ўз табиий ва тарихий шароитларида ривожлантиради.

Агар Оссуриянинг илк ривожланиш даврида бобилча образларга кўр-кўрона тақлид қилиш устун бўлса, кейинчалик, империя даврида аста-секин маҳаллий хусусиятлар кўзга ташланиб боради. Бу хусусиятлардан айримлари моддий характерга эга бўлади, масалан, тош захираларининг мавжудлиги мрамур устунларни архитектура иншоотларининг функционал унсурига айлантиради. Мавзулар ҳам ўзига хос жиҳатлар касб этиб, масалан, жанговар саҳналар устивор бўлиб боради. Кон-

централ ўзгариш — инсоннинг худодан узоқлашиши юз беради ва бунинг натижасида худодарни акс эттириш тўлиқ барҳам топади ёки улар тимсоллар билан алмаштирилади.

Архитектура соҳасида аввалгидек ибодатхоналар ва миноралар қуриш давом эттирилиб, айниқса, миноралар янада баланд ва ҳашаматли тус олади. Ибодатхоналар қуришнинг зиккурат («муқаддас тоғ») деб ном олган янги шакли пайдо бўлади. Бу зиналар орқали чиқиладиган тепалик бўлиб, унинг устида кичикроқ ибодатхона қурилган. Зинанинг пастки қисми — қора, ўрта қисми — қизил ва юқори қисми оқ ранга бўялган. Бу «Осмонга йўл» деб аталиб, анча содда рамзий маънога эга бўлган.

Бу даврда мавзу жиҳатидан биноларнинг ўзгача бир тури — шоҳ саройларини қуриш ҳам авж олади ва бундай саройлар катта шаҳарларнинг тимсолига айланиб қолади. Бинолар қурилишининг шумерча тизими янада такомиллашади; саройларнинг ички ҳовлилари кўпаяди, улар атрофидаги хоналарда фақат монарх ва унинг оиласи эмас, кўплаб мулозимлар, амалдорлар, котиблар, хизматкорлар ва коҳинлар ҳам жойлашади.

Айниқса коҳинларнинг саройда жойлашиши муҳим аҳамият касб этади, чунки саройнинг айрим хоналари энди ибодатхона ролини ҳам бажаради. Шу тариқа жамиятнинг нигоҳини доим ўзига жалб қилиб турувчи ибодатхоналар ўрнини аста-секин шоҳ саройлари эгаллайди ва бу ҳол архитектурада ҳам ўз аксини топади: энди саройлар янада муҳташам ва маҳобатли тус олади. Оссуриянинг барча шоҳлари шундай саройларга эга бўлганлар. Масалан, Семит цивилизацияси ривожланишининг ибтидосида, мил. авв. II минг йиллик бошларида Месопотамиянинг Мари шаҳрида қурилган сарой 260 та хона ва ички ҳовлилардан иборат бўлган. Ёки ўша даврнинг энг катта шаҳри Бобилда Этеменанки худосига бағишлаб қурилган етти қаватли (ярусли) зиккурат — машҳур Бобил минорасининг баландлиги 90 метр бўлиб, у дунёнинг етти мўъжизасидан бири ҳисобланади. Унинг кўкаламзорлаштирилган айвони мил. авв. IX асрда яшаган Оссурия маликаси номи билан Семирамида осма боғи сифатида машҳур бўлиб, у ҳам дунёнинг етти мўъжизасидан бири саналади.

Аммо бобил-оссурия санъатининг тантанаси, бу санъат ўзининг энг юқори даражасига етишган шакл — бўртма нақшда яққол намоён бўлади. Шумерлар ҳам бу санъат тури-

ни эъзозлашган, аммо фақат бобиллик ва оссурияликларда у санъатнинг устувор шаклига айланган; эски усулларга янги-лари қўшилиб, уйғун тарзда бадий мукамалликнинг юксак даражасига кўтарилади.

Шумерларда мавжуд бўлган хотира тошлар, муҳрлар, тўрт-бурчак тошларга ишланган бўртма нақш ва бошқа санъат тур-лари ҳам Бобил-Оссурия даврида янада ривожлантирилди. Ки-чик шакллар — ҳайкалчалар ва металл пластинкага туширилган қабарик расмлар ҳам Оссурияда ўз ўрнига эга бўлди.

Шундай қилиб, Месопотамия цивилизацияси учун охир-гиси бўлган сиёсий инқироз арафасида жуда катта ҳудудга тарқалган санъат тараққиёт даражасида ва маҳоратда ҳай-ратланарли ютуқларга эришади. Уч минг йиллик умумий та-рих билан боғланган шумерлар ва аккадликларнинг сермаҳсул иттифоқи инсоният тарихидаги энг буюк маданиятлардан би-рини яратди. Гуллаб-яшнаш учун қулай географик муҳит ва шундай ташкил қилинган иқтисодий ҳаёт, ўз географик чега-раларидан чиқишга доимий интилиб келган сиёсий куч ҳамда унинг таъсирида турли қабила ва ирқларга мансуб аҳолининг тинч бирлашуви — буларнинг барчаси биргалиқда Месопота-мия цивилизациясини яратди ва у турли жабҳаларда: эътиқод ва динда, ёзув ва қонунларда, фан ва санъатда ажойиб бир тарзда акс этди. Ҳаётнинг ҳамма жабҳаларини қамраб олган дин ва эътиқод бирлиги жамиятда тенглик ва уйғунликни таъ-минлади. Маданиятда ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган субъек-тивизм ҳали пайдо бўлмаган эди, фалсафий, илмий ва эстетик тафаккур ҳали учга бўлинмаган, бир бутун ҳолда мавжуд эди; аммо Месопотамия маданиятидек ҳамма соҳани қамраб олган мустақкам бутунликка эришиш кейинги цивилизацияларнинг жуда камдан-камига насиб қилди.

II БОБ

ҚАДИМГИ МИСР ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ

«Сен буюксан, Нил!¹ Сенинг сувларинг худоларга ва одамларга ҳаёт бахш этади».

Қадимги Миср.

Осирисга бағишланган Қадимги Миср² мадҳиясида Рамзес IV айнан шундай куйлайди ва айтиш мумкинки, ушбу мисралар мамлакат тарихи ва маданиятининг моҳиятини ёрқин акс эттиради³. Зотан, Геродот ўта мазмундор ва таъсирли қилиб айтганидек, Миср — Нилнинг инъоми. Бу дарё Эфиопия тоғларидан тушиб, Ўрта Ер денгизига етиб келгунча юзлаб километр Африка қумликлари оралаб ўзига йўл очиб боради. Нилнинг иккала қирғоғида ҳаёт қайнайди. Одамлар Нилни илоҳийлаштирадилар, унга сиғинадилар.

Нил ва унинг атрофидаги ҳосилдор ерни мисрликлар дунёда ҳамма нарсадан яхши кўрадиган, ўзларининг санъат асарларида акс эттиришни севадиган гулга — нилуфарга ўхшатишган.

¹ Мисрликлар Нилни Хапир, кейин Хапи, Пиур (қадимги форсча номи Парав), оссурияликлар эса Нахр, Нахайра деб аташган. Қаранг: Тураев Б.А. История Древнего Востока. <http://historik.ru/books/item/f00/s00/z0000044/st011.shtml>. — С. 53.

² Миср (مصر) араб тилининг миср шеvasида «маср», араб адабий тилида эса «миср» деб ўқилади) европа тилларида Египет деб аталиб, қадимги мисрликлар Хи-Ку-Пта (Ка Птанинг уйи), финикияликлар Хикупта, қадимги юнонлар «Айгиптос» (Αἴγυπτος) деб атаганлар, улардан латин тилига Aegyptus шаклида ўтган ва «Егупт» тарзида бугун европа тилларига тарқалган.

³ Қаранг: Хук С. Мифология Ближнего Востока. — М.: Центрполиграф, 2009. — С. 70.

Агар Мисрнинг харитасига диққат билан қарасангиз, у ростдан ҳам ингичка узун шохча охирида очилаётган гулга ўхшайди. Гул — бу елпигични эслатувчи Нил дельтаси, шохча эса эгилиб-букилиб оқаётган дарё ўзани. Бу гулнинг ҳаёт манбаи Африканинг қоқ юрагидан бошланадиган Оқ ва Мовий Нилнинг сувларидир.

Ҳар қандай мамлакатнинг тақдири маълум маънода унинг жойлашуви, рельефи ва об-ҳавоси билан боғлиқ. Қадимги Миср эса дунёдаги бошқа мамлакатлардан кўпроқ даражада шу факторларга қарам бўлган¹. Чунки Миср — бу Нил водийси. У икки томондан ҳам қумликлар билан сиқиб қўйилган тор ҳосилдор ердан иборат. Мисрликлар ана шу бир қулоч ерда, гуё олам яралганда худолар томонидан улар учун махсус тўшаб қўйилган сеҳрли гилам устида сиқилиб яшашади ва шу ерда абадий макон топиш учун ҳаракат қилишади.

Шу бир қулоч ҳосилдор ер ҳозирги Миср ҳудудининг 3,5 % ини ташкил қилади. Қолган 96,5 % и кимсасиз саҳродан иборат. Бугун ҳам худди қадимдаги сингари Миср аҳолисининг 99,5 % и мана шу ўзлаштирилган ерда истиқомат қилади, бу ер уларни боқади. Бу ерда бир кв. км. да 1200 киши яшайди².

Қадимги мисрликларда ўзлари ўзлаштириб олган шу бир қулоч ҳосилдор ердан ташқарига чиқиш учун арзигулик сабаб бўлмаган. Бу ҳосилдор ерни икки томондан ўраб турган тоғлар ўзига хос чегара бўлиб, мисрликларни ташқи душмандан ҳам ҳимоялаб турган. Миср улар учун ҳузур-ҳаловат, «ноёб, катта воҳа, ёввойи чўлдаги инсон кўли тегмаган бокира боғ» эди. Улар бу «боғ»ни эъзозлаб, «Кети» — (мамлакатнинг қадимги мисрча номи сўзма-сўз таржимада: ҳосилдор тупроқ рангидан — «Қора» деб аталган)³ Қора тупроқ деб аташган. Қора тупроқ⁴ — бу кишиларнинг тинимсиз меҳнати туфайли жолов-

¹ Халқнинг тарихий тақдирини тўлиқ табиий муҳитта боғлаб қўювчи *географик фатализм* ҳақида гап кетмаяпти.

² Қаранг: Франкфорт Т., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека. <http://www.twirpx.com/file/251404/>. — С. 32 (Тақдослаш учун: — М., ҳозирда Европанинг аҳоли энг зич жойлашган давлати Бельгияда 1 кв.км. да 700 киши, Ява оролида эса 900 киши истиқомат қилади).

³ Қаранг: Монте Пьер. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов. <http://annales.info/egipe/monle/egramind.htm>. — С. 9.

⁴ Маълумот учун: ҳозирги кунда қора тупроқ ер юзидаги барча ҳайдаладиган ерларнинг 2 % ини ташкил қилади ва унинг қарийб ярми Россияга тўри келади.

ланган Нил тошқинлари катта-катта майдонларга оқизиб келган ҳосилдор тупроқ. Мисрликлар бу Қора тупроқда йилига уч мартагача мўл ҳосил ундирганлар. Аммо бу ҳол сув етиб борган водийгагина тегишли; ундан нарида сувсиз қумликлар – чексиз Қизил ер ястаниб ётибди.

Миср цивилизациясини кўпинча асосли равишда воҳа цивилизациялари билан таққослашади: узунлиги анча чўзилиб кетган жуда катта воҳа ҳамма томондан саҳро билан ўраб олинган ва шу тариқа ташқи дунёдан ҳимояланган. Миср тарихининг энг сўнгги давригача, ҳатто, Нил дельтаси аҳолиси ҳам ташқи олам билан жуда кам алоқада бўлган. Албатта, улар Сурия, Крит ва Финикия каби ривожланган мамлакатлардан ёғоч, нефть ва заргарлик буюмлари олиб келишган, Нубия ва Судан билан жадал савдо қилганлар. Аммо чет давлатлар билан савдо ҳукмрон сулола ихтиёрида бўлиб, маданий алоқалар жуда чекланган эди. Бу ҳол қадимги мисрликнинг олам ҳақидаги тасавури, хусусан, унинг учун характерли бўлган этномарказчилик феноменининг шаклланишига олиб келади. Зеро, қадимги мисрликлар тилида «одам» сўзи фақат «мисрлик» маъносини билдирган.

Шу тариқа Миср тарихи мустақил ва узвий тарзда ривожланади, аҳоли эса юзлаб йиллар давомида ташқи дунё билан аралашмайди, мисрликлар туғилиб ўсган ерларидан бир умр ташқарига чиқмайди. Улар ҳар доим дунёнинг бошқа қисмидан ажралган ҳолда яшаганлар. Улар қўшни мамлакатлар аҳолиси қандай яшаётганлигига кўп ҳам эътибор бермасдан, ўзларининг алоҳида ҳаёт тарзини яратганлар. Ана шу ёпиқ муҳит Қадимги Миср халқининг характерини шакллантирди.

Ана шу воҳада инсоният тарихида энг узоқ давом этган маданиятни кузатиш мумкин: уч минг йиллик ёзма тарих, ундан олдин, тарихгача бўлган даврда сон-саноксиз асрлар давом этган маданият; Қадимги Шарқнинг бошқа цивилизациялари каби кескин ўзгаришларга учрамаган, узлуксиз давом этган маданий анъаналар Миср цивилизациясини характерлайди.

Мисрликлар четдан келган янгиликларни тез қабул қиладиган бошқа халқлардан фарқ қилган. Қандай яшаш кераклиги тўғрисида уларнинг вазияти, ўзларига хос тасавури бўлган, улар шунга қатъий риоя қилганлар. Юқорида айтилганидек, улар Шимолий Африканинг сувсиз текисликларидаги ягона воҳада яшаганлар. Ўз тарихининг якунида Яқин Шарқдаги кенг ерларни забт этиш учун бу воҳани тарк этмагунларича, улар учун ташқи дунё мавжуд бўлмаган. Ҳатто, бу анча кечиккан

босқинчилик ҳам империя яратиш мақсадида бўлмасдан, ўз чегараларини салгина суришга бўлган ингилишнинг махсули эди. Агар ташқи дунё уларни четлаб ўтган бўлса, мисрликлар бундан қаноат ҳосил қилишган ва шундай бўлиши керак деб қабул қилганлар.

Айтилганлардан бу қолоқ халқ эди, деган хулоса келиб чиқмайди: у шунчаки дунёда алоҳида мавжуд бўлган. Қўшниларининг фикрича, мисрликлар бошқа халқларга нисбатан мукамалроқ ҳаёт тарзига эга бўлганлар. Улардаги меҳнатсеварлик, осойишталик ва тартиб бошқаларнинг ҳавасини уйғотган. Қадимги Мисрни инсоният тарихида мавжуд бўлган энг сокин жамият деб айтиш мумкин. Уларнинг географик изоляцияси шунчалар мукамал эдики, бу цивилизация тарихининг охиригача четдан деярли ҳеч ким бостириб келмаган. Ана шу ҳол ҳам мисрликларда босқинчиликка бўлган ўзига хос муносабатнинг шаклланишига олиб келди: уларда бошқа халқлардаги каби чет эл босқинини кутиб ва доимий ундан кўрқиб яшаш ҳисси йўқ эди.

Уларнинг ўзлари ҳам тажовузкор эмасди; серкўёш ва тинч водийда ҳаёт инъом этган неъматлар улар учун етарли эди. Ўзларини хавфсизликда ҳис қилган мисрликлар учун ҳаётнинг бошқа қийинчиликларига бардош бериш унчалик оғир эмасди. Сокинлик ва донишмандлик — ҳеч нарса билан хиралашмаган ҳаёт ҳақидаги мутлақо соф мулоҳазалар натижаси эди: мисрликлар эса жуда сокин ва донишманд халқ бўлган. Мисршунос Ж.А. Уилсоннинг таъкидлашича, мисрликларнинг «ўзига ва ўраб турган оламга ишонч ҳисси» уларга хос бўлган «қувноқ урбанизмдан далолат беради». Бошқа бир олим С.Москати мисрликларнинг ошкоралик ҳолатини Месопотамия аҳолисига хос бўлган доимий кўрқинч ҳолатига қарама-қарши қўяди. У мисрликларнинг «хушчақчақлиги, ҳаётни шодон идрок қилиши, Қадимги Шарқнинг бошқа халқлари билмаган табассум ва ҳазил мутгойибага мойиллиги» ҳақида гапиради¹.

Мисрликлар ҳақида ўта ғамгин, расмиятчи, такаббур ва совуқ одамлар деган эски, ёлғон тасаввурлар ҳақиқатдан анча узоқ эди. Таниқли мисршунос Пьер Монте² таъкидлаганидек, «*биз энди мисрликларни зolim фиръавннинг ёки очкўз*

¹ Қаранг: Уайт Джон Мэнчип. Боги и люди Древнего Египта. sharedbook.ru/book/58210.html. — С. 12.

² Пьер Монте (1885—1966) — машҳур француз мисршуноси, «Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов», «Эпоха Рамсесов. Быт, религия, культура» каби асарлар муаллифи.

хоҳиннинг қамчиси остида унсиз бўйсунувчи бир тўда қуллар тарзида тасаввур қила олмаймиз; оддий мисрликнинг ҳаётида қора қуллардан кўра яхши дамлари кўпроқ бўлган».

Мисрликлар жуда эркин, сабр-тоқатли одамлар бўлган, уларни ҳаётта чанқоқлик ҳисси ажратиб турган. Жуда кўн-лаб, сўзсиз юқори даражада тараққий этган ва руҳан кучли халқларнинг обрў-эътиборига иснод келтирган варварлик мисрликлар тарихига доғ бўлиб тушмаганлиги билан улар фахрланса арзийди¹.

Балки, айнан шунинг учун ҳам Қадимги Миср биз билган бошқа цивилизацияларга нисбатан инсоннинг анча сокин ва қувноқ ҳаётгай тажрибасини ўзида кўпроқ акс эттиради. Месопотамия цивилизациясининг маъюсона тантанаворлигидан сўнг Миср цивилизациясига ўтар эканмиз, бу ерда, аввало, руҳий муҳитнинг ўзгарганлигини ҳис этмасликнинг иложи йўқ. Аниқ бирон-бир нарса қўшилган ёки камайиб қолган эмас, аммо ҳамма нарса ҳаётга ижобий ва ишонч кўзи билан қараш, кўрқинч ва даҳшатдан озод бўлганлик ҳисси билан ёришгандек туюлади.

Хўш, мисрликларнинг эртанги кунга ишонч билан ёритилган ҳаёт ҳақидаги концепциясига уларнинг ўлимга бўлган қандай муносабати мос тушади? Бу жуда муҳим савол бўлиб, айнан шу саволнинг жавобида мисрликлар билан месопотамияликларнинг тафаккур тарзидаги фарқ, тўғрироғи, қарама-қаршилиқ яққол кўзга ташланади. Нариги дунёни зимистон, марҳумларни эса абадий қоронғуликда яшовчи ғариблар деб билувчи месопотамияликлардан фарқли равишда, мисрликлар тафаккури инсон вафотидан сўнг ердаги ҳаёт анча мукамал тарзда давом этади, деган тушунчага асосланади. Қадимги Мисрнинг бутун тарихида иқтисодий ва маданий ҳаёт доимо ана шу тушунча билан уйғун тарзда ривожланади.

Тарихи | Узоқ давом этган Миср тарихида бир-бирига қарама-қарши икки анъана: марказдан қочувчи ва марказга интилувчи кучларнинг биргаликда мавжуд бўлганлигини, қарама-қаршилиқлар бирлиги ва курашининг ўзига хос кўринишини кузатиш мумкин.

Тадқиқотчи олимларнинг таъкидлашларича, Миср тарихининг энг қадимги даври турфа хилликдан бирлик сари ҳаракат билан характерланади. Ҳали ёзма ҳужжатлар пайдо

¹ Қаранг: Уайт Джон Мэнчип. Боги и люди Древнего Египта. sharedbook.ru/book/58210.html. – С. 13.

бўлишидан олдин бутун минтақа қишлоқ хўжалик ҳудудларига бўлинган эди. Кейинги барча воқеаларда бу ҳудудлар анча фаол роль ўйнайди: улар мухториятга интиладилар, айни пайтда, гуруҳларга – конфедерацияга бирлашиш аънаналарини ҳам намойиш этадилар. Шу тариқа мил. авв. 3000 йилга яқин, ёзма тарих пайдо бўлиши арафасида иккита конфедерация, икки рақобатлашувчи подшолик пайдо бўлади: бири шимолда – Нил дарёси суви денгизга қуйилишидан олдин уни тармоқларга ажратувчи баҳайбат Дельтада; иккинчиси жанубда – дарё бўйлаб жойлашган тор ерда. Таниқли француз олими А. Морэ¹ таъкидлаганидек, табиатнинг ўзи иккита Мисрни яратган – Ўрта Ер денгизи бўйида ва Африкада². Бу бўлиниш Миср тарихи учун жуда муҳим ва ҳар доим ҳал қилувчи омиллардан бири бўлиб қолади. Гап шундаки, бу икки минтақа географик ва тарихий шароитлари бўйича бир-биридан фарқ қилади: Ўрта Ер денгизига интилган шимол денгиз бўйида жойлашган бошқа буюк маданиятлар билан очиқ мулоқотда бўлган; Африка қитъасига интилган жануб эса, бошқа маданиятлар учун ёпиқ бўлган ва кўпроқ шу қитъа цивилизациясига жалб қилинган.

Бундан ташқари, подшоликлар бирлашганда унинг иккала қисми ўртасидаги фарқ фақат тарихий ўзига хосликда бўлмасдан, кишилар онгида, ижтимоий психологияда ҳам сақланиб қолади ва ҳокимият шаклида, айниқса, унинг ташқи ифодасида ўз аксини топади³. Подшоликнинг қўшалок тожида шимолий подшоликнинг қизил тожи билан жанубий подшоликнинг оқ рангли тожи уйғун тарзда бирлашади ва фиръавннинг расмий мақоми «Юқори ва Қуйи Мисрнинг ҳукмдори» деб аталади. Миср тарихини ўрганишда Юқори ва Қуйи Мисрга бўлинишнинг ва уларни битта монархияга бирлаштирган кучларнинг нақадар қудратли эканлигини кўрамиз. Нил тошқинлари устидан марказлашган ҳолда назорат ўрнатиш ҳаётий эҳтиёж бўлиб, у Шумер ва Аккад шаҳар-

¹ Александр Морэ (1868–1938) таниқли француз мисршуноси, 1903 йили докторлик диссертациясини латин тилида ёқлаган охириги француз олими. Унинг 1902 йили нашр қилинган «Фиръавн ҳокимиятининг диний характери» китоби ўз соҳасининг классик асарига айланган.

² Қаранг: Морэ А. Египетские мистерии. – <http://elbooka.com/raznaja-literatura/kniga-ezoterika/64935-more-aleksandr-egi-petskie-misterii.html>. – С. 19–21.

³ Бу ҳақда қаранг: Франкфорт Т., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека. <http://www.twirpx.com/file/251404/>. – С. 54–60.

давлатларидан анча олдин Мисрда ягона монархиянинг тузилишига олиб келди. Шу сабабли Мисрда подшо ҳокимияти Шумер ва Аккаддагига нисбатан ўзгача шаклга эга бўлди¹.

Миср тарихи одатда учта йирик даврга – Қадимги, Ўрта ва Янги подшоликларга бўлинади.

Ҳали тарих тонгида иккита Миср подшоликлари буюк монарх Менес ҳукмронлиги остида бирлашади ва шу тариқа мил. авв. 2850 – 2320 йиллари, яъни 530 йил яшаган Қадимги подшоликка асос солинади. Менес ҳокимиятни ўғлига берган ва ҳокимиятнинг ворисийлик принципини яратган биринчи ҳукмдор бўлди. Шу тариқа тарихда илк бор давлат ҳокимиятига асос солинди². Шу даврдан бошлаб мамлакат шимолида жойлашган Мемфис (ҳозирги Қоҳира) шаҳри Мисрнинг ягона пойтахтига айланади.

Бу даврда монархия концепцияси маълум шакл касб этади. Бу шакл ўзининг характерли томонларига эга бўлиб, улар Месопотамияда қабул қилинган жиҳатлардан анча фарқ қилади. Месопотамияда ҳукмдор худонинг ердаги вакили ҳисобланган ва фақат истисно ҳоллардагина илоҳий сифатларга эга бўлган. Мисрда эса фиръавннинг ўзи худо бўлиб, у дунёни бошқариш учун вақтинча ҳукмдор қиёфасига киради. Месопотамияда худонинг хоҳишини билиш учун коҳинлар мураккаб маросимлар орқали унга мурожаат қилишган бўлса, Мисрда худонинг иродаси фиръавннинг хоҳишида намоён бўлади, аҳолидан эса фақат унга бўйсунуш талаб қилинади, холос. Ҳозирги кунда урфга айланган демократия ҳақидаги сафсаталар ортига беркиниб олган айрим Шарқ давлатларидаги бошқарув шаклига, уларда аниқ ифодаланган фиръавнизмнинг, яъни ҳокимиятнинг муқаддаслиги, битта, одатда, ўта деспотик лидернинг буюкликлиги, халқнинг эса шу буюкликка сингиб кетганлиги тўғрисидаги оммавий алаҳсирашга боқиб, ҳали Қадимги Мисрдан унчалик узоққа кетмаганлигини афсус билан таъкидлаш лозим. Фақат замонавий фиръавнлар энди ўзларини бошқача номлар билан атайдилар, бироқ худди қадимдагидек халқдан унсиз бўйсунушни талаб қиладилар.

Қадимги Мисрда бундай принципларга асосланган бошқарув марказлашган ва абсолют ҳукмронлик тарзида амалга оширилган. Месопотамияда шоҳнинг асосий вазифаларидан бири, ка-

¹ Қаранг: Хук С. Мифология Ближнего Востока. – М.: Центрполиграф, 2009. – С. 58 – 59.

² Крол А. А. Египет первых фараонов: Хеб-Сед и становление древнеегипетского государства. <http://maat.org.ru/books/0039.shtml>. – С. 27.

наллар қаздириш ва худоларга бағишлаб ибодатхоналар қурдириш эди. Мисрда ҳам каналлар қаздириш фиръавнлар фаолиятида муҳим аҳамиятга эга бўлган, бироқ ибодатхоналар ўрнига Месопотамиядаги каби диний характердаги, аммо, ўзгача функцияларга эга бўлган бинолар — эҳромлар қурилиши урф бўлади. Бу эҳромлар шоҳ-худонинг даҳмаси бўлиб, у худолар ёнига қайтганидан сўнг шу ерда ўзининг абадий ҳаётини давом эттиради. Шу тариқа шоҳ фақат қурувчи эмас, қурувчилик фаолиятининг объектига ҳам айланади. Айниқса, тўртинчи сулола ўзининг эҳромлари билан машҳур бўлган. Бу пайтда улар шунчалар маҳобатли ва улкан қилиб қурилганки, уларда бутун бошли авлоднинг заҳматли меҳнати акс этган. Аммо бу эҳромларни фақат оғир мажбурий меҳнат натижаси деб қараш, ўша давр кишининг менталитетига мос келмайди, чунки мақбара худолар қаторига қайтган фиръавн култи билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у фиръавннинг илоҳий қадр-қимматига мос бўлиши лозим эди¹. Албатта, ҳар бир тақводор мисрлик учун бундай мақбарани қуришда қатнашиш шараф саналган.

Бешинчи сулола даврида Қадимги подшоликда бошланган ва секин ривожланаётган инқироз кўзга ташлана бошлайди. Мемфисга яқин жойлашган «Қуёш шаҳри» — Гелиополь коҳинларининг таъсири ортиб боради; диний соҳада бу қуёш худоси Ранинг юксалишига, сиёсий соҳада эса Рага бағишлаб қурилган ибодатхоналар учун қимматбаҳо совғалар, коҳинлар учун кўплаб солиқ имтиёзлари берилишига олиб келади; буларнинг барчаси фиръавннинг олий ҳокимиятига салбий таъсир кўрсатиб, унинг обрўсини туширади. Маҳаллий ҳукмдорлар ҳокимиятининг авлоддан-авлодга ўтиши ҳам улар автономиясининг ортиб, «феодал давлатлар» деб номланган тизимнинг шаклланишига ва марказий ҳокимиятнинг инқирозига олиб келади. Бу Миср тарихидаги биринчи инқироз бўлиб, тахминан мил. авв. 2200 йили бошланади ва 2000 йилгача давом этади. Империя кўплаб майда давлатларга бўлиниб кетади, эртанги кунга ишончсизлик ва қашшоқлик авж олади. Бу ҳолат ўша даврдан қолган «Ишувернинг башорати» деб аталувчи адабий ёдгорликда яққол акс этган: *«Дарҳақиқат! Камбағаллар хазиналарга эга бўлдилар. Илгари ўзларига оёқ буюм ҳам қилолмаганлар энди бойликка эга бўлдилар...»*

Дарҳақиқат! Сахро ҳамма ерни эгалламоқда. Вилоятлар вайрон қилинган. Мисрга варварлар четдан келдилар...

¹ Қаранг: Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта. <http://review3d.ru/perepelkin-yu-ya-istoriya-drevnego-egipta>. — С. 36 — 49.

Дарҳақиқат! Қувонч абадий йўқ бўлди. Ҳамма ер йиғи-сиги ва ҳасрат-нағоматга тўлиб кетди»¹.

Шу тариқа VI сулола охирига келиб Миср цивилизацияси деярли тўлиқ инқирозга юз тутди. Нилда сув сатҳининг пастайиши, ғарб томондан чўлнинг бостириб келиши об-ҳавонинг кескин ўзгаришига олиб келди. Марказий ҳокимият барҳам топди. Суриялик босқинчилар чегаралардан ўтиб, Нил дельтасига кириб келди. Йирик амалдорлар Мисрнинг турли чеккаларида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун бир-бири билан жангга киришганда, мамлакатда очлик бошланиб, ҳокимиятсизлик ўрнатилди. VII, VIII, IX, X сулола вакиллари мамлакатни бошқариш ёки йирик қурилишлар ташкил қилиш учун етарли кучга эга бўлмаган нуфузсиз ва нотавон ҳукмдорлар эди².

Давлатнинг бирлиги ва подшо ҳокимияти тахминан мил. авв. 2000 йилда XI сулола фиръавнлари томонидан тикланади. Бу билан Ўрта подшоликка асос солиниб, у ўз қудратининг чўққисига фиръавнларнинг ўн иккинчи сулоласи даврида етишади. Бу сулола фиръавнлари олиб борган ички сиёсат натижасида қишлоқ хўжалиги тикланган бўлса, фаол ташқи ҳарбий сиёсат туфайли Миср қўшинлари Шимолий Нубия ва Сурияни ҳам забт этдилар. Археологлар томонидан олиб борилган тадқиқотларнинг тасдиқлашича, бу даврда Миср ҳукмронлиги бутун Сурия-Финикия қирғоқбўйи ҳудудига ҳам ёйилган. Ҳатто, мамлакат шимолида жойлашган узоқ Библос ва Угарит шаҳарларида ҳам фиръавннинг ҳайкалчалари топилган.

Аммо XII сулола давридаги ривожланиш узоққа бормади. Мил. авв. XVII асрда иккинчи ўтиш даври бошланди; бу давр Миср тарихидаги энг даҳшатли хўрланиш билан қўшилиб кетди: мамлакат чет эл босқинчилари — гиксослар қўл остида қолди.

Шу даврда гиксосларнинг юксалиши қадимги Яқин Шарқда тоғли қабилалар босқинидан сўнг юз берган умумий жараённинг бир қисми сифатида қаралади³. Улар Сурияда катта империяга асос солиб, бир қанча вақт Мисрни ҳам эгаллаб турди-

¹ Москати Сабатино. Цивилизация Дренего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 108—109.

² Қаранг: Джеймс П., Торп Н. Тайны древних цивилизаций. <http://padabum.com/d.php?id=18655>. — С. 160.

³ Мил. авв. 1500 йилгача Яқин Шарқдаги асосий куч Миср ва Месопотамия бўлса, шу даврдан бошлаб тоғли халқлар (касситлар, хурритлар, хеттлар, гиксослар)нинг юксалиши бошланади ва бу жараён улар томонидан Ғарбий Осиёда бир нечта мустақил давлатлар ташкил қилиниши билан якунланади.

лар. Гиксосларнинг этник таркиби ва келиб чиқиши ҳали ҳам баҳсли ҳисобланади, аммо улар кўчманчи бўлганлиги ва маданий тараққиёт даражаси бўйича ўзлари забт этган халқлардан анча пастда эканлиги маълум. Шунга қарамасдан, улар Қадимги Шарққа биринчи бор орийлик белгиларини олиб келдилар. Авалги Ўрта Ер денгизи ва Семит маданий унсурларига Нил ва Фротбўйи маданиятининг унсурлари ҳам қўшилди; Мисрнинг маданий таъсири анча кучайди. Босқинчи хеттлар эса Анатолиянинг маданий унсурларини Шимолий Сурияга олиб келди, аммо бугун Яқин Шарқда Бобилнинг аккад тили дипломатия ва савдо тили сифатида қўлланилаверди. Шу тариқа цивилизация ўз характерига кўра байналмилал бўлиб қолди¹.

Мисрнинг забт этилиши — гиксосларнинг буюк муваффақияти, айни пайтда, мисрликлар миллий гурурига берилган катта зарба ҳам эди. Мисрликларнинг жавоби жуда тез ва шиддатли бўлди: Фива шаҳрида янги миллий сулола шаклланиб, мамлакатни озод қилиш унинг бош вазифаси этиб белгиланади. Фиръавн Камос томонидан қолдирилган тарихий ёзувда у қандай қилиб ҳокимиятни тиклашга киришганлиги тўғрисида гапирилади: *«Фивадаги қудратли шоҳ Камос абадий яшовчи, мурувватли шоҳ эди. Ранинг ўзи уни шоҳ қилди ва ҳаққўйликда унга куч берди. Ҳазрати олийлари ўз саройида, олийжаноб аъёнлар кенгашида деди: «Мен билмоқчи эдим, қудратимдан менга нима наф! Бир шаҳзода Аварисда ҳукмрон, бошқа бири Эфиопияда, мен бўлсам бу ерда осиеликлар ва негрлар билан боғланиб қолдим. Ҳар ким Мисрнинг бир парчасига ҳукмрон, ҳар ким мен билан ерни бўлишади... Ҳеч ким тинч яшай олмайди, ҳамма осиеликларнинг ноҳақ солиғидан хонавайрон бўлган. Мен улар билан жанг қиламан ва қоринларини ёриб ташлайман! Мен Мисрни қутқараман ва осиеликларни енгаман!»*²

Миср яна ҳалокат ёқасидан чиқиб олди ва ўз тарихининг энг қудратли даврига қадам қўйди: Янги подшолик тахминан мил. авв. XVII асрдан XII аср охиригача давом этди. Ўтмишдаги тажрибалар фиръавнларни Фаластин ва Сурияга бостириб кириб, бу мамлакатларда мустаҳкам тинчлик ўрнатишга мажбур қилди. Айни пайтда, бу ерда тоғлик қабилалар ва Икки дарё оралиғидаги давлатларнинг кучлари тўшланганлиги сабабли Яқин Шарқ тарихи алоҳида иттифоқлар тарихидан рақобатлашувчи

¹ Қаранг: Альберт Олмстед, История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. — С. 15.

² Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 110—111.

давлатларнинг жуда катта тўқнашувига айланади. Уларнинг ҳеч бири узоқ муддатли устунликка эриша олмайди, натижада, омонат бўлса-да, мувозанат вужудга келиб, халқлар ўртасида бир неча юз йиллик маданий мулоқат учун имконият пайдо бўлди.

Миср империясининг қудратини Осиёга ҳам ёйганлар XVIII сулола фиръавнлари бўлди: жанубда Нубияни забт этган Тутмос I айна пайтда Сурияга бостириб киради ва Фрот дарёсигача боради. Унинг муваффақиятларини Тутмос III мустаҳкамлайди; ўн етти йиллик ҳарбий ҳаракатлар натижасида у бутун Сурия-Фаластин қирғоқ бўйини забт этади ва Месопотамия давлатларини бўйсундириб, Фрот дарёсидан ҳам ўтади. Олимлар тадқиқ қилган солномаларда айтилишича, Тутмос III ўз номини абадийлаштириш мақсадида Карнакдаги ибодатхона деворига битик ўйиб ёзишни буюрган. Бундан ташқари, турли таржимаи ҳоллар ёзилган ёдгорлик тошлари, масалан, фиръавннинг ғалабалари ҳақида қисқа хабар берувчи Баркаладаги ёдгорлик тоши ҳам сақланиб қолган бўлиб, ундаги битикда фиръавннинг ғалабалари тўғрисидаги хабарларни ўқиш мумкин. Битикларда айтилишича, Тутмос III вафот этган пайтда унинг империяси Нубиядан Фрот дарёсигача чўзилган бўлиб, мисрлик амалдорлар томонидан қаттиққўллик билан бошқарилган. Стратегик нуқталарда қалъалар қурилган ва доимий қўшин жойлаштирилган. Кичик ҳукмдорлар ўлпон тўлаган, уларнинг ўғиллари гаров тарзида Мисрда яшаган, қизлари эса фиръавннинг ҳарамига тортиқ қилинган. Ҳамма жойда Миср худоларига бағишланган ибодатхоналар қурилган. Бу империя – «икки ер» подшолиги тараққиётидаги энг юқори нуқта. Аммо фиръавннинг қўли узунлигига қарамасдан, у ўз фуқароларини қаттиқ сиқмайди, оссурияликларга нисбатан анча сокин бошқаради. Маҳаллий сулолалар йўқ қилинмайди ва, энг асосийси, забт этилган халқлар оссурияликлар давридагидек оммавий кўчирилмайди.

Империянинг гуллаб-яшнаган ва зафарли даврида тўсатдан ички инқироз пайдо бўлади ва эришилган қудрат бир неча ўн йил ичида вайрон қилинади; бу жуда ғаройиб инқироз, зеро, монарх бу ерда жабрланувчи эмас, юз бераётган инқирознинг сабаби. Инқироз фиръавн Аменхотеп IV – сўзсиз жуда истеъдодли шахс – диний ислоҳот ўтказишга қарор қилганлиги сабабли юз беради. У фивалик коҳинларнинг қудратига ва уларнинг худоси Амонга қарши қадимги қуёш культини тиклайди; бу культ қуёш теграсига, Атонга сифинишда ўз ифодасини топади. Бундан ташқари, фиръавн фақат Атонга сифинишни та-

лаб қилади, бошқа худолар ҳамда уларнинг ибодатхоналарини қатъий рад этади. Бу жуда ҳайратланарли ва оғир қадам бўлган; аммо уни ҳақиқий монотеизм сифатида қабул қилиш мумкинми? Қўшни Исроил халқининг монотеистик динига монанд янги дин пайдо бўлди? Қандай бўлишидан қатъи назар, олимларнинг фикрича, табиатан политеистик бўлган Миср дини кучли бирлаштирувчи ва руҳлантирувчи таъсирга учраган. Фиръавн ўз исмини «Атонга маъқул» — Эхнатонга ўзгартиради ва ўзининг ягона худосини куйидаги сатрларда мадҳ этади:

*Сен осмон уфқида гўзал чақнайсан,
Ҳаётга асос солган тирик қуёш теграси!
Сен шарқий уфқдан кўтариласан,
Ва бутун ерни ўз гўзалигинг билан тўлдирасан!
Сен гўзалсан, буюксан, нурафшонсан ва бутун ер юзида улужсан!¹*

Коҳинлар ислоҳотга қаршилиқ қиладилар, халқ эса унинг моҳиятини тушунмайди. Эхнатоннинг ўлиmidан бор-йўғи бир неча йил ўтгандан кейин унинг номи лаънатланади, у асос солган пойтахт эса вайрон қилинади. Шу тариқа ички инқироз ўтиб кетади, Осиёда эса кучли ҳарбий сиёсат яна давом эттирилади. Мил. авв. 1300 йилга яқин тахтга келган фиръавн Рамзес II ўзининг узоқ ҳукмронлиги ва кўплаб ҳайкаллари билан машҳур бўлган. Шу даврда Сурияда мисрликларга Кичик Осиёдан келаётган хеттлар хавф сола бошлайди. Рамзес ўзининг кучли қўшини билан Сурияга киради ва хеттларни Кадеш ёнида кутиб олиб, сулҳ тузишга мажбур қилади. Бу сулҳ матни мисрликлар ва хеттлар ёдгорликларида ҳам сақланиб қолган. Бу энди пайдо бўлаётган халқаро қонунчиликнинг муҳим ҳужжати бўлиб, у, биринчи навбатда, хеттларнинг тарихий дунёқарашига асосланган. Фиръавн душман шоҳининг қизига уйланади ва бу ҳодиса катта хурсандчилик билан Миср тошбитикларидан бирида ёзиб қолдирилган:

«Хеттлар буюк ҳукмдорининг қизи пиёда аскарлар, ҳазрати олийларининг аскарлари ва зобитлари минган жанг араваси ҳамроҳлигида, хетт аскарлари ва аравалари билан бирга Мисрга келди... Хеттлар мисрликлар билан аралашиб кетдилар, улар бир қалб билан, ака-укалардек бирга еди ва ичди, бир-бирини хафа қилмади, чунки тинчлик ва биродарлик устун келди... Кейин улар хеттлар буюк ҳукмдорининг Мисрга келган қизини ҳазра-

¹ Қаранг: Вейнберг И.П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока. <http://padabum.com/d.php?id=41199>. — С. 151.

ти олийларига олиб келдилар ва унинг кетидан келаётган улкан совғаларнинг охири кўринмайди. Ҳазрати олийлари кўрдик, қизнинг юзи маъбудаларникидек гўзал экан... Шунинг учун ҳазрати олийлари хурсанд бўлди ва уни барчадан кўпроқ севиб қолди...»¹

Рақобатлашувчи икки асосий давлатлар ўртасидаги бу шартномадан сўнг Шарқ оламида ўрнатилган тинчлик узоқ давом этмади. Мил. авв. 1200 йилга яқин, кўплаб тартибсиз тўқнашувлардан кейин Ўрта Ер денгизининг шарқий қир-роқларига «денгиз одамлари»² бостириб кириб, хетлар империясини батамом йўқ қилди ва Мисрға ҳам жиддий хавф солди. Фиръавнлар ҳужумни қайтардилар, аммо уларнинг Осиёдаги ҳукмронлигига путур етди; айти пайтда, уларнинг империяси таянчидан ажралди ва бошқа тиклана олмади. Шу даврдан бошлаб Миср – оссурияликларнинг нафратомуз ибораси билан айтганда, бор-йўғи «синган қамишпоя» бўлиб қолди.

Шу «синган қамишпоя» яна бир неча аср давомида тебраниб, гоҳ тикланади, гоҳ навбатдаги инқирознинг қаърига шўнғийди, аммо Мисрнинг аввалги қудрати энди ҳеч қачон тикланмайди. Амоннинг муқаддас қайиғи учун махсус ёвоч излаб мил. авв. 1100 йили Сурияга жўнатилган Венамон исми амалдор ўзининг ёқимсиз саргузаштлари ҳақида, айниқса, ўз мустақилликларини очиқ эълон қилган суриялик ҳукмдорларнинг унга нисбатан хурматсизларча муносабати ҳақида ёзиб қолдирган:

Агар Миср ҳукмдори менга хоқон бўлганида ва мен унинг хизматкори бўлганимда, у менга: «Амоннинг топшириғини ба-жар», деган сўзлар билан мурожаат қилиб, олтин ва қумуш совғалар жўнатган бўлармиди?.. Мен сенинг хизматкорингманми? Мен сени жўнатган кишининг хизматкориманми?»³

Бу сўзларни бундан уч аср олдин фиръавнга «етти марта эгилиб, яна етти марта ўзини унинг оёқлари остига ташлайдиган», «унинг оёқлари остидаги чанг» бўлишга тайёрмиз деб ёзган ҳукмдорлар тили билан таққослаб кўринг. Мисрнинг, бу тушқунлик ҳолатида ўзининг қадимги шон-шухратини тиклашга уринаётган ва ўзгариб қолган шароитта ҳеч кўника олмаётган давлатнинг ғурури нечоғлик паймол қилинганлигини қаранг. Одамларни

¹ Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – С. 114–115.

² Кичик Осиёда яшовчи филистимларни ва бир қатор кичик халқларни мисрликлар «денгиз одамлари» деб аташган.

³ Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – С. 115.

жуда қадим замонлардан бери тарқ этмаётган хушомадўйлик, амалпарастлик, иккиюзламачилик ва хоинлик каби хислатлар кўйлаб цивилизациялар тақдирига зомин бўлган.

Миср фиръавлари — масалан, Шешонк ва Нехо шароит туғилиши билан аввалги босқинчилик сиёсатини жонлантириш ва Ўрта Ер денгизидаги давлатларга бас келиш учун яна Фаластинга юриш бошлайдилар; аммо уларнинг уринишлари фойдасиз, муваффақиятлари эса вақтинча эди. Шу даврдан бошлаб Миср ташқи дунёдан узилади ва, асосан, ички инқирозга қарши кураш билан банд бўлади. Диний ҳукмдорлар сиёсий ҳокимиятдан ажралади ва унга қарши туриб оладилар; номларда (маъмурий бўлинмаларда) феодал автономия тикланади; ҳокимият тизимидаги аввалги заифликлар яна пайдо бўлади ва авж олади. Бир гуруҳ кечаги малайлар бугун одамлар устидан ҳукмронлик қилади ва, ҳатто, ўз сулолаларини ҳам яратадилар. Кейин Мисрда босқинчилар келади: аввал оссурияликлар келиб, улар мил. авв. VII асрда Фротдан Нилгача бутун Яқин Шарқни ўз ҳукмронлиги остида бирлаштиради ва Мисрни ҳам бир неча йил қўл остида ушлаб туради. Мил. авв. 660 йили Миср Оссурия зулмини ағдариб ташлаб, кучли подшоликка айланди. Кўпчилик Миср яна тараққиёт йўлига кирди ва бу жараён аввалгидек, камида 300 йил давом этади, деб ўйлаган эди. Фақат ҳеч кимга маълум бўлмаган Библия пайгамбарларигина Мисрнинг яқин ҳалокатини башорат қиладилар¹. Кейин форслар келиб, мил. авв. 525 йили фиръавн устидан ғалабага эришди ва бир асрдан ортиқ вақт Мисрда қолди. Мил. авв. 406/405 йили Миср ўз мустақиллигини тиклайди. Бунинг қандай юз берганлиги номаълум, бироқ Доро II ҳукмронлигининг 19-йилидан бир-икки йил ўтиб Мисрни шаҳаншоҳ ноиби эмас, фиръавн Амунардэсу мустақил бошқараётган эди. Аммо мустақиллик узоқ давом этмади. Артаксеркс III қўшинлари иккинчи бор македонияликлар босқинидан сал оддин, мил. авв. 343 йили Мисрни босиб олди². Мил. авв. 332 йили эса шиддат билан кириб келган македониялик Александр қўшинлари Қадимги Миср цивилизациясини батамом вайрон қилди.

Бу босқиннинг тарихий аҳамияти фақат Миср цивилизациясининг вайрон бўлганлигида эмас. Булоқ Александр ғалабасидан

¹ Қаранг: Опарин А.А. Всемирная история и пророчества Библии. <http://nauka.bible.com.ua/vs-istor/> — С. 30.

² Қаранг: Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта. <http://review3d.ru/perepelkin-yu-ya-istoriya-drevnego-egipta>. — С. 473.

кейин Фарб цивилизацияси тарихда биринчи марта ўз устунлигини ҳис қилди. Эҳтимол, айнан шу босқин минг йиллардан бери давом этаётган цивилизациялар ўртасидаги қарама-қаршилиқни, Фарб цивилизациясининг экспансиясини бошлаб берди.

Дин ва диний тизими

Мисрликлар — фавқулодда диндор кишилар, инсониятнинг қолган қисмига қараганда анча диндор, — деб ёзган эди Геродот. Европа тарихи отасининг Фиръавнлар цивилизацияси тушқунликка юз тутган даврдаги мисрликлар дини ҳақида дастлабки таассуроти шундай бўлган; Геродот кўп марта ҳақ эди, зеро, тадқиқотчиларнинг фикрича, Мисрда чексиз ва жуда бой диний тасаввурлар, шиддатли ва қизғин диний ҳаёт барқ урган.

Қадимги Мисрдаги кўплаб теологик марказларнинг орасида йириклари Гелиополь, Мемфис, Гермополь ва Фива бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз космологик тизимларини тақдим қилади; ўз худосини оламнинг яратувчиси, мамлакатда кенг тарқалган бошқа худоларни эса унинг зурриётлари деб эълон қилади. Фақат ибтидоий хаос тўғрисидаги ғоя бу концепцияларнинг барчаси учун умумий ҳисобланади.

Ана шу мураккаб диний оламни эътибор билан ўрганишга киришган, унга ҳозирги замон кўзи билан қараган ва унинг асосий жиҳатларини фарқламоқчи бўлган олимлар бу диний олам ўзининг чексиз хилма-хиллиги, кўплаб шаклларга хос бўлган тушунарсизлиги ва турли зиддиятлари билан кишини чалғитишини таъкидлайдилар. Улар бу диний оламни тўхтовсиз ҳаракатланувчи ва айланувчи, янги-янги жимжимадор нақшлар ҳосил қилувчи сон-саноксиз ранглар жилоси билангина тақдослаш мумкин дейдилар. Бу нақшларни қоғозга тушириш ва таркибий қисмларга ажратиш ундан-да мураккаб бўлса керак. Америкалик мисршунос олимлар шундай деб ёзадилар: *«Мисрликнинг у яшаган олам ҳақидаги тасаввурларини қараб чиқамиз. Биз унинг оламга қарабини ягона тасвир тарзида тасаввур қиламиз ва бу қисман тўғри бўлади. Биринчидан, биз ҳали қаерлардадир тарихгача бўлган даврнинг излари сезилиб турган қарийб уч минг йиллик ёзма тарих ҳақида гапираялмиз; бу давр давомига аста-секин ўзгаришлар юз берганлиги табиий ҳол. Иккинчидан, қадимги мисрлик биз тасвирлашда асос қилиб фойдаланишимиз мумкин бўлган ўз тасаввурларининг ягона тарифини ёзиб қолдирмаган. Турли манбалардан олинган ғояларнинг парчаларини бир бутун ҳолда йиғиб, биз комплекс тасвирни кўришга бўлган ўз интилишларимизни қаноатлантираемиз. Яъни, биз, ҳозирги замон киши-*

лари, ўз олдимизда фотографияни — ўзгармас тасвирни кўришни истаймиз, айти пайтда, қадимги мисрликларнинг тасаввурлари кўпроқ кинони эслатади, улар ҳаракатчан ва ўзгарувчан бўлган. Масалан, биз мисрликлар осмонни устунларга таянганми ёки уни қандайдир худо елкасида ушлаб турганлигини аниқ билишни истаймиз. Мисрлик бўлса, бу саволга шундай жавоб берган бўларди: «Ҳа, осмон устунларга таянган ёки уни худо ушлаб турибди, балки у деворга ёки унга ўхшаш сизирга таянган, ёки осмон — бу қўл ва оёқлари ерга таяниб турган маъбуда». Уни ушбу тасаввурларнинг ҳар қайсиси қаноатлантирган бўларди, шекилли»¹.

Шу тариқа битта худо ёки ҳодиса тўғрисида турли-туман ва ажойиб тасаввурларни учратиш мумкин. Қадимги мисрликка ушбу барча вариантларнинг бир пайтда мавжудлиги ажабланарли туюлмаган ва у бунда ҳеч қандай зиддиятни ҳам кўрмаган. Ҳали тарих тонгида Мисрнинг ҳар бир минтақаси ва шаҳарида ўз худоси бўлган. Худоларнинг буюк пантеони ҳар бир шаҳарда ўзига хос улуғланган. Эннеада — дастлаб тўққизта худодан иборат. Атум бутун борлиқнинг ибтидоси ва абадий бирлигини акс эттирган. Гелиополь космологиясига кўра Атум ибтидоий хаос — Нундан ўзини ўзи яратган. Кейин ўзини ўзи уруғлантириб, иккита эгизак худоларни — ҳаво Шу ва намлик Тефнутни яратади. Атум фарзандларининг пайдо бўлиши иккиликни келтириб чиқаради. Тефнут ва Шу, ўз навбатида, худоларни — Геб — ер худоси ва Нуб — осмон маъбудасини яратадилар ва Шу уларни иккига ажратади. Бу Миср динининг ўзига хос томони бўлиб, бошқа диний тизимларда осмон — худо, ер эса маъбуда кўринишида мавжуд бўлади. Шу ўз фарзандларини ажратишдан аввал, уларда ҳам фарзандлар туғилади — Исида ва Нефтида, Осирис ва Сет. Ана шу тўққизта худолар эннеадани — илоҳий тўққизликни ташкил қилади ва ҳар бир худо ўнг қўлида ҳаёт рамзи — аих, чап қўлида эса ҳокимият рамзи — уасни ушлаб туради.

Мемфисда Атумни Птах билан тенглаштиради. Аннада Атумга бағишлаб ибодатхона қурилган. Ривоятларга қараганда, бу Ибтидоий Тепалик² бўлиб, биринчи марта қуёш айнан шу тепалик ортидан чиққан экан. Кейинчалик, анналик бешинчи сулола тахтга келиши билан Атум ва Ра қўшилиб кетади. Фиваликлар

¹ Франкфорт Т., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека. <http://www.twirpx.com/file/251404/>. — С. 39.

² Худо Атум Ибтидоий Океанда Бен-Бен тепалиги — Ибтидоий Тепаликни яратади. Бошқа ривоятда айтилишича, Ра худосининг нурлари Хаосга етганда Тепаликка жон ато қилиниб, у Атумга айланади.

тахтта келиши билан эса уларнинг асосий худоси Амон қаторига Раҳам қўшилади, натижада ягона худо — Амон-Ра пайдо бўлади.

Буларнинг барчаси ортида мисрликлар менталитетига хос бўлган диний бағрикенглик руҳи турибдики, бу Қадимги Шарқнинг бошқа халқлари, айниқса, оссурияликларга хос бўлган ашаддий кескинликка мутлақо қарама-қарши руҳдир. Мисрликлар характеридаги ана шу жиҳат туфайли уларнинг дунёси ўз шаклларига кўра ранг-баранг ва уйғун — ўз интилишларига кўра эса кўпроқ инсоний ва маданий, мутлақо тажовузкор эмас.

Бундан ташқари, мисрликлар диний тизимида бўлмаган бирлик уларнинг эътиқодида учрайди. Бу ерда, диний ҳаётнинг энг қадимий шаклларида ҳам ажойиб уйғунлик ва узвийликни кўриш мумкин. Ибодатхоналар қурилишидан диний маросимларгача, ибодат шаклларидан қоҳинлик тоифасигача — шубҳасиз, умумий меросини авайлаб асраган ва сақлаган жамиятни на узоқ масофа, на минг йиллик вақт жиддий ўзгартира олмади.

Месопотамия диний эътиқодининг характерли томони — мустақкам турғунлик; Мисрники эса, аксинча, очиқ жўшқинлик. Бу, агар бошқа унсурларни ҳисобга олмаганда ҳам, ўз-ўзича жуда катта фарқ. Месопотамияда фақат бир неча худоларнинг хронологик санасини белгилаш мумкин, у ҳам бўлса тахминан; Мисрда эса ҳаммаси — тарих, ҳатто, динга ҳам тарихий ёндашиш мумкин.

Мисрда қадимги саёҳатчиларни ҳайрон қолдирган ҳодиса — ҳайвонларга сиғиниш. Саёҳатчилар мисрликларни буқа, қўй, ит, мушук ва қушларга илоҳий ҳурмат кўрсатишлари ҳақида масхараомуз тарзда маълумот беради. Мисрда ҳайвонларга сиғиниш жуда қадим замонларда пайдо бўлган. У пайтларда Нил бўйида кун кўрадиган аҳолининг ҳар бир гуруҳида ўз тотеми — буюм, ўсимлик ёки аксарият ҳолларда — ҳомий-ҳайвон бўлиши лозим эди. Қадимда, ҳали Миср сиёсий жиҳатдан тарқоқ бўлган пайтда ҳар бир гуруҳнинг ўз байроғи бўлган, асосан, ҳайвонлар шаклидаги бу байроқларнинг аксариятидан намуналар бизнинг давримизгача етиб келган.

Ҳайвонларга сиғиниш кўпгина қадимги халқларнинг ғаройиб одатларидан биридир. Бу ҳол тадқиқотчиларни ҳозир ҳам ўйлантириб қўяди — ахир ҳайвонлар шоҳи шер қанчалар қудратли бўлмасин, инсон уни яккама-якка жангда маҳв эта олмаса-да, ўзининг бошқа сифатлари билан ҳар доим енгиш имкониятига эга. Буқанинг қудрати эса тореадорнинг чидамлилиги, совуққонлиги ва абжирлиги олдида иложсиз бўлиб қолади. Хўш, унда нима учун Қадимги Мисрнинг қудратли ҳукмдорлари сфинкс ҳайкали ёнида ўзларини шер ёки буқа тарзида тас-

вирлашни бахт деб билганлар? Ёки нега улар ўз мақомларига «қудратли буқа» номини қўшиб айтишга ҳаракат қилганлар?

Бу саволларга барчани қаноатлантирадиган жавоб ҳамон топилгани йўқ. Аммо кўпчилик олимларнинг фикрига кўра, қадимги халқлар ҳайвонларга уларнинг кучи учунгина сизинишмаган, ахир улар орасида қўзичоқ ёки балиқ сингари жуда кучсиз ва беозорлари ҳам бўлган-ку. Улар бу ҳайвонларда оламнинг жуда муҳим ҳодисалари рамзини кўрганлар. Инсоннинг ҳаёти тўлиқ қуёшга боғлиқ бўлганлиги сабабли, олимларнинг фикрича, ҳайвонларга бўлган бундай муносабат сирини ерда эмас, кўкда излаш лозим¹. Қуёшга топиниш кенг тарқалган бўлиб, коҳинлар унинг коинотдаги ҳаракатини доим кузатиб турганлар ва навбатдаги қуёш цикли кирганлиги ҳақида одамларга хабар берганлар. Зеро, одамларнинг ҳаёти, экин экиш, ҳосилни йиғиш каби зарурий ҳаракатлар шунга боғлиқ бўлган.

Ёзув пайдо бўлиши билан тимсоллар ўзгаради, энди ҳайвонлар ўрнини одамларнинг қоматлари эгаллайди. Аммо қадимги тимсол қисман сақланиб қолади: одамнинг гавдаси энди ҳайвоннинг боши билан тасвирланади.

Қисман ёки тўлиқ ҳайвон шаклидаги маъбудалардан ташқари, тўлиқ инсон қиёфасидаги маъбудларнинг пайдо бўлиши образлар эволюциясининг яқунланганлигидан далолат беради. Шундай худолар қаторига уруғлантирувчи куч тимсоли бўлган Коптос худоси Мин, Ўрта подшолик даврида иерархиянинг энг юқорисига кўтарилган Фива худоси Амон киради. Шу қаторга яна Дельта худолари — одамларга деҳқончиликни ўргатган Осирисни ва унинг вафодор хотини Исидани ҳам киритиш мумкин. Бу ерда Осириснинг биродари Сет ҳам берилган бўлиб, у Осириснинг қудратига ҳасад қилади ва уни хоинона ўлдиради. Иложсиз аҳволга тушиб қолган Исидани эрини тирилтиришларини сўраб худоларга мурожаат қилади, аммо Осирис ўзининг янги ҳаётини ўликлар салтанатида, уларнинг қонуний шоҳи сифатида ўтказмоғи лозим. Бу мифда қадимий ўсимликлар циклининг ўлиш ва қайта тирилиш шаклидаги янги ифодасини кўриш мумкин. Бундан ташқари, Осириснинг ўғли Гор Сетга қарши жанг қилади ва узоқ давом этган саргузаштлардан сўнг уни ўлдиради. Гор қуёш атрибутларига эга, шу сабабли унинг ғалабаси қора кучлар устидан ёруғликнинг тантанасини акс эттиради. Ва ниҳоят, бу ибратли ҳикояда мисрликлар ўзлари

¹ Қаранг: Васильев Л.С. История религий Древнего Востока. <http://www.alleng.ru/d/relig/relig007.htm>. — С. 56.

учун азиз бўлган идеаллар: адолат ва садоқат, яхшилик, боқий дунёга ишончнинг галабасини ҳам кўрадилар.

Миср худолари ҳақида бу қисқа ҳикоя самовий худоларсиз тўлиқ бўлмайди, албатта. Мисрликлар ўзлари яшаётган ерни япалоқ идиш тарзида тасавур қилганлар ва унинг гирди ерни ўраб турган ҳосилсиз тоғларни акс эттирган. Бу ер — идиш сувда сузиб юрган. Бу сув — Ҳаётнинг ва Оламнинг ибтидоий муҳити, унсур, энг аввал, ундан ердаги Ибтидоий Тепалик пайдо бўлган; қуёш ҳар куни шу тепалиқдан чиқиб, унга ботади. Нил ернинг тагидаги кўплаб бўшлиқлар орқали оқади ва тупроқни намлайди. Ер — идишдан тепада ҳаво бўлиб, осмон гумбази унга таянади.

Қадимги Шарқ кишисининг тасаввурига кўра, Оламнинг турли қисмлари худолар образида гавдаланмоғи лозим эди. Мисрликларда ҳам месопотамияликлардагидек аҳамиятли ва қадимий бўлмаса-да, ҳар қалай, ўзларининг самовий маъбудлари бўлган. Ерни улар ёнбошлаб ётган Геб исми маъбуд тарзида тасаввур қилганлар. Осмонни — ернинг устига эгилиб, оёқ ва қўллари билан унга таяниб турган маъбуда Нут шаклида ёки тўрт оёғи билан ерда турган сигир кўринишида тасаввур қилишган. Ҳаво — бу маъбуд, шу, у ерда туриб, қўллари билан осмонни тутиб турибди, гўё уни тушиб кетишдан сақлагандек¹.

Юлдузлар ҳам ўз культларига эга эди. Юлдузлар орасида энг буюғи — қуёш, Ра. Бу худо ҳар куни эрталаб уммон узра кўтарилади ва ўзининг ажойиб қайғида осмон бўйлаб сузади. Ҳар кеч у яна океанга тушади ва бошқа қайғида уни кесиб ўтади. Аммо бу давр турли хавф-хатарга тўла: ботиш томонда қайғиқни ағдариб, худони ютиб юборишга тайёр баҳайбат илон кутиб туради; фақат қонли жангдан сўнг Ра ундан устун келади.

Ра ўзи бўлмаган пайтда (кечаси) ўрнига ойни қолдиради. Ой — бу ибис² бошли Тот маъбудаси. Аввалги диний тизимлардан фарқли равишда, ой иерархияда қуёшдан пастда, тобе ҳолатда бўлади.

Аҳолининг маълумотли қисми, коҳинлар пантеон ташкил қилиб, мавжуд турли-туман эътиқодларда қандайдир тартиб ўрнатишга уринадилар. Коҳинлар, бундан ташқари, Оламнинг келиб чиқиши ва қонунлари ҳақидаги ҳикояларни ҳам тартибга соладилар. Шу тарзда буюк теологик тизимлар вужудга келади. Гелиополда худоларни аҳамияти ва қариндошлик да-

¹ Уайт Артур Эдвард. Боги и люди Древнего Египта. <http://magic-kniga.ru/shop/product/10950.html?a=3595> — С. 54 — 55.

² Ибис — иссиқ мамлакатларда яшайдиган, лайлакка ўхшаш узун оёқли қуш. Миср мифологиясида Тотнинг муқаддас қуши.

ражасига қараб эннеадага жойлаштиради. Бу тўққизлик океан сувлари худосидан бошланиб, кейин қуёш худоси ва бошқалар рафиқалари билан жуфт ҳолда давом эттирилади. Гелиополь коҳинлари бошқа бир пантеонни — оғдоада — худолар саккизлигини шакллантирадилар ва уларнинг ҳам энг юқорисида қуёш туради. Мемфисда эса, афсоналарга кўра, маҳаллий худо Птах бошқа барча худоларни «фикр ва сўз» билан яратади, улар гўё Птах танасининг айрим қисмлари: тили, юраги, хаёли ҳисобланади. «Фикр ва сўз» билан яратиш кейинчалик Логос ҳақидаги таълимотга асос бўлиб, антик фалсафанинг ривожланишига ҳам катта таъсир кўрсатади¹.

Бу телогик тизимларнинг яна бир қизиқ ва Қадимги Шарқдаги бошқа шундай тизимлардан фарқли томони — абстракция даражасининг юқорилигидир. Бу ҳол абстракт тушунчалар билан боғлиқ бўлган бир қатор маъбудларнинг пайдо бўлишида ҳам кўзга ташланади. Улардан биринчиси — маъбуда Маат (ҳақиқат). Шу тариқа Миср мифлардан тўлиқ озод бўлмаса-да, бунинг учун зарур бўлган бир қатор шароитлар яратилади.

Агар коҳинларнинг юқори қатлами илмий фикрлар билан банд бўлса, қуйи қатламда ўзларининг маҳаллий маъбудлари ва ҳимоячи руҳлари билан халқ диний ҳаёти мавж уради. Бу ерда боши ва танаси ҳомиладор гипопотамники, қўллари одамники, оёқлари шерники бўлган маъбуда Тауртни кўриш мумкин; бу маъбуда ҳомиладор аёлларга ҳомийлик қилади, баджаҳл арвоҳларни улар ёнидан ҳайдайди. Узун соқолли, қоплон думли, пакана оёқли, маймоқ Бес ҳам шу қаторда туради; у ҳам болалар туғилишини кузатади, шунингдек, мусиқа, рақс ва кийинишга ҳомийлик қилади.

Мисрликларда сеҳр-жоду ва афсунгарлик жуда ривожланган; уларнинг ҳам асосий мақсади — ёвуз кучларни ҳайдаш. Она ухлаётган фарзандининг уйқусини бузиши мумкин бўлган ёвуз кучларни ҳайдашда, ўлганлар мақбарасини таҳқирлаганларни лаънатлашда ва шу каби ҳолларда қўлланилган афсунлар матни бизнинг кунларгача етиб келган.

Бироқ барча жоду ва афсунларда мисрликлар менталитети, демак бошқа халқлардан фарқ қиладиган тафаккур тарзи ўз изини қолдирган. Шу сабабли бу ерда Месопотамия учун характерли бўлган йиғи-сиғи ва нолаларни эшитмаймиз. Аксинча, Миср афсунлари кўпинча хушчақчақ ва эрмақдай туюлади. Ми-

¹ Қаранг: Матъе М.Э. Искусство Древнего Египта. Очерки истории и теории изобразительных искусств. <http://rodon.org/mme/ide.htm>.

сол учун, бой дангасалар жаннатга тушганларида Осирис уларни кўкдаги далаларда ишлашга мажбур қилади деб ўйлаб, ерда ўзини оқлаган тизимдан – ўрнига бошқаларни мажбуран ишлатишдан фойдаланишга қарор қиладилар. Шу мақсадда улар аввалдан тайёрланган мумиё шаклидаги ҳайкалчаларни қишлоқ хўжалик анжомлари билан аралаштириб ўз мақбараларига қўйишган ва тахминан қуйидагича ёзув ҳам қолдиришган: «Мени у дунёда меҳнатга чорлаб, далаларда ишлашга, қирғоқларни суворишга жалб қилишганда, бу ишларни сен бажарасан!»

Мисрликлар эътиқоди қанчалар ранг-баранг бўлишига қарамастан, уларнинг диний амалиётлари бирлик ва бутунликка эга бўлган. Бу диний амалиёт ибодатхонада жамланган бўлиб, ички хонага худонинг ҳайкали қўйилган. Ибодатхона – кўп сонли, юқори даражада ташкил қилинган, тури ва мутахассисликлари бўйича шумерларникидан қолишмайдиган коҳинларнинг япаш жойи. Уларнинг айрим қисми дуолар ўқиш ва покланиш билан, қурбонлик қилиш, башоратчилик ва мусиқа билан шуғулланганлар. Коҳинлар орасида аёллар ҳам бўлиб, улар қўшиқчи, мусиқачи ва худоларнинг «маъшуқаси» вазифаларини бажарганлар. Коҳинлар ўзига хос мансаб поғоналарига бўлинган бўлиб, Янги подшолик даврида уларнинг раҳбари – Амоннинг биринчи пайғамбари, Мисрнинг олий коҳини пайдо бўлади. Ибодатхона фақат диний эмас, маданий ҳаётнинг ҳам маркази бўлган: айнан шу ерда хаттотлар йиғилиб, матнларни тузиш, нусха кўчириш ва уларни изоҳлаш билан шуғулланганлар. Фиръавн ҳам кўпинча бу донишмандларга мурожаат қилиб, улардан ёрдам сўраган. Шу тариқа коҳинлар ва олимлар ибодатхоналарни диний ва интеллектуал фаолият марказига айлантиришган ва уни жуда ифодали қилиб, «ҳаёт уйи» деган ном билан аташган.

Агар Миср цивилизациясини тўлиқ акс эттирувчи бирон-бир ёдгорликни танлаш лозим бўлганда, кўпчилик мутахассислар сўзсиз эҳромларни танлаган бўларди. Буюк эҳромлар – бу мақбара, буюк эҳромлар – бу Мисрнинг рамзи. Вафот этган шоҳ культи эҳромларда ўзининг олий ифодасини топади: уларнинг қурилиши бир кишининг абадий яшашини таъминлаш учун бутун мамлакатнинг силласини қуритади¹. Олимлар Қадимги Миср маданиятини бутун маҳобати билан тасаввур қилиш имконини берувчи кўплаб археологик ёдгорликлар ва ҳужжатларни ана шу мақбаралардан топганлар. Айтиш лозимки, мисрликлар келгуси ҳаётнинг тинч ва самарали бўлиши учун мақбараларга

¹ Қаранг: Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. – С. 14.

алоҳида эътибор қаратган. Қадимги Шарқнинг бошқа халқларидан фарқли равишда, мисрликлар ўй-хаёлларида нариги дунё муаммоси асосий ўринни эгаллаган. Бундан ташқари — бу жуда муҳим! Тарихда биринчи марта бу муаммо ўзининг тўлиқ ечимини топади. Мисрликлар ердаги яхши амаллар нариги дунёда, албатта, ўз мукофотини олишига ишонади ва бу мукофот қанча муддат амал қилишини ҳам аниқ билади.

Мисрликлар тасаввурига мувофиқ, одам ўлгандан сўнг нариги дунё худоси Осириснинг ҳукмига ҳавола қилинади. Марҳум унинг ҳузурида гуноҳлари учун тавба қилади, бу тавба шакли машҳур «Марҳумлар китоби» орқали бизнинг давримизгача етиб келган:

Мен ҳеч кимга адолатсизлик қилмадим.

Мен одамларни ўлдирмадим.

Мен адолат ўрнига золимлик қилмадим.

Мен ҳаром луқма емадим.

Мен камбағалга зулм қилмадим.

Мен худоларга ёқмайдиган ҳеч иш қилмадим.

Мен хизматкорни хўжаси олдида ҳақорат қилмадим.

Мен ҳеч кимни қийноққа солмадим.

Ҳеч кимни йиғлашга мажбур қилмадим.

Мен ўлдирмадим.

Мен ўлдиришга мажбур қилмадим.

Мен ҳеч кимга азоб бермадим.

Мен ибодатхоналарда қурбонликка аталган овқатни камайтирмадим.

Мен худоларнинг нонини олиб кетмадим.

Мен каланинг ўлчамини камайтирмадим.

Мен тарози тошларини оғир қилмадим.

Мен чақалоқнинг овзидан сунини олмадим.

Мен бировнинг даласидан молларини ҳайдаб кетмадим.

Мен худоларнинг қушларини тугиб олмадим.

Бировларнинг ҳовузидан балиқ овламадим.

Мен бошқанинг навбатида сувни олмадим.

Мен оқар сувнинг йўлига тўғон қурмадим.

Мен бировнинг навбатида оловни ўчирмадим.

Мен худонинг мулкидан молини ҳайдаб кетмадим.

Мен худони сўзидан қайтармадим.

Мен софман, мен софман, мен соф!¹

¹ Москати Сабатино. Цивилизация Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 126—127.

Ушбу ўзига хос декларация ўқилгандан сўнг, марҳумнинг юраги Осирис хузурда тарозига солинади. Агар марҳумнинг айбсизлиги аниқланса, у хузур-ҳаловат салтанатига ўтказилади; агар унинг гуноҳи аниқланса, у қирқ икки ҳакам ихтиёрига жўнатилади. Ҳакамларнинг номлари гуноҳкор кишини нима кугаётганлигини яхши англадиб туради: ичак-чавоқларни еювчи, сояларни еювчи, суякларни синдирувчи ва ҳ.к.

Марҳумларга сифиниш нариги дунё тўғрисидаги қарашлардан бошланади ва у билан изоҳланади. Мисрликлар инсоннинг таънаси ва маънавий олами ўртасидаги фарқ тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлишган. Уларнинг фикрича, инсоннинг маънавий қисмини унинг руҳи, қалби, исми, сояси ва, энг асосийси, таржима қилиб бўлмайдиган, илоҳий, абадий ҳаёт ибтидоси — *Ка* ташкил қилади. Маънавий қисм ўлим пайтида инсон танасини тарк этсада, вақти-вақти билан унга қайтишни истайди ва қайтади. Бунга имконият яратиш учун танани айниб, бузилиб кетишдан сақлаш лозим. Миср анъаналарининг энг ўзига хос жиҳатларидан бири бўлган марҳумларни мумиёлаш шундан келиб чиққан. Мумиёлаш жуда қўпол жараён бўлиб, биз унинг тафсилотларини баён қилмаймиз, бироқ шуни айтиш лозимки, мумиёлаш натижасида Миср цивилизациясининг характери унсурларидан яна бири — мумиё¹ пайдо бўлади.

Мақбарага тоштобут (саркофаг)дан ташқари турли хил совғалар ҳам қўйилади. Шу тариқа марҳум у дунёда ҳаётини тинч давом эттиради ва ерга қайтиб, тирикларни безовта қилишни истамайди: зеро, Қадимги Шарқнинг барча цивилизациялари ичида энг соқини ва қувноғи бўлган бу цивилизацияда ҳам марҳумларнинг сирли кучлари олдида қандайдир даҳшатли қўрқинч бўлган. Тириклар уларга илтимослар қилишган, эслатишган ва адолат истаб мурожаат қилишган. Марҳумларга хат — миср адабиётининг типик жанри.

Адабиёт | Миср адабиёти намуналари бизнинг давримизгача қисман монументал ёзувлар шаклида — ибодатхона ва мақбараларда, ҳайкаллар ва қабр тошларида, қисман эса сопол тахтачалар ва папирусдаги ёзувлар орқали етиб келган.

Миср адабиётини синчиклаб ўрганиш, унинг Қадимги Шарқнинг бошқа адабиётларига нисбатан бой ва хилма-хил эканлигини кўрсатади.

¹ Қаранг: Бадж Э.А.У. Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц. http://bookmix.ru/book_phtml?id=390882. — С. 31.

Мифологик адабиёт, юқорида айтилганидек, асосан, дафн матнларига қўшилган бўлиб, у ерда жуда хилма-хил мавзулар учрайди — ҳаммаси марҳумга ёрдам бериш учун. Мисол тариқасида машҳур «Марҳумлар китоби»ни — мадҳиялар, ибодат матнлари ва оламнинг пайдо бўлиши ҳамда худоларнинг фазилатлари ҳақидаги афсоналар битилган афсунгарлик дуоларини қараш мумкин.

Бу асарда оламнинг келиб чиқиши ҳақида бирорта ҳам ҳикоя бўлмаса-да, у мисрликлар диний тафаккурига мос тушади. Аммо битта мавзу борки, унинг иддизлари Қадимги Миср ҳаётининг узоқ даврига бориб тақалади ва кейинчалик ҳам тез-тез пайдо бўлганлиги учун алоҳида эътиборга лойиқ. Бу мавзу ибтидоий тепалик бўлиб, у сув хаосидан пайдо бўлади ва кейин қуёш худосини яратади, у эса, ўз навбатида, бошқа худоларга жон ато қилади. Табиат билан таққосламасдан бўлмайди. Нил тошқинлари пайтида қадимги мисрлик кўз ўнгида сув тўқинлари бутун ер устини қоплайди, кейин секин орта қайтади; сув устида ҳосилдор лойқа билан қопланган биринчи кичик тепалик пайдо бўлади — бўлғуси ҳосил гарови. Сўнг эндигина униб чиққан майсаларни қуёш ўзининг ҳаётбахш нурлари билан қиздиради. Мисрликларнинг диний-мистик тасавури табиат ҳаётидаги ана шу муҳим босқични космик ибтидо даражасида акс эттиради ва олам мавжудлигининг биринчи, бошланғич манзараси билан бир хил деб қарайди.

Марказий образи Осирис бўлган маросимлар ва мифларнинг мураккаб тизими асосини учта мавзу ташкил қилади. Биринчи мавзу — сиёсий. Осирис ва унинг укаси Сет ўртасидаги можаро Юқори ва Қуйи Миср ўртасидаги курашни ҳамда унинг натижасида Мисрнинг битта подшоликка бирлашганлигини акс эттиради.

Иккинчи мавзу — қишлоқ ҳўжалиги. Осирис — ўсимлик дунёсининг худоси. Худди Думузи каби у ҳам табиатнинг кузда ҳазон бўлиши билан ўлади ва баҳорда табиат уйғониши билан тиради.

Учинчи мавзу — эсхотологик унсур. Осирис — ер ости салтанатининг ҳукмдори. У ўлганлар руҳининг тақдирини ҳал қилувчи судда раислик қилади ва шу маънода у мураккаб мумиёлаш маросими билан узвий боғлиқ.

Осирис ҳақидаги мифнинг асосий мазмуни Плутархнинг «Исида ҳақида» трактатида келтирилган. Олимлар Плутарх «Эҳром матнлари» каби илк Миср манбаларидан фойдаланган деб ҳисоблашади¹. Плутархнинг тахминига кўра, Осирис ме-

¹ Қаранг: Хук С. Мифология Ближнего Востока. — М.: Центрполиграф, 2009. — С. 60.

талла ва ерга ишлов бериш санъатини ҳамда бошқа бир қанча хунарларни мисрликларга ўргатган қаҳрамон бўлган. У ер худоси Гебнинг ўғли эди. Маъбуда Исида унинг синглиси (айни пайтда хотини ҳам) бўлиб, у билан бирга Мисрни бошқарган ва унинг фаолиятида ёрдам кўрсатган. Хукмронлигининг йигирма саккизинчи йили Осирис укаси Тифон (Плутарх Сетни шундай атайди) томонидан ўлдирилади. Байрам пайти Сет ва бошқа фитначилар Осирис билан гаров боғлаб, уни сандиққа солиб, ёпиб қўйишга кўндиради (айрим асарларда, масалан, С.Москатиининг «Цивилизации Древнего Востока» номли китобида Сет Осириснинг қоматига мос саркофаг ясаб, шунга тушишга кўндиради¹). Кейин сандиқ Нил дарёсига отиб юборилади. Сандиқ Ўрта Ер денгизига оқиб келади ва тўлқинлар уни Библос томон элтади. Шу сабабли «Эҳромлар матни»да уни «сувга чўкиб ўлган одам» деб аташади.

Исида эрини излайди ва сандиқни Библосдан топиб, Осириснинг жасадини тобутга солади ва Бутога олиб келади. Плутархнинг ёзишича, сандиқ Библосга сузиб келганда, унинг атрофида ажойиб бир дарахт ўсади ва шохлари билан сандиқни бегона кўзлардан яширади. Библос шоҳи дарахтнинг катталиги ва гўзаллигидан хайратга тушиб, уни кесишни ва танасидан ўз саройи учун устун яшашни буюради. Исида устуннинг ичида нима борлигини сезади ва шоҳдан унга совға қилишини сўрайди. Кейин мифда қандай қилиб Сет Осириснинг жасади солинган сандиқни топиб олганлиги, жасадни майдалаб, бўлақларни бутун Миср бўйлаб сочганлиги ҳикоя қилинади. Исида сочиб юборилган тана қисмлари (балиқлар еб кетган жинсий аъзосидан бошқа ҳаммасини)ни топади. У синглиси маъбуда Нефтида ёрдамида тананинг қисмларини бирлаштириб, сеҳр-жоду орқали унга жон ато қилади. Бироқ қайта тирилган Осирис ерда яшашни истамайди ва мархумларнинг рухлари яшайдиган «Ғарбий мамлакат» шоҳи бўлади. Мифнинг кейинги қисми Осириснинг ўғли Гор қандай қилиб отаси учун қасос олганлигига бағишланган. Исида сеҳр-жоду воситасида ўлган эридан ҳомиладор бўлади ва Горни дунёга келтиради. Миср санъатида кўпинча нилуфар шоҳида ўтирган ёш бола сифатида тасвирланган Гор ўзининг бутун борлигини отаси учун қасос олишга ва ўзининг қонуний ҳуқуқларини тиклашга бахш этади.

«Эҳромлар матни»да Гор ўз тарафдорлари билан Сет ва унинг ёрдамчиларига қарши қандай курашганлиги ҳақида узундан-

¹ Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 131.

узоқ ҳикоя қилинади. Жангда Гор кўздан айрилади, бу мифнинг мистик унсури бўлиб, ой тутилишининг рамзи ҳисобланади. Кейин Горнинг Сет устидан ғалабаси баён қилинади:

«О Осирис, мана Гор келаяпти, у сени бағрига босади. У Сетнинг ёрдамчиларини ортга қайтаришга Тотни мажбур қилди ва уларни кишанларга сенинг хузурингга олиб келди. У Сетнинг юрагини қалтиратиб юборди, чунки сенинг санъатинг уникадан юқори, сен ундан олдин туғилгансан, сенинг эзгу ишларинг уникадан зиёд. Геб сенинг обрў-эътиборингни кўрди-ю, ўз қонуний ўрнингга жойлаштирди. Гор худоларни сен билан бирлашишга ва сенинг дўстларинг бўлишга мажбур қилди. У худоларни сен учун қасос олишга мажбур қилди. Гет ўзининг оёқ кийимларини сендан узоқда яшаётган душманларинг бошига кўйди. Сенинг ўғлинг Гор унга зарба берди, унинг кўзини олиб сенга топширди; сенинг руҳинг ичингда; сенинг кувратинг ҳам ичингда. Душманларинг қочиб кетмаслиги учун уларни ушлаб олишга Гор сени мажбур қилди. Гор Сетни тутиб олиб, сени эшитиши ва сенинг олдингда титраши учун уни сендан настга жойлаштирди.

О Осирис, Гор сен учун қасос олди!»¹

Шу мифнинг яна бир парчасида Осириснинг Геб раислик қилган худолар суди олдида жавоб берганлиги, Гор унинг қонуний вориси деб эълон қилинганлиги ва унга худолар томонидан Юқори ва Қуйи Мисрнинг ҳукмдорлиги инъом этилганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Гор — Осирис ҳақидаги мифнинг умумий йўналиши ва мазмуни ана шундай. У оламнинг яратилиши тўғрисидаги Аккад мифи сингари ҳеч жойда тўлиқ келтирилмаган. Олимлар уни турли манбалардан йиғишга мажбур бўлишган. Миф Юқори ва Қуйи Мисрнинг ягона подшоликка бирлашиши билан яқунланган курашнинг кескинлигини акс эттирган. Давлатнинг дастлабки иккига бўлиниши Мисрнинг қонунлар тўпламида сақланиб қолди ва тантанали маросимларда фиръавнларнинг оқ ва қизил қисмлардан иборат тож кийишида ўзининг рамзий ифодасини топди. Оқ ва қизил ранглар Юқори ва Қуйи Мисрнинг рамзлари эди. Мифнинг этиологик² жиҳати подшо сулоласи учун аъъанавий бўлган, Мисрда Птоломейлар даври ва монархия бошқарувининг охиригача сақланиб қолган

¹ Хук С. Мифология Ближнего Востока. — М.: Центрполиграф, 2009. — С. 61—62.

² Этиология — медицинада касалнинг келиб чиқиши ҳақидаги билимларни ифодалайди. Бу ерда мифнинг келиб чиқиш сабаби ва манбаи маъносида қўлланилган.

ака-сингиллар ўртасида никоҳ тузиш одатини акс эттиради. Яна шуни айтиш лозимки, мифнинг кўплаб унсурлари маросимларда ўз ифодасини тошган. Осириснинг тирилиши дарахт ўстириш маросимида мужассамлашган. Шунингдек, Афир ойида аёллар лойдан Осириснинг ҳайкалчаларини ясаб, Нилга ташлаганлар ва бу билан дарёга чўкаётган Осирисни ифода этганлар.

Осирис ҳақидаги миф, шубҳасиз, худолар ҳақидаги энг ажойиб миф.

**Куёш худоси
Ра ҳақидаги
мифлар**

Мисрда куёш худосига сифиниш Шумер ва Аккаддаги маросим ва мифологияларга нисбатан анча катта роль ўйнаган. Шамаш адолатнинг кафолати бўлган, аммо у ҳеч қачон худоларнинг буюк триадасидан бири бўлмаган. У оламнинг яратилиши ҳақидаги миф билан мутлақо боғлиқ эмас. Миср анъаналарига мувофиқ Ра биринчи шоҳ бўлган ва худди Атум сингари оламнинг яратувчиси ҳам саналган. Гелиополь Ра культининг маркази бўлган ва олимларнинг тахмин қилишларича Қадимги подшолик даврида Осирис культининг куёш худоси култи билан қўшилиши айнан шу ерда юз берган. Анъанавий равишда Миср фиръавнларининг номлари ёзиб бориладиган лавҳаларда шу пайтдан бошлаб подшо Ранинг ўғли эканлигини билдирувчи жумла ҳам битиладиган бўлди. Хафрадаги фиръавн ҳайкалида унинг бошини ҳимоя қилиб турган Гор-лочин Ра ҳам шоҳ ҳоқимиятининг ўзи каби Гор билан тўлиқ бирлашиб кетганлигидан далолат беради. Ра култи билан мустақкам алоқада бўлган Гор-Осирис ҳақидаги мифлар шоҳнинг тахтга чиқиши ва тож кийиш тартибини белгилайди. Тутмос III нинг ўлими ва Аменхотеп II нинг тахтга чиқиши қуйидагича баён қилинади:

*Шоҳ Тутмос III осмонга кўтарилди,
Ва куёшнинг гардиши билан бирлашди.
Шоҳнинг танаси яратувчи билан қўшилди.
Эрталаб тонг ёришганда,
Куёш гардиши осмонда пайдо бўлди.
Ва осмон гўзал бўлиб ёришди,
Аменхотеп отаси ўрнини эгаллади¹.*

Вафот этган шоҳнинг Осирисга айланганлиги ҳақида ҳам лавҳа мавжуд бўлиб, юқоридаги лавҳа эса унинг Ра билан қўшилганлигини ҳам кўрсатади. Шубҳасиз, Ра ва Осирис

¹ Хук С. Мифология Ближнего Востока. — М.: Центрполграф, 2009. — С. 63.

ҳақидаги мифлар бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетган. Аммо қуёш худоси ҳақидаги мифларда айрим унсурлар борки, улар Осирис ҳақидаги мифларда учрамайди.

Оламнинг яратилиши ҳақидаги мифлар

Биз юқорида айтган Миср динининг ўзгарувчанлиги туфайли оламнинг яратилиши ҳақидаги мифлар кўплаб шакл ва вариантларга эга. Аммо уларнинг ҳар бирида умумий мавзу – Нил тўлқинлари чекинаётганда қолдирган балчиққа қуёшнинг таъсири мавзуси ёритилади. Миср мифологиясида ҳам аждаҳо устидан галаба ҳақидаги миф мавжуд бўлса-да, у, масалан, Аккад мифлари сингари, оламнинг яратилиши ҳақидаги гоё билан умуман боғланмаган. Бу мифнинг кейинчалик Гелиополь ва Мемфис теологлари томонидан биров ўзгартирилган илк шакли, бизни қадимий тоғнинг устида ўтириб, «ўзига ўхшаш бўладиган худоларни» яратувчи қуёш худоси Атум-Ра билан таништиради¹. Бироқ мифда айтилишича, Атумнинг ўзи океанлар худоси Нундан пайдо бўлади. Мифнинг Гермополь (Ўрта Миср)да кенг тарқалган вариантда Атумнинг пайдо бўлиши Гермополь оғдодалари – саккизта ибтидоий худолар фаолиятининг натижаси деб қаралади. Ибтидоий худолар ҳайвонлар – тарихгача бўлган хаоснинг рамзи ҳисобланмиш тўртта илон ва тўртта қурбақа кўринишида яратилган. Уларнинг исмлари Нун ва унинг рафиқаси Наунет, Кук ва Каукет, Хух ва Хаухет, Амон ва Амаунет эди. Сувдан пайдо бўлувчи Атум хаоснинг бу унсурларини тартибга келтиради, шу сабабли миф матнида уларнинг ҳар бири ўз жойида фаолият кўрсатувчи худолар тарзида пайдо бўлади. Мифнинг илк шаклига кўра эннеаданинг пайдо бўлишини биз юқорида қараб чиққан эдик (76-бетга қаранг).

Мифнинг бошқа варианты Миср подшолари биринчи сулоласи даврида мамлакатнинг янги пойтахти бўлган Мемфиснинг ўз обрўси ҳақида қайғуришидан келиб чиққан. Птах Мемфиснинг маҳаллий худоси бўлган ва мифнинг бу варианты битилган «Мемфис теологияси» (одатда, бу ҳужжат шундай аталади) да оламнинг яратилиши жараёнида устуворлик Птахга берилиб, шу тариқа Гелиополь эннеадаси трансформацияга учрайди. Птах ибтидоий океан Нун билан тенглаштирилади. Айнан Птах ўзининг илоҳий сўзи билан Атумни ва Гелиополь эннеадасидаги

¹ Багафсил қаранг: Уайт Жон Мэнчип. Боги и люди Древнего Египта. sharedbook.ru/book/58210.html. – С. 76–84.

бошқа худоларни яратади. Қуйидаги матндан парча «Мемфис теологияси»нинг асосий мазмунини ифодалаши мумкин:

Буюк тахтга ўтирган Птах,

Птах – Атумга ҳомиладор бўлган Нун;

Птах – Атумни туққан Наунет;

Буюк Птах – эннеаганинг юраги ва тили,

Буюк Птах – барча худоларни яратувчи¹.

Мисрликлар ўта аниқ образлар орқали фикрлаган. Улар тушунчасида юрак ва тил, фикр ҳамда нутқнинг рамзи бўлиб, улар яратувчига молик ҳисобланган Гор ва Тот сингари илоҳийлаштирилган. Птах фикр ва нутқ орқали худоларни яратади, хаосдан тартибни вужудга келтиради. Худди Мардук сингари у ҳам тақдирни белгилайди, кишиларга таом беради. Мисрни шаҳар ва провинцияларга бўлади, «худоларнинг таъсир доираси»ни белгилайди. Птах яратувчилик фаолиятининг ушбу баёни қуйидаги сўзлар билан яқунланади: «Шундай қилиб, ҳаммасини яратган Птах дам оларди (ёки мамнун эди)». Бу сўзлар Инжилдаги оламни яратиш жараёнининг илоҳий баёни яқунловчи жумласини эслатади². Птахни Атум-Ра билан идентификациялаш оламнинг яратувчиси Ра ҳақидаги Гелиополь мифи билан бу мифни ўзининг мураккаб космологик фалсафаси учун асос қилиб олган «Мемфис теологияси» ўртасидаги алоқани ташкил қилади. Қизиқарли томони шундаки, инсонни яратишга Миср мифологиясида алоҳида ўрин ажратилмайди. Маълумки, Хнум одамларни кулолчилик чарҳида ясаган: Миср мифологиясида Хнумнинг яратувчилик фаолиятига иқтибослар кўп учрайди. Аммо бу ерда худолар билан инсон ўртасидаги алоқа семит динидагидек аниқ кўзга ташланмайди ва шу сабабли Миср мифологиясида инсоннинг яратилиш жараёни нисбатан кам ўрин эгаллайди.

Миср адабиётида шу мавзудаги мифлардан «Ранинг кекса-лиги», «Апопнинг ўлдирилиши», «Ранинг яширин исми», «Ранинг ўрнини эгаллаган Тот» кабиларни келтириш мумкин.

Кейинги мавзудагилар – Нил дарёсига бағишланган мифлар. Нил Миср мифологиясида муҳим ўрин эгаллаши табиий ҳол, албатта. Маълумки, Мисрда фалсафий фикр консерватив ва айни пайтда ўзгарувчанликка мойил бўлган. Мисрликлар ҳеч нарсадан воз кечмаганлар, аммо илгариги ва унинг ўрнига

¹ Хук С. Мифология Ближнего Востока. – М.: Центрполиграф, 2009. – С. 65.

² Қаранг: Хук С. Мифология Древнего Востока. – М.: Центрполиграф, 2009. – С. 65.

келган тизимларни синтезлаштирган. Биз бу жараёни Осирис билан Ра ҳақидаги мифда кўриб чиқдик.

Нил ҳақидаги мифларнинг яна бир муҳим жиҳати, уларнинг кўмиш маросимлари ҳамда Осирис ва Ра ҳақидаги мифлар билан чамбарчас боғланиб кетганлигида.

Одамлар дарёни илоҳийлаштирган ва унга Хаши исми худо сифатида сиғинганлар. Ватикандаги музейда Нил худосининг машҳур ҳайкалчаси сақланади: у қўлида бир тутам буғдой ва мўл-кўлчилик рамзи бўлган шохни ушлаб турибди; унинг атрофини бўйлари тирсақдай келадиган ўн олти ёш болалар ўраб турибди. Ҳайкалда рамзий маъно бўлиб, агар Нил дарёсида сувнинг сатҳи ўн олти тирсақдан пастга тушса, мамлакатда очарчилик бошланишини билдиради. Абидосдаги даҳмалардан бирида папирус, нилуфар ҳамда озиқ-овқат ва ичимлик олиб келаётган иккита Нилнинг тасвири ишланган. Икки Нил тўғрисидаги миф Атон (ёки куёш гардишига)га бағишланган машҳур мадҳияга ҳам киритилган. Унда эълон қилинишича, Атон Нилни қуйи дунё (нариги дунёда)да яратади ва Миср аҳолисини қўллаш учун уни ер устига олиб чиқади. Шунингдек, у бошқа мамлакатлар аҳолисини ҳам сув билан таъминлаш мақсадида илоҳий Нилни ҳам яратади. Аммо, Нил ҳақидаги мифнинг муҳим ва аҳамиятли томони унинг Осирис билан боғлиқлигидир. Юқорида айтилганидек, Осирисга бағишланган мадҳияда Рамзес IV: «Сен буюксан, Нил! Сенинг сувларинг худолар ва одамларга ҳаёт бахш этади», дея куйлайди.

Ушбу мисралар фақат мамлакат тарихи ва маданиятининг эмас, умуман, мисрликлар ҳаётининг моҳиятини ҳам акс эттиради.

Миср мифологияси ҳақида ҳикояни яқунлашдан олдин шунини айтиш лозимки, унда Месопотамия, кейин юнон эпик поэзияси учун характерли бўлган ярим худо-қахрамон образи мутлақо йўқ. Бундан ҳам ҳайратланарлиси, унда шу образни доимий ҳаракатга келтирувчи абадий ҳаётни топиш учун қилинадиган бесамар ҳаракат ҳам учрамайди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди, зеро мисрликлар ўлимдан сўнг нариги дунёда ҳам ҳаёт шундай давом этишига астойдил ишонишган.

Мисрда Янги подшолик даврида диний ва дунёвий лирик поэзия ҳам ривожланади. Худди Месопотамиядагидек бу ерда ҳам лирик поэзияни худолар ва подшоларга бағишланган мадҳиялар ташкил қилади. Бу мадҳиянинг янги жиҳати шундаки, у одатдаги диний шакллар билан чегараланмайди, балки табиатнинг жонли тасвирини ифода этади; ҳатто айтиш мумкинки, Месопотамия халқларига табиатни бундай тўлиқ ва қувноқ ҳис

этиш таниш ҳам бўлмаган. Буни ушбу жанр пайдо бўлган илк даврда, масалан, Амон-Рага бағишланган мадҳияда кузатиш мумкин:

*Барча мавжудонинг ибтидоси, ёлғиз,
Бутун борлиқни яратувчи, Ягона.
Одамлар яралди Сенинг кўз қарашларингдан,
Худолар эса Сенинг сўзларингдан.
Майсаларни ўстирадиган Сен,
Дарёдаги балиқлару осмондаги қушларга
Ҳаёт берувчи ҳам Сен.
Бутун олам қутлайди Сени:
Осмону фалак ҳам,
Ернинг усти ҳам,
Денгизлар қаъри ҳам.
Худолар маҳв бўлди буюклигинг олдида Сенинг,
Яратувчи руҳини шарафлайди улар,
Унинг ҳузурида шодланади ва куйлайди:
«Дунёнинг тизими, барча худоларнинг катта отаси,
Осмону фалакни ер устига ўрнатган,
Мавжудонинг ибтидоси, моддийликнинг Бунёдкори,
Оламнинг Хоқони, худоларнинг Раҳнамоси!»¹*

Миср адабиётининг яна бир характерли, айтиш мумкин-ки ноёб жанри — дунёвий поэзия. Таъкидлаш лозимки, Миср поэзиясида соф ва нозик муҳаббатни куйловчи шеърлар ҳам мавжуд. Куйидаги муҳаббат қўшиғини эшитиб, бунинг Қадимги Шарқда айтилганлигига кишининг ишонғиси ҳам келмайди:

*Мен муҳаббат ҳақида ўйлаганимда,
Юрагим тўрт карра тез уради.
Йўл қўймайди бошқалардай қадам босишга,
Шоширади, боғланса-да чопади.
Киёлмайсан либосни ҳам,
Ололмайсан елпигични ҳам,
Кўзингни ҳам олиб қоча олмайсан,
Хушбўй қатрондан ҳам сура олмайсан.
Азизим ҳақида ўйлайман — мени ҳаракатга ундайди:
«Имиллама, сусткашлик қилма! Орзуингга интил!»
Сен шошқалоқсан, юрагим менинг!
Тинчлан, қийнама мени тентаклик билан.
Севгилимнинг ўзи келади сенга,
Ишққа чорловчи қарашлари билан.*

¹ Москати Сабатино. Цивилизация Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 133.

*Йўл кўймагин оғамлар айблаб мени:
«Севгидан жинни бўлган аёл!» — дейишларига.
Азизимни ўйлаганимда, чидамлироқ бўлгин юрагим:
Дуккиллаб уравер, аммо, тўрт марта секинроқ.*

Мана бу эса севгилисини бир ҳафта кўрмаган ошиқ йигитнинг ноалари:

*Етти кун кўрмадим севгилимни,
Касаллик бутунлай йиқитди мени.
Қаддимни қандайдир оғирлик босди.
Ақлдан озганга ўхшайман.
Олиму табиблар келмоқда —
Улар дорисидан не наф касалга?
Фолбин-дуохонлар ўйланиб қолди:
Дардимга айтолмай бирор давони.
Қулоғимга шивирланг Унинг номини —
Оғир касалдан ҳам туриб кетаман¹.*

Зиёфатлар учун ёзилган поэзия ҳам шундай ўзига хослик билан ажралиб туради. Ноаниқ келажак яшаб қолишга, айш-ишрат суришга бўлган интилишни янада кучайтиради. Одамлар ҳар лаҳзадан лаззат олишга интилади.

Миср лирикасининг яна бир характерли томони шундаки, Месопотамияда вайрон қилинган шаҳар учун нола, йиғисиғи алоҳида адабий жанр бўлса, бу жанр Миср лирикасида мутлақо мавжуд бўлмаган. Олимларнинг кўплаб уринишларига қарамасдан Миср адабиётида шунга мос мавзу топилмади. Фақат юқорида келтирилган Ипувернинг «башорати» Миср тарихида кам учрайдиган ҳолат — инқироз ва вайронгарчилик даври ҳақида ҳикоя қилганлиги учун юқоридаги мавзуга яқин келиши мумкин.

Адабиётнинг панд-насиҳат жанри ҳам Мисрда қадим замонлардан мавжуд бўлган. Кўплаб ҳикматли иборалар Миср цивилизациясининг ҳамма даврларига сочилган бўлиб, уларнинг реал ёки ўйлаб топилган муаллифлари номи донишмандлик рамзи сифатида авлоддан-авлодга ўтиб келган.

Қадимги подшолик давридан етиб келган панд-насиҳат кекса вазир Птахотешга тегишли бўлиб, у фиръавндан ўзини лавозимидан озод қилишини ва бу ишга ўз панд-насиҳатлари билан тарбиялаган ўғлини ўтказишни сўрайди. Мана, ўғлига берган насиҳатлардан бир парча:

¹ Монте Пьер. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов. <http://annales.info/egipet/monte/egramind.htm>. — С. 85—86.

*Илминг билан бекорга ғурурланма!
 Ҳаммасини биларман ҳисоблама ўзингни!
 Фақат донишмандлардан эмас –
 Тажрибасизлардан ҳам маслаҳат ол.
 Санъат чегара билмайди.
 Ахир рассом маҳоратнинг чўққисига чиқа оладими?
 Яхши гапни, яшириб қўйилган зумрад сингарни,
 Топасан дон янчаётган қул аёллар орасига.*

Мисрда, асосан, тарихий қисса ёки эртак шаклидаги ҳикоя жанри ҳам кенг тарқалган. Тарихий қисса шаклига, одатда, Ўрта подшолик даврида ўзининг тили ва услуги бўйича классик даражага етган асарларни киритишади ҳамда Қадимги Миср адабиётининг шу жанридаги энг муҳим ва аҳамиятли асарлар деб ҳисоблашади. Бу – Синухенинг саргузаштлари.

Синухе – сарой найранглари туфайли у ердан қочишга ва Осиёдаги бадавийлар қабиласидан ўзига жой топишга мажбур бўлган зодагон. Унинг номидан қилинган ҳикояда, жумладан, шундай дейилади: «*Бу қизил ер, исми унинг – Иаа. У ерда анжир, узум ўсарди, май сувдан ҳам кўп эди, мис ҳам мўл эди. Зайтун ёғи ҳам кам эмасди; дарахтларга турли хил мева-лар; арпа, буғдой, сон-саноқсиз моллар бор эди. Унинг меҳру муҳаббатидан менга наф кўп эди*».

Синухени қабила йўлбошчиси қилиб сайлайдилар, у кўчманчиларнинг ҳурмат ва муҳаббатига сазовор бўлади. Бироқ, ҳамма кўрқадиган бошқа қабила йўлбошчиси уни жангга чақиради. Даҳшатли жангда Синухе ғолиб чиқади ва ўзининг мавқеини янада мустаҳкамлаб олади. Аммо у ватанини қўмсайди, соғинч ҳисси унинг тинчини бузади. Синухе худога илтижо қилиб ёрдам сўрайди.

Ва, ниҳоят, унинг орзуси амалга ошади. Фиръавн уни чақириб, катта ҳурмат билан кутиб олади. У яна Миср ҳаётининг барча афзалликларидан фойдалана бошлайди.

Шу билан ҳикоя якунланади. Синухе ҳар бир мисрлик қилиши лозим бўлган энг асосий ишни: ўзига муносиб мақбара тайёрлаб, ўз уйида ўлишдек буюк вазифани удалайди.

Санъат | Қадимги Мисрда санъатнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш жараёни жуда узоқ даврни – 4,5 минг йилни қамраб олади. Фақат шунинг ўзи ҳам бу санъатни қизиқиб ўрганиш учун етарли асос бўларди.

Миср санъати ўзининг ажойиб ёдгорликлари ва улар инсоният тарихида биринчи бор яратилганлиги билан ҳам муҳим

аҳамият касб этади. Мисрликлар монументал архитектурада, ўзининг реалистик руҳи билан ажралиб турувчи ажойиб ҳайкалтарошлиқда, нозик дид билан безатилган бадий ҳунармандчилик буюмларини ясашда улкан муваффақиятларга эришганлар. Миср меъморлари ва ҳайкалтарошлари турли хил тошларга ишлов беришда юксак маҳорат намоиш этганлар. Бу ҳақда улар томонидан яратилган фиръавларнинг муҳташам мақбаралари — эҳромлар, ибодатхоналарнинг устунлар билан безатилган кенг заллари, жуда катта тошдан ўйиб ясалган обелисклар, офирлиги минг тоннадан офир келадиган моноклит ҳайкаллар яққол далолат беради.

Миср санъати — бу ибтидоий даврдан кейинги санъат ривожланишида муҳим босқич. У воқеликни аниқ тасвирлаши, инсонга бўлган катта эътибори ҳамда илк бор мураккаб ва зиддиятли инсоний муносабатларни акс эттириши билан қимматлидир.

Инсоннинг ички дунёсини, унинг ҳислари ва кечинмаларини очишда Миср санъатининг хизмати беқиёс. Унда яқин кишининг ўлими учун изтироб чекаётган одамларнинг қайғуси, Миср ҳарбий араваларидан қочаётган душмanning кўрқинчи, оила аъзоларининг ўзаро самимий муҳаббати каби инсоний кечинмалар кўплаб саҳналарнинг асосий мавзусига айланган.

Бу санъат инсоният тарихида биринчи марта оналик каби чуқур инсоний ҳиссиётта мурожаат қилди ва қўлида Горни ушлаган Исида образи орқали уни юксакка кўтарди. Халқ мифологияси асосида яратилган бу образда ўзининг ўғли Горни ўлим хавфидан қутқариб қолган Исидага фарзандларини касаллик ва ўлимдан сақлаб қолади, дея ишонган барча мисрлик оналарнинг орзу умидлари мужассамлашган эди. Миср санъати яратган Исида — она образи бутун Қадимги Шарқ тарихи бўйлаб халқ орасида жуда кенг тарқалди ва кейинчалик христианлик иконографиясининг шаклланишида ҳам муҳим роль ўйнади.

Миср санъати, умуман, Қадимги Шарқ санъати сингари, асосан, соф амалий мақсадларни кўзлайди — албатта, диний тасаввурлар доирасида: агар қурилиш ҳақида гап кетса, шоҳлар ва худолар учун уйлар ёки мақбаралар қурилган; ҳайкаллар ўлган кишининг руҳи ерга одатий ҳолатда қайта олиши учун ясалган;

Мабуда Исида ўғли Горни кўтарган ҳолда. Бронза. 26-сулола. Мил.авв. 664 — 525 йиллар.

мақбарадаги рельеф ва расмлар инсоннинг нариги дунё тас-
вирини аниқ кўришига ёрдам бериши учун чизилган. Бундан
ташқари, Мисрда санъатга ҳам ҳунармандчилик деб қаралади
ва шу сабабли муаллифлар жамоаси томонидан аноним тарзда
яратилади. Масалан, агар рассом мақбаранинг деворига ўз пор-
трети ёки номини қолдирса, сеҳр-жодунинг мўъжизавий кучи
кўмиш маросимига келтирилган совғалар ва мархумга янги
ҳаётда аталган барча нарсалар, шу жумладан, қулайликлар ва
ўйин-қулгиларнинг бир қисми ноҳақдан санъаткорга ўтиб ке-
тиши мумкин деб қаралади. Бу, умуман, Қадимги Шарқ санъ-
атида хос хусусият бўлса-да, Миср санъатида айрим чеки-
нишлар ҳам учраб туради. Масалан, агар Қадимги Шарқнинг
бошқа цивилизацияларида одамларнинг хусусий ва оилавий
ҳаёти деярли акс эттирилмаса, Миср санъаткорлари хусу-
сий ҳаётда ижод учун фавқулодда бой манбаларни кўради.
Аммо, энг асосийси, мисрликлар инстинктив бадий сизгига
эга бўлиб, бу уларга тасвирлашнинг анъанавий доирасидан
четга чиқиш ва тез таъсир кўрсатадиган ўта субъектив, чуқур
ва ораста бир уйғунликка эришиш имконини беради. Миср
бадий асарларидаги реализм ва динамизми Шарқнинг бошқа
цивилизацияларида яратилган бироз беўхшов, ҳаракатсиз ва
жонсиз асарлар билан фақат контрастлик нуқтаи назаридан-
гина таққослаш мумкин. Француз олими Дерош-Ноблькур¹
таъкидлаганидек, мисрлик камтарин санъаткор буюртмани
бажариш жараёнида ўзининг эрксизлик ҳолати ва муҳит то-
монидан ўрнатилган чеклашлардан усталик билан чиқа олган:
*«Фақат камдан-кам учрайдиган фавқулодда ҳолатларда биз
муаллифнинг исмини биламиз: касбий ғурур унинг учун мутлақо
ёт бўлган; аммо санъаткор ўзи ҳақида баён қила олмаслик фак-
тини ўта олийжаноблик билан етказа олган. Агар буюртмачи
ҳайкал мумиё каби ҳаракатсиз бўлишини хоҳлаган тақдирда
ҳам, санъаткор ўта усталик билан асарга жон ато қила олган
ва асар чуқур маъноли бўлиб, муаллифнинг яширин ҳисларини,
қалб ғўзаллигини очиб беради, шу билан бизга кучли таъсир
кўрсатади. Айнан ички ҳиссиётларнинг бойлиги санъаткор-
га, мавзуларнинг бир хиллиги ва услубларнинг анъанавийлиги»*

¹ Кристиана Дерош-Ноблькур (1913–2011) – француз мисршунос олими, ёзувчи, Қадимги Миср ёдгорликларини кутқариш ва сақлаш бўйича катта ишларни амалга оширган жамоат арбоби. «Кристиана Дерош-Ноблькур», «Жизнь на земле фараонов» каби асарлар муаллифи. Қаранг: www.litmir.net/br/?b=144576 ва pero-maai.ru/derosh.htm.

га қарамасдан, нақшга ҳаракат ва ишоранинг кутилмаган реализмини бериш, кундалик ҳаётнинг барча тафсилот ва рангларини, жумладан, унинг кулгили ва қувончли жиҳатларини ҳам жуда аниқлик билан тасвирлаш имконини беради. Расмларда спонтанликка тўла, тиниқ, ҳеч нарса билан боғланмаган ижодий руҳ пайдо бўлади — шу даражада пайдо бўладиги, охириқибатда хусусий санъат расмий санъатга гўё таъсир кўрсата бошлайди»¹.

Катта Сфинкс — Ер юзида сақланиб қолган энг қадимги монументал ҳайкал.

Шарқ санъатига хос бўлган ҳаракатсизлик ҳам тўсатдан юз берган ва реалистик ижодий руҳнинг жўшқинлиги олдида чекинади. Шубҳасиз, аниқ ва хатосиз таниш мумкин бўлган мисрча услуб мавжуд, унда — чекланганлик ва уйғунлик анъаналар давоми сифатида намоён бўлади ва Миср тарихининг узоқ, деярли ўзгармас йўли бу санъат учун амалда идеал муҳит бўлиб хизмат қилади. Аммо мана шу чекланганлик доирасида бадий шакл ва объектлар ривож топади ва тарихий жараённинг турли босқичларида бир-бирини алмаштиради; дарҳақиқат, Миср санъатини фақат тарихий тараққиёт жараёнидагина англаш мумкин бўлади.

Миср санъати ривожидида иккита юксалиш даври мавжуд: Қадимги подшолик — эҳромлар даври, айтиш мумкинки, кутилмаганда санъат гуллаб-яшнаган, аммо аллақачон шакл бўйича монументал, тафсилотларнинг акс эттирилиши бўйича нафис санъат шаклланиб бўлган давр; Янги подшолик — анъанавий мерос кўплаб янги мотивлар билан бойиган, фиръавнларнинг муҳташам ибодатхоналари пайдо бўлган давр.

Шу тариқа Миср санъатида эволюциялар йўқ, одатдаги қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга ривожланиш йўқ, аммо анъанавий чекланганлик доирасида турли омиллар бир-бирининг ўрнига келадиган ва цивилизация ўзини бутун қудрати билан намоён қиладиган тарих бор.

Агар Месопотамияда архитектуранинг асосий вазифаси ибодатхоналар қуриш бўлса, Мисрда — бу мақбара, у

¹ Москати Сабатино. Цивилизация Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 147.

мархумнинг, айниқса, худо-шоҳнинг нариги дунёдаги тўлиқ ва қувноқ ҳаётини таъминлаши лозим. Мақбараларнинг тузилиши ҳам турли даврларда ўзгариб борган. Унинг қадимги тури мастаба¹ деб аталувчи усти кесик конусга ўхшаш эҳром бўлиб, кейингилар ундан келиб чиққан.

Бир-бирининг устига тобора кичрайиб борувчи бир неча мастабани қўйганда, зинасимон эҳром келиб чиқади. Бу турдаги эҳромлар ичида энг дастлабкиси ва машҳури мил. авв. XXVIII асрда Саккарда қурилган бўлиб, III сулола фиръавнларидан Жосерга тегишли. Жосер эҳромини қурган Имхотеп замонасининг энг машҳур донишмандларидан бири, тош биноларнинг биринчи меъмори, олим, астроном, врач сифатида Қадимги Миср тарихининг охиригача ёдга олинган. Кейинчалик Имхотеп худо Птахнинг ўғли сифатида илоҳийлаштирилган², юнонлар эса уни ўзларининг шифокорлик худоси Асклепий билан тенглаштиришган. Зинали эҳромнинг ташқи кўриниши Месопотамиядаги зиккуратга ўхшайди ва улар бир-бирининг шаклланишига таъсир кўрсатган бўлиши мумкин. Аммо, бу икки меъморий типларнинг ривожланиш жараёни турлича. Агар Месопотамия зиккурати минг йиллар давомида ўзгармаган, фақат шакли мукаммаллашиб борган бўлса, зинали эҳром IV сулола даврида кескин ўзгариб, янги меъморий ечим касб этади ва у бошқа ўзгармасдан қолади: бу квадрат асосга қурилган, деворлари силлиқ, тенг томонли учбурчаклардан ташкил топган ҳақиқий эҳром. Биз мисол тариқасида келтиришимиз мумкин бўлган бундай эҳромларнинг энг машҳури – бу Хуфу (қадимги мисрликлар тилида Хуф-и-Хнам, юнонларда эса Хеопс дейилган) эҳроми: асосининг ҳар бир томони 230 метрни, баландлиги эса 146 метрни ташкил қилади. Унга ҳар бири ўртача 2,5 тонна келадиган 2 300 000 дона блок сарфланган. Геродот ёзиб қолдирган афсонага кўра, эҳром қурилишида 100 минг киши 20 йил банд бўлган³. Эҳромдаги даҳмага мураккаб даҳлизлар тизими орқали борилади. Одатда эҳром ўз ичига ибодатхона, пастга, дарё водийсига элтувчи усти ёпиқ айвонни

¹ Мастаба (арабча «ўриндиқ») – ўтирадиган жой маъносини англатади.

² Қаранг: Джеймс П., Торп Н. Тайпы древних цивилизаций. <http://padabum.com/d.php?id=18655>. – С. 159.

³ Қаранг: Чайлд Г. Расцвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества. http://bookz.ru/authors/gordon-4aild/rascvet-_694.html. – С. 94.

ҳам олувчи меъморий мажмуа таркибига киради¹.

Вақт ўтиши билан эҳромнинг ўлчамлари қисқариб, аҳамияти ҳам пасайиб боради. Албатта, улар чексиз катталашиб бориши мумкин эмасди — ҳамма нарсанинг ҳам чеки бор. Бу баҳайбат иншоотларнинг қурилишига сарфланган йўқотишлар мамлакатнинг силласини қуритади ва VI сулола эҳромлари меъморчилик санъатининг дурдонаси бўлса-да, Хуфу эҳромига нисбатан жуда кичкина бўлиб кўринади². Янги подшолик

Гизадаги эҳромлар — Қадимги Мисрнинг энг буюк меъморий ёдгорликлари, улар орасида дунёнинг «етти муъжизасидан бири» бўлган Хуфу (Хеопс) эҳроми ҳам бор.

даврига келиб эса қояга ўйиб ишланган тош сағана шоҳлар жасади қўйиладиган асосий даҳма турига айланади. Даҳизларнинг ҳақиқий лабиринтига жуда пухта яширилган кириш мақбараларнинг янги турига биринчи қарашда ҳосил бўладиган фикрни тасдиқлайди: уларнинг келиб чиқиши мақбараларни талон-торож қилувчилардан сақлаш билан боғлиқ. Олимларнинг таъкидлашлари-ча, қадимги матнлар ҳам бундай ўғирликларнинг кўплаб бўлганлигини тасдиқлайди. Айнан шу сабаб одамларни мақбара қуриш учун бориш қийин бўлган узоқ жой танлашга ҳам мажбур қилади. Шундай жойлардан бири Фивадан ғарбда жойлашган Шоҳлар водийси бўлиб, у ердан Тутанхамоннинг жуда бой мақбараси ва кўплаб бошқа шоҳларнинг қабрлари тошланган. Яна битта шундай жой — Маликалар водийси, у жануброқда бўлиб, фиръавнларнинг хотинлари ва болалари кўмилган.

Тутанхамон ниқоби.

Ҳайкал-тарошлик

Мисрда қурилган дастлабки мақбаралардан бошлаб янги жиҳат кўзга ташланади: қурилиш материали сифатида тошдан кенг фойдаланиш. Бу Қадимги Шарқдаги дастлабки тош бинолар эди. Қурилишда тошдан кенг фойдаланиш Миср меъморчилигини Шарқнинг бошқа қисмидаги архитектурадан ажратиб туради, унга ўзига ҳослик бахш этади.

¹ Батафсил қаранг: Томпкинс П. Тайны Великой пирамиды Хеопса. <http://laiforum.ru/viewtopic.php?f=50&t=2603>.

² Қаранг: Джеймс П., Торп Н. Тайны древних цивилизаций. <http://padabum.com/d.php?id=18655>. — С. 160.

Агар Месопотамияда ҳайкалтарошлик санъатининг ривожига жуда чекланган бўлса, Мисрда бу санъат катта тараққиёт йўлига тушади. Бу ерда материаллар борасида ҳеч қандай чекланиш йўқ эди. Миср ҳайкалтарошлари тошдан бошқа материаллар, масалан, ёғочдан ҳам усталик билан фойдаланганлар.

Миср ҳайкалтарошлиги, албатта, ўз қонунларига эга бўлган. Месопотамия учун характерли бўлган принципга шуни қўшиш лозимки, энди санъаткорнинг мақсади факт ёки воқеани эмас, инсонни, шахсни акс эттиришдир. Бу, айниқса, худолар ва фиръавнларнинг ҳайкаллариغا тегишли бўлиб, уларда, ҳатто, ҳолат ҳам бир неча қонуний типлар билан чегараланган (тахтда ўтирган ёки бир оёғини олдинга қўйиб тик турган, аммо мутлақо турғун ҳолат).

Бироқ ҳолатни тасвирлашнинг бир хил усулига зид равишда, юзни тасвирлашда хилма-хиллик мавжуд бўлган. Олимларнинг таъкидлашича, бунинг асосий сабабларидан бири — диний мотив бўлган. Зотан, марҳумнинг руҳи бу дунёга қайтиб келганда ҳайкалда жойлашиши лозим бўлганлиги учун иккаласи ўртасидаги ўхшашлик айнан ва мукамал бўлмоғи керак. Қадимги мисрликларда бадиий маҳорат кучли бўлган, шу сабабли ҳайкаллар юзи санъаткорнинг кузатувчанлиги, мавзуларнинг ажойиб хилма-хиллиги ва фикр баёнининг қудратидан далолат бериб туради.

Мисрда бадиий мукамаллик эволюция натижасида юзага келган жараён. Ҳатто, Қадимги подшолик даврида ҳам бу борада ажойиб ютуқларга эришилган. Шу даврдаги асарлардаёқ мутлақо геометрик усул билан ифодадаги субъективизм уйғунлигини кузатиш мумкин.

Умуман, Миср санъатида идеалистик ва реалистик йўналишларнинг қарама-қаршилиги Янги подшолик давригача кўзга яққол ташланмайди. Бу ерда биз, бир томондан, нафис уйғун чизиқлар ва енгил табассум билан юмшатиш сокин юз ифодасини кўрамиз. (Мисол тариқасида Қоҳира музейида сақланаётган Генерал ҳайкалини келтириш мумкин). Бошқа томондан, юзага келган диний инқироз туфайли реализмга бўлган чуқур ташналикни кузатиш мумкин (масалан, Қоҳира музейида сақланаётган Менофис IV ҳайкали). Бу суяклари бўртиб чиққан юз, қалин лаблар ва чўзилган ияк орқали санъаткор чуқур реализмни ифода қила олган.

Миср ҳайкалтарошлигининг характерли томони табиатни ҳаққоний акс эттириш эканлигидан келиб чиқиб, мисрликлар санъатига, айниқса, диний тасаввурлар ва эътиқод соҳасига, фантастик унсурлар ёт деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Аксинча, бу ерда тасаввурлар реаллик билан чамбарчас бир-

лашиб кетган, тўғрироғи, тасаввур энг олий реаллик дея қабул қилинган. Миср ёдгорликларининг типик тури бўлган сфинкс бундай бирлашишга мисол бўлиши мумкин. Барча сфинкслар ичида энг қадимгиси ва энг монументали IV сулола фиръавини Хефрен (Хафри) тошпиригига биноан мил. авв. 2500 йили Гизада қурилган сфинкс бўлиб, у дастлаб ўзининг кўриниши билан ётган шерни эслатувчи қоя бўлган. Инсон тасаввури ва кўллари бу ўхшашликни кучайтиради ва тошдан одамнинг бошини ясайди, натижада фиръавн кудратининг мухташам рамзи пайдо бўлади. Кейинчалик сфинкс ҳайкалтарошликнинг алоҳида турига айланади ва ибодатхоналарга кираверишни бутун бошли сфинкслар галаси қўриқлайди.

Мисрда барельеф ва деворий нақшлар умумий техника ва умумий мавзуга эга бўлиб, амалда санъатнинг битта жанрини ташкил қилади. Иккаласи ҳам Мисрда кенг ривожланган. Агар Месопотамия рельефлар сони бўйича Миср билан қайсидир даражада тенглаша олса, нақш бўйича бундай деб бўлмайди. Чунки Месопотамия нақшларининг жуда кам қисми анча ёмон ҳолатда бизнинг давримизгача етиб келган бўлса, Миср нақш санъати ёдгорликлари жуда кўп ва яхши сақланган ҳолда ҳозирги давргача сақлаб келинди.

Миср санъати ўзининг назарий принциплари бўйича Шарқ дунёсининг қолган қисми билан мутлақо ўхшаш, аммо бу принципларнинг амалий қўлланилиши бўйича — жуда ноёб. Мисрлик санъаткор ўзининг месопотамиялик ҳамкасби сингари тасвирлаш муаммосига субъектив эмас, объектив ёндашади, одамлар қиёфаси ва нарсаларни зоҳирий туюлганидек эмас, реал, қандай бўлса шундайлигича чизади. Шунга қарамасдан, санъаткорга хос бўлган ички ҳиссиёт тасвирни механик равишда андозалашдан сақлаб қолади; у кўриниб турган реалликка зид келмайдиган, муаммоларнинг ечимини топиш имконини берадиган тасвирлашнинг ягона ифодасини афзал кўради. Миср санъатида ҳам инсон қоматини ифодалашнинг йўналишларини белгилаб берган кўплаб анъаналар мавжуд. Бу ерда ҳам, асосан, Месопотамиядаги қоидалар амал қилган: юз, кўл ва оёқлар ён томон (профиль)дан, кўзлари, елкалари ва тос тўғри (фронтал)дан акс эттирилади. Аммо барча қисмларни уйғун бир эркинлик бирлаштириб, ҳаракатсизлик таассуротини камайтиради ёки бутунлай бартараф қилади. Бундан ташқари, Месопотамия ҳайкалларида етишмайдиган ҳаракатни бу ерда илғаш мумкин; ҳаракат Миср санъатида қарор топади ва унинг ажралмас унсурига айланади.

Нақш ва расм ёдгорликларнинг икки турида амалий ифодасини топади: ибодатхоналардаги нақшларда ҳарбий саҳналар устун бўлса, мақбара деворларидаги нақш ва расмларда оила ҳаётидан саҳналар кўпроқ акс эттирилган. Қадимги Шарқнинг бошқа жойларидаги ошкора ва расмий санъатдан Миср санъатининг биринчи ва асосий фарқи ана шу лавҳаларда ифодаланган. Мисрликлар одамларнинг шахсий ҳаётини шунчаки акс эттирмасдан, уларни шакл ва ҳолатнинг турли хилма-хиллигида, ҳатто, рақс тушаётган ҳолатда ифодалашга эришган.

Оммавий саҳналарга келсак, улар реалликни бежаб кўрсатишга эмас, уни тасвирлашга хизмат қилган, келажак бўлсада, ҳаётни акс эттирган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Миср цивилизациясининг табиати ва вазифаларини қисқача шакллантиришга ҳаракат қиламиз. Миср Қадимги Шарқ доирасида, унинг чегарасида жойлашган, шу боис бошқа цивилизацияларнинг принциплари ва ўзига хос жиҳатлари сўзсиз Миср цивилизациясига ҳам тегишли. Бироқ инсон ҳаёти ва табиатига мисрча қараш, бу ҳаётни акс эттиришга қодирлик, мисрча услубнинг мумтоз вазни ва ҳисларни ифода этишнинг бежиримлиги кейинчалик Греция ва Фарб цивилизациясининг мулкига айланган маданиятга муқаддима бўлди. Аммо мана шу узвийликка қарамасдан, бу маданият ўзигагина хос бўлган принциплар билан яшайди, ўзи мансуб бўлган «воҳа цивилизацияси» ҳаётини акс эттиради. Миср санъатининг аҳамияти ва вазифалари ҳақида С.Донадони қуйидагича ёзади: «*Миср санъати араб босқинига бардош бера олмади. У қарашлар ва қадриятларнинг ўзгаришига қарамасдан, авлоддан-авлодга ўтиб борувчи амалдаги анъаналар тарзида сақланиб қолмади. Аммо бу бизга, Миср санъати — ўлик санъат дейиш ҳуқуқини бермайди: зеро, санъат фақат бошқа санъатга ҳаёт баҳи этганидигина яшамайди, у шу санъатнинг муаммоларини ва мавжудлик сабабларини тушунишга интилган барча учун очиқ бўлганда ҳам яшайверади. Миср санъатининг хронологик жиҳатдан узоқ ўтмишида яқунланганлиги бизга уни қайта-қайта ҳис қилиш, ҳар қандай умуминсоний тажриба бизнинг шахсий тажрибамизнинг тирик унсурига айланиши мумкин бўлган ҳақиқий абадийликка дахлдор қилиш учун халақит бермайди*»¹.

Донадонининг ушбу сўзларини бемалол, умуман, Миср цивилизациясига нисбатан татбиқ этиш мумкин.

¹ Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизация Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 156. Ёки инглиз тилида SergioDonadoni. TheEgyptians. (Мисрликлар) www.amazon.com/The-Egyptians-SergioDonadoni/dp/0226155560 ёки немис тилида Donadoni S. Der Mensch des Alten Dgurten (Қадимги Мисрда Инсон). <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=3702363>.

III БОБ

ҚАДИМГИ ЯХУДИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ

Робби Зейра ибодатни тугатиб, шундай дегу: «Эй худои таоло, Парвардигоримиз! Сендан ўтинамиз, бизни гуноҳкор қилма, шарманга қилма, биз учун аждодларимизни уялтирма».

Бу жумлаларда нафақат диний мурожаатни, балки бутун яҳудий халқи тарихи бўйлаб ўтадиган ўзига хос халқ характерици ҳам англаш мумкин. Зеро яҳудийлар ҳам бошқа кўплаб халқлар сингари, гуноҳкор бўлмаслик учун худога илтижо қилади, ўтган аждодлардан мадад сўрайди, айни пайтда, улар олдида маънавий жавобгарликни ҳам доимий ҳис этади. Ана шу жавобгарлик ҳисси мукамал диний дунёқараш билан кўшилиб, сиёсий ташкилот борасида доим суи бўлиб келган яҳудий халқига шундай яшовчанлик бахш этдики, натижада улар атрофдаги буюк халқлардан фарқли равишда минг йиллар давомида ҳам диний, ҳам этник жиҳатдан ўзлигини сақлаб қола олди.

Қадимги дунё ва жаҳон цивилизациялари тарихида яҳудийлар ва улар яратган цивилизация алоҳида ўрин эгаллайди. Яҳудийлар — семит халқи¹. Улар барча семитларнинг биринчи авлоди ҳисобланган Иброҳимнинг набиралари ва Исроилнинг (Яъқуб) ўғилларидан тарқаган 12 урувдан иборат халқ.

Яҳудийлар тарихининг ибтидосида юз берган воқеалар Яқин Шарқнинг нисбатан кичик бир қисми билан боғланган ва, асосан, Исроил Ери атрофида жамланган. Яҳудийлар та-

¹ Яҳудийларни диний ва этник жиҳатдан ажратиш лозим. Қадимги яҳудийлар деганда, Яҳудияда яшаган қадимги семит халқи тушунилади. Аммо, кейинчалик яҳудо динини қабул қилган бошқа халқлар, масалан, хазарлар, қадимги турклар, славянларнинг авлодлари ҳам яҳудий саналади. Яҳудо динининг мураккаб томони шундаки, уни қабул қилган халқлар бошқа динлардан фарқли равишда этник ўзлигини сақлаб қолмайди, «яҳудийлашади». Масалан, ислом динини қабул қилган халқларнинг ҳаммаси этник жиҳатдан араб ҳисобланмайди, «араб-лашмайди». Яҳудий дини эса битта «худо ёрлақаган» халқ дини ва бу динни қабул қилганлар ўз-ўзидан фақат диний эмас, этник жиҳатдан ҳам яҳудийлар таркибига кўшилади. Шу сабабли ҳамма яҳудийлар қадимги иудейлардан келиб чиқмаган дейишади.

рихининг географик ўзига хослиги яхудий маданияти шаклланишига катта таъсир кўрсатди. Фаластиндаги цивилизациялар чоррахасида жойлашган Қадимги яхудий маданияти ўз ватанида ҳам, кейинчалик дунё бўйлаб тарқалиб кетган диаспорада¹ ҳам атрофдаги халқлар билан доимий маданий алоқада ривожланди. Яхудийлар христиан ва ислом цивилизацияларига арзигулик таъсир кўрсатди, ўзи ҳам ташқи таъсирдан холи бўлмади. Бошқа халқлар ичида камчиликини ташкил қилган яхудийлар улар билан доимий сермахсул мулоқот олиб борди, шу мулоқот доирасида ўхшаш томонларни аниқлашга, улардан фойдаланишга, аммо ўзлигини сақлаб қолишга ҳаракат қилди.

Осиё қитъасининг ғарб томонида жойлашган йирик яриморол уч томондан денгизлар билан қуршалган ва қуруқлик орқали Африка билан боғланган. Бу яриморол Арабистон деб аталади. Унинг катта қисми чўллар ва ярим чўллардан иборат, шимолда эса тоғ тизмалари Шарқий Ўрта Ер денгизига – жанубда Фаластин ва шимолда Сурияга туташиб кетган. Шимоли-Шарқда Арманистон ва Эроннинг баланд тоғлари табиий чегаралар ҳосил қилади. Шу ерда, икки буюк дарёлар – Дажла ва Фрот оралигида, чўллар ва тоғлар ўртасида ҳосилдор Месопотамия ерлари жойлашган.

Шу учта минтақа – Арабистон, Сурия-Фаластин ва Месопотамия ягона географик бирликни ташкил қилиб, бу ерда инсоният тарихининг энг муҳим воқеалари юз берган.

Юқорида айтилганидек, «денгиз халқлари»нинг Қадимги Шарқда кириб келиши бу ердаги буюк давлатларнинг инқирозига олиб келди ва мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида Сурия-Фаластин минтақасига чет эл таъсирини сусайтирди, кучли мустақил давлатларнинг ташкил топиши учун имконият яратди. Бу давлатларни минтақада жуда қадим замонлардан бери яшаб келаётган ва фақат қулай фурсат вужудга келганлиги туфайлигина сиёсий бирликни ярата олган семит халқлари ташкил қилдилар. Улардан энг муҳимлари – Фаластинда қадимги яхудийлар ва Сурияда оромийлар эди.

Шу тариқа, яхудийлар ва арабийлар тарихи сиёсий нуқтаназардан фақат минтақадаги бошқа семит халқлари тарихи билан эмас, Қадимги Яқин Шарқнинг буюк давлатлари тарихи билан таққослаганда ҳам бор-йўғи катта воқеалар оралигидаги кичик бир ҳодиса, аммо сўзсиз жуда муҳим ҳодиса эди.

¹ Диаспора (يونونча diaspora, «тарқатиб юбориш») – халқнинг, этноснинг ўз мамлакатидан ташқарида яшовчи, этник ўзликни сақлаб қолиш учун барқарор ижтимоий институтларга эга бўлган қисми.

Яхудийлар халқ сифатида бизнинг давримизгача яшаб келмоқда. Аммо халқнинг бундай узоқ вақт мавжуд бўлиши уни бирлаштирган сиёсий кучнинг хизмати эмас. Бунинг сабабини қадимги яхудий динидан, бу диннинг собит консерватизмидан излаш лозим. Айни пайтда бу дин яхудийларни бошқалардан ажратиб қўйди, зеро, у худо билан Исроил халқи ўртасидаги Аҳд концепциясига асосланган эди. Бу концепциянинг моҳияти жуда оддий: Исроилнинг ўз худоси бор; бу худо Исроил халқи билан аҳдлашган; шу аҳднинг ижроси яхудий халқининг тарихини ташкил қилади.

Шунингдек, бу концепция яхудийлар динининг консерватизмини янада кучайтиради, чунки ушбу концепцияга асосланган дин худо ёрлақаган халқнинг барча тарихий бахтсизликларини вақтинчалик, одамларнинг гуноҳлари натижасида келиб чиққан илоҳий норозиликнинг намоён бўлиши, деб тушунтиради.

Қадимги яхудий пайғамбарлари ўз халқининг бошига тушган кўргуликларни шундай талқин қилганларки, бу фалсафа яхудийларни ўз диний ва этник анъаналарини қатъийлик ва, ҳатто, ўжарлик билан сақлаб қолишга ундаган. Бундан ташқари, уларнинг дини ўз-ўзича ҳайратланарли даражада ҳаётий кучга эга эди. Бу фикрнинг тасдиғини фақат ибтидоий диннинг иудаизмга ўсиб ўтганлигида эмас, балки христианлик ва исломга тарқалганлигида ҳам кўриш мумкин. Христианлик ва исломда у битта халқ дини доирасидан чиқиб, универсал динга айланган бўлса, иудаизмда битта халққа хос бўлган дин хусусиятларини ва унга сифинувчиларнинг этник ўзликни англаш қобилиятини шу даражада сақлаб қолдики, яхудий халқи ўз давлатчилигини йўқотгандан икки минг йилдан зиёд вақт ўтиб, XX аср ўрталарида Исроил давлатини сиёсий бирлик сифатида тиклаш мумкин бўлди.

Тарихи

Қадимги яхудий халқи тарихининг бошланиши Библия¹ даври билан боғлиқ. Уларнинг Қадимги Аҳдда

¹ Библия (يونونча – «китоблар», Куръонда «Китоб», христианларда «Муқаддас Китоб» дейилади. Китоб мазмундан ташқари, ҳажм жиҳатидан ҳам ажратилган ва бир ўрам папирусга ёзилган матн битта «китоб» дейилган) икки қисмга – Қадимги Аҳд ва Янги Аҳдга бўлинади («аҳд» сўзи худонинг инсонлар билан махсус алоқасини билдиради). Қадимги Аҳд (яъни, Таврот ва Забур) Исо Масих туғилишидан аввал, Янги Аҳд (яъни, Инжил) эса Исо Масих туғилгандан кейин, биринчи асрда ёзилган. Қадимги Аҳд матни ибрий ва арамей (эски яхудий) тилларида, Янги Аҳд матни эса юнон тилида ёзилган. Библиянинг Исроил халқи тарихи ёритилган қисми Қадимги Аҳд деб аталади. Библияга кўра Қадимги Аҳд худо билан Исроил халқи ўртасида, Янги Аҳд эса худо билан бутун одамзод ўртасида тузилган. Библияга кирган китоблар сони 66 та (православларда – 73 та), шундан 39 таси Қадимги Аҳдга, 27 таси Янги Аҳд (Инжил)га оид.

баён қилинган тарихи яҳудийларнинг дастлабки аждоди бўлган Иброҳим даврида бу халқнинг тарих саҳнасида пайдо бўлишидан бошланиб, Яҳудиянинг македониялик Александр томонидан забт этилишигача бўлган даврни қамраб олади.

Қадимги яҳудийлар халқ сифатида қадимги Канъон (Ханан)¹ худудида мил. авв. II минг йилликда шаклланган. Яҳудий халқининг шаклланиши қадимги цивилизацияларда ёзувнинг пайдо бўлиши билан бир пайтга тўғри келади. Географик жиҳатдан эса яҳудийларнинг «миллий ўчоғи» Қадимги дунёнинг чорраҳасида — Месопотамия ва Миср, Кичик Осиё, Арабистон ва Африкани бир-бири билан боғловчи йўллар туташган ерда жойлашган.

Яҳудий халқининг қадимги тарихини ўрганиш бўйича асосий манба Қадимги Аҳд, шунингдек, Иосиф Флавий («Қадимги Яҳудия» ва «Яҳудия урушлари»), Филон Александрий ва бошқаларнинг асарлари ҳисобланади. Иудаизм, христианлик ва исломдаги бой диний адабиёт ҳам кўп жиҳатдан яҳудий халқи тарихини акс эттиради.

Қадимги Аҳдда келтирилган маълумотлар ҳар доим ҳам тўлиқ ва кенг қамровли бўлмаса-да, айтиш мумкинки, яҳудий халқининг тарихи жуда яхши ҳужжатлаштирилган. Узоқ асрлар давомида Яқин Шарқ цивилизациялари ҳақида Библияда ёзилганидан бошқа деярли ҳеч нарса маълум эмасди. Айни пайтда, яҳудий халқи тарихи жуда яхши маълум бўлиб, бу тарих яҳудийларда диний таълим ва маданиятнинг ажралмас қисми бўлиб келган.

Бироқ манбаларнинг, Библиянинг дастлабки қисмлари — Бешкитоб²нинг яратилиш вақти ва усули билан боғлиқ кўплаб

¹ «Ҳосилдор яримойнинг» ғарбий қисми, қадимги Финикия. Ҳозир бу ерлар Сурия, Ливан, Исроил ва Иордания давлатлари худудига киради.

² Бешкитоб (яҳудийларда Тора, арабларда Таврот) — яҳудийлар ва христианлар Библиясининг дастлабки беш китоби («Ибтидо», «Чиқиш», «Левит», «Чўлда» ва «Қонун тўплами»), Мусо Қонуллари ёки Мусо Бешкитоби деб ҳам аталади. Таврот — анъанавий яҳудий қонунлари мажмуаси. Агар Таврот иудаизмнинг пойдевори бўлса, унинг асосий устуни Талмуд бўлиб, унда яҳудий халқининг бутун маънавий ва фалсафий бойлиги жамланган. Талмуд — оғзаки таълимот мажмуаси. У икки қисмдан: ибрий (иврит) тилида ёзилган Мишна ёки Галахи (Қонун) китоби ҳамда унга шарҳлардан иборат ва бу шарҳларнинг ўзи Талмуд деб аталади. Талмуд Мишна ҳақидаги баҳслар ва тушунтиришлардан иборат бўлиб, асосан, арамей лаҳжасида ёзилган. Аммо Талмуднинг аҳамияти бугун шундангина иборат эмас, у донишманд яҳудий халқининг кўп минг йиллик маънавий хазинасидир.

муаммолар мавжуд, бу манбаларда яхудий халқининг тарихи, айниқса, унинг дастлабки даври шундай тасвирланадики, бу анча зиддиятли ва ишонарсиз туюлади¹.

Яхудийларнинг келиб чиқиши ҳақида Бешкитобда келтирилган ҳикоялар учта фундаментал воқеа атрофида бирлаштирилган. Биринчиси, бу — Қуйи Месопотамияда қадимги яхудий қабилаларининг пайдо бўлиши: Ибтидо китобида Иброҳимнинг (Авраам) Ур шаҳридан кўчганлиги, Фрот дарёси бўйлаб сузиб, Харангача, у ердан пастга, Фаластинга келганлиги ва худо унга бу ерларни ваъда қилганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Иккинчиси — бу яхудийларнинг вақтинча Мисрда қўним тошганлиги, фиръавн қўлида изтироб чекканлиги ва яхудийларнинг Мусо (Моисей) бошчилигида Мисрдан чиқиб кетганлиги ҳақидаги ҳикоя. Учинчиси — Мисрдан Фаластинга чиқиш бўлиб, унинг давомида худо Яҳва номи билан ўзини Мусога намоён қилади, у билан Иброҳим қавми ўртасидаги Аҳдни қайта тиклайди, Қонун инъом этади. Тавротда баён қилинган анъаналарга кўра, яхудий халқи Мисрдан чиқиши ва Синай тоғларида Тавротни қабул қилиши натижасида шакланган. Яхудийлар тарихининг анъанавий баёни Библиядан бошқа манбаларда ўз тасдиғини топмаган, аммо ҳозир кўпчилик олимлар Библиядаги ҳикоялар тарихий асосга эга бўлиши мумкин деб ҳисоблайдилар. Библияга кўра, яхудий халқининг асосчиси Иброҳим (Нухнинг набираси, Сомнинг ўғли Евердан тарқаган) Месопотамиянинг Ур шаҳридан бўлган. Сўнгги тадқиқотлар ва археологик ёдгорликларнинг далолат беришича, Иброҳим Канъонга кўчиб келганда маданиятнинг барча унсурларига эга бўлган, анча бой ва обрўли қавмнинг йўлбошчиси эди. Иброҳим Канъоннинг баъзи жойларида аҳолининг ахлоқий бузукликка чуқур ботганлигини ҳам учратган бўлса-да, асосан, анча маданиятли халққа дуч келади. Канъонда худо билан Иброҳим ўртасида Аҳд тузилиб, бу шартнома яхудий халқининг кейинги тақдирини белгилаб берди. Бироз вақт ўтгандан сўнг Иброҳим Нил дарёси бўйларига келди, бу ерда Қадимги Шарқнинг доно халқи яратган маҳобатли эҳромлар, кўркам саройлар ва, айниқса, шакланган диний таълимотга эга бўлган Миср цивилизацияси билан танишди.

¹ XVIII асрда Бешкитоб, айниқса, ундаги китоблар жойлашуви танқидий қайта таҳлил қилиб чиқилди (Ю.Вельхаузен). Унга кўра Бешкитоб, тўғривоғи, Олтикитоб, зеро унга Ешуа Нун китоби ҳам қўшилган, Мусонинг ўлимидан бир неча аср кейин яратилган деб ҳисобланади. Аммо кейинги тадқиқотчилар (Ингнелл ва бошқ.) китоблар, асосан, Мусо даврида яратилганлигини таъкидлашмоқда.

Биз бугун Фаластин деб атайдиган ерда – Ўрта Ер денгизи билан Арабистон чўллари ўртасидаги ҳосилдор минтақада мил. авв. XVI асрда турли хил халқлар яшаган. Бу халқларнинг бир қисми Арабистон чўлларидан чиқиб, кўчманчи ҳаёт тарзидан ўтроқликка ўтишга қарор қилган семит халқи – аморрийлар томонидан сиқиб чиқарилди. Шимолдаги пасттекисликларда, асосан, денгиз бўйида савдогар канъон халқи яшарди. Шу халқнинг номидан бу ер Библияда «Канъон Ери» деб аталган. Қудратли Миср империяси турли даврларда ўз таъсирини шимолга қараб ёйишга ҳаракат қилиб, бу ерларда кўплаб мустаҳкам қалъалар бунёд қилган. Миср билан бўлган урушларда Оссурия ҳукмдорлари ҳам маҳаллий қабила бошлиқларини бўйсундириш мақсадида бу мамлакатга бир неча бор бостириб кирган эди. Ўз навбатида, арабийлар ҳам Месопотамиянинг ҳосилдор ерларида ўрнашиб олишга интилади. Кўчкинчилар афсонага кўра қандайдир Эвер (Евер) нинг авлодлари бўлганлиги ёки дарёнинг – Фротнинг нариги томони (*эвер ха-нахар* – дарёнинг нариги томони)дан келганлиги учун уларни *иврим* ёки *еврей* деб аташган¹. Кўчиб келганлар орасида Халдейнинг Ур шаҳридан бўлган Иброҳим ҳам бор эди. Олиб борилган археологик қазиларнинг тасдиқлашича, Иброҳимнинг она шаҳри шу даврдаёқ қадимги ва юксак маданият макони бўлган. Тахмин қилишларича, Иброҳим маънавий мукамалликнинг янада юксак босқичига эришиш истагида ўз юртини тарк этади. Шу маънода уни ҳақли равишда яхудий халқининг отаси, яхудо динига кирганларни эса бугунги кунда ҳам «Иброҳим отамизнинг болалари» деб аташади.

Яхудийлар тарихининг Иброҳим даври тахминан мил. авв. XVIII – XV асрларни ўз ичига олади.

Иброҳим кўчманчиликда ҳаёт кечиради ва кунлардан бирида очлик уни Мисрга етаклаб келади. Аммо қалбида Канъон ерига бориш орзуси сақланиб қолади ва фурсат туғилганда бу ерга, албатта, қайтиб келади. Иброҳим ўзини канъонликларга нисбатан юқорироқ цивилизацияга мансуб деб ҳисоблагани учун ўғли Исҳоққа келини Месопотамиядаги қабиладошлари орасидан олишга қарор қилади. Исҳоқ уруғнинг кейинги йўлбошчиси бўлиб, у Иброҳим сингари обрўта ва таъсирга эга эмасди. Уруғнинг кейинги авлодигина қабилага бирлашади.

Исҳоқдан кейин унинг ўғли Исроил (Исроил – Яъқуб пайгамбарнинг исмларидан бири) қабилага бошчилик қилади. Унинг ўн икки нафар ўғли бўлиб, оила ҳаёти саргузаштлар

¹ Рот Сесиль. История евреев с древнейших времен по шестидневную войну. <http://www.litmir.net/br/?b=37500&p=2>. – С. 3–4.

ва қийинчиликларга тўла бўлган. Ёшлигида акаси Эсов билан келишмаганлиги сабабли уйини тарк этган Исроил, онасининг ватани Месопотамиядаги қариндошлари олдига келади, бобоси ва отаси сингари кўчманчи ҳаёт тарзини танлайди. Аммо очлик уни ва энди бани Исроил (Исроил болалари) деб аталаётган оиласини Мисрга келишга мажбур қилади. Ибтидо китобида ёзилишича, яҳудийлар Мисрга бу ерда фиръавннинг биринчи вазири бўлиб олган ва фиръавнни фақат олий ҳокимият тимсолига айлантириб, амалда Мисрни ўзи бошқарган Юсуфнинг ортидан келишади. Юсуф ўз отаси Исроилга бутун оиласи билан (67 киши) Мисрга кўчиб келиши учун ёрдам беради ва ҳосилдор Гошен ҳудудидан жой ажратади.

Яҳудий халқининг оталари – Иброҳим, Исҳоқ ва Исроил камтарона кўчманчи ҳаёт кечиришган, шу сабабли уларнинг исмлари Бобил архивларидаги миҳхат тахталаларида ҳам, Миср фиръавнларининг ёдгорлик тошларидаги битикларда ҳам учрамайди. Айни пайтда, Библия қадимги бобилликлар, мисрликлар ва бошқа кўплаб халқлар тўғрисида хотираларни минг йиллардан бери сақлаб келмоқда.

Яҳудийларнинг Мисрга кўчиб келиши бу ерда чет элик гиксослар ҳукмронлик қилган давр (мил. авв. XVII аср)га тўғри келади. Тахминан шу сулола вакилларида бирининг ҳукмронлиги даврида Юсуф Мисрни бошқарган бўлиши мумкин, чунки ҳақиқий мисрликлар назар-писанд қилмайдиган кўчманчи чўпон мамлакатнинг ҳукмдори лавозимига фақат шу даврдагина тайинланиши мумкин эди. Гиксослар ўзларининг мавқеини мустаҳкамлаш учун четдан келганларга ҳомийлик қилади, уларга яхши ерлардан жойлар ажратади, ўз иттифоқчиларига айлантиришга ҳаракат қилади. Янги келган кўчманчилар – яҳудийларга мамлакатнинг энг ҳосилдор ерларидан бирининг ажратанлигини ҳам шу билан изоҳлаш мумкин.

Ҳосилдор ерда жойлашган, юқори даражада ривожланган маданиятнинг кучли таъсирида бўлган ва мамлакат ҳукмдорининг доимий ҳомийлигини ҳис қилиб турган яҳудийлар тез кўпайиб борди. Аммо Миср ҳаётида муҳим ўзгариш юз берди. Фивада бошланган озодлик ҳаракати гиксослар ҳокимиятини афдариб ташлади ва уларни мамлакатдан қувиб чиқарди.

Бу сиёсий тўнтариш яҳудийлар тақдири учун машғум аҳамиятга эга бўлди. Тахтга маҳаллий фиръавнларнинг XVII сулоласи келди. Гиксосларга қарши шиддатли кураш давомида мисрликларда илгари кўзга ташланмаган жанговарлик ва босқинчилик

руҳи ҳамда барча мисрлик бўлмаганларга, айниқса, чорвадор кўчманчиларга нисбатан шубҳаланиш ҳисси шаклланди. Албатта, яҳудийларнинг тиксослар билан алоқасидан хабардор бўлган янги сулола уларга нисбатан шубҳа ва душманлик кайфиятида бўлди. Яҳудийлар сон жиҳатидан анча кўпайиб, каттагина сиёсий кучга айланганлиги сабабли, уларга нисбатан зулм сиёсати юритилди ва бу сиёсат ҳар бир янги ҳукмдор тахтга келиши билан янада кучайиб боради. Чегараларни деворлар билан мустаҳкамлаш ишлари бошланиб, бу оғир ишда яҳудийларнинг текин меҳнатидан фойдаланилди. Фиръавнлар фақат ҳарбий қудратда эмас, шу қудратнинг тимсоли бўлган улкан қурилишларда ҳам бир-биридан ўтишга ҳаракат қилдилар. Бу мусобақа руҳи кучайган сари халқнинг силласи қуриб борди. Яҳудийлар Нилдан сув чиқариш ва бошқа қишлоқ хўжалик ишларига ҳам жалб қилинди.

Ангъанавий яҳудий тарихига кўра Мисрдаги қуллик 210 йил давом этди.

Мисрни тарк этишдан олдинги йилларда яҳудийларнинг аҳволи чидаб бўлмас даражага етади. Аммо барча қийинчиликлар ёш халқнинг ўсишини тўхтата олмади. Буни кўрган фиръавн аввалига зимдан, кейин эса очиқчасига исроил қавмида туғилган ўғил болаларни ўлдиришга буйруқ беради. Оғир меҳнатдан чекилган оҳ-воҳларга энди фарзандини йўқотган оналарнинг фарёди ҳам қўшилди. Аммо шу нола ва фарёдлар ичидан яҳудий халқининг буюк халоскори Мусо туғилади.

Мўъжизавий равишда тирик қолган Мусо фиръавннинг синглиси Хатасу – вояга етмаган укаси, кейинчалик машҳур фиръавн ва саркарда Тутмос III га васийлик қилиб, мамлакатни бир қанча вақт мустақил бошқарган аёлнинг асранди ўғли сифатида саройда тарбияланди ва мисрлик коҳинлар томонидан донишмандликнинг барча сирларидан воқиф қилинди. Аммо ўз халқининг оғир аҳволини кўрган Мусо саройдаги ҳашаматли ҳаётдан нафратланади. У «вақтинчалик гуноҳқорона роҳатдан кўра, худо ёрлақаган халқ билан бирга азоб чекишни маъқул кўради». Мусо азоб чекаётган қабиладошини кўриб, жаҳл устидан мисрлик назоратчини ўлдиради. Жиноят овоза бўлгандан сўнг, муқаррар ўлим жазосидан қочиб, тоғли Синай яриморолига кетиб қолади ва шу ерда қирқ йил тинчгина чўпонлик қилади.

Фурсат етиб, худодан ишора бўлгандан сўнг Мусо ўз халқини Миср тутқинидан халос қилиш учун фиръавн ҳузурига келади ва унга худо номидан келганлигини айтиб, мўъжизалар намойиш қилади. Бу мўъжизалар *мисрликларга ўн жазо* номи-

ни олган ва уларнинг ҳар бири мисрликларга катта талафот келтирган. Шу тариқа давомли ва саботли курашдан сўнг Мусо ўз халқини Миср тутқинидан олиб чиқади (яхудийларнинг Мисрдан чиқишини айрим олимлар мил. авв. 1445 йил десалар, кўпчилик олимлар мил. авв. 1227 йил дейишади). Аммо бир ҳафтадан сўнг фиръавн қўшини яҳудийларни Қизил денгиз бўйларида қувиб етади. Шунда мўъжизаларнинг охиригиси юз беради: денгиз суви яҳудийлар олдида чекиниб, улар ортидан, фиръавн қўшинлари олдида ёпилади ва қўшин ҳалок бўлади. Бу мўъжиза ҳақида Библияда батафсил баён қилинган:

*Биз оталаримиз қатори гуноҳ қилдик,
Йўлдан оздик, бузуқлик қилдик.
Ота-боболаримиз Мисрда бўлганларига,
Сенинг ажойиботингни фаҳламасдилар.
Беҳад лутфу карамингни эсга олмасдан,
Денгизда, Қизил денгиз бўйида исён қилдилар.
Худованд эрса, қуғрашимни кўрсатай дея,
Ўз исми ҳурмати учун уларни қутқарди.
У Қизил денгизга дўқ урди,
Денгиз қоқ-қуруқ бўлди.
Худди чўл ўртасидан кездиргандай,
Уларни гирдоб ўртасидан қуруқ ўтказди.
Ағёр қўлидан уларни қутқарди,
Душман дастидан халос қилди.
Ёвларни сувлар босди,
Уларнинг ҳеч бири қолмади¹.*

Фаластинда мисрликлар ҳокимияти кучли бўлганлиги учун бу ерга кела олмасдан Фаластин билан Миср ўртасидаги Синай чўлини кезиб юрган яҳудийлар учун бу давр катта синов даври бўлди. Бу даврда эришилган асосий муваффақият шу бўлдики, Мусо тарқоқ қабилаларни битта халқ қилиб бирлаштирди ва уларга соф монотеизм ғоясини сингдирди; шу ерда, Синай тоғи этакларида худо билан кейинчалик бутун инсониятга тарқатилиши лозим бўлган асл диннинг ва хушахлоқнинг соҳиблари сифатида У ёрлақанган халқ — яҳудийлар ўртасида яқуний Аҳд тузилади². Аҳд «Ўн Амр» деб аталиб, худо уларни

¹ Инжил. Тавротдан Мусо пайғамбарнинг биринчи китоби. Ибтидо. Забур. — Библияни таржима қилиш институти. Стокгольм. 1992. Забур, 243-бет.

² Аҳднинг матни «Аҳд сандиғи» деб аталган, олтин билан қопланган ёғоч сандиқда, сандиқ эса қадимий яҳудийларнинг Шаҳодат Чодирда, кейинроқ маъбаднинг Муқаддаслар Муқаддаси деган жойида сақланган.

иккита тош лавҳага ўйиб, Мусога берган, деб ҳисобланади. Бу «Ўн Амр» яҳудийлар дини ва ахлоқий тизимининг пойдеворини ташкил қилди. Улар бизнинг кунларимизгача яҳудийлар ҳаёти ва ҳуқуқининг асоси бўлиб келаётган ва Янги даврда гуманистик ғоялар шаклланишига ҳам арзигулик таъсир кўрсатган қонунлар мажмуини яратди. Халқни диний ва ижтимоий жиҳатдан шакллантириш ҳам шу ерда юз беради: Шаҳодат Чодир (Скиния — кўчма ибодатхона) қурилиб, Парвардигорнинг амрига кўра левиий уруғи (левиийлар) унга хизмат қилиш учун ажратилади, Мусонинг акаси Аҳароннинг (Хорун ибн Имрон) авлодларидан руҳонийлар тайинланади.

Муқаддас тоғ этагида бир йил тургандан сўнг яҳудийлар Жаннатмакон Ерга¹, яъни Канъонга қараб йўлга тушадилар. Мисрдан чиққан пайтдаёқ сафарнинг мақсади аниқ — Канъон ери бўлишига қарамасдан, яҳудийлар Мисрдан чиқишнинг муваффақиятига ишонмасдан худога шак келтирганлари учун чўлда қирқ йил санғиб юришга мажбур бўладилар². Канъон чегараларига Ўлик денгиз (Туз денгизи) томондан фақат янги авлод етиб келди ва Иордан дарёси қирғоқларида охирги марта чодир қурдилар. Ривоятга кўра Мусо пайғамбар Жаннатмакон Ер кўришиб қолганда мил. авв. 1406 йили вафот этади ва уни забт этишни ўз вориси, қудратли Эфраим (Яъқуб ўғли Юсуфнинг иккинчи ўғли) уруғидан бўлган Ешуа Нун (Иисус Навин)га васият қилади. Яҳудийлар Фаластинга мамлакатнинг маркази, шимоли ва жанубига қараб интилган бир неча оқим бўлиб кириб келганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Археологик ёдгорликлар бу воқеалар мил. авв. XIII асрнинг иккинчи ярмига тегишли эканлигини билдиради.

Яҳудийларнинг Фаластинга кириб келиши шиддатли ҳарбий юриш тарзида юз берган эмас. Олимларнинг фикрича, уларнинг кириб келиши аста-секин тинч йўл билан юз берганлиги ҳақиқатга яқинроқ. Масалан, яҳудийларнинг қадимда икки марта Канъон ерига кириб келиши Ибтидо

¹ Бу ибора Библиядан олинган бўлиб, Фаластинни англатади. Худонинг амрига кўра Мусо пайғамбар Мисрда тутқинда бўлган яҳудий халқини шу ерга бошлаб келади. Шу сабабли бу ибора «ваъда қилинган ер», унга етишни орзу қилишган — «орзудаги ер», «жаннатмакон ер» маъноларини билдиради.

² Яҳудийларнинг бу гуноҳлари ва уларнинг худо томонидан афв этилганлиги ҳақида Қуръоннинг «Бақара» сурасида ҳам батафсил ёзилган. Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. —Т.: «Чўлпон», 1992. 10-бет.

китоби¹ матнларининг асосини ташкил қилади ва бу Исроил халқи тарихининг бошланиши ҳисобланади.

Кўчманчилар тезда янги жойга, янгича ҳаёт тарзига кўникишди. Улар алоҳида шаҳарларда, кўпчилик ҳолларда бўш ерлар кўп бўлган қишлоқларда жойлашади. Кўчиб келганлар бу ерда канъонлардан ташқари семит бўлмаган бошқа қабилаларни, шунингдек, Мисрга кўчишда қатнашмаган бошқа яҳудий қабилаларини ҳам учратган бўлиши мумкин. Бу яҳудий қабилалари кўчиб келганлар билан тезда тўлиқ қўшилиб кетади. Бироқ канъонлар билан ассимиляциялашув анча оғир кечди ва бир неча аср давом этди. Иерусалим фақат Довуд ҳукмронлиги даврига келиб забт этилди.

Қадимги яҳудий жамоасининг асосини қабила ташкил қилади. Инжида ёзилишича, забт этилган ҳудуд ўн икки қабила ўртасида бўлиб олинган. Қабиалар, ўз навбатида, уруғларга бўлинган.

Инқирозлар даврида халққа йўлбошчилик қилган судьялар яҳудий халқининг бутун бошли тарихига ўз номини берганлар — бу давр (Судьялар даври) Фаластин забт этилгандан сўнг икки асрдан кўпроқ (мил. авв. XII — XI асрлар) давом этди. Ҳукмронлик даражаси ва муддати бўйича чекланган судьялар ҳокимияти қадимги семитларга хос бўлган кўчманчи қабила бошлиғи ҳокимиятини эслатади.

Судьялардан олдин, Ешуанинг ўлимидан сўнг яҳудийлар сиёсий йўлбошчисиз қолади ва амалда уларни фақат дин, қонунлар ва қондошлик ҳисси бирлаштириб турган ўн иккита мустақил республикаларга бўлиниб кетади. Бу бўлиниш, табиийки халқнинг сиёсий ва, албатта, ахлоқий жихатдан кучсизланишига олиб келди, улар канъонлар таъсири остида будпарастлик одатларини қабул қила бошладилар. Бундан маҳаллий аҳоли ҳам, атрофдаги бошқа халқлар ҳам фойдаланиб, аввалги фалабалари учун яҳудийлардан ўч олдилар, уларга зулм қилдилар.

Халқни бу кулфатлардан судьялар халос қилди. Улардан халқ хотирасида доно аёл Девора, жасоратли Гедеон ва баҳодир Шимшон (Самсон)ларнинг номлари сақланиб қолган. Аммо айрим шахсларнинг жасоратига қарамасдан, судьялар дав-

¹ Таврот бешта китобдан иборат: «Ибтидо», «Чикиш», «Левит», «Чўлда» ва «Қонун тўшлами». Баъзан Қадимги Аҳдда учрайдиган китобларнинг ҳаммаси (яъни, Библиянинг дастлабки 39 китобини)ни Тавротга киритишади. Аслида яҳудийларда бу китоблар мажмуаси Танах деб аталиб, унга Таврот (ибрий тилда [tōrā] Тора), Пайғамбарлар китоби ([nəbī'im] Невиим) ва Муқаддас Ёзув ([kətibim] Ктубим) киради.

ри — бу гумроҳлик, қонунсизлик ва будпарастлик даври, шулар оқибатида халқ бошига тушган кулфатлар даври. Халқ орасида Ягона худога сифинувчи дин унутилди, унинг ўрнини хурофот эгаллади. Ахлоқсизлик шунчалар умумий тус олдики, бир неча жазман билан никоҳсиз яшаш одатий ҳол бўлиб қолди. Айрим шаҳарларда шундай жирканч илатлар ёйилдики, бир пайтлар айнан шу илатлар учун Содом ва Гоморра¹ шаҳарлари худонинг қаҳрига учраган эди.

Мил. авв. XII асрда вужудга келган шундай оғир бир шароитда қандайдир ички сабабга кўра Крит оролидан ва Кичик Осиёнинг қирғоқ бўйларидан жанубга қараб аҳолининг катта кўчиши юз беради. Кўчкинчи филистийлар — «денгиз одамлари» Синайдан шимолдаги ҳосилдор ерларга ўрнашиб, Осиё билан Африкани боғловчи йўлларни эгаллаб олдилар. Филистийларнинг кўчиши қадимги дунёга шунчалар катта таъсир кўрсатдики, бу ерни уларнинг номи билан «Фаластин» деб аташ бошладилар.

Кўчкинчилар катта тезлик билан яҳудийлар ерларини забт эта бошлади. Ўзаро келишмай юрган яҳудий қабилалари катта хавф олдида бирлашдилар. Аммо шунга қарамасдан, Афека ёнидаги жангда мағлубиятга учрадилар. Исроил узоқ йилларга филистийлар қўл остида қолди.

Афека ёнидаги мағлубият битта муҳим ўзгаришга олиб келди: қадимги коҳинлар сулоласи ўрнига жанговар саркарда Шомуэл (Самуэл) ҳокимиятга келди. Шомуэл мамлакат мустақиллигига хавф солаётган ташқи кучга қарши курашиш учун ягона кучли ҳокимият зарурлигини, фақат подшо ҳокимияти филистимлар хавфини бартараф этиши мумкинлигини англаб етади. Шу пайт Иордан дарёсининг нариги томонидан келган душманга қарши курашга Бениамин қавмидан чиққан Шоул (Саул) исми деҳқон бошчилик қилиб, душманни чекиншига мажбур этади. Бу валаба жуда катта руҳлантирувчи таъсирга эга бўлди. Шомуэлни розилиги билан халқ мил. авв. 1030 йили Шоулни шоҳ деб эълон қилди. Шу тариқа Яҳудияда анча кучли ягона марказга бирлашган Исроил давлати ташкил

¹ Содом ва Гоморра — Библияда баён қилинган бешта Канъон шаҳарларидан иккитаси. Содом (Sedom) ибрий тилида — «ёнаётган», Гоморра (Амога) — «сувга ботаётган, чўкаётган» деган маънони англатади. Қадимги Аҳдда ёзилишича, Ўлик денгиз атрофида жойлашган бу шаҳарлар аҳолиси ахлоқсизликлари, хусусан, *ахлоқсиз жинсий алоқа* билан шуғулланганликлари учун худонинг қаҳрига учраган ва бутун аҳолиси билан йўқ қилинган. Шундан келиб чиқиб, жинсий алоқанинг ахлоқсиз шакллари «*содомия*» деб ҳам аталади.

қилинди. Бу давлат мавжуд бўлган давр – яҳудий халқи учун ўз тарихининг энг севимли, олтин даври. Бу даврда узоқ курашдан сўнг мамлакат филистимлардан тўлиқ озод қилинди. Бироқ маълум бўлдики, Шоул истеъдодли ва кўрқмас жангчи эди, аммо шоҳ эмасди. Айниқса, кучли Иуда қабиласи Шоул ҳокимиятидан норози эди. Бир қатор ўзаро жанглардан сўнг мил. авв. 1006 йили бутун Исроил устидан ҳокимиятни Иуда қавмидан чиққан жангчи, қўшин орасида катта обрўга эришган Довуд (Шоулнинг куёви) эгаллаб олади¹. Унинг подшолиги давридаги энг муҳим сиёсий воқеа филистимлар устидан қозонилган ғалаба ва улар хавфининг бутунлай бартараф этилиши бўлди. Довуд даврида Исроил кучли ҳарбий давлатга айланиб², атрофдаги яҳудий бўлмаган қабилалар ерларини қўшиб олди. Жанубда Миср чегаралари ва Акаб қўлтиғидан шимолда Фрот дарёсигача бўлган ерларда Довуд ҳокимияти ўрнатилди.

Мамлакатни бошқариш тузуми тубдан ислоҳ қилинди. Чет элик ёлланма қўшинга асосланган кучли армия шаклланди. Фуқаролик ҳокимияти, ҳатто хоҳинлик ҳам қайта ташкил қилинди. Натижада аввалги озод қабилалар иттифоқи кучли марказлашган давлатга айланди. Аммо шоҳ ҳокимияти чекланган, зотан кўчманчи қабилаларда ҳали эркинлик руҳи жуда кучли ва шу сабабли Довуд ташкил қилган ҳокимият ҳозирги замон тили билан айтганда, конституциявий монархия эди. Яҳудийларда подшо ҳокимияти ижтимоий фикр ва ахлоқ нормалари билан чекланган бўлиб, XVII – XVIII асрларда қайта тикланган ушбу концепция Европа ва Америкада конституция ғояларининг шаклланишига олиб келди ва башарият тақдирига фавқулодда катта таъсир кўрсатди³.

¹ Айрим яҳудий олимлари (м., д-р И.Финкельштейн) Довудни ваҳший шоҳ бўлган, тахтга келиш учун ва шоҳлик қилган даврида ўз ҳукронлигини мустаҳкамлаш учун минглаб яҳудийларнинг умрига зомин бўлган, деб ҳисоблайдилар.

² Ривоят қилишларича, Довуд қўшини олти қиррали (гексограмма) қалқондан фойдаланган экан. Бу қалқон ҳозир Исроил давлатининг расмий рамзи бўлиб, «Довуд юлдузи» (идиш тилида могодovid) ёки «Довуд қалқони» номи билан аталади. Бу белги Яқин Шарқ ва Европада маълум бўлишидан анча олдин ҳиндларда пайдо бўлган (чакра). Айрим олимлар (м., В.Мещеряков) гексограмма дастлаб свастика билан бирга орийлар тимсоли бўлган деб ҳисоблашади. Кейин турли хил мазмунда Яқин Шарқ халқларининг кўпчилиги ундан фойдаланган. Яҳудийларда «Шоҳ Сулаймон муҳри» деб ҳам аталади.

³ Рот Сесиль. История евреев с древнейших времен по шестидневную войну. <http://www.litmir.net/br/?b=37500&p=2>. – С. 14.

Довуд ўлими олдидан кичик ўғлини, афсоналарда инсон до-нишмандлигининг намунаси сифатида таърифланган Сулаймон (Соломон)ни тахт вориси этиб тайинлайди. Унинг даврида мустаҳкам тинчлик ҳукм суриб, Фаластиннинг Осиё ва Африка, кейин Европа ўртасида бовловчилик ўрнидан ҳар қачонгидан ҳам унумли фойдаланилди. Ҳали Ўрта Ер денгизи билан Ҳинд океанини бовловчи Сувайш канали қазилмаган пайтда Эцион-Гевер шаҳри билан қўшни Элай портидан чиққан кемалар Ҳиндистон ва Узоқ Шарққа йўл оларди. Фаластин билан Эцион-Геверни эгаллаган давлат учта қитъани бовловчи кўприкка эгалик қиларди. Сулаймон шу ерларни ўзига бўйсундирди. Исроил давлати бево-сита Ўрта Ер денгизига чиқиш имкониятига эга бўлди. Миср ва Финикия билан иттифоқ тузиб, Қизил денгиздаги Акаб қўлтиғи устидан назорат ўрнатди, бандаргоҳ, қурди ва финикияликлар билан бирга халқаро савдо билан шуғулланди. Халқаро савдонинг чорраҳасида жойлашган мамлакат жуда тез бойиб кетди.

Мамлакатда ягона солиқ тизими ва меҳнат мажбурияти жорий қилинди.

Сулаймон подшолигининг чўққиси шоҳ саройи ва Сион тоғи-да маҳобатли Иерусалим ибодатхонасининг қурилиши бўлди. Ибодатхона мил. авв. 953 йили Суккот¹ (чайла) байрами кунини тантанали равишда очилди. Сулаймон ибодатхонани худо Иегова² ёрлақан халқ — яҳудийлар ибодат ва қурбонлик қилиши мумкин бўлган ягона марказ, уни амалга оширишни эса муқаддас бурч деб эълон қилди. Агар яҳудий халқи зиммасига юклатилган мана шу муқаддас бурч бўлмаганда, бошқалар қатори уларни босиб олган халқларга сингиб кетган, ўз сиёсий онгини йўқотган бўларди. Шу бурчни ва хотирани бутунги кунгача мажбурий ва муқаддас билиб келаётган яҳудийлар, ғалати тақдир уларни сочиб юборган бутун ер юзи бўйлаб барча халқлар ичида ўзларини алоҳида сақлаб, узоқ масофага қарамасдан ўзаро маънавий бирликни доимий ҳис этиб келдилар³.

Шу тариқа ибодатхона яҳудийларнинг маънавий марказига айланиб, монотеистик диннинг мавқеини мустаҳкамлашга

¹ Қадимги яҳудийларда янги йилнинг 15-кунини, ҳосил йиғиб олингандан сўнг биринчи ёмғир бошлангунча ўтказиладиган байрам. Сукко — «чодир», «чайла» маъноларини англатади ва байрамнинг кўчманчилар даврига хослигини билдиради.

² Иегова (Jehowah) — Парвардигори олам, Қадимги Аҳдда худонинг исмларидан бири.

³ Қаранг: Рагозина З.А. История Ассирии: от возвышения ассирийской державы до падения Ниневии. — М., 1998. — С. 125.

хизмат қилди ва ибодатхона вайрон қилингандан кейин ҳам иудаизмнинг сақланиб қолиши учун замин тайёрлади.

Мил. авв. 933 йили Сулаймон вафот этгандан сўнг унинг фарзандлари давлатнинг бирлигини сақлаб қола олмади¹. Мамлакат икки юз йилга иккита қондош, аммо доимий рақобатлашувчи давлатларга – Исроил ва Яҳудия (Шимолий ва Жанубий) подшоликларига ажралиб кетди.

Исроил тарихининг бу даври Шом ва Оссурия билан доимий рақобатда ўтди. Ниҳоят мил. авв. 721 йили Оссурия шоҳи Саргон II Исроил пойтахти Самарияни эгаллади ва вайрон қилди. Оссурияда ўша пайтда ҳукм сурган одатга кўра аҳолининг асосий, айниқса, бой қисми империя ичкарасига ҳайдаб кетилиб, бўшаган ерга Оссуриянинг бошқа қисмидан келтирилган халқлар жойлаштириди. Мил. авв. 715 йили босқин янада даҳшатли тусда такрорланди. Кўчирилган аҳоли билан маҳаллий яҳудийларнинг аралашувидан пайдо бўлган халқ *самариялик* номини олди. Ҳайдаб кетилган яҳудийлар маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кетди. Энди яҳудийларнинг миллий онги ва ҳаётий манфаатлари Яҳудия подшолигида муржа ссамлашди. Яҳудиянинг тарихи Исроил давлати тарихидан анча фарқ қилади. Бу ерда давлатнинг охириги кунларигача тахт учун кураш бўлмаган, чунки Довуд сулоласига бўлган ҳурмат ва миннатдорлик ҳисси халқ қалбига доим яшаган.

Яҳудиянинг сиёсий тарихида бирон-бир эътиборга лойиқ воқеани топиш қийин. Аммо бу подшоликнинг яҳудийлар тарихидаги маънавий аҳамияти унинг сиёсий аҳамиятидан анча кучлироқ. Яҳудиянинг ана шу бир қулоч келадиган ери яҳудий халқи ва яҳудо динининг бешигига айланди. Бу ерда пайдо бўлган ғоялар Афина ва Рим ғоялари билан қўшилиб, замонавий Ғарб цивилизацияси шаклланишига жуда катта таъсир кўрсатди.

Исроил давлати барҳам топгандан сўнг ташқи ва ички мураккабликларга қарамасдан, Яҳудия яна 130 йил яҳудий халқини бирлаштириб турди. Мил. авв. 587/586 йили Бобил шоҳи На-

¹ Сулаймон ўлиmidан сўнг давлатнинг бўлиниб кетиши шоҳнинг гуноҳкорлиги ва шаккоклиги учун худо томонидан берилган жазо, деган ривоятни айрим яҳудий олимлари ҳақиқатта яқин деб ҳисоблайдилар. Ривоятга кўра, Сулаймон подшолигининг маълум даврида бойлик ва айш-ишратга берилиб кетган. Унинг 700 нафар хотини ва яна 300 нафар жорияси бўлган. Чет элик жориялари учун улар худоларига бағишлаб ибодатхоналар қурдирган, хуллас, жамиятнинг диний-ахлоқий асослари бузилган. Бу эса қабиалар ўртасидаги зиддиятни кучайтириб, оқибатда давлатнинг бўлиниб кетишига сабаб бўлган.

вуходоносор Иерусалимни забт этиб, шаҳарни вайрон қилди. Яҳудийларнинг катта қисми Бобилга ҳайдаб кетилди. Шу тариқа яҳудийлар тарихида Бобил асирлиги деб аталувчи давр бошланди.

Кейинги воқеалар тўлқини билан мағлуб ва вайрон қилинган барча семит халқлари ичида фақат биттаси ўз бирлиги ва қадимий анъаналарини сақлаб қола олди — бу кичгина яҳудий халқи эди. Бу халқ шунинг учун ҳам бунга эришдики, улар Бобилда ўзларининг адабиётини, ўз Библиясини ягона китоб ҳолида йиға олдилар. Шу маънода яҳудийлар Библияни эмас, Библия яҳудий халқини яратди¹.

Мил. авв. 538 йили Бобилни забт этган Буюк Кир ўз эдикти билан яҳудийларнинг Яҳудияга қайтиши ва ибодатхонани тиклаши учун рухсат берди. Иерусалимга қайтиб келганлар шаҳарни тикладилар, янги ибодатхонанинг биринчи тошларини қўйдилар. Кирдан сўнг ҳокимиятга келган Доро I империяни янада мустақкамлади. Унинг даврида бутун мамлакат бўйлаб жуда катта қурилиш ишлари олиб борилди. Ўн олти йиллик танаффусдан сўнг мил. авв. 520 йил қишда ибодатхонани тиклаш ишлари қайтадан бошланди. Ҳозирги замон Исроил фани бу даврни ҳақиқий миллий тикланишнинг бошланиши деб ҳисоблайди. Мил. авв. 515 йил баҳорида ибодатхона қайта қурилиб, муқаддас даргоҳга айлантирилди. Ибодатхонанинг қайта тикланиши яҳудийлар миллий руҳининг юксалишига ҳам катта таъсир кўрсатди. Илгариги уруғларга бўлиниш аста-секин барҳам топиб, бутун аҳоли иудейлар (еврейлар ёки яҳудийлар) деб атала бошланди. Мил. авв. 455 йили Эрон шоҳи Артаксеркс томонидан Иерусалим ноиби қилиб тайинланган Нехемья (у ҳам яҳудий қавмидан) шаҳар деворларини тиклади, катта ташаббус билан халқнинг маънавий тикланиш ишини олиб борди. Бутун яҳудий халқи вакилларини йиғиб, Мусо қонунларининг тўлиқ устуворлигини таъминловчи шартномани имзолади. Бу йиғин халқ хотирасида Буюк Мажлис (Сангердин) номи билан сақланиб қолган.

Фаластиннинг Нехемьядан кейинги тарихи анча мавҳум. Бу даврда форслар томонидан олиб борилган таъқибларга қарамасдан, яҳудий халқининг жипслашув жараёни давом этади. Ва ниҳоят, мил. авв. 334 йили македониялик Александр шиддат билан Яқин Шарққа кириб келди ва Форс империясини

¹ Қаранг: Уэллс Г. История цивилизации: В 2 кн. Кн. 1: От зарождения жизни до возникновения христианства. — М.: ТЕРРА — Книжный клуб, СПб.: Северо-Запад, 2000. — С. 112.

барбод қилди. Александр Иерусалимни босиб олишга тайёрланаётганда бош қоҳин катта совғалар билан ташриф буюриб, уни бу юришдан қайтаради. Яхудийлар янги ҳокимиятни хотиржам қабул қилдилар. Александрнинг ўлиmidан сўнг Мисрда ҳокимиятни эгаллаган Птоломейлар диний бағрикенглик сиёсатини намойиш қилиб, Яхудияга деярли тўлиқ автономия берди. Айнан птоломейлар сулоласидан бўлган иккинчи шоҳ даврида Библия юнон тилига таржима қилинди.

Мил. авв. 198 йили Яхудия Буюк Антиох бошчилигидаги Салавкийлар ҳокимияти остига ўтди. Мил. авв. 195 йили ҳокимиятга келган Антиох IV даврида юнонлаштириш сиёсати кучаяди. Бу ҳукмдор ўзининг юнонлиги билан шунчалар фахрланадики, қолган барча халқларни юнон намунасида «цивилизациялаштириш»ни ўзининг ҳаётий мақсади деб билади¹. Эллилаштириш учун ҳамма нарса қилинди: шаҳар эллин намунасида қайта қурилди; ҳатто, яхудийлар эхромига соқоли Зевс ҳайкали ўрнатилиб, яхудий халқига шу уларнинг худоси эканлиги, унга сифиниш лозимлиги тушунтирилди. Қурбонликка чўчка сўйдириб, Антиох яхудийларнинг диний гурурини ҳақорат қилди. Яхудия тоғларида норози яхудийлар отрядлари тузилиб, улар ўзларини «хасмидим» («тақводор») деб атадилар.

Шу тариқа пайдо бўлган хасмонийлар (улар шундай деб аталди) йигирма йилдан ортиқ озодлик учун кураш олиб бориб, мил. авв. 140 йили ўзларининг давлатини ташкил қилдилар ва Яхудиянинг диний мустақиллигини сақлаб қолдилар. Хасмонийлар ўрнига мил. авв. 37 йили шоҳ Ирод I Буюк келиб, милодий 4 йилгача давлатни бошқарди. У Римга бориб, удабуронлиги ва катта совғалар эвазига икки ҳукмдор — Антоний ва Октавианнинг розилигини олишга муваффақ бўлди ва Яхудиянинг шоҳи этиб тайинланди. Ирод хасмонийлар авлодини ўлдириб, тахтни эгаллагани учун яхудий халқи унга нисбатан душманлик муносабатиде бўлади. Ирод халқнинг унга бўлган муносабатини юмшатиш мақсадида Иерусалим ибодатхонасини қайта қуришни бошлайди. Бу воқеалар хусусида Иосиф Флавий «Қадимги Яхудия» асарида шундай ёзади: *«Ирод ўз подшолигининг ўн саккизинчи йили бошланганда (мил. авв. 19 йил) шу пайтгача ҳеч ким кўрмаган ишга, айнан худо ибодатхонасини қайта қуришга киришди. У ўз қурилишлари ичига энг муҳимини яқунлайман деб, ибодатхона ҳажмини кенгайтириш-*

¹ Рот Сесиль. История евреев с древнейших времен по шестидневную войну. <http://www.litmir.net/br/?b=37500&p=2>. — С. 36.

ни, баланглигини оширишни истади. Ҳақиқатга шундай бўлди ва бу билан Ирод ўз номини абадий шон-шарафга буркади»¹.

4 йилдан 66 йилгача Яҳудия Рим бошқаруви остида ўз автономиясини сақлаб қолди. Бу даврда масихлик ҳаракати кучайиб, миллий-сиёсий тус олади: масих келиб Исроил давлатида тинчлик ва адолатни тиклашига ишонч кучаяди. Яҳудий диаспораси билан Яҳудия ўртасида мунтазам алоқа ҳам шу даврда ўрнатилади. Рим ва Бобилдан, Александрия ва Афинадан яҳудийлар Иерусалимга келиб, Тавротни ўрганади ва ибодатхона маросимини кузатади. Улар турли тилларда сўзлашади, турли хил кийимлар кияди, аммо ўзларини битта халқ деб ҳис қилади. Шу миллий руҳ 66 йили Римга қарши қўзғолоннинг бошланишига олиб келди. Бу тарихда «Яҳудия уруши» номи билан маълум бўлиб, 70 йили Римнинг Суриядаги ноиб Веспасианнинг ўғли Тит томонидан Иерусалимнинг забт этилиши, Иккинчи ибодатхонанинг вайрон қилиниши² ва яҳудийлар қуввини билан яқунланди. I – II асрлардаги қўзғолонлар (Яҳудия урушлари) натижасида II асрнинг 30-йилларидан Иерусалимда ва, умуман, Яҳудияда яҳудийларнинг яшаши тақиқланди, қадимги Александрия жамоаси йўқ қилинди. Италияга олиб кетилган яҳудий жамоалари эмиграциянинг биринчи йирик тўлақини бўлиб, Яҳудия чегараларидан ташқаридаги «диаспора»нинг шаклланишини бошлаб берди. Яҳудийлар бутун ер юзи бўйлаб тарқалиб кетдилар. Уларни битта нарса – Таврот ва уни ўқиш бирлаштириб турди. Уларнинг ҳақиқий пойтахти Иерусалим эмас, шу Китоб бўлиб қолди. Яҳудийлар янги воқелик – шоҳсиз ва ибодатхонасиз, фақат ёзувнинг кучи бирлаштириб турган халқ эди³.

Иккинчи ибодатхона вайрон қилингандан сўнг Қадимги Иерусалим шаҳри деворининг сақланиб қолган қисми Фарбий Девор ёки Йиғи Девори номи билан машҳур бўлиб, бугун ҳам яҳудийларнинг энг табаррук саждагоҳларидан бири бўлиб қолмоқда.

¹ Иерусалимский Храм царя Ирода. <http://www.isracity.com/jerusalem/history/irod.html>.

² Ҳозир бир қисм яҳудийларнинг назарида Исроил давлатини фақат Учинчи ибодатхона қурилиши сақлаб қолиши мумкин. «Исроил давлати фақат битта ҳолатда – марказида Учинчи ибодатхона қад кўтарган ҳолдагина яшаб қолиши мумкин, акс ҳолда – бу бошқа мамлакатлар қатори шунчаки мамлакат», – дейди раввин Ариэль. Қаранг: Дорфман М. Евреи и жизнь. Как евреи произошли от славян/Михаэль Дорфман. – М.: АСТ; Красноярск: АБУ; Владимир: ВКТ; 2008. – С. 59.

³ Қаранг: Уэллс Г. История цивилизации: В 2 кн. Кн. 1: От зарождения жизни до возникновения христианства. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, СПб.: Северо-Запад, 2000. – С. 113.

Дин ва диний тасаввурлар

Агар тарихда кўплаб халқлар тақдирини сиёсий ташкилот билан бевосита боғлиқ бўлиб, шу сиёсий ташкилот – давлат емирилгандан сўнг халқ ҳам этник бирлик сифатида барҳам топган бўлса, яхудийлар тарихи сиёсий ташкилотдан кўра кўпроқ дин билан боғлиқ бўлганлиги учун улар қадимги Яхудия ва Исроил давлатлари ағдарилгандан кейин ҳам этник ва диний бирлик сифатида ўзлигини сақлаб қолдилар.

Қадимги яхудийларда диний тизим монархия пайдо бўлишидан анча олдин шакланган. Уларнинг диний тасаввурлари ҳам бошқа Шарқ халқлариники сингари табиат кучларини илоҳийлаштиради, арвоҳлар ва жинларга, марҳумлар руҳига эътиқод қилишга асосланади. Яхудийларнинг Фаластинга келиб ўрнашиши ва кўчманчи чорвачилиқдан ўтроқ ҳолга ўтиши бу дин тарихига нисбатан бурилиш нуқтаси сифатида қаралади. Яккахудоликнинг руҳий табиатини ва кучини биринчи бўлиб Иброҳим англаган бўлса-да, фақат Мусо даврига келиб, тахминан мил. авв. XII асрда, ягона худо – Яхвага сизина бошладилар ва иудаизм¹ анча аниқ шаклга эга бўлди. Қадимги дин шаклланиши яхудий халқининг ягона худога – Мусо орқали ўз Қонунини нозил қилган Яхвага ишончидан келиб чиқади, зеро Яхванинг иродаси яхудий халқини Миср қулигидан озод қилганлигига яхудийлар чин дилдан ишонишади. Аммо фақат мил. авв. VII асрда Яхудияда ҳукмронлик қилган подшо Иосий битта худога эътиқод қилиш ва бошқа барча худоларни таққиллаш тўғрисида фармон чиқаргандан сўнг иудаизм тўлиқ қарор топди. Бошқа худоларга сизинган яхудийлар ҳукумат томонидан қатъий жазоланди, кўпхудоликнинг барча рамзлари вайрон қилинди. Бу замонавий иудаизм асосларининг яратилишига олиб келди.

Шу тариқа яхудийлар диний понтеонида ягона худо – Яхва қолди. Яхвани Яратувчи деб ҳам аташади. У камдан-кам ҳолларда маълум қиёфада намоён бўлиб, бошқа пайтлари одамларга мутлақо кўринмайди. Бундан ташқари, уни тасвирлаш ҳам маън қилинган. Кўчманчилар худоси бўлгани учун унинг доимий яшаш жойи йўқ. У ҳамма жойда яшashi мумкин. Унинг

¹ Яхудийлар (ибрий тилда халқ ўзини йехудим (יְהוּדִים) деб атайди) дини иудаизм, яхудо шакларида номланади. Аслида мил. авв. 933 йили Сулаймон вафотидан кейин пайдо бўлган иккита давлатнинг бири – Яхудияга яхудийларнинг Иуда (ёки арабларда Яхудо) уруғи асос солган. Кейинчалик, Иккинчи ибодатхона даврида (мил. авв. 516 – милодий 70 йиллар) «иудей» атамаси халқнинг умумий номига айланади ва унинг диний, миллий ва этник дунёқарашини ифода этади.

оиласи ҳам, жинси ҳам йўқ. У муқаддас ва адолатли. У яҳудий халқи билан Аҳд тузиб, уни худо ёрлақан халққа айлантирган.

Ана шу тушунчалар асосида яҳудийларнинг илоҳий та- саввурлари аста-секин такомиллашиб боради ва қадриятлар тизимидаги ўзгаришлар, айниқса, уларнинг олам концепциясида яққол кўзга ташланади. Агар барча Қадимги Шарқ халқлари учун умумий бўлган олам концепциясида Ер, Осмон ва бошқалар алоҳида худолар тарзида табиатнинг ажралмас қисми сифатида мавжуд бўлиб, шу сабабли табиатнинг ўзи муқаддас ҳисобланган бўлса, яҳудийлар мутлақо янги концепцияни таклиф қилади. Қадимги Аҳднинг 102-оятда худо қуйидагича шарафланади: *«Дастлаб Сен (худои таоло) ерга асос солдинг, осмон ҳам – Сенинг қўлларингдан яралди; улар нобуд бўладилар, Сен эса яшайверасан; улар, риза¹ каби эскирадилар ва Сен кийим каби уларни алмаштирасан, (улар) ўзгарадилар; аммо Сен ўша-ўша ва Сенинг давринг тугамайди»*. Бу оятда илгари сурилган олам концепцияси олдинги концепцияларга мутлақо қарама-қарши: фақат битта худо бор ва бу худо ўзи яратган табиатдан ташқарида, ундан устун ҳолда мавжуд². Табиат Унга тобе ва табиатнинг умри тугаши мумкин, аммо Яратувчининг умри ҳеч қачон тугамайди, у абадий. Агар табиатнинг ўз мустақил функцияси мавжуд бўлса, у ҳам худони шарафлашдангина иборат. Инсоннинг ҳолати ҳам худди шундай: уни ҳам худо яратган ва тақдир билан таъминлаган.

Бу инсоният тафаккури тараққиётидаги жуда муҳим, инқилобий ўзгариш эди. Унинг моҳияти шундаки, агар яҳудийларнинг ушбу вояси пайдо бўлгунга қадар худолар табиатнинг кучларини акс эттириб, унинг бир қисми ҳисобланган бўлса, яҳудийлар вояси худони табиатдан, унинг кучларидан устун мавқега олиб чиқди, уни бутун борлиқнинг ягона Яратувчисига айлантирди. Шундан кейин пайдо бўлган динларнинг деярли барчаси учун ушбу концепция умумий бўлиб қолди.

Шундай қилиб, бу фикрларда аввалги қадриятларнинг кескин ўзгарганлигини, оламнинг янги концепцияси пайдо бўлганлигини яққол англаш мумкин. Табиат кучлари энди ўзларининг илоҳий мақомидан маҳрум бўлдилар. Аммо яҳудийлар

¹ Риза – яҳудийлар ва христианларда руҳонийлар ибодат пайти киядиган диний либос.

² Кўпчиликнинг фикрича, яҳудийлар ягона худога сифинган биринчи халқ бўлса-да, бу диннинг асосчиси ҳисобланган Мусога юқорида айтилган Аменхотеп IV нинг монотеизми катта таъсир кўрсатган. Бу ҳақда қаранг: Гече Г. Библейские истории. М., 1990. – С. 92.

худоси эски имманент¹ худоларга зид равишда фақат трансценден² эмас; у илгариги кўплаб худолар ўрнига ягона, шу сабабли коинот ягона бошқарув остида бўлади. Бундан ташқари, у адолатли ва марҳаматли, инсонлар сингари эҳтиросларга берилмайди; энди худога нима ёқиши ёки ёқмаслиги тўғрисида шубҳаланишлар йўқ, одамлар кўрқинчдан халос бўлиб, эркинлик ҳис этди, хотиржам ва ишончли тобелик пайдо бўлди. Бу ҳақда Забур китобининг 4-саносида шундай куйланади:

Кўплар сўрамоқдалар:

Ким бизга бахт-саодат келтирар экан?

Жамолнинг нурини устимизга солгин, эй Худованд!

Уларнинг буюғойи ва шароби кўпайган, бироқ

Сен менинг дилимга шодлик бердинг кўпроқ,

Осойишта ётаман, ҳам уйғонаман;

Чунки, эй Худованд,

Хотиржамлигимга ёлғиз Сен посбон³.

Шу тариқа яхудийлар илоҳийни инсонийдан ва табиийдан ажратиш ҳамда сиёсий чегаралардан ўтиб кетувчи мустақил маънавий куч деб эълон қилиш мумкинлигини кўрсатиб, шу пайтгача ҳукмрон бўлган олам концепциясига нисбатан шубҳа уйғотди⁴. Бу эса кўпхудолик дини ва у билан боғлиқ диний бағрикенглик анъаналарини ҳам бузиб ташлади. Кейинчалик пайдо бўлган христианлик ва ислом динларининг бир-бирига қарши (масалан, Салиб юришлари) ҳамда мазҳаблар ва оқимлар ўртасидаги ўзаро урушлари (масалан, христианликда – католиклар ва протестантлар, исломда – суннийлар ва шиалар ўртасида) да ҳар бир томон ўз эътиқодининг устунлигини ва ягона тўғри йўл эканлигини фақат сўз ва иймон кучи билан эмас, аввало, қурол кучи билан исботлашга ҳаракат қилди. Пайдо бўлаётган христианликка қарши Рим империясида олиб борилган кураш,

¹ Имманент (лотинча immanens (immanentis) ўзига хос) – бирон-бир ҳодисанинг ички хусусиятига хос бўлган, унинг табиатидан келиб чиқадиغان моҳият. Бу ерда маълум табиат кучларининг инъикоси бўлган худолар ҳақида айtilмоқда.

² Трансцендент (лотинча transcendens (transcendentis) чегарадан ташқарида) – «нариги дунё», ўз моҳиятига кўра ҳар қандай билиш доирасидан ташқарида тажриба билан ҳам билиб бўлмайдиган дунё.

³ Муқаддас Китоб-Инжил. Тавротдан кейинги Мусо пайғамбарнинг биринчи китоби. Ибтидо. Забур. – Библияни таржима қилиш институти. Стокгольм. 1992. Забур, 114-бет.

⁴ Қаранг: Москати С. Древние семитские цивилизации. www.litmir.net/br/?b=151185&p=3. – С.74.

христианлик ва ислом динларини ўрнатиш ва ёйиш учун олиб борилган урушлар (масалан, жиҳод), ўрта асрлардаги инквизиция, дин софлиги учун кураш каби жараёнлар миллионлаб кишиларнинг умрига завола бўлди. Эски диний тушунчаларни янги замонда ҳам сақлаб қолаётган ақидапарастлар олиб бораётган урушлар, амалга ошираётган террористик ҳаракатлар бугунги кунда ҳам инсониятни ташвишга солмоқда.

Яхудийлар дини тарихи билан шуғулланган кўпчилик олимлар Декалог¹ матнларида илоҳийликнинг исроилча концепцияси янада аниқлик билан ифодаланганлигини таъкидлашади:

*Мен сенинг Худонгман, сени Миср еридан,
Қулик уйдан озод қилган;
Сенинг Мендан бошқа худоларинг бўлмайдиги.
Юқорида – осмонда, пастда – ерда,
сувостига тасаввурлардан ўзингга
санамлар яратма; уларга сиғинма ва хизмат қилма...
Ўз Худонгнинг номини бекорга атама, зеро
Худо унинг исмини бекорга атаганларни жазосиз қолдирмайдиги.*

Бу матнда Исроил диний таълимотининг баъзи энг муҳим жиҳатлари ўз аксини топган. Биринчидан, фақат битта худо мавжуд; буни эътироф этиш билан Исроил ўзини атрофдаги халқларнинг бебош политеизмига қарама-қарши қўяди. Иккинчидан, худони тасвирлаш мумкин эмас: бу ҳам расмий санъатнинг асосий вазифаси худони тасвирлаш бўлган Қадимги Шарқ анъаналаридан кескин фарқ қилади. Ниҳоят, Яқин Шарқ халқларидан бирортасида худонинг исмини атамаслик одати йўқ. Яхудийларда ҳам худосининг исми аниқ бор, уни Қадимги Аҳд матнларига кўра Яҳва (Yahwen) деб аташ мумкин. Аммо тақвадор яхудий унинг номини айтишни худони таҳқирлаш, катта гуноҳ деб билади.

Шу тариқа Исроил ўз худосига инсоний қиёфа бахш этмайди, аксинча, унинг инсонлардан фарқини таъкидлайди.

Декалогнинг яқунловчи қисмида яккахудолик дини билан боғлиқ ягона хислат – ахлоқ ўзинининг аниқ ифодасини топган:

*Худо сенга берган ердаги умринг узоқ бўлиши
(сенга яхши бўлиши) учун отангни ва онангни ҳурмат қил.
Ўлдирма.
Бевафолик қилма.*

¹ Декалог (يونونча deka – ўн ва logos – сўз, таълимот дегани) – Фарбий Европа диний ва маданий анъаналарида Ўрта Амрнинг умумий қабул қилинган номи.

Ўғирлама.

Ўз яқинингга қарши ёлғон гувоҳлик берма.

Ўз яқинингнинг уйига кўз олайтирма; ўз яқинингнинг хотинига кўз олайтирма (унинг ерига ҳам), қулига ҳам, чўрисига ҳам, хўкизига ҳам, эшагига ҳам (унинг ҳеч қанақа молига), яқинингнинг ҳеч нарчасига кўз олайтирма.

Тадқиқотчи олимлар ахлоқий монотеизм бошидан-охиригача исроил диний тафаккурининг асосий йўналиши бўлганлигини таъкидлашади. У. Олбрайтнинг ёзишича, «*Мусоган Эзрагача асосан изчил яхвачилик ўзгармасдан қолди. Исроил дини судьялар даврининг соддагина қарашларидан мил. авв. V асрдаги юксак маданий даражага кўтарилди йўлида кўплаб инқирозларни енгиб ўтган бўлса-да, ахлоқий монотеизм бошидан-охиригача исроил динининг қалби бўлиб қолаверди*»¹.

Бу сўзларда Мусо динининг асосий муаммоси яширинган. Сўзсиз пайғамбарлар даврига келиб монотеизм бутун борлигича намоён бўлади. Аммо унғача бўлган даврда-чи? Бу монотеизмиди ёки бошқа халқларнинг худолари ҳам мавжуд бўлишини инкор этмаган миллий худога сизинишиди? Олимлар монотеизм фақат пайғамбарлар даврида ўрнатилганлигини таъкидлашади ва унғача муҳимроқ бирор нарса бўлганлигини рад этишади: «*Монотеизм аввалбошданоқ Мусо динининг муҳим қисмини ташкил қилган. Мусо монотеизими кейинги асрлардаги сингари (ҳеч бўлмаганда мил. авв. VII асрда) эмпирик-мантиқий монотеизм эди; у қулай, тушунишга осон, аммо интеллектуал ва батафсил эмасди. Батафсил ишлаб чиқилган монотеизм мантиқий эрадан, яъни тахминан мил. авв. VI асрдан олдин пайдо бўлиши мумкин эмасди, зотан имплицит² эътиқодни ёки концепцияни эксплицит³ доктрина ёки ғояга айлантириш учун аниқ тавсиф ва мантиқий таъриф зарур эди*»⁴.

Қадимда кўпроқ ёки камроқ кўзга ташланган диний концепциялар энди аниқ тавсиф ва таърифга эга бўлади. Битта тушунча вақти-вақти билан, хусусан, сиёсий инқирозлар ва подшоликлар ағдарилиши даврида олдинги ўринга чиқади. Бу — масих-

¹ Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 244.

² Имплицит (французча *implicite* — назарда тutilган, лотинча *implicitum*) — бу тавсифланмаган, назарда тutilган, ёйилмаган) — бирон-бир тушунчанинг гапда назарда тutilган, аммо очиқ баён қилинмаган, яширинган шакли.

³ Эксплицит (инглизча — *explicit*) — ошқора, очиқ баён қилинган.

⁴ Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 245

лик¹ тушунчаси. Исаия² Масих келадиган кунни куйидагича баён қилади: «Иессей наслиган авлод пайдо бўлади, унинг илғизидан новда ўсиб чиқади, ва унда ақл ва донишмандлик руҳи, ёруклик ва мустақкамлик руҳи, тасарруф ва диёнат руҳи, худонинг Руҳи яшайди; ва қиёмат куни худонинг ваъдаси бажарилади, У масалани Ўз кўзлари кўрганидек, Ўз кулоқлари эшитганидек ҳал қилмайди. У фақирларни ҳақиқат бўйича суг қилади, заҳматкашлар ишини адолат билан ҳал қилади. У ўз ҳассасининг учи билан ерни вайрон қилади, ўз руҳининг қудрати билан гуноҳқорни ўлдиради. Ва Унинг белбоғи — ҳақиқат бўлади. Шунда бўри кўзичоқ билан бирга яшайди, шунда қоплон улоқча билан ва бузоқча билан бирга ётади, ва ёш шер ва хўкиз бирга бўлади, ва ёш бола уларни боқиб юради. Ва сигир айиқ билан бирга боқилади, ва уларнинг болалари бирга ётади, ва шер ҳам хўкиз сингари сомон ейди. Ва гўдаклар илон инининг устида ўйнашади, ва инигаги илонга болалар қўлларини чўзишади. Ва менинг бутун муқаддас тоғларимда (ҳеч ким) ёвузлик қилмайди ва зиён етказмайди, зеро сув денгизни тўлдиргани каби, ерни худонинг ироғаси тўлдиради. Ва у куни: мажусийлар ҳам халқлар учун санжоққа айланган Иессей наслига ўтадилар, ва унинг шон-шавкати абадий бўлади»³.

Масихликка ишонч — бу олтин давр ва кундалик муаммолардан холи бўлиб кўринган Довуд подшолиги даврига қайтиш орзуси. У яхудийлар диний тафаккури ривожланишининг шу босқичига хос бўлиб, христианликда ваҳийликнинг бошланиш нуқтаси бўлди. Кейинги муқаддас китобларда яхудийларнинг ўзгарувчан феъл-атвори ва худонинг ўзгармас собитлиги, кишиларнинг гуноҳкорлиги ва худонинг муқаддаслиги, кишиларнинг худодан қайтганлиги ва яхудий халқини худо ёрлақанлиги гуноҳни ювиш вояси контекстида берилади. Худо ёрлақан халқнинг гуноҳи ювилишини башорат қилувчи Исонинг пайғамба-

¹ Масихлик (яхудий тилида — машиах, қадимги юнонларда — христос) — сўзма-сўз «ёғ сурилган» дегани. Зайтун ёғи (елеем) суриш черков маросимларидан бири.

Яхудийларда «машах» сўзи «подшо» маъносини ҳам беради. Яхудийлар Довуд авлодидан бўлган энг адолатли подшо худо томонидан юборилишига ишонади.

Христиан анъаналарида Исо масих, яъни — «халоскор» дейилади. Исо яхудий тилида Ешуъ, яъни «Худованд нажот беради» деган исм.

² Исаия — яхудийлар пайғамбарларидан бири. У Иессей (Шоҳ Довуднинг отаси) авлодидан Масих чиқади деб башорат қилган. Христианлар Исони шу Масих деб ҳисоблашади (унинг Исо Масих номи ҳам шундан) ва Иессей насли — бу Исо насли дейишади.

³ Москати С. Древние семитские цивилизации. www.litmir.net/br/?b=151185&p=3. — С. 156 — 157.

рона тимсоли Исроил халқининг танланиш тарихини Масихнинг ташрифи ва инсониятнинг қутқарилиш тарихи билан боғлайди.

Моҳиятига кўра, масихлик дунёқараши — бу бор-йўғи қадимги яҳудийларнинг худо Аҳдига абадий ишончи. Иброҳим билан худо ўртасидаги Аҳд асрлар давомида қайтарилади, янгиланади ва ўзининг сўнгги шаклида Исроилнинг синовлар давридаги қатъийлиги ва садоқати учун унга кўрқинч тугаб, ер юзида абадий тинчлик ва меҳр-муҳаббат қарор топадиган бахтли давр келишини ваъда қилади.

Шу тариқа янги тақдирнинг бўсағасида турган қадимги яҳудийлар учун иккита диний анъана — пайғамбарлик ва қонинлик хос бўлган. Биринчиси — анча чуқур ва умумий, иккинчиси — кўпроқ ташқи ва ахлоқий тушунчалар асосига қурилган. Иудаизм ана шу икки кучнинг ўзаро ҳамкорлиги таъсири остида шаклланади. Халқнинг бирдамлик руҳи асрлар давомида қадимги одатларни астойдил сақлаб келган бир пайтда, пайғамбарлик ҳаракати христианлик ва исломга мерос бўлиб қоладиган универсал ҳаракатга айланмоғи лозим эди. Бу универсаллик, айниқса, маданиятда яққол акс этади.

Маданиятнинг барча томонлари устидан диний жиҳатнинг устунлиги, умуман, Қадимги Яқин Шарқ тарихи ва цивилизациялари учун хос бўлса-да, қадимги яҳудийлардек диннинг руҳига ёт бўлган барча унсурларни рад этиб, маданият устидан тўлиқ устунликка эришиш, бошқа бирорта динга насиб этмаган.

Аслида тақдир яҳудийлар учун яна қандай синовлар тайёрлаганидан қатъи назар, Исроил инсоният тараққиётига ўз ҳиссасини қўшиб бўлган эди. Табиат илоҳийлаштирилган, худолар инсонийлаштирилган, уларнинг ишлари эса мифларга ўралган дунёда Исроил илоҳийни табиийдан ва инсонийдан ажратиб, мифлар дунёсидан юқорига кўтарилди олган эди. Аммо баъзи олимларнинг таъкидлашича, бу фақат ташқи кўриниш эди, холос, зотан Исроил ҳам ўз мифини — халққа намоён қилиб, у билан Аҳд тузадиган худои таоло ҳақидаги мифни яратди; бу олимларнинг таъкидлашларича, фақат юнонлар ўз интеллектининг кучи орқали мифлар олаmidан ташқарига чиқа олдилар. Юнонлар интеллектуал соҳада ҳақиқатан ҳам мифлардан юқорига кўтарилди; аммо яҳудийлар диний соҳада мифлар олаmidан юқорига чиқа олдики, бунинг инсоният тарихидаги аҳамияти юнонларникидан асло кам эмас¹.

Адабиёт

Мил. авв. XII—II асрлардаги қадимги яҳудий адабиёти намуналари бизнинг давримизгача

¹ Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизация Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 252.

Библия таркибида етиб келган. Қадимги Исроилнинг тарихий ва диний концепцияси Қадимги Аҳд сифатида маълум бўлган китоблар мажмуасида баён қилинган ва қайд этилган. Бу китоблар турли даврларда ҳар хил муаллифлар томонидан турли хил мавзуларда ёзилган асарлардан ташкил топган. Бу китобларнинг диний моҳияти улар таркибидан дунёвий жанрлар — тарихий солномалар, ҳаётий афоризмлар, тўй ва муҳаббат кўшиқларининг ўрин олишига монелик қилмаган. Аммо бу китоблардаги матнларнинг ҳар бири дастлабки ёки қайта ишланган шаклида тўғридан-тўғри ёки билвосита диний ғоя билан боғланган. Қадимги Аҳд пайдо бўлган икки минг йилдан зиёд вақтдан бери икки диннинг муқаддас китоби тарзида яшаб келмоқда: у иудаизмга Ёзув ёки Библия («библиа» юнончада китоб дегани, Қуръонда ҳам китоб дейилган), христианларнинг Инжилига (Библия) эса унинг биринчи қисми — Қадимги Аҳд бўлиб кирди¹. Унинг матнлари ҳар бир авлод томонидан амалдаги диний таълимот, эътиқод, ҳуқуқ ва ахлоқ нормалари сифатида қабул қилинган. Улар ўз долзарблигини сақлаб қолган ва доимий қайта баҳоланиб келинган. Ёзилганлар золимлардан адолат, золимлар эса халқдан итоат талаб қилганларида бир-бирига Китобдан исботлар келтирганлар². Шу тариқа матнларнинг диний моҳиятига эътибор кучли бўлиб, қадимги яхудий адабиётининг адабий, эстетик томонлари узоқ вақт англамай келинган. Уларни фақат диний эмас, поэтик ижоднинг ҳам қимматбаҳо намуналари сифатида англаш XVIII аср немис файласуфи ва шоири И.Г. Гердердан бошланди.

Қадимги Шарқ маданиятида адабий мероснинг диний китобларда сақланиб келиши анча кенг тарқалган ҳолат эди. Ведаларда жамланган қадимги ҳинд адабиёти ёки Авестани ташкил қилган қадимги Ўрта Осиё ва Эрон халқлари адабий мероси муқаддас ёзувлар сифатида асрлар оша сақланиб

¹ Инжилга Қадимги Аҳднинг барча қисмлари эмас, фақат Тавротнинг Ибтидо номи биринчи китоби, шунингдек, Забур китоби тўлиғича кирган.

² Бу одат кейинчалик христианлик ва исломга ҳам ўтган ва, айниқса, дин сиёсий ҳокимиятга бўйсундирилиб, унинг хизматида ўтгандан сўнг халқдан фақат худога эмас, унинг «ердаги сояси» бўлган ҳукмдорга ҳам бўйсунуш лозимлиги, сиёсий ҳокимият ўрнатган тартибларни доим шукроналик билан қабул қилиш, уларга риоя қилиш зарурлиги Инжил ва Қуръондан иқтибослар келтирилиб асосланган, маълум маънода шундай давом этмоқда.

² Қадимги яхудий анъаналарига кўра Мусонинг бешта китобидан («Ибтидо», «Чиқиш», «Левит», «Чўлда» ва «Қонун тўплами») тўрттаси матндаги биринчи сўз билан аталади, аммо тўртинчи китобда бу қоидага амал қилинмасдан китоб номи матндаги бешинчи сўз номидан олинган.

келди. Яхудийларнинг диний ва адабий ижоди намунаси бўлган Қадимги Аҳд ёзувлари учта катта циклга бўлинади: 1) Таврот ёки Бешкитоб – Мусога тегишли деб ҳисобланувчи муқаддас солнома шаклидаги китоблар; 2) «Пайғамбарлар китоби» – қадимги солномалар жамланган бўлим («Ешуа Нун китоби», «Исроил Судьялари китоби», «Шамуэл китоби» ва «Шоҳлар китоби»), шунингдек, пайғамбарлар Исайя, Иеремия ва Иезекиляга ва ўн иккита «кичик пайғамбарлар»га тегишли деб ҳисобланадиган асарлар; 3) ёзувлар, турли жанрларга оид матнлар тўплами (мадҳиялар, афоризмлар, пандномалар, «Қўшиқлар қўшиғи» муҳаббат поэмаси ва яна солномалар). Албатта, бу нисбий бўлиниш. Бундан ташқари, Инжил китобларини адабий жанр жиҳатидан тарихий, башоратчилик, лирик ва панднома турларига ҳам ажратиш мумкин.

Бу китобларда Исроилнинг тарихи изчил баён қилинган бўлиб, монархия тўғрисида сўз юритилган «Шомуэл китоби» ва «Шоҳлар китоби»да бу тарих катта зийраклик билан ҳужжатлаштирилган.

Қадимги яхудий адабиётидаги бундай бурилишдан сўнг, албатта, савол туғилади: хўш, Шарқ адабиётида шунчалар муҳим ўрин эгаллаган мифологик ва эпик адабиёт, ундаги худолар ва афсонавий қаҳрамонлар тўғрисидаги ҳикоялар қаёқда қолди? Янги диний тафаккурнинг характеридан келиб чиқиб, бу адабий жанрлар барҳам топди, улардан деярли из ҳам қолмади. Мифлар устидан қозонилган ғалаба – Исроил адабиётининг характерли томони.

Ибтидо китобининг дастлабки иккита бобида Исроилда дин ривожланишининг икки босқичини акс эттирувчи иккита воқеа ҳикоя қилинади. Олимларнинг фикрича, биринчиси – яхудийлар қувғин қилингандан кейин ёзувчилар томонидан мифологик материалнинг қайта ишланиши натижасида юзага келган бўлса, иккинчиси – Исроил тарихининг аввалги даврига, эҳтимол шох ҳокимияти шаклланиши даврига тўғри келади.

Қадимги Аҳд ўзининг ҳозирги шаклида кўп асрлик «муҳаррирлик» фаолиятининг маҳсулидир. Кўплаб унсурлар силқиланган ёки Яхванинг табиати ҳақидаги пайғамбарлар концепциясининг ривожига мос равишда ўзгартирилган. Бу жараён, айниқса, мифологик материалга катта таъсир кўрсатган. Шу сабабли Қадимги Аҳдни ўрганиш жараёнида олимлар учта муаммони ажратиб кўрсатадилар. Булар: биринчидан, Қадимги Аҳдда учрайдиган мифларнинг манбаи ва дастлабки шаклини аниқлаш; иккинчидан, канъонлар ва бошқа халқлардан олин-

ган материалларга яҳудий муаллифлари кўрсатган таъсирни ва «муҳаррирлар» киритган ўзгаришларни тушуниш; учинчидан, яҳудийлар ўз мифларини яратганлигини ҳам аниқлаш лозим.

Қадимги Аҳднинг сўнгги таҳририда мифологик матннинг катта қисми Ибтидо китобининг дастлабки ўн бир бобига жойлаштирилган; бошқа мифлар ва афсоналар парчалар шаклида сагалар ва исроил шеърий асарларида сочилиб кетган.

Анъанавий мувозийликка асосланган яҳудий лирик поэзияси Оятлар китобида ўзининг юқори чўққисига эришади. Бу китоб турли даврлардаги муаллифларнинг ибодатга ва худони шарафлашга бағишланган 150 та диний шеърни ўз ичига олади. Мана, масалан, бахтсизлик пайтида ўқилган ибодат:

*Қачонгача, эй Хуго, мени эсдан чиқарасан?
Қачонгача мендан юзингни яширасан?
Қалбимга дарг, алам кечаю кунгуз,
Қачонгача ўзимга насиҳатлар тўқийин?
Қачонгача рақибим мендан устун бўлади?
Мени эшит, паноҳингга ол, эй Хугойим!*

Мана бу оят эса қувонч ва миннатдорчиликка тўла:

*Эзгуликдир Худони шарафламоқ ва Сенинг исмингни куйламоқ,
Парвардигор.*

*Ўн торли пластирда ва гуслида қўшиқ билан
Эрталаб Сенинг марҳаматингни ва кечаси Сенинг адолатингни
эълон қилмоқ.*

*Зеро, эй Хуго, Сен мени қувонтирдигинг Ўз ижодинг билан,
Сенинг яратганингдан ҳайратланаман.*

*Қандай буюк, Сенинг ишларинг, Хуго! Жуда чуқур ўйларинг
Сенинг!*

Қадимги яҳудийлар эътиқодининг бош мавзулари худонинг трансцендентлиги¹, чексиз қудрати, адолатлилиги ва эзгу ишлари ҳамда инсон табиатининг заифлиги эди. Шу мавзулар адабиётда ҳам изчиллик билан акс этади.

Яҳудий лирикасининг яна бир кўзга кўринган асари — Иеремия йиғиси Қадимги Шарқда кенг тарқалган адабий жанрнинг ажойиб намунаси. Унда вайрон бўлган Иерусалим учун яҳудийлар йиғиси акс эттирилади:

¹ Трансцендентлик (лотинча — transcendens — салмоқланиб юрувчи, ўз афзаллигини билувчи, одатдаги чегарадан чикувчи) — тажриба орқали ёки тажрибага асосланиб билиб бўлмайдиган ҳодисани характерловчи фалсафий атама. Кенг маънода трансцендентлик нариги дунё, охират тушунчасида қўлланилади.

Қачонлардир гавжум шаҳар қандай ёлғиз қолибди! У бевадай бўлиб қолди; халқлар орасида буюғи ва вилоятлар князи энди, қарам бўлиб қолибди. У кечаси аччиқ йиғлайди, кўз ёшлари икки юзига. Уни севганларнинг ичига юпатувчи йўқ; барча дўстлар хошлик қилди, унинг душманига айланди. Иуда мусибат ва оғир куллик туфайли кўчиб кетди, мажусийлар орасида жойлашди, ўзига ором топмади; барча таъқиб қилувчилар уни тор жойларда қувиб етдилар. Сион йўллари нолийди, чунки байрамга борувчилар йўқ; унинг барча гарвозалари бўшаб қолди, коҳинлари хўрсинади, қизлари ғамгин, унинг ўзи ҳам қайғули. Унинг душманлари бошлиқ бўлди, ғанимлари роҳатда, чунки унинг кўлаб қонунсизликлари учун худо унга офат юборди¹.

Бу қўшиқдаги охириги сатрлар, айниқса, характерли. Ангъанавий адабий жанрга муаллиф тарих тўғрисидаги ўз талқинини киритади: ҳалокат халқнинг қонунсизликлари туфайли юз берди, душман эса халқнинг илоҳий покланиши учун худо кўлидаги восита эди, холос.

Бир қарашда мазмунига кўра дунёвий туюлган лирик асар диний талқин қилиниб, Муқаддас Ёзувга киритилган. Қўшиқлар қўшиғи ёш чўпонлар – йигит ва қизнинг муҳаббатини жуда нозик ўхшатишлар билан баён қилади:

Севикли ёримнинг овози менинг!

Ана келаяпти тоғлардан сакраб, қирлардан ҳатлаб.

Дўстим менинг ёш кийикка ўхшайди ёки ёш бугуга.

Ана у, бизнинг девор ортида, деразага боқади,

кўзга чалинади, панжара оралаб.

Севгилим айтиб бошлади менга:

тур, азизам, менинг, гўзалим, уйингдан чиқ!

Мана, қиш ҳам тугади, ёмғир ўтиб кетди, тўхтади;

Ерда менга гуллар кўринди; куйлаш фурсати етди,

бизнинг мамлакатда қумри овози эшитилмоқда;

анжирлар куртак ёймоқда,

ва ток новдаси куртак ёйиб, атрофга бўй таратмоқда.

Тур, азизам, менинг гўзалим, уйингдан чиқ!

Қўшиқлар қўшиғи ўзининг очиқлиги ва ҳаётийлиги, шартли тўсиқларнинг йўқлиги билан жуда нафис ва жозибадор туюлади. Бу шеърят – яратилишда ўзи мансуб бўлган макон ва замон доирасидан, панд-насихат жанридаги айрим асарлар сингари қадимги яҳудий адабиёти учун характерли бўлган фикр яхлитлигининг қатъий белгиланган чегарасидан чиқади.

¹ Москати С. Древние семитские цивилизации. www.litmir.net/br/?b=151185&p=3. – С. 168.

Исроил подшолигида панд-насихат жанридаги адабиёт ҳам ривожланган; бу жанрда ёзилган кўплаб асарлар бошқа шарқ халқларининг шу хилдаги асарлари орасида ўзининг муносиб ўрнига эга. Шундай асарлардан бири Қадимги Аҳддаги Сулаймон маталлари китоби. Мана ундан эътиборга лойиқ бир неча парча:

Кимдир ўзини бой кўрсатади, аслида ҳеч вақоси йўқ; бошқа биров ғариб санар ўзини, бўлса ҳамки чексиз бойлиги.

Нафрат билан берилган семиз буқа гўштидан, меҳр билан берилган бир коса кўкат яхши.

Мана ер юзидаги кичик, аммо доно жониворлар:

чумоли – кучсиз жонивор, аммо қиш ғамини ёзда ейди;

тоғ сичқони – нимжон зот, аммо уйини чўққига қуради;

чигирткаларнинг подшоси йўқ, баравар хужум қилади;

ўргимчак панжалари билан тирмашади, шоҳона кўшкда ҳам бўлади¹.

Масал ва афоризмлардан ташқари маслаҳатлар ҳам бор. Мана Сирах ўғли Ийсонинг донишмандлиги китобида келтирилган шундай маслаҳатлардан:

Инсонни гўзалиги учун мақтама, ва унинг ташқи кўриниши учун ундан нафратланма.

Учиб юрувчилар ичида ари энг кичкинаси,

аммо унинг асали ширинликлар ичида энг аълоси.

Месопотамия дostonларидаги сингари тақводор кишининг азоб-уқубатлари мавзуси машҳур Иов Китобида яққол тасвирланади:

«Мен Сенга мурожаат қиламан, Сен мени тинглайсан, турибман, Сен эса фақат менга тикиласан. Сен менга нисбатан шафқатсиз бўлиб қолдинг, қаттиққўллик билан менга душманлик қилаяпсан. Сен мени баланд кўтардинг, шамолда учиб юришга мажбур қилдинг, Сен мени янчиб ташламоқдасан. Биламан, Сен мени ўлимга олиб келасан, барча яшаётганларнинг мажлислар уйига. Тўғри, У суюқлар уйига Ўз кўларини қоқмайди: улар вайрон қилинаётганларида бақирадиларми? Мен азият чекаётганлар учун йиғламадимми? Қалбим ачинмадими, бечораларга? Мен яхшилик кутганимда ёмонлик келди; ёруғлик кутганимда зулмат келди»².

Азоб-уқубат муаммоси ҳақидаги саволга, худди Месопотамия адабиётидаги сингари дастлабки жавоб шу ерда бери-

¹ Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. – М.: ЗАО Издательство Центриполиграф, 2010. – С. 257–259.

² Москати С. Древние семитские цивилизации. www.litmir.net/br/?b=151185&p=3. – С. 169.

лади: инсон ҳукм чиқаришга қодир эмас. Иккинчиси — азоб-уқубатнинг покловчи аҳамияти билан боғлиқ. Бу тезис Месопотамия достонидагидан яхшироқ намоён бўлади, зеро, маълумки, илоҳийликнинг бошқа концепцияси мавжуд бўлиб, у Исроилда олий даражада адолатли бўлиб кўринади ва Иов азоб-уқубатлар орқали покланиб, аввалгидек равнақ топади.

Панд-насихат адабиёти нарсаларнинг беҳудалиги ва бу дунё ишларининг бемақсадлиги ҳақидаги Екклесиаст китоби билан яқунланади. Бу асарда юнонлар таъсири яққол сезилади — у фикрлаш шакли бўйича яҳудийлардан кўра юнонларга яқинроқ.

Яҳудий адабиётининг катта қисми умумий маънода юридик мазмунга эга. Аммо бу кўрсатмалар фақат юридик эмас, ахлоқий ва диний характерга ҳам эга бўлиб, яҳудий жамиятининг ўзига хос шароитига мослашган ва бошқа кўшни халқларникига нисбатан ахлоқ мавзуси оҳангининг кучлилиги билан фарқ қилади.

Хукуқий адабиётдаги етим ва бевани ҳимоя қилиш мавзуси Қадимги Шарқнинг бошқа халқлари адабиётида учрайди. Аммо яҳудий адабиётида янги жиҳатлар пайдо бўлади: масалан, фақат дўстларга эмас душманларга ҳам меҳр қўйиш, фақат бизга меҳр қўйганларга эмас, бизни кўра олмайдиганларга ҳам ёрдам бериш талаб қилинади. Бу — замонавий цивилизация ва ундаги ахлоқ нормаларининг шаклланишига жуда катта таъсир кўрсатган Инжил ва Қуръон васиятларининг даракчиси эди.

Санъат Шарқ мамлакатлари, айниқса, Исроилга хос бўлган диннинг фавқулодда устувор роли ёрқин ифода этилган маданият соҳаси сўзсиз санъатдир. Юқорида айтилганидек, исроилликлар дини худони тасвирлашни ман этади; шу тақиқ тасвирий санъат — рассомчилик ва ҳайкалтарошликнинг ҳар қандай ривожини тўхтатиб қўйиш учун етарли эди. Демак, Исроил санъатида ривожланишга қодир бўлган фақат архитектуранинг анъанавий майда шакллари, айниқса, кичик бўртма нақшлар қолади, холос. Шу сабабли баъзи олимлар, умуман, Исроил санъати ҳақида сўз юришиш мумкинми, деган саволни қўядилар ва сақланиб қолган ёдгорликлар бу саволга юзаки бўлса-да, ижобий жавоб бериш учун етарли деб ҳисоблашади. Аммо бадиий санъатни ривожланишга ундовчи жиддий имкониятлар, уларнинг характери ва амалда қўлланилишига келсак, бу ерда диннинг тақиқловчи роли тўлиқ намоён бўлади.

Ҳатто, айтиш мумкинки, санъатга нисбатан исроилча душманлик ҳисси ёзувга ҳам таъсир кўрсатади. Шундан бўлса ке-

рак, Исроил тарихидаги буюк шоҳларнинг бирортасидан тош битик ёки ғалаба шарафига ўрнатилган ёдгорлик лавҳалар сақланиб қолмаган. Зотан, уларда ҳам шундай ёдгорликларга муносиб ғалабалар, албатта, бўлган. Бундан ташқари, ғалаба ва байрамлар шарафига тошбитиклар ўрнатиш анъанаси анча кенг тарқалган бўлиб, атрофдаги кичик подшоликлардан қолган шундай ёдгорликлар бундан далолат беради.

Архитектурага келсак, Самария, Лахиш ва Хазорда қалъа деворларининг қолдиқлари топилган. Қалъа деворлари канъонча анъаналар асосида қурилган. Саройлар ҳам канъон саройларига монанд қилиб, асосан, Месопотамия архитектураси принципларига мос равишда қурилган. Аммо, яхудий саройлари анча камтарона кўринишга эга бўлган. Бу саройларнинг асосини битта ёки бир нечта ҳовли ташкил қилиб, ҳовлини унча катта бўлмаган хоналар ўраб туради. Албатта, 260 та хонадан иборат Маридаги шоҳ саройига нисбатан Самария саройи анча кичик бўлиб, бор-йўғи ўн учта хонадан иборат эди.

Диний иншоотлардан ҳеч нарса сақланиб қолмаган. Аммо архелогик ёдгорликларнинг ўрнини Библия анъаналари тўлиқ қоплайди, зеро унда Иерусалимда Сулаймон томонидан қурилган машҳур ибодатхона таърифи батафсил келтирилган. Бу ибодатхонада ташқи ҳовли ҳам бўлиб, унда қурбонликлар учун эҳром ва сув сақлайдиган катта идиш бўлган. Икки томони бронзадан ясалган устунлар билан безатилган дарвозалардан кириш йўлагига, ундан марказий залга кирилган. Бу залда хушбўй тутатқилар учун олтин эҳром ва кедр дарахтидан ясалган хайрия дастурхони ёзиладиган стол ўрнатилган. Ва ниҳоят, ҳовли тўрида парда билан тўсилган ибодатхона жойлашган; у куб шаклидаги қоронғу хона бўлиб, унда Аҳд сандиги сақланган. Бу хонага йилда бир марта, Гуноҳни ювиш кунида фақат бош қоҳин кирган. Ибодатхона орқа ва ён томонларидан бир неча қаватли кичик хоналар билан ўралган.

Ибодатхона ўзига хос меъморий иншоот эмас, яхудийлар бунга интилмаганлар ҳам, уларда бу ўзига хосликка эҳтиёж ҳам бўлмаган. Бу ўтмиши кўчманчиликдан иборат бўлган халқда, албатта, қурилиш анъаналари бўлмаган. Ибодатхонани эса Сулаймон тақлиф қилган финикиялик усталар ўз анъаналари асосида бунёд этган. Аммо финикияликлар ҳам мустақил меъморчилик анъаналарига эга бўлмасдан, тўлиқ мисрликлар таъсири остида бўлган. Шу сабабли Сулаймон ибодатхонаси ўзининг биридан-иккинчисига ўтиладиган қатор заллари ва ҳовли охиридаги ёпиқ

ибодатхонаси билан Миср ибодатхоналарининг кўринишини айнан такрорлашига ажабланмаса ҳам бўлади¹.

Қадимги яҳудийларда ҳайкалтарошлик ва тасвирий санъат мавжуд бўлмаган. Санъатнинг бошқа шаклларига келсак, бу, асосан, кичик буюмлардаги, масалан, муҳр ёки фил суяги парчасидаги ўйма нақшлардан иборат. Муҳрлардаги тасвирлар сфинкс, қуёш теграси ва бошқа Миср сюжетларига хос тасвирлардан иборат. Камдан-кам ҳолларда ҳайвонлар: шерлар, буқалар, қушлар ва маймунлар тасвири, ундан ҳам кам худолар тасвири учрайди. Бу тасвирлар соф безак мақсадида чизилган, худолар эса ҳар доим бошқаларники. Инсон қиёфасининг тасвири ҳам жуда кам учрайди, унда ҳам ибодат ўқиётган ҳолатда тасвирилган.

Тақинчоқлардаги тасвирлар ҳам ҳаракатсиз ва декоратив кўринишга эга. Бу ерда ҳам тасвирлар Миср мотивларини такрорлайди, уларда мустақил ривожланиш йўли кўзга ташланмайди.

Яҳудий цивилизациясининг тавсифига яқун ясар эканмиз, унинг ҳайратланарли даражада барқарорлигини таъкидлаш лозим. Бу цивилизациянинг сиёсий, адабий, ҳуқуқий шакллари сингари Исроил санъати ҳам битта ягона йўналиш – диний эътиқод йўналишини танлайди. Қайсидир даражада бу ҳол бутун Қадимги Шарқ халқларига хос бўлиши мумкин. Аммо бошқа халқлар ҳаёти ва санъатида диний принциплар маълум шаклларда акс этган бўлса, яҳудийларда дин шу шакллари акс эттиришининг ягона шarti ва мавзусига айланади. Яҳудийларнинг диний принциплари содда ва оддий баён қилинган, шу сабабли бошқа халқларнинг тарқоқ маданий унсурлари битта уйғунликка бирлашмаган бир пайтда, яҳудийлар маданияти ўта хусусий ва уйғун туюлади. Бу соҳада Исроил подшолиги келажакнинг мустаҳкам пойдеворини яратди. Бу ерда халқ дини давлат динига айланмади, шу сабабли давлат қулагандан кейин ҳам дин минг йиллар давомида халқни бирлаштирувчи ва асровчи куч бўлиб қолаверди. Балки бу қараш ривождаги кейинги қадам бошқалардан фарқ қилувчи алоҳида, худо ёрлақанган халққа эҳтиёж йўқлигини англаш бўлиши мумкин эди. Аммо бу қадамни яҳудийлар эмас, христианлик қўйди. Исроил бундай қадамни қўя олмасди, зеро, у минг йиллар давомида яҳудийларни халқ сифатида бирлаштириб келган ва уларга яшаб қолиш имконини берган тарихий концепциянинг ҳам барҳам топиши бўларди².

¹ Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – С. 268.

² Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – С. 270.

IV БОБ

ҚАДИМГИ ЭРОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ

Яқин Шарқнинг кўҳна саҳнасида форслар пайдо бўлган пайтда, Бобилликлар ва мисрликлар кўп асрлик маданий тарихга эга бўлиб, уларнинг вақт синовидан ўтган ташкилотлари ва урф-одатлари жамиятда чуқур илдиз отган, диннинг обрўси билан мустаҳкамланган эди. Месопотамия Хаммурапидан анча илгари ҳам қонунлар мажмуига эга бўлган. Миср маданияти ва цивилизацияси эса худо-фиръавнларнинг буюк даври абадиятта юз тутгандан кейин ҳам бошқа халқларга, хусусан, эронликларга таъсир этишда яна узоқ вақт давом этди. Бу ерда марказлашган империялар ва кичик давлатлар пайдо бўлди, ривожланди ва таназулга юз тутди¹. Уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, юксакликка кўтарилди, оламнинг тақдирини белгилади ва вақти келганда саҳнадан тушиб, тарихнинг узоқ ва қоронғу саҳифаларидан ўз ўрнини эгаллади. Энди Эроннинг даври келган эди.

Эрон² – қадимги ва юксак ривожланган цивилизация мамлакати. Бу ерда яшаган халқлар мил. авв. III минг йиллик бош-

¹ Қаранг: Фрай Р. Наследие Ирана. <http://padabum.com/d.php?id=31668>. – С. 86.

² «Эрон» атамаси сиёсий, диний ва маданий тушунча сифатида мил. авв. III асрда сосонийлар томонидан киритилган. Сосонийлар империяси кулаши билан «Эрон» сиёсий атама сифатида барҳам топди ва кўплаб асрлар давомида «Парса», «Парс» деб аталди. Фақат 1934 йили «Эрон» атамаси расман тикланди. Баъзи олимларнинг фикрича, «Эрон» атамаси орийлар номидан келиб чиққан бўлиб, «Орианам» – «орийлар мамлакати» маъносини англатади (худди шунингдек, Эрин ёки Ирландия атамаси ҳам қадимги орийлар номидан олинган). Ахомонийлар ўзлари асос солган давлатни «Парса», «Парсида» деб аташган. Баъзи олимларнинг фикрича, «Парса» туркийча сўз бўлиб, «Йўлбарс» деган маънони англатади. Қадимги Эрон санъатида кейин пайдо бўлган қанотли йўлбарс ҳам олтойлик туркий халқлар томонидан олиб келинган. Қаранг: Аджиджи М. Азиатская Европа/ Мурад Аджиджи. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – С. 526.

ларида ўз ёзувини, минг йиллар давомида сайқал топиб борган ноёб маданиятини яратганлар. Қадимги Эрон динлари Антик дунё фалсафий дунёқарашининг шаклланишига, христианликда ва исломда эсхотологик таълимотларнинг пайдо бўлишига арзигулик таъсир кўрсатди. Қадимги ва илк ўрта аср форс адабиёти намуналари араб, сурия, арман ва бошқа қатор тилларга таржима қилинди, кейин эса — Уйғониш даврида ва ундан сўнг — Ғарб ва Шарқ адабиётларидаги кўплаб асарлар учун манба ва намуна бўлди. Қадимги Эроннинг ижодкор усталари томонидан яратилган санъат асарлари жаҳон маданияти хазинасидан муносиб ўрин эгаллади.

Эрон ҳудуди кенг ясси тоғлиқлардан иборат бўлиб, унинг марказини кескин континентал иқлимли унумсиз чўл зонаси эгаллаган. Ясси тоғлиқлар ва тоғ тизмалари атрофида кичик дарёлар ва уларнинг ирмоқларидан сув оладиган, иқтисод ва маданиятнинг ривожини учун қулай бўлган воҳалар жойлашган. Эроннинг шимолида Эльбрус тоғ тизмалари қад кўтариб турибди. Унга Туркман-Хуросон тоғлари туташган бўлиб, унинг бир қисми Ўрта Осиёдан ўтади ва Копетдоғ деб аталади. Ясси тоғлиқ ғарб ва жануби-шарқ томонлардан Загрос ҳамда Ғарбий Эрон тоғлари билан чегараланган. Қадимда бу тоғларнинг ёнбағирлари ям-яшил ўрмонлар билан қопланган, тепалиқларда ёввойи арпа ўсган, тоғ эчкиси ва қўйлар ўтлаб юрган. Эроннинг кўплаб ҳудудлари сунъий суғоришни талаб қилади. Фақат жануби-ғарбий қисми — Хузистон сув билан нисбатан яхши таъминланган, бу ердан Қаруқ ва Керха дарёлари оқиб ўтади, қуруқ иқлим ва унумдор тупроқ эса мўл ҳосил олиш имконини берган. Қазилма бойлиқлардан мис, темир, қумуш ва нефть захиралари мавжуд бўлиб, нефтдан қадимда деярли фойдаланилмаган.

Месопотамия ва Мисрга нисбатан табиати анча ноқулай бўлган бу ҳудудда Қадимги Яқин Шарқ цивилизациясининг ўзига хос якуни бўлган Қадимги Эрон цивилизацияси шаклланди. Бу цивилизация доирасида келиб чиқиши ва ҳаёт тарзига кўра турлича бўлган кўплаб халқлар фаолият юритишган; айнан шу халқларнинг Форс империяси ҳукмронлиги остида бирлашиши ва ўзаро ҳамкорлиги минтақа тарихининг кейинги йўналишини белгилаб берди.

Қадимги Шарқ тарихига бутунлигича назар солиб, унда доимий пешқадам бўлган бирор-бир халқ ёки гуруҳни ажратиб бўлмайди; улардан ҳар бири навбат билан етакчилик ролини эгаллаб, тарихнинг шу давридагина ўз изини қолдиради.

Шу сабабли Шарқ тарихи жуда мураккаб бўлиб, унинг бир бутунлиги турли хил унсурларнинг синтезига қурилган. Бу синтез Форс империяси бошқаруви даврида ўзининг тўлиқ ва узил-кесил ифодасини топади. Бу империя қулашидан салгина олдин бутун минтақани ўз ҳукмронлиги остида бирлаштиришга муваффақ бўлган.

Америкалик таниқли тарихчи Альберт Олмстеднинг «Форс империяси тарихи» номли машҳур асари: «Мил. авв. 539 йили Кир Бобилга кириб келганида, дунё кўҳна эди. Ва бундан ҳам муҳими, дунё ўзининг кўҳналигини билар эди. Бобил олимлари узун сулолавий рўйхат тузган бўлиб, уларни оддий жамлаш ҳам ҳали ҳайкалларини учратиш мумкин бўлган шоҳлар гўё бундан олдин тўрт минг йилдан ортиқ ҳукмронлик қилганлигидан далолат беради»¹, — деган сўзлар билан бошланади. Дарҳақиқат, Қадимги Яқин Шарқ тарихи саҳнасида Эрон пайдо бўлган пайтда бу тарих жуда кўҳна бўлиб, ўз интиҳосига яқинлашаётган эди. Шунга қарамасдан, айнан сўнгги инқироз арафасида у жуда катта ҳудудни эгаллайди, мустаҳкам бирликка ва мислсиз қудратта эришади. Ҳиндистондан то Ливиягача бўлган кенг ҳудудда кўплаб турли-туман халқларни бирлаштирган ягона империя вужудга келади; Оссурия ҳукмронлиги остида аҳён-аҳёнда пайдо бўлган синтез, энди форсларнинг либерализми ва бағрикенглик сиёсати туфайли барқарор жараёнга айланади. Бу оламшумул монархия, «ернинг тўрт томони»ни бирлаштирган салтанат ҳақидаги концепциянинг орзудан реалликка айланиши эди. Фақат гарб бу бирлашишдан ташқарида қолди; шу сабабли цивилизациялар ўртасида муқаррар ва ҳал қилувчи тўқнашув учун шароит пайдо бўлди² (бу тўқнашув хавфи ҳамон сақланиб қолмоқда)³.

Ўтган вақт давомида тарих саҳнасида буюк сулолалар бирин-кетин келиб кетди, кўплаб халқлар алмашди, бутун тарих давомида маданиятларнинг ўзаро таъсири кўзга яққол ташланиб турди, маданий инқилоб эса Яқин Шарқнинг барча қисмида бир хил йўналиш бўйича юз берди. Яқин Шарқ неча марта четдан босқинга учраган бўлса, у ҳар сафар янги келган босқинчиларда ўз маданиятининг изларини қолдирди. Эрондаги Мидия давла-

¹ Қаранг: Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. — С. 10.

² Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 271.

³ Цивилизациялар тўқнашувининг бугунги хавфи ҳақида. Қаранг: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. www.litmir.net/br/?b=11594.

ти ўша замон кишилари учун фақат Шарқнинг тўртинчи буюк империяси, синчков юнонлар эса, улардан олдинги микенлар ва минойлар сингари, қадимги шарқона маданиятларни ўрганаётган кишилар бўлиб туюлиши мумкин эди. Аммо воқеаларнинг кейинги ривожини шуни исботлаши лозим эдики, тарих саҳнасида форслар ва юнонлар пайдо бўлиши билан Яқин Шарқ ўз тарихининг ҳозирги замон босқичига қадам қўйди¹.

Тарихнинг бу янги босқичида асосий фаол куч қачонлардан бери Эроннинг тоғ ёнбағирларида яшаб келаётган, фақат мил. авв. I минг йилликка келиб кучли сиёсий ташкилотни шакллантира олган орий² халқлари эди. Улар шиддат билан ўзга ерларни забт этишга киришди. Бу Қадимги Шарқ минтақасига кириб келган ҳинд-европа этносининг иккинчи тўлқини бўлиб, бу ерда тарихнинг маромини жадаллаштиришга уринган охирги этник куч бўлди³. Орий халқлари борган сари кучайиб, удабурон ва эпчил бўлиб бордилар ва охир-оқибатда семитлар, мисрликлар ва эгейлар дунёсини, бутун кўҳна дунёни бўйсундирди. Ташқи кўринишдан орий халқлари тўлиқ ғолиб эдилар, аммо улар билан семитлар ва мисрликларнинг мафкуралари ва услублари ўртасидаги кураш ҳоқимият орийлар қўлига ўтгандан кейин ҳам узоқ вақт давом этди. Бу чинакам кураш бўлиб, бутун кейинги тарих бўйлаб ўтади ва маълум маънода бизнинг давримизда ҳам давом этмоқда⁴.

Хуллас, шу тариқа чекка ўлка устун келиб, марказни эгаллаб олди. Минг йиллик тарихга эга бўлган водийнинг буюк цивилизациялари ўта ҳолсизланган, борган сари тез-тез содир бўлаётган

¹ Қаранг: Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. – С. 23.

² Кўпчилик, баъзан орий деганда қачонлардир қадимги Эронда яшаган аслзодалар вакиллари, яъни тоза қонли халқни тушунади. Моҳиятига кўра бу тушунча орий сўзини том маънода қабул қилган ва шу сабабли ёлгон аслзодалиқни қоннинг тозалиги билан боғловчи ирқий назарияга бориб тақалади. Учинчи рейх назарийчлари томонидан орий сўзининг ҳақиқий маъноси – аслзодалиқни қоннинг кимёвий таркиби эмас, соғлом фикр, эзгу ният ва ижодкорлик белгилаши инобатта олинмаган. Қаранг: Левин Г.Г., Федорова Л.Г. К вопросу арийства и тенгрианства. <http://tengrifund.ru/konferencii/1-aya-konferenciya/k-voprosu-arijstva-i-tangrianstva>.

³ Ҳинд-европа халқларининг Яқин Шарққа кириб келиши ҳақида қаранг: Г. Чайлд. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – С. 25–30.

⁴ Қаранг: Уэллс. Г. История цивилизации: В 2 кн. Кн.1: От зарождения жизни до возникновения христианства. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, СПб.: Северо-Запад, 2009. – С. 99–100.

инқирозлар уларнинг кекса организмни катта тезлик билан емириб бораётган эди. Бу даврга келиб тоғ ва саҳро халқларининг ҳам катализаторлик¹ функцияси тутади — мақсадга эришилгач ва мустақил давлатлар барҳам топгач, уларнинг ҳам роли яқунланди.

Қадимги Яқин Шарқ цивилизацияси марказининг Эронга қараб силжиши, бу цивилизация тарихининг чегараларини ҳам кенгайтди ва унинг олдига янги вазифаларни қўйди: империянинг бошқа бир чеккасида, ғарбида, чегаралар ҳаётий муҳим нуқтада — Босфорда кесишган бир пайтда, Ўрта ва Узоқ Шарққа томон йўл очилди. Ҳали ҳарбий инқироздан олдин Қадимги Шарқни бошқалардан ажратиб турувчи, унинг тарихини белгиловчи географик чегаралар ва улар сингари Қадимги Шарқ деб аталувчи бирликнинг ўзи ҳам барҳам топди.

Қадимги Шарқ цивилизациясининг яқуни дунёқарашнинг инқирозиди, айниқса, яққол кўзга ташланади; инсонни ўраб турган дунё, Олам концепцияси дарз кетди. Яҳудийлар таклиф қилган бутун борлиқнинг Яратувчиси, ягона, ўзгармас ва абдий худо тўғрисидаги янги концепция бутун Қадимги Шарқ бўйлаб ўзига йўл очиб борди.

Кейин замон ва маконга кўра марказдан анча узоқда жойлашган Эрон эски концепцияни бутунлай парчалаш учун охири зарбани беради; у фақат сиёсий эмас, этник чегараларни ҳам енгиб ўтишга қодир бўлган ахлоқий нормаларни ўрнатади.

Бунинг исботи сифатида зардуштийлик динининг Форс империяси шаклланиши ва ривожланишига боғлиқ бўлмаган ҳолда тарқалишини айтиш мумкин. Айнан шу сабабли Эрон цивилизациясининг икки йўли — сиёсий ва диний йўллари ўртасидаги муносабатда муаммо пайдо бўлади; шунга қарамасдан, маълумки Қадимги Шарқ энди давлатлар мавжудлиги билан боғлиқ бўлмаган дунёқарашни пайдо қилиш қудратига эга эди. Бу унинг буюк муваффақияти, айти пайтда, катта мағлубияти ва интиҳосининг бошланиши бўлди².

¹ С. Москати катализаторлар деб Ғарбий Осиёда бир нечта кучли давлатларни яратган учта халқни — касситлар (Жанубий Месопотамия), хурритлар (Шимолий Месопотамия) ва хеттларни (Анатолия) атайди. Мил. ав. 1500 йилгача Яқин Шарқдаги асосий куч Миср ва Месопотамия бўлса, шу даврдан бошлаб тоғли халқларнинг катализаторлик функцияси бошланади ва улар томонидан бир нечта мустақил давлатлар ташкил қилиниши билан бу функция яқунланади. Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизацияи Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 157—270.

² Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизацияи Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 272.

Айнан энди диннинг ривожланиши давлатга боғлиқ бўлмай қолган бир пайтда, руҳнинг юксакликка эришиши ҳеч қандай сиёсий ҳокимият билан боғлиқ эмаслиги аён бўлиб қолди. Тўғрироғи, аксинча, шундай таассурот ҳосил бўлдики, дин ривожланган сари у билан давлат ўртасидаги зиддият кучайиб боради ва бу зиддият чуқурлашиб, инқирозни юзага келтиради: Ахоманийларга хос бағрикенгликнинг зардуштийча монотеизм билан алмашинуви халқлар ўртасида ўзаро душманлик ҳиссини пайдо қилди ва охир-оқибатда империянинг ҳалоқатига олиб келган асосий сабаблардан бирига айланди¹.

Тарихи

Эроннинг жануби-ғарбида қадимдан яшаб келётган халқлар эламлар, лулибейлар, касситлар, кутийлар ва бизга яхши таниш бўлмаган бошқа кичик халқлардан иборат эди. Улар ҳинд-европа тилларига мансуб бўлмаган тилларда сўзлашганлар. Аммо, элам тилидан бошқа бу тиллар ҳақида маълумотлар жуда кам сақланиб қолган. Эламлар ўзларининг келиб чиқиши ва тилига кўра улардан шарқда яшаган дравид қабилаларига яқин ҳисобланади. Эҳтимол мил. авв. IV—III минг йилликларда бу минтақада дравид ва элам қабилаларига яқин халқлар кенг тарқалган бўлиши мумкин. Ўрта Осиёнинг жануби-ғарбида яшаган энг қадимги аҳоли ҳам шу қабилаларга мансуб бўлган. Кейинчалик ўзларини орийлар деб атаган ҳинд-эрон қабилалари кириб келиб, бутун Эрон тоғ ёнбағридаги ерларни эгаллаб олади ва бу ердаги аҳоли билан қўшилиб кетади.

Қадимги Эрон тарихида қуйидаги босқичларни ажратиб кўрсатиш мумкин: Элам цивилизациясининг пайдо бўлиши ва гуллаб-яшнаши (мил. авв. IV минг йиллик охиридан мил. авв. VII асргача); мидияликлар даври (мил. авв. VII аср ўрталари — мил. авв. VI аср, яъни 550 йили Кир II (тарихда Буюк Кир деб аталади) томонидан забт этилгунча); ахоманийлар даври (мил. авв. VI аср — мил. авв. 330 йилгача); парфияликлар даври (тахминан мил. авв. III аср ўрталаридан милодий эрнинг 224 йилигача).

Элам сиёсий тарихининг асосий босқичлари Форснинг кенг ҳудудларини босиб олиш ва ғарбга, Месопотамия аҳолисига қарши доимий босқинчилик ҳужумларини уюштириш билан

¹ Ягона мафқуранинг ҳукмронлигига асосланган давлатларда шу мафқуранинг ўзи охир-оқибатда давлатнинг инқирозига олиб келганлиги инсоният тарихининг ҳамма босқичларида кузатиш мумкин. Коммунистик мафқуранинг яқка ҳукмронлигига асосланган Совет давлатининг инқирози бунга сўнгги мисоллардан бири.

боғлиқ бўлган. Мил. авв. 1175 йилга яқин Элам шоҳи Шутрук Наххунте қадимги даврнинг буюк шаҳри Бобилни босиб олди. Бу ерда у бой ўлжа, жумладан, Хаммурапи қонунлари ўйиб ёзилган диорит стелла (1901 йили француз экспедицияси томонидан топилган)ни қўлга киритди ва ўз пойтахти Сузага олиб кетди. Мил. авв. 1150 йилдан кейин Элам инқирозга юз тутди ва манбаларда бошқа учрамайди — энди уларнинг эътибори шимолда юз бераётган воқеаларга қаратилади. Эламликлар тарих саҳнасида иккинчи бор мил. авв. VII асрда, бу сафар Оссурияга баъзан дўст, баъзан эса душман бўлган кичик давлатчалар қоринмаси кўринишида пайдо бўлади. Эламликлар кўп йиллар давомида Оссурияга қарши фитна уюштириб келди, баъзан кичик муваффақиятларга ҳам эришди, бироқ бу қалтис ишнинг хотимаси ўта фожиали бўлди: Ашшурбанипал бутун мамлакатни яқсон қилиш ва ер юзидан супуриб ташлашга қарор қилди. Мил. авв. 636 йили Суза шаҳри талон-торож қилинди, машҳур зиккурат ер баробар вайронага айланди, худоларнинг ҳайкаллари эса Оссурияга олиб кетилди. Элам мустақил давлат сифатида барҳам топди¹.

Мил. авв. VII асрда форслар билан яқин қариндош бўлган мидияликлар қудратли давлатга асос соладилар; Шоҳ Киаксар бошчилигида улар Оссурияни мағлуб этиб, Арманистон ва Анатолияга кириб борадилар ва Галис дарёси ёнида лидияликлар томонидан тўхтатилади. Мидия империяси жуда қисқа муддат тарих саҳнасида тура олди². Мил. авв. VI асрнинг ўрталарида Кир бошчилигидаги форслар мидияликлар асоратидан халос бўлиб, ўз экспансиясини бошладилар.

Мидияликлар ва форслар Шимолий Қора денгиз бўйларидан ҳозирги Афғонистонгача бўлган ҳудудда тарқалган кўп-лаб форсий қабилаларнинг бир қисмини ташкил қиларди. Бу қабилалар форсий тилнинг турли шеваларида сўзлашган. Улардан кўпчилиги кўчманчи чорвачилик билан шуғулланган.

Яқин пайтгача олимлар форсий қабилаларнинг ватани Ўрта Осиё ва унга туташ ҳудудлар бўлиб, уларнинг бир қисми мил. авв. IX—VIII асрларда Эрон платосига келиб жойлашган, деб ҳисоблашарди. Аммо ҳозирги пайтда кўпчилик олимлар форсий қабилалар Жанубий Русь чўлларида Кавказ орқали Эронга

¹ Қаранг: Фрай Р. Наследие Ирана. <http://padabum.com/d.php?id=31668>. — С. 89.

² Қаранг: Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. <http://www.kniga.ru/books/677700>.

келган деган фикрни қўлламоқдалар¹. Масалан, рус тарихчиси В.И.Абаевнинг фикрича, мил. авв. II минг йилликнинг бошларида форсий қабилалар Жанубий Русь ерларида яшаганлар, кейинчалик уларнинг бир қисми Кавказ орқали ва Каспий денгизининг шимолий қирғоқлари бўйлаб Эронга ва Ўрта Осиёга келишган, айна пайтда скифлар² Жанубий Россияда қолиб кетганлар³. Аммо олимлар орасида бошқача тахминлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг бир қисмини Гордон Чайлд санаб ўтади⁴.

Ҳар қалай, айтиш мумкинки, мидияликлар ва форслар мил. авв. I минг йиллик бошларида Эрон платосида пайдо бўлишган. Улар ҳақида Оссурия ёзма манбаларида илк бор мил. авв. IX асрда айтилади. Мил. авв. 843 йили ёзилган Оссурия шоҳи Салманасар III нинг йилномасида Персау вилояти ҳақида маълумот берилган.

Кир II мил. авв. 559 йили Аншанада форс қабилаларининг вассал шоҳи бўлиб тахтга ўтирди ва ўз пойтахти Пасаргарддан туриб давлатни бошқарди. Бу пайтда тўртта буюк давлатлар — Мидия, Лидия, Бобил ва Миср бутун Яқин Шарқни ўзаро бўлишиб олишган, аммо улардан фақат Мидияни империя деб аташ мумкин эди. Бундан ҳам муҳими, Мидия форсий тилда сўзлашувчи шимолдан келган жангари қабилалар томонидан ташкил қилинган биринчи империя эди. Бу пайтда империя тахтида Киаксарнинг ўғли Астиаг (Астъяг) ўтирарди. Унинг исми эроний тилда Арштивайга бўлиб, «найза отувчи» маъносини билдиради. Аммо Астиаг бу номга мутлақо муносиб эмасди. У ўзининг узоқ ҳукмронлиги даври (мил. авв. 585—550) да фақат ожизлигини намоён қилди, холос. Астиагнинг қизи гўзал Маңдана Кирнинг ўғли Камбиз I (Камбуджийя) га турмушга чиққан бўлиб, Кир II уларнинг фарзанди эди⁵.

¹ Қаранг: Шамбаров В.Е. Великие империи Древней Руси/Валерий Шамбаров. — М.: Алгоритм, 2012. — С. 112—142.

² Насимхон Раҳмоннинг фикрича, бу даврдаги турк қавмлари «искит» номи билан юритилган ва улар форсий эмас — туркий бўлган. Искит — скиф дегани. Қаранг: Н. Раҳмон Турк хоқонлиги. — Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994. 7-бет. Гордон Чайлд ҳам скифларнинг форсий халқлардан эканлигига шубҳа билдириб, мўғул халқларидан бўлса керак, деб ҳисоблайди. Қаранг: Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — С. 52—55.

³ Қаранг: Дандамаев М.А. Цивилизации Древнего Ирана. www.persia.ru/main/?page=515. — С. 54—55.

⁴ Қаранг: Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — С. 49—57.

⁵ Қаранг: Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. — С. 26—27.

Кир II мил. авв. 553 йили ўзи қарам бўлган Мидия шоҳи Астиаг (бобосига)га қарши уруш бошлайди. Уруш уч йил давом этиб, мил. авв. 550 йили Кир II нинг тўлиқ қалабаси билан яқунланади. Кир номига бўлса-да, Мидия подшолигини сақлаб қолди ва уларининг «буюк шоҳ, шоҳлар шоҳи, мамлакат шоҳи» деган мақомини қабул қилди¹. Қадимги адабиётларда ҳам Ахоманийлар салтанатидаги кўплаб одатлар мидияликлардан олинганлиги айтилади. Страбоннинг маълумот беришича: «Мидияликлар, айтишларича, арманлар, ундан ҳам аввал уларнинг ҳукмдори ва Осиёга эгалик қилишда вориси бўлган форслар урф-одатларининг асосчиларидир. Масалан, форсларнинг ўқ-ёйдан отиш ва отда чопишга ишқибозлиги, шоҳларга хизмат қилиши, шоҳона либослар ва фуқаролар томонидан шоҳларнинг илоҳий гаражага хурмат қилиниши форсларга мидияликлардан ўтган»².

Мидияни забт этган даврдан бошлаб шу пайтгача номаълум чекка вилоят бўлган Форс жаҳон тарихининг кенг саҳнасига чиқиб, кейинги икки юз йил давомида унда сиёсий етакчилик ролини ўйнайди. Мил. авв. 549 – 548 йиллари форслар илгари Мидия подшолигига қарашли бўлган Парфияни, Гирканиа ва Арманистонни бўйсундирди. Мил. авв. 547 йил май ойида унча узоқ давом этмаган қамалдан сўнг Лидиянинг пойтахти Сард шаҳри таслим бўлди ва Лидия давлат сифатида барҳам топди. Шундан сўнг Кичик Осиёдаги грек давлатлари ҳам Кирнинг ҳокимиятини тан олдилар.

Мил. авв. 545 – 539 йиллари Буюк Кир шарқий эрон қабилаларини – (ҳозирги Эроннинг шарқий вилоятлари, Ҳиндистон, Афғонистон ва Ўрта Осиёнинг айрим ҳудудларини) Дрангиана (Ореядан жанубда, Хамун кўли ҳавзаси ва Гильменд дарёсининг қуйи оқимидаги қадимги Эрон ерлари, Заранг деб ҳам аталган), Марғиёна, Хоразм, Сугдиёна, Бақтрия, Орея (ҳозирги Афғонистоннинг Ҳирот музофоти), Гедросия вилоятларини, сак қабилаларини, Саттагидия (Ҳиндикуш тоғ тизмалари этагида, ҳозирги Афғонистон ҳудудида, айрим манбаларда Татта-

¹ Баъзи маълумотларда айтилишича, ўз зодагонлари таъсири остида иш кўрган Астиагнинг ўзи Кирни Мидия тахтининг вориси деб эълон қилган ва мил. авв. 550 йили Кир Мидия тахтини ҳам эгаллаган. Шу даврдан бошлаб Эронда иккита марказ – Мидия пойтахти Экбатан ва Пасаргард вужудга келади. Қаранг: http://ifni.ru/topics/data/persia/articles/persia_article_03.htm. Ёки батафсил қаранг: Фрай Р. Наследие Ирана. <http://padabum.com/d.php?id=31668>. – С. 117 – 118.

² Қаранг: Фрай Р. Наследие Ирана. <http://padabum.com/d.php?id=31668>. – С. 132.

гуш деб аталган), Арахосия (ҳозирги Қандаҳор) ва Гандхарани бўйсундирди. 539 йилнинг кузида форслар Бобилни забт этдилар. Шундан сўнг Миср чегарасигача бўлган ғарбий давлат (Сурия, Фаластин ва Финикия)лар кўнгилли равишда Кирга бўйсундилар.

Мидияликлар устидан қозонилган биринчи ғалабадан кейиноқ Кир ишонч ҳосил қилдики, унинг олдида бутун дунёни бирлаштириш, оламшумул империяни, умумий «бир бутунлик»ни яратиш, айна пайтда ҳар бир халққа ўзлигини сақлаб қолиш имконини бериш вазифаси турибди. Кичкина Аншан давлатининг шоҳи бўлган Кир Ўрта Ер денгизидан Форс қўлтиғигача, Сирдарё қирғоқларидан Нилгача бўлган кенг ҳудудларда шундай мамлакатни яратмоқчи эдики, унда ҳар бир халқ фаровонликка, худолар марҳаматига, атрофдагилар ҳурматига ва энг асосийси — тинчликка эга бўлади¹.

Шу тариқа Кир, Ахоманийлар² сулоласининг асосчиси, Қадимги Шарқ тарихидаги энг буюк фотиҳга айланди ва Қадимги Шарқ империяларининг энг буюгини яратди. Бундай ҳайратомуз муваффақиятнинг сабаби бир томондан, янги босқинчилар бўлган ёш халқнинг этник қувватида, пассионарлигида бўлса, бошқа томондан, шу даврда қадимги империялар бошидан кечираётган инқирозда эди. Хетлар империяси ва Оссурия таслим бўлди, Миср империяси фақат Мисрнинг ўз ҳудуди билан чекланди, Бобил ички низолар оқибатида ҳолсизланиб қолди. Албатта, таркибига бунчалар кўп турли-туман халқларни ва маданиятларни бирлаштирган империя ўз сиёсий қоидаси — эски ва янгини келиштиришга, зиддиятлар ва можароларни тинчатишга, бирлашишга бўлган тенденцияни кучайтиришга қодир бўлган сиёсий тизимсиз яшай олмасди. Аслида, Кирнинг энг катта муваффақияти, унинг буюклиги — шу тизимни ярата олганида³. У ҳамма жойда маҳаллий анъаналарни ҳурмат қилар, ҳатто, уларга мослаша оларди. Бундан ташқари, тарихга нисбатан ўз қарашига эга бўлган Кир ҳамма жойда ўзини маҳаллий ҳукмрон сулоланинг қонуний вориси деб эълон қилади ва: «Мен

¹ Жерар Израэль. Кир Великий. <http://www.twirpx.com/file/1087431/>. — С. 13.

² Баъзи олимлар ахоманийлар туркий қавмлардан, Кир Олтойдан келган шоҳлар сулоласининг биринчи вакили бўлиб, «Парса» номи жуда катта давлатга асос солган, деб ҳисоблайди. Қаранг: Аджи М. Азиатская Европа/Мурад Аджи. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. — С. 526.

³ Қаранг: Жерар Израэль. Кир Великий. <http://www.twirpx.com/file/1087431/>. — С. 51.

Кир, олам шоҳи, буюк шоҳ, қуғрапли шоҳ, Бобил шоҳи, Шумер ва Аккад шоҳи, бутун дунё шоҳи... ҳокимиятини Бел ва Набу севадиган, унинг ҳукмронлигига чин юракдан хурсанд бўладиган, қадим замонлардан буён шоҳ оиласи»¹, деган таъриф билан бунинг исботини келтиради. Кир мавжуд бошқарув механизмларини сақлаб қолиб, қандай бўлса шундайлигича, ҳеч қандай ўзгаришларсиз улардан фойдаланди; у ўзгалар худоларини ҳурмат қилди ва ўзиники қилиб ўзлаштириб олди.

Кир ўзининг Бобилга кириб келишини, Шумер ва Аккадни эгаллашини қуйидагича тарифлайди: «Мен марҳамат қилиб Бобилга кирганимда, хурсандчилик ва мамнуният билан шоҳ саройига жойлашдим. Буюк худо Мардук олийҳиммат Бобил халқини менга бўйсундирди ва мен ҳар кун унга эҳтиром кўрсатдим. Менинг кўп сонли кўшим Бобилга тинч кириб келди. Шумер ва Аккадда мен маҳаллий аҳоли билан ёмон муносабатда бўлишларига йўл қўймадим. Шармандали жабр-зулм асорати улардан олиб ташланди. Мен уларнинг уйларини тиклатдим; харобаларни мен тозалатдим.

Буюк худо Мардук менинг тақводорлигимдан хурсанд бўлди ва менга, Кирга, унга сиёнаётган шоҳга ва менинг ўғлим Камбизга, менинг барча аскарларимга, биз барчамиз унинг олийҳимматлигига чин дилдан ва хурсандчилик билан тасанно айтаётган пайтимизда оқ фотиҳа берди. Юқори денгиздан Қуйи денгизгача, дунёнинг ҳамма бурчакларидаги саройларда яшовчи барча шоҳлар, чодирларда яшовчи (араблар) аморийлар мамлакатларининг ҳамма шоҳлари менга ўзларининг оғир (кўп) соғаларини олиб келдилар ва Бобилда менинг оёқларимни ўпдилар»².

Албатта, буларнинг бир қисми ташвиқот, мослашувчанлик эди; аммо ахлоқий принципларни ўрнатиш, бағрикенгликни принцип даражасига кўтариш, сиёсий заруратлардан холи мавжуд бўлишга интилиш — буларнинг ҳаммаси Кирнинг сўзсиз юксак ахлоқий сифати ва либерализмидан далолат беради³.

¹ Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. — С. 37.

² Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. — С. 38.

³ Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 274. Айрим олимларнинг фикрича, Кирни анъанавий равишда «яхши подшо» деган ривоят кейинчалик бўрттирилган, шунингдек, Иерусалимдаги Яҳва ибодатхонасини тиклаганлигини ҳам яхудий коҳинлари ўйлаб топган. Қаранг: Филип Гюиз. Древняя Персия. <http://www.razym.ru/81917-filip-gyuziz-drevnyaya-persiya.html>. — С. 19-20.

Ахоманийлар империяси Оссурия ва Мидиянинг тўғридан-тўғри вориси, айна пайтда, Яқин Шарқ давлатчилиги тарихида янги босқич эди. Шундай катта империяни яратган Кир энди унинг чегараларини мустақкамлашга эътибор қаратди. Шу мақсадда империянинг шимоли-шарқий қисмига тинимсиз ҳужумлар уюштираётган Ўрта Осиёдаги сак ва массагет қабилаларига қарши юриш бошлади. Аммо мил. авв. 530 йилнинг августида Амударёнинг шарқий соҳилида бўлган жангларда форслар мағлубиятга учради, Кир эса ҳалок бўлди.

Кирдан кейин тахтга келган унинг ўғли Камбиз II (мил. авв. 528–522 й.) империя ерларини ғарбга қараб янада кенгайтirdи: у Мисрни забт этди, Нубия ва Эфиопияга кириб борди. Бу воқеалар жуда катта тарихий аҳамиятга эга: барча мустақил давлатлар барҳам топгандан сўнг Қадимги Шарқ умумий бирликка эришди; Эрон ўз моҳиятига кўра оламшумул давлатга, йирик ижтимоий ислохотлар амалга ошириладиган кенг майдонга айланди.

Камбиз Мисрда ўзини лигитимлаштириб, Месутр номи билан фиръавн мақомини олди. У отасининг маърифатли сиёсатини давом эттирганми ёки йўқлиги ҳақида маълумотлар жуда кам¹, аммо сўнгги тадқиқотларга қараганда, Камбиз мисрликларга, уларнинг маданиятига нисбатан тушуниб бўлмас бир нафрат билан қарайди ва жазо сиёсатини юритиб, Миср цивилизациясини бутунлай вайрон қилишга уринади. Мисрнинг кўплаб ибодатхоналари шу даврда вайрон қилинган. Айна пайтда шунини таъкидлаш лозимки, Мисрдаги Иегова ибодатхонаси мутлақо зарар кўрмаган².

Мисрдан ортга қайтаётган Камбиз Эронда кўзғолон бошланганлиги ҳақида хабар топади. У кўзғолонни укаси Бардия (Геродот Смердис деб атаган) ташкил қилган деб ўйлаб, уни қатл қилдиради. Аммо кўзғолон бу билан сусаймайди. Гаумат исми коҳин ўзини шохнинг қатл этилган (тасодиф туфайли тирик қолган) укаси деб эълон қилиб, ҳокимиятни эгаллаб олади. Камбиз ақддан озиб қолади ва уйига қайтаётиб йўлда тасодифан ўлдирилади³.

¹ Камбиз Мисрда фақат маҳаллий зодагонларга нисбатан отасининг сиёсати давом эттириб, уларнинг хайрихоҳлигига эришмоқчи бўлади. Қаранг: Филип Гюиз. Древняя Персия. <http://www.razym.ru/81917-filip-gyuz-drevnyaya-persiya.html>. — С. 20.

² Қаранг: А.А.Опарин. Всемирная история и пророчества Библии. <http://nauka.bible.com.ua/vs-istor/> — С.62.

³ Бошқа бир манбада айтилишича, мамлакатнинг ярмидан кўпи кўзғолончилар қўлига ўтганини билган (қадимги туркий одатта кўра қурбонлик қилинишидан қўрққан (Ш.Э.) Камбиз ўзини ўзи ўлдиради. Қаранг: Опарин А.А. Всемирная история и пророчества Библии. <http://nauka.bible.com.ua/vs-istor/> — С. 76.

Ахоманийларнинг бошқа бир вакили, Кирнинг бош маслаҳатчиларидан бири бўлган Гиастаспнинг ўғли Доро I (Дорони ҳиндистонлик ҳам дейишади) Гауматни ўлдириб, сулола ҳукмронлигини тиклайди. Бу воқеаларга бағишланган узундан-узоқ ёзувда топталган ва қайта тикланган адолат тўғрисидаги ўша эски мавзу такрорланади: шоҳ очиқдан-очиқ ўзининг тахтга келишини лигитимлаштиришга ҳаракат қилади. Аммо бу ёзувда яна битта жиҳат бўлиб, у диний муаммони олдинга қўяди: Доро Зардушт эълон қилган худо — Аҳурамазданинг ҳомийлиги тўғрисида қайта-қайта гапиради. Жумладан, ёзувда айтилади:

«Мен Доро, буюк шоҳ, шоҳлар шоҳи, Форс шоҳи, мамлакатлар шоҳи, Виштаспнинг (Гистасп) ўғли, Аршамнинг набираси, Ахоманий...

Шоҳ Доро дейди: Аҳурамазданинг иродасига кўра мен шоҳ бўлдим, Аҳурамазда менга подшолик берди.

Шоҳ Доро дейди: бизнинг сулоламиздан олиб қўйилган подшоликни мен қайтардим, уни аввалги ҳолида тикладим. Гауматакоҳин вайрон қилган ибодатхонани мен тикладим. Мен халққа Гаумата-коҳин ундан тортиб олган (унинг) мулкни: чорвасини, уй хизматкорларини, ерларини қайтариб бердим. Мен мамлакатни аввалги ҳолида тикладим, Форсни ҳам, Мидияни ҳам, бошқа мамлакатларни ҳам. Нимаики олиб қўйилган бўлса, мен ҳаммасини қайтардим. Мен бу ишларни Аҳурамазданинг иродасига кўра амалга оширдим»¹.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, олимлар Форсда зардуштийлик дини Доро томонидан ўрнатилган деб тахмин қилишади; Авестада Заратустра ўзининг ҳомийларидан бири сифатида Гистаспнинг номини тилга олган. Албатта, бу бироз баҳсли, чунки Доро Аҳурамаздадан бошқа худоларни ҳам тан олган, Авестадаги Гистасп эса шунчаки тасодиф бўлиши ҳам мумкин. Бундан ташқари, агар Доронинг дини зороастризм бўлса, унда ахоманийларга хос бўлган диний бағрикенглик билан зардуштийлик монотеизмини бир-бири билан қандай келиштириш мумкин эди?

Доро тахтга келгандан сўнг империянинг турли ҳудудларида кўплаб қўзғолонлар бўлиб ўтди. У барча қўзғолонларни қатғиққўллик билан бостирди, Камбиз даврида империя таркибига кирган барча ерларни эгаллади, ҳатто, бу чегаралардан ҳам ўтиб, шарқда Ҳиндистонга ва ғарбда Европага кириб борди. Грецияда, Марафон ёнидаги мағлубиятдан кейин у Европани

¹ Қаранг: Фрай Р. Наследие Ирана. <http://padabum.com/d.php?id=31668>. — С. 126.

ташлаб чиқишга мажбур бўлди. Шунга қарамасдан, бу юришлар ўз чегараларини тўхтовсиз кенгайтириб бораётган ёш давлатнинг жанговар характери ва улкан режаларидан далолат беради.

Мил. авв. VI асрнинг охирига келиб Ахоманийлар давлатининг чегаралари шарқда Ҳинд дарёсидан ғарбда Эгей денгизигача, шимолда Арманистондан жанубда Нилгача бўлган жуда катта худудга ёйилди, ўнлаб давлатлар ва халқларни бирлаштирди. Шу тариқа инсоният тарихида биринчи марта оламшумул давлат вужудга келди. Ахоманийлар даврида шакланган ижтимоий-иқтисодий ташкилотлар ва маданий анъаналар жаҳон тарихида катта роль ўйнади ва юзлаб йиллар давомида сақланиб, македониялик Александр, салавкийлар, парфияликлар ва сосонийлар даврида ҳам улардан фойдаланилди.

Ахоманийлар давридаги ижтимоий-иқтисодий ташкилотларни шакллантиришда Доро I нинг машҳур маъмурий ислохотлари муҳим роль ўйнади. Ислохотлар натижасида мамлакат йигирмата сатрапликка бўлиниб, уни сатраплар бошқарадиган бўлди. Сатрап лавозими Кир ва Камбиз даврида ҳам мавжуд бўлса-да, энди уларнинг функциясига ўзгартиш киритилди. Илгари сатрап ҳарбий ва фуқаролик ҳокимиятини ўз қўлида бирлаштирган бўлса, Доро уларни ажратди ва сатрапнинг функцияси энди фақат фуқаролик бошқарувини амалга ошириш билан чекланди. Мамлакат фақат шохга бўйсунадиган бешта ҳарбий округга ажратилди. Ҳозирги замон тили билан айтганда, «ҳокимият вертикали» яратилиб, шохнинг шахсий ҳокимияти мустақамланди. Буларнинг барчаси ўз тизими ва анъаналарига эга вилоятлардан ташкил топган империянинг бирлигини сақлаб туришда, сепаратизм кайфиятларини бартараф қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Доро ҳарбий ислохот ўтказиб, кучли флот ва армия яратди. Бутун мамлакат бўйлаб почта бекатларига эга бўлган йўллар тизими қурилди, бу мамлакатнинг ягона организм сифатида фаолият юритишида муҳим роль ўйнади. Почта назоратчилари айни пайтда шохнинг «айфоқчилари» ҳам эди. Тарихда биринчи марта бутун улкан мамлакат учун ягона олтин танга — *дорий* зарб қилинди. Сатраплар ўз худудларида қумуш ва мис тангалар зарб қилишлари мумкин эди. Арабий тили давлат тили сифатида жорий қилиниб, бу кўп миллатли мамлакат аҳолиси ўртасида алоқани енгиллаштирди. Ягона пул тизими, йўллар, Эроннинг турли минтақаларида ишлаб чиқарилган ҳар хил товарлар мамлакатнинг муҳим иқтисодий юксалишини таъминлади¹.

¹ Қаранг: Фортунатов В.В. История мировых цивилизаций. http://www.alleng.ru/d/hist_vm/hist120.htm. — С. 31.

Дородан сўнг тахтга Ксеркс ўтирди. Юнон манбалари унинг ҳарбий юришлари ва Саламин ёнидаги денгиз жангида мағлуб бўлганлиги ҳақида маълумот бериб, Ксерксни золим ҳукмдор сифатида тасвирлайди. Бироқ, шохнинг ўзи қолдирган ва Персеполдан топилган ёзув ҳамда бошқа Шарқ манбалари уни ўзгача таърифлайди. Ксеркс айна кучга тўлган пайтида — ўттиз беш ёшлар атрофида тахтга ўтиради. У тахт вориси пайтида ўн икки йил Мисрга ноиб бўлиб, бошқариш соҳасида анча катта тажриба орттирган эди. Кейинчалик юнон тарихчилари жуда бўрттириб ёзган Саламин жангидаги мағлубият аслида Ксеркснинг обрўсига салбий таъсир кўрсатмаган. Унинг мағлубиятига нисбатан галабалари жуда улкан эди. Ксеркснинг яратувчилик фаолияти ҳам унинг шуҳратини оширишга хизмат қилди. Асрлар давомида кўпчиликни ҳайратта солиб келаётган Персеполнинг қурилишини ҳам Доро бошлаган бўлса-да, ўғли Ксеркс қайта режалаштирди ва мухташам пойтахт ҳолига келтирди.

Ксерксни қотил ўлдирди. Унинг ўрнига келган Артаксеркс (мил. авв. 464 — 424 й.) ўз ҳукмронлиги даврида доимий фитналар ва суиқасдлар орасида омонат барқарорликни сақлашга интилиб келди. Аммо шунга қарамасдан, бу барқарорлик, барибир, барбод бўлди. Кейин бутун аср ички можаролар билан ўтди; бу даврда империянинг пойдевори емирилди, унинг қудратидан эса фақат ташқи кўриниш қолди, холос. Зўравонлик, мансаб-парастлик иллатлари империянинг интиҳосини яқинлаштирди. Бошқарув концепциясининг ўзи салбий томонга ўзгарди: турли халқларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилган ҳолда уларни бирлаштирган либерализм, золимона бошқарув ва жабрзулм билан алмашди; империя халқлари бир-биридан ажралди ва ўзгаларга нисбатан душманлик ҳисси пайдо бўла бошлади. Шу тариқа, инқироз бошланганда унинг муваффақияти учун замин алақачон тайёрланган эди. Македониялик Александр шиддат билан Яқин Шарққа кириб келди, бирин-кетин жангларда волиб чиқиб, минтақани эгаллай бошлади. Мил. авв. 330 йили жараён якунланди. Яқин Шарқнинг қадимги цивилизациялари тарихи ўз интиҳосига етиб келган эди.

Аслида Шарқ ва Ғарб рақобатида волиб бўлиш учун Шарққа Эрон тимсолида катта имконият берилган эди. Тарихдан аёнки, Греция Форс империясига ҳеч қачон жиддий сиёсий хавф сола олмаган, чунки Греция ягона сиёсий бирлик сифатидаги мавжуд бўлган эмас, фақат грек давлатлари бўлган холос. Форслар жуда тезлик билан бу грек давлатларининг энг катта, бой ва маъри-

фатли қисмини босиб одди ва улар асосан империя таркибида бўлди¹. Македониялик Александрнинг Эронга қарши юриши ҳам жуда қалтис таваккалчиликдан бошқа нарса эмасди. Замондошлари юнонлар армияси биринчи жангдаёқ мағлуб бўлади, йигирма ёшли шоҳ эса нобуд бўлади, дея башорат қилишган эди. Зеро ўз даврининг энг қудратли давлати бўлган Эрон фақат Александрнинг кичик армиясидан эмас, балки бутун Грециянинг умумий аҳолисидан ҳам кўп қўшинга эга эди. Аммо тарих тақозоси шу бўлдики, македониялик Александр ўзининг нисбатан кичик қўшини билан бутун Шарқни забт этди. Шу тариқа цивилизациялар ўртасидаги дастлабки йирик тўқнашувда Фарб ғолиб чиқди. Шарқ узоқ муддатта бўлмаса-да, дунёдаги ўз мавқеини йўқотди².

Аммо айрим тарихчиларнинг ёзишича империянинг мағлубияти — бу цивилизациянинг мағлубияти эмас, шунингдек, империя тарихининг якуни — бу цивилизация якуни дегани ҳам эмас. Юқорида асаридан иқтибос келтирилган А.Олмстед бу ҳақда шундай ёзади: *«Персеполининг ёқиб юборилиши бутун дунё учун шунинг рамзи бўлдики, буюк ҳарбий юриш ўз мўлжалланган ниҳоясига етиб келди. Афсуски рамз ҳам, юришнинг ўзи ҳам ҳаётдан ортда қолган эди. Александр ўзининг дастлаб истило қилинган ерларини форс сатрапликлари намунасида ташкиллаштирди. Мисрда у худонинг ўғли, демак ўзи ҳам Шоҳ-худо эканлигини билди. Александр борган сари кўпроқ Шарқ эътиқодлари таъсирига тушиб қолди ва тез орада форсча дабдабаликни қабул қилди. У аслида форс ҳамда юнон халқлари ва маданиятларини бирлаштиришни орзу қилган эди. Шарқ ўзининг шафқатсиз истилочиси устидан ғалаба қозонди»³.*

Бироқ бу муаммонинг тарихий эмас, кўпроқ фалсафий томони. Чунки Эроннинг мағлубияти бу жузъий хато ёки тасодиф туфайли юз берган одатдаги ҳарбий мағлубият ёки айрим олимлар таъкидлаганидек, илоҳий башоратнинг вожиб бўлиши ҳам эмасди⁴. У, эҳтимол, таъсири минг йиллардан кейин ҳам сезилаётган тарихий мағлубият эди.

Александрнинг сафдошлари Персеполни ютиб юбораётган ёнғинга боқиб, интиқом мукамал бўлди дея, энди ортга, Фарб-

¹ Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. — С. 7.

² Шу асар, 7-бет.

³ Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. — С. 316.

⁴ Қаранг: Опарин А.А. Всемирная история и пророчества Библии. <http://nauka.bible.com.ua/vs-istor/> — С. 62–65.

га қайтилишига ишониб турганларида, фотиҳ Шарққа томон юришга қарор қилди. Ўз сафдошлари томонидан ўлдирилган Доро III нинг¹ жасадини оддий аравада кўргандан кейин ҳам Александр қайсарлик билан армиясини Шарққа томон ундашда давом этди. Навбат Бақтрия сатраплигига, Амударё қирғоқлари ва Суғд мамлакатига бой шаҳарларга келган эди. Кейин Александр тоғ доволари орқали Ҳиндистонга бостириб кирди.

Узоқ ва номаълум ерларга бундай мардонавор, айна пайтда, таваккалчилик юриши қилишга Александрни нима мажбур қилганлиги ҳақида тарихчилар ҳозиргача баҳслашадилар. Шухратпарастликми? Дунёга ҳукмронлик қилиш истагими? Беҳисоб бойликларга бўлган ташналикми? Ёки бутун дунёни эллилаштиришга интилишми? Ахир Суғд мамлакатини, мағрур ва жасур массагетларни забт этиш осон эмасди-ку, Буюк Кир ҳам айнан массагетларга қарши жангда ҳалок бўлганди. Амударё қирғоқларида македониялик Александр томонидан қурдирилган шаҳарлар ҳақида BBC томонидан суратга олиниб, 2014 йил бошида «VIASAT HISTORY» телеканали орқали рус тилида намоёиш қилинган «Буюк Александрнинг ғойиб бўлган дунёси» («Затерянный мир Александра Великого». Alexander's Lost World) номли кўп серияли ҳужжатли фильмда фотиҳнинг уйига ёзган хатидан келтирилган парча диққатга сазовор. Унда Буюк Александр бизнинг қадим аجدодларимиз бўлган массагетларнинг жасоратига қойил қолиб, «мен ўз ватанимда ягона Александрман, бу ерда эса менга қарши курашаётган ҳар бир йигит Александр деб аталишга муносибдир», деб ёзган экан. Бу нафақат аجدодларимизнинг буюк жасоратидан, балки уларга рақиб бўлган ва бу жасоратни тан олиб ёзган Александрнинг ҳам катта мардлигидан далолат беради.

Персеполгача Александр қадимги ёки ривожланаётган цивилизацияларнинг яқин доирасида ҳаракат қилди. Бу пайт у, шухратпараст ва музаффар македониялик фотиҳ эди. У бунёдкор эмасди. Аммо Персеполдан шарққа, Осиёнинг номаълум ерларига келиб қолиб, у ўзида шундай сифатни ҳис қилдики, бунинг аҳамияти Александрдан кейин ҳам узоқ вақт яшайди. Эҳтимол, энди у ўзини мутлақо янгича анланган цивилиза-

¹ Доро ўзи мансуб бўлган Олтой туркийларининг ағъаналарига биноан ўлдирилган. Бу ағъанга кўра, агар шох халққа фаровонлик бера олмаса, омма олдида ўлдирилган, тўғрироғи, қурбонлик қилинган. Бу – ағъана. Туркийларда ҳукмдор хато қилишга ҳақли бўлмаган. Қаранг: Аджи М. Азиатская Европа/Мурад Аджи. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – С. 527.

циянинг ғайратли ёши сифатида ҳис қилади; одатдаги «ўзимизники ва бегона»га бўлинган эмас, тенг дунёқарашга асосланган цивилизациянинг кашфиётчиси сифатида ҳис қилади¹. Агар Персеполагча Александрни, биринчи навбатда, ўч олиш ҳисси ва фотиҳлик бошлаб келган бўлса, массагетлар ерида, Суғднинг бой шаҳарларида европаликлар томонидан ҳали анланмаган ўзига хос цивилизация уни ром этди.

Аммо забт этилган халқлар учун Александр уларни форслар зулмидан озод қилувчи халоскор эмасди. У ўзини фақат қасоскор ёки халоскор деб эмас, энг аввало, Ахоманийларнинг сўнгги вориси сифатида ҳис қилади ва форс анъаналарига риоя қилишга уринади. Бу ҳол Александрни ўз кўшини ва сатрапларидан узоқлаштирди², унинг ҳалокатини бошлаб берди.

Диний тизим ва адабий жанр

Эронликларнинг дини оддий, орийлардан мерос қолган бўлиб, ҳали-ҳамон девлар ва асл худоларга сиғинишдан иборат бўлиб қолаётган эди. Уларнинг пантеонидаги бош худо осмон худоси — Диаус бўлиб, у юнонлардаги Зевсга қариндош эди; кўпчилик ҳолларда у «худо» — Аҳура ёки «донишманд» — мазда эди. Кейинчалик олий қудратнинг бу мужассамликлари «донишманд худо» — Аҳурамаздага бирлашадилар. «Ва шоҳ Ариарамн (Орийарамна) айтади: «Мен бошқараётган, яхши отлари ва одамлари бўлган, Форс деб аталувчи бу мамлакатни буюк худо Аҳурамазда инъом этди. Аҳурамазданинг марҳамати билан мен бу мамлакат подшоҳиман. Аҳурамазда мени кўласин!». Шоҳ тахта ўтираётганда шундай дейиши лозим эди³.

Мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярмида Шимолий Эрон ва Ўрта Осиёда, хусусан, Хоразмда зардуштийлик — асосчиси Заратуштра (юнонлар Зороастр дейишган ва зороастризм шундан келиб чиққан) бўлган диний таълимот пайдо бўлди. Олимларнинг тахмин қилишларича Заратуштра Ўрта Осиёни Ахоманийлар забт этишидан анча олдин бу ерда яшаган. Маълумки, Ахоманийлар ҳукмронлиги Форс империяси таркибига кирувчи барча халқлар маданиятига чуқур таъсир кўрсатган, уларнинг диний бағрикенглиги мавжуд динларнинг

¹ Қаранг: Мортимер Уилер. Пламя над Персеполем. <http://book.tr200.net/v.php?id=1582814>. — С. 4.

² Қаранг: Филип Гюиз. Древняя Персия. <http://www.razym.ru/81917-filip-gyuz-drevnyaya-persiya.html>. — С. 25.

³ Қаранг: Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. — С. 22.

янада ривож топишига, янги диний-фалсафий қарашлар билан тўлдирилишига имкон яратди.

Зардуштийлик Мидия, Форс ва Эрон дунёсининг бошқа мамлакатларида тарқала бошлади. Қадимги орий коҳинларининг зардуштийликни қабул қилиши натижасида Заратуштра барча эронликлар учун ягона бўлган янги синкретик диннинг асосчисига айланди¹. Тахмин қилишларича, Мидиянинг охириги шоҳи Астиаг даврида (мил. авв. VI асрнинг I-ярми) зардуштийлик бу ерда расмий давлат дини сифатида қарор топган. Геродотнинг ёзишича, зардуштий коҳинлари Астиагнинг саройида асосий роль ўйнаганлар.

Мил. авв. VI—V асрларда Форснинг халқ оммаси табиат кучларини акс эттирган ўзларининг қадимги худолари. — Митра (куёш ва ёруғлик худоси), Анахита (сув ва ҳосиддорлик худоси) ва бошқаларга, бир сўз билан айтганда, ёруғлик, куёш, ой, шамол каби табиатнинг стихияли кучларига сифинганлар. Кир II ва Камбиз ҳали эроний қабилаларнинг қадимги диний тасаввурлари таъсири остида бўлганлар ва уларнинг диний пантеонида асосий ўрин Ахурамаздага эмас, Митрага тегишли бўлган. Форсда зардуштийлик мил. авв. VI—V аср чегараларида, Доро I ҳукмронлиги даврида тарқала бошлаган².

Заратуштра таълимотининг олдинги эътиқодлардан фарқи ва моҳияти немис эроншуноси Г. Хумбах томонидан қуйидагича таърифланади: *«Заратуштра ахурларга эътиқод қилишни ўзининг ўтмишдошларидан олди. У эҳтимол бу эътиқодларнинг кўринишини ўзгартирган, балки Ахурамазданинг номини яратган ва ахурларни Ахурамазда сифатларининг мужассамлиги дея ҳисоблашни таклиф қилган. Аммо, бундай теологик муаммолар билан бутун бошли халқни диний ҳаракатга жалб қилиш амримаҳол эди. Арталар учун яратилган ва пайғамбарнинг рақиблари томонидан ҳам мақталган имтиёзли ҳолат ҳам, Заратуштранинг ўзи киви Виштаспнинг афсонавий аждоди Фриянага боғлаган сугирга сифиниш ҳам аслида янгилик эмасди. Балки, ҳатто, дуализмнинг асосий белгилари ҳам Зардуштнинг ўтмишдошлари томонидан ишлаб чиқилган. Аввалгилардан фарқли, сугирга сифинувчи ҳамма коҳинлар ва брахманларни маҳв этган, Заратуштрани энг буюк диний ислохотчилардан*

¹ Қаранг: Фрай Р. Наследие Ирана. <http://padabum.com/d.php?id=31668>. — С. 110.

² Қаранг: Гордон Чайлд. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — С. 50.

бирига айлантирган ғоянинг моҳияти нимада эди? У дунё ўз мавжудлигининг сўнги босқичига бевосита яқинлашганлиги, энди эзгулик ва ёвузлик бир-биридан ажралганлиги тўғрисидаги тасаввурда мужассамлашган эди — бу тасаввурни инсониятга Заратуштра берди. Бу яна ҳар бир киши ёвузликни йўқ қилишда ва эзгулик салтанатини ўрнатишда қатнашиши мумкинлиги, унда чўпонлик ҳаётига берилган барчанинг тенглиги ва шу тариқа ер юзига сутли дарёлари бўлган жаннатни тиклаш мумкинлиги ҳақидаги ғояда мужассамлашган эди»¹.

Зардуштийликнинг ўрнатилиши Эрон цивилизацияси тарихида муҳим воқеа бўлганлиги ҳақида италиялик олим А. Пальяро шундай деб ёзади: «Эрон цивилизациясининг шаклланишида ва унинг минг йилдан зиёд даврда алоҳида сиёсий бирликка айланишида энг муҳим роль ўйнаган омил, сўзсиз, дин бўлди. Зеро, агар тоғлик эроний қабилалар зардуштийликни қабул қилиб, тарихий миллат сифатида шакланган, Юнон-Рим дунёси чегараларида ўз давлатини ташкил қилган ва уни сақлаб турган бўлсалар, Марказий Осиёнинг уларга қариндош бўлган ва бу диндан ташқарида қолган бошқа қабилалари қадимда умумий ном билан скифлар деб аталган кўчманчи ва варвар халқлар дунёсида йўқ бўлиб кетдилар. Бундан ташқари, таъкидлаш лозимки, эрон цивилизациясининг, айниқса, маданий даражада ўзини намоён қилиши кўплаб соҳаларда диний қадриятларнинг қарор топиши билан мувозий равишда борди ва у билан чамбарчас боғлиқ эди»².

Авестани тадқиқ қилган олимлардан П.Каранья, Р.П.Масани, М.Де Ваан асарларида таъкидланишича, Авеста³ пайгамбар Заратуштрага тўсатдан нозил бўлган эмас. У — Ўрта Осиё ва Эрон халқлари цивилизацияси ва маданиятларининг узоқ давом этган ривожланиши жараёнида анланган ва умумлаштирилган тарихий эволюция маҳсули⁴. Шу сабабли зороастризмнинг аҳамияти

¹ Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. <http://padabum.com/d.php?id=34693>. — С. 19.

² Москати Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 278.

³ Зардуштийликда Авеста ҳеч қачон христианликдаги Инжил ёки исломдаги Қуръон каби роль ўйнамаган. Қаранг: Филип Гюиз, Древняя Персия. <http://www.razym.ru/81917-fili-p-gyuz-drevnyaya-persiya.html>. — С. 145.

⁴ Қаранг: Махмудова Г.Т. Историко-философский анализ учения Зороастризма (на материалах «Авесты»). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. http://ziyonet.uz/uzc/library/?searchby=library&offset=0&search_query=%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE — С. 8.

эронийлар дунёси билан чекланмайди, у бутун Қадимги Шарққа тарқалади. Бу диннинг ривожланиши, маълум маънода Фаластинда, яхудий қабилаларида юз берган воқеалар билан мувозий равишда боради, зеро иккаласида ҳам ягона ахлоққа асосланган монотеистик дин қарор топади. Аммо икки дин ўртасидаги фарқ жуда чуқур: Исроилда эътиқод ва сиёсат бир бутун, ажралмас бўлиб қўшилиб кетди, Эронда алоҳида ва бир-биридан мустақил равишда мавжуд бўлиб қолаверди; Исроилда монотеизм эмоционал асосга қурилган, Эронда интеллектуал ёндашув устун ва уни ҳинд-европа қабилаларининг ахлоқи ва ўзига хос хусусиятларидан ажратиш қийин; ва ниҳоят, Исроилда монотеизм борган сари мутлақлашиб борди, Эронда эса вақт ўтиши билан унинг позицияси юмшайди. Аммо барча омилларга, айниқса, яшаш шароитларининг бир-бирига мутлақо ўхшамаслигидан келиб чиқадиган фарққа қарамасдан, бу икки динни муҳим бир жиҳат боғлаб туради: иккала ҳолатда ҳам эътиқод мустақил равишда мавжуд бўлади ва жамоалар, айтиш мумкинки, сиёсий ҳолатга боғлиқ бўлмаган диний бирликларни ташкил қиладилар¹.

Кўплаб тадқиқотларга қарамасдан, Зардушт сиймоси ҳалигача сирлилигича қолмоқда. Гатларда² ҳам у ҳақда жуда кам маълумот бор. Зардуштнинг айтишича, уни таъқиб қилаётган душманлар мавжуд бўлган. Бу ҳақда у Аҳурамаздага юзланиб дейди:

*Қай ерларга қочайин, қаердан паноҳ топайин?
 Ҳам қабила, ҳам юртлардан айирмоқдалар мени.
 Фараз билан қарайди менга, ҳатто, уруғ оқсоқолари
 Ва жинларга сиғинувчи мамлакат Ҳукмдорлари.
 О, Аҳурамазда, қандай эришаман Сенинг марҳаматингта?!
 Биламан мен о, Мазда, нега ишим юришмаслигин:
 Кам менинг молларим ва қўллайдиган одамларим.
 Ёлвораман қошингда, марҳамат қил, Аҳура!
 Дўст дўстни қўлагандай, ҳиммат қил менга!
 Ашу орқали ўргат менга Эзгу Фикрни!*

¹ Айнан жамоаларнинг сиёсий ҳолатга, сиёсатга дахлсизлиги яхудий халқи тарихининг жуда оғир кечганлигига қарамасдан, яҳудо динининг катта ўзгаришларсиз яшаб келаётганлиги, бутун дунёга тарқалиб кетган яхудий халқининг ўзлигини сақлаб қолганлигининг асосий сабабларидан бири бўлса керак.

² Авестани тушуниш бўйича иккита қарама-қарши назария мавжуд: бирига кўра, у диний жамоанинг теологик матни бўлса, бошқа назарияга мувофиқ, худоларга бағишланган кўшиқлар тўплами. Қаранг: Филип Гюиз. Древняя Персия. <http://www.razym.ru/81917-fillip-gyuziz-drevnyaya-persiya.html>. – С. 145.

Гатларда айтилишича, Заратуштра эътиқод қилган янги дин унинг ватанида қабул қилинмайди ва у қувғинга учраб, бир мамлакатнинг кависи (хукмдори) Виштасп саройида паноҳ топади. Виштасп Заратуштрага фақат бошпана бермасдан, унинг динини ҳам қабул қилади. Баъзи олим (масалан, Холл ва Жексон)лар бу хукмдор Доронинг отаси Гистасп бўлган деб тахмин қилишади. Одатда, Зардуштнинг ватани Суғдиёна, Бақтрия ёки Аррагозия бўлган ва унинг ислоҳотлари Доро I нинг тахтга келишидан олдин амалга оширилган, деб ҳисобланади¹.

Гатларда Заратуштра қайси мамлакатдан келганлиги ва Виштаспнинг мамлакати қандай аталгани ҳақида айтилмайди, зеро гатлар тингловчиларига бу яхши маълум бўлган. Аммо Яштларнинг бир қисмини тадқиқ этган баъзи олим (масалан, М.А. Дандамаев)лар Виштаспнинг мамлакати ҳозирги Эроннинг Сеистон вилоятида бўлиши мумкин, деб тахмин қиладилар.

Кўришиб турибдики, олимлар орасида зороастризмнинг ватани ва Заратуштра яшаган йиллар тўғрисида ягона фикр мавжуд эмас. Ўзбекистонлик олимлардан А. Асқаров, Э. Ргвеладзе, М. Исоқов А. Сағдуллаев ва бошқа бир қатор чет элик олим (М. Бойс, Х. Нюберг, Г. Виденгрэн, М. М. Дьяконов, Ж. Дюшен-Гийемен, В. И. Абаев)лар зардуштийликнинг ватани Ўрта Осиё, хусусан, Хоразм бўлиши мумкин деб ҳисоблайдилар. Айрим олимлар, масалан, Г.Т. Махмудова зардуштийликнинг ватани Хоразм эканлиги ўзбек олимлари томонидан исботланганлигини таъкидлайди².

Заратуштранинг яшаган даврига келсак, олимлар орасида кенг тарқалган бир фаразга кўра, у Буюк Александрдан 258 йил олдин яшаган. Бу сана дастлабки Сосонийлар давридаги коҳинларга ва Абу Райҳон Берунийга ҳам яхши маълум бўлган. Шундан келиб чиқиб, Заратуштра яшаган даврни аниқлашда кўйидаги воқеалар асос қилиб олиниши мумкин: Буюк Александр хукмронлигининг бошланиши (мил. авв. 336 йил), Буюк Александр томонидан Эроннинг заб этилиши (мил. авв. 333 йил), охириги Ахоманийлар шоҳи Доро III нинг ўлими (мил. авв. 330 йил). Заратуштра яшаган йилларни ҳисоблашда Салавкийлар даврининг бошланиши (мил. авв. 312 йил) асос қилиб олинган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Юқоридаги саналардан

¹ Қаранг: Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — С. 50.

² Қаранг: Махмудова Г. Т. Историко-философский анализ учения зороастризма (на материалах «Авесты»). Автореферат на соискание ученой степени доктора философских наук. http://ziyonet.uz/uzc/library/?searchby=library&offset=0&search_query=%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE — С. 14.

келиб чиқиб, инглиз олими В.Хеннинг Заратуштра яшаган йилларнинг қуйидаги вариантларини таклиф қилади: мил. авв. 630 — 553, 618 — 551, 618 — 541 йиллар. Демак, Заратуштра мил. авв. VII асрнинг иккинчи ярми — VI асрнинг ўрталарида яшаган бўлиши мумкин. Ўзбекистонлик Авеста тадқиқотчиларидан М.Исоқов ва Б. Абдолниёзов Заратуштра мил. авв. 618 — 541 йиллари яшаган деб ҳисоблайдилар.¹ Ривоятларга кўра «ҳақиқий» дин Заратуштрага 30 ёшида нозил бўлган, 42 ёшида кави Виштаспни бу динга жалб қилган, 77 ёшида вафот этган.

И.Гертель, Ф.Кенинг, Э.Герцфельд сингари бир қатор олимлар Заратуштра мил. авв. 522 — 488 йиллари яшаган Доро I нинг замондоши бўлган деган фикрни ҳам айтишган². Бошқа бир қатор олимлар эса, Заратуштра дастлабки Ахоманийлар даврида яшаган деб ҳисоблашади.

Заратуштранинг Буюк Александрдан 258 йил олдин яшаганлиги тўғрисидаги фараз ҳам бирон-бир тарихий асосга эга бўлмаса керак, зеро Сосонийлар давридаёқ мамлакатнинг қадимги тарихи тўғрисида аниқ хронологик тасаввурлар мавжуд бўлмасдан, улар ўрнини эпик анъаналар эгаллаган.

«Заратуштра» сўзининг маъносини америкалик олим Р.Фрай «туяларни етақлаб бораётган киши» деб, рус эроншуноси В.И.Абаев эса, «қари туяларга эга бўлган киши» деб изоҳлайдилар.

Зардуштийлик дини ва Авестанинг ватани тўғрисида турли, баъзан мутлақо қарама-қарши тахминлар мавжудлигига қарамасдан, қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олган ҳолдагина бу муаммонинг тўғри ечимига келиш мумкин: Авеста асрлар давомида яратилган ва бир кишининг ижод маҳсули эмас; унда турли даврларда яратилган диний, мифологик асарлар, халқ оғзаки ижоди намуналари, кўшиқлар тўпланган. Фақат шундай методологик ёндашув Авестада ўз аксини топган кўплаб ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий эстетик муаммоларнинг ечимини топиш имконини беради³.

¹ Б.Абдолниёзов, М.Исоқов. Авеста ва қадимги чорвачилик. http://ziyonet.uz/uzc/library/?searchby=library&offset=0&search_query=%D0%90%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%20%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B8 10-бет.

² Қаранг: Дорошенко Е.А. Зороастризм в Иране. (Историко-этнографический очерк). Глава I. Краткий очерк истории зороастризма. <http://www.razym.ru/naukaobraz/istoriya/55064-doroshenko-e-a-zoroastriy-cy-y-irane.html>. — С. 57.

³ Қаранг: Махмудова Г.Т. Историко-философский анализ учения зороастризма (на материалах «Авесты»). Автореферат на соискание ученой степени доктора философских наук. http://ziyonet.uz/uzc/library/?searchby=library&offset=0&search_query=%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE — С. 19 — 20.

Заратуштра таълимотининг мазмун-моҳиятини англаш қийин эмас. Аммо унинг манбалари ёки ундаги янги унсурларни аниқлашга келганда, олимлар орасида ягона фикр мавжуд эмас. Гап шундаки, Заратуштра давридаги Турон ва Эрон динлари ҳақида ва бу динларга нисбатан Заратуштранинг муносабати ҳақида маълумотлар деярли сақланиб қолмаган.

Заратуштранинг фаолиятига келсак, унинг фикр-хаёли яқка худоликни қарор топтиришга қаратилган. Худонинг исми – Ахурамазда – унинг характерини тўлиқ очиб беради, зеро «ахура» сўзи – «хоқон» – илгари ҳам илоҳларни аташда қўлланилган, «мазда» қўшимчаси – «донишман» ёки ҳатто, «мутафаккир» – унинг табиатида интеллектуал фаолият бирламчи эканлигидан далолат беради. Бу Қадимги Шарқ учун мутлақо янги унсур, чунки фикр ва унинг зоҳирий тасвирини Олам миқёсига олиб чиқишга илгари ҳеч қачон эришилмаган эди. Бу умуман онгни ҳаракатлантирувчи куч ва Оламнинг қонуни деган олишга яқинлашиш эди. Шу сабабли зардуштийликда абстракт тушунчалар муҳим роль ўйнайди. Ахурамазданинг ўзи бир қатор орий худоларнинг ўрнини босади, уларнинг функциялари эса Ахурамазда моҳиятининг абстракт ифодаси тарзида намоён бўлади: Воху Мана – Эзгу Фикр, Аша Вахишта – Аъло Ҳақиқат, Хшатра Варья – Танланган Ҳокимият, Спента Армати – Диёнат, Амэртат – Боқийлик, Харватат – Яхлитлик. Бу абстракт моҳиятлар олтига Амеша Спента – «табаррук боқийлик»ни ташкил қилади. Бу яқка худо Ахурамазда вазифаларининг олти эманацияси – яратувчилик жараёни эзгу ниятларга, яхши фикрларга асосланиши лозим, фақат шундагина яхши ҳаётга умид қилса бўлади, деган умумий ғоя билан узвий боғлиқ.

Бу ғоя билан христианлик ва ислом таълимотлари ҳамда бошқа халқларнинг мифологиялари ўртасида катта ўхшашликлар мавжуд. Зардушт ҳақидаги мифлар қадимги юнонларга ва улар орқали Европанинг бошқа халқларига кириб борди. Бу мифлар ўзга халқларда кўплаб янги жиҳат ва тафсилотларга ҳам эга бўлди. Ўрта асрларда европаликлар Зардуштни астролог ва қоҳин деб ҳисоблашган. XIX асрда ижод қилган германиялик машҳур файласуф Фридрих Ницше фалсафасининг моҳиятини руҳнинг озодлиги ва «комил инсон» ҳақидаги таълимот ташкил қилади. Унинг энг машҳур асари «Заратуштра шундай деган эди» деб номланади. Жисмонан нимжон ва касалманд, деярли кўр ва шол бўлган Ницше қадимги донишманднинг сеҳрли қиёфасига мафтун бўлиб, ўзини у билан

таққослайди ва Зардуштни инсон имкониятларининг чегарасидан ҳам ошган онг буюклигининг рамзи сифатида улуғлайди. Шу тариқа қадимги донишманд образи иккинчи бор жаҳон фалсафасига кириб келди¹.

Тадқиқодчиларнинг фикрича, зардуштийлик дини жуда чуқур тарихий-маънавий илдиизга эга ва унинг кўплаб жиҳатлари жуда қадимги эътиқодлар, кишиларнинг қадимги ҳаёт тарзи билан боғлиқ. Зардуштийлик инсоният тарихидаги энг қадимги тизимлаштирилган дин бўлиб, унда олам ҳақидаги ибтидоий диний-фалсафий тасаввурлар қайта ишланган ҳамда Заратуштра амалга оширган ислоҳот ва динни тизимлаштириш туфайли улар аниқ ахлоқий йўналиш касб этган. У диний онгнинг турли шакллари оламнинг яратувчиси – ягона худо Ахурамазда тимсолида умумлаштиради. Ана шу фаолият туфайли Заратуштра бизнинг кўз ўнгимизда инсониятнинг диний-фалсафий юксалишига, оламни билиш жараёнининг кенгайиши ва чуқурлашувига таъсир кўрсатган буюк ислоҳотчи, файласуф ва донишманд сифатида намоён бўлади².

Заратуштранинг ислоҳотчилик фаолияти туфайли вужудга келган худо концепциясида ахлоқий йўналиш ва интеллектуал унсурнинг устиворлигини Ахурамаздага берилган таъриф ҳам тасдиқлайди:

*Шунда Хумрузд сўз очди:
«Менинг номим –
Рахштйа, менинг номим –
О Соғиқ, Заратуштра,
Бир унвоним – Подабон,
Яна бир номим Қудрат,
Яна бири Ҳақиқат,
Бешинчиси – Эзгулик,
Бу чин номим Маздаган,
Олтинчи номим Хирад,
Еттинчиси – Хирадманг,
Номим Билик – бу саккиз,*

*Тўққизинчи – Билимдон.
Ўнинчи ном – Валилик,
Ўн биринчи – Авлиё,
Ўн иккинчи – Ахура,
Ўн учинчи – Энг кучли,
Ўн тўртинчи – Беғазаб,
Ўн бешинчи – Жўмардлик,
Ўн олтинчи – Ҳисобдор,
Ўн еттинчи – Қарағу,
Ўн саккизинчи – Табиб Ҳозиқ,
Ўн тўққизинчи – Холиқ номим,
Йигирманчи – мен Мазда³.*

¹ Қаранг: Зороастризм. <http://www.kabeza.ru/content/view/273/>.

² Қаранг: Махмудова Г.Т. Историко-философский анализ учения Зороастризма. (на материалах «Авесты»). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. http://zironet.uz/uzc/library/?searchby=library&offset=0&search_query=%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE – С. 19.

³ Авеста: Яшг китоби./М. Исоқов таржимаси. –Т.: «Шарқ», 2001. 10–11-бетлар.

Ўз моҳиятига кўра ақл-идрок тимсоли бўлган Заратуштра юқорида айтилганидек, чуқур ахлоқий заруратни ҳам акс эттиради: унинг олам устидан ҳукмронлиги жамиятнинг асл устунлари ахлоқ ва адолат эканлигидан далолат беради.

Шунга қарамасдан, жамиятда ахлоқнинг олий принцип сифатида жорий қилиниши оламдаги ёвузлик муаммосини бартараф этолмайди; аксинча, бу муаммо кескин кучаяди. Натижада Заратуштра таълимотида ёвуз руҳ концепцияси пайдо бўлиб, тезда муҳим аҳамият касб этади, зеро ёвуз руҳнинг эзгу кучлар билан кураши оламдаги ҳаётнинг моҳиятини ташкил қилади. Шу тариқа пайдо бўлган дуализм элементлари зороастризмнинг кейинги даврида ривожлантирилади. Заратуштранинг фикрича, ёвуз руҳ олий руҳга халақит бермайди, зотан, у олий принципга бўйсунувчи ёвуз ва эзгу кучларнинг кураши тарзида тасвирланади. Ёвуз ва эзгу кучлар ўртасидаги кураш олам бошлангандан бери давом этади; инсон эзгулик йўлини танлаганида ёвузлик жазоланади, эзгулик эса оламда абадий ҳукмронлик қилади.

Бу анча мураккаб концепция бўлиб, ундаги зардуштийлик учун характерли бўлган интеллектуал концентрациялашув жараёни эътиборни жалб қилади. Бу зороастризмдаги менталлик¹ билан Қадимги Шарқнинг бошқа минтақаларидаги шундай қараш ўртасидаги чуқур фарқни акс эттиради. Ёвузлик муаммосининг ҳал қилиниши эронийларда мавжуд бўлган мажусийлик эътиқодига Заратуштранинг қарашини билан боғлиқ. У мажусий худоларни рад этади, тўғрироғи, уларни эзгу руҳлар билан мувозий равишда мавжуд бўлган иблисларга айлантиради ва бу билан бўлғуси дуализмнинг пойдеворини яратади. Айни пайтда у эрон культларига, қонли маросимларига ва маст қилувчи наотани² истеъмол қилишга қарши чиқади. Олдинги даврлардан фақат битта одат сақланиб қолади — оловга сиғиниш.

Олов култи орийларнинг қадимги тушунчаларидан бири Арта — Ҳақиқатнинг мужассамлиги ҳисобланади. Олов (Атар)

¹ Менталлик (лотинча *mens, mentis* — «ақл, идрок, заковат») — тафаккур шакли, шахс ёки гуруҳга хос бўлган умумий руҳий кайфият.

² Наота («хаома», «сома») — орийларнинг маст қилувчи ичимлиги. И.А.Емедининг фикрича, аслида илдизи фин-угор тилига бориб тақалади ва уларда мухоморнинг (заҳарли замбуруғ тури) маст қилувчи дамламаси шундай аталган. Қаранг: Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — С.265. (Шу даврда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган сақларнинг бир қисмини форслар «сақ-хаумаварга» яъни — «хаомани севувчи сақлар» деб аташган).

турли кўринишларда намоён бўлади: осмон олови, дарахт танасига яширинган олов, яшин олови, инсон танасига илиқлик ва ҳаёт бахш этувчи олов, ва ниҳоят, оташкадалар (зардуштийлар ибодатхонасида)да ёқиладиган олий, муқаддас олов. Ҳар ойнинг тўққизинчи куни ва йилнинг тўққизинчи ойи (ҳозирги тақвим бўйича 16 ноябрдан 15 декабргача тўғри келади) тўлиқ оловга бағишланади (шу боис зардуштийларни оташпарастлар ҳам деб аташади).

Авеста илоҳаси
Ардви Сура
афсонавий куш
Семурғ билан
самога кўта-
рилмоқда. Кумуш
идишдаги тасвир.

Дастлаб зардуштийларда худоларни одамсифат қилиб тасвирлаш одатлари бўлмаган. Аммо дастлабки Ахоманийлар, аниқроғи, Дор I даврида Ахурамаздани бир қадар ўзгартирилган Оссурия худоси Ашшурга монанд қилиб тасвирлай бошлашади. Биҳистун қоясида Ахурамазда қанотларини ёйган, бошида қуёш теграси туширилган, гулчамбарли тиара¹ кийган ҳолда тасвирланган; қўлида ҳақиқий ҳокимият белгиси – жевак ушлаб турибди. Вақт ўтиши билан кўплаб оташкадалар қурилиб, худоларнинг ҳайкаллари ҳам кенг тарқалади.

Ибодатхоналарда ёқиладиган оловлар ҳам ўз иерархиясига эга бўлган. Шоҳлар тахтга келганда ўз оловларини ёқишган ва бу олов доимий сақлаб турилган. Энг буюк олов Варахран (кейинчалик Баҳром) олови бўлган. Қадимий анъаналарга кўра Варахран олови тақводорлик рамзи бўлиб, ёвузлик устидан ғалаба қилишда одамларга куч ва ишонч бахш этган.

Умун зардуштийлик ўзининг тузилиши, ташкилий жиҳатлари, таълимотининг табиатига кўра фавқулодда содда дин. Бошқа Шарқ динларидаги кўплаб омиллар бу динда мавжуд эмас. Масалан, зардуштийликда мифология йўқ, фақат ибодат маросимлари ва шакллارининг жуда суст излари бор; кўпинча бошқа Шарқ динлари амалиётида қўлланилган сеҳр-жоду ва фолбинлик ҳам бу динда мавжуд эмас, ва ниҳоят, дастлаб коҳинлар алоҳида диний қатлам сифатида ажратилмаган.

Заратуштранинг ўлимидан кейин бу ҳолат маълум даражада ўзгаради. Таълимотта жаҳолатпарастлик унсурлари кириб келадик, уларнинг изини Авестанинг сўнгги қисмларида кўриш мумкин. Мажусийлик қолдиқлари ва оддий халқ эътиқодлари

¹ Тиара – Қадимги Шарқда подшоаларнинг бош кийими.

яна пайдо бўлади, монотеизм ўз шаклини ўзгартиради ва охирикѳбатда ундан воз кечилади. Воқеаларнинг бундай ривожланишида асосий ролни хоҳинлар ўйнайди.

Заратуштранинг ўлиmidан сўнг унинг таълимотида куйидаги ўзгаришлар юз берди: биринчидан, монотеизм ўрнига дуализм келди¹; эзгу рух Аҳурамазда тимсолида мужассамлашди ва шу тариқа у ёвуз рух Ахриманнинг душманига айланди. Ахриманнинг оламдаги қудрати Аҳурамазданикидан кам эмасди. Иккинчидан, эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги азалий можаронинг иккала томони ҳам қадимги мажусийлик вакиллари ҳисобига кўпайиб борди ва улар том маънодаги мустақил худоларга айланди. Масалан, эзгулик томонда орийларнинг қадимий худоси Митра ва ҳосилдорлик маъбудаси Анахитани кўриш мумкин; ёвузлик томонда Қадимги Эрон пантеонидаги яна бир худо — Индра пайдо бўлади. Ривожланишнинг маълум бир босқичида бу дуализмга нисбатан қизиқ муносабат шаклланади; гап зурванизм ҳақида — унда иккала олий принцип, эзгулик ва ёвузлик битта унсурдан, вақтдан келтириб чиқарилади. Бу муаммонинг диний эмас, кўпроқ фалсафий ечими эди.

Аммо Ахриман бошчилигидаги ёвуз руҳлар қанчалик кучли бўлмасин, кундалик ҳаётда одамлар кўпроқ «мурдалар иблиси» дружа Насудан қўрқардилар. Ўликни қўшнилар ёки душманлар кўмиши ёки кремация² қилиши мумкин эди. Бироқ, жасаддан бундай осон қутулиш йўли хоҳинларга маъқул эмасди. Барча эҳтиёткорликларга қарамасдан «мурдалар иблиси» тирикларга кинна, юқумли касалликлар ва бошқа расволикларни жўнатиши муқаррар эди. Жасад нафас олмасдан ётган пайтдан бошлаб у ифлос ҳисобланади, чунки «мурдалар иблиси» тирикларга ёмонлик келтириш учун унга ўрнашади. Фақат ўрнатилган маросимларни қатъий бажариш орқали хавфсизликни сақлаб қолиш мумкин: жасад муқаддас ерни ва сувни

¹ Айрим олимларнинг фикрича, зардуштийлик якка худолик воясига асосланса-да, аслида кўп худолик элементларини сақлаган дуалистик дин бўлиб қолаверган. Бунга сабаб Зардушт таълимотининг мураккаблиги оқибатида унинг умумий номи Дэви, Дайва (осмон) бўлган турли худоларга сиғинган оташпарастлар томонидан қийинчилик билан қабул қилганлигидир. Қаранг: Ш.Ёвқочев ва бошқ. Марказий Осиё динлари тарихи. http://ziyonet.uz/uzc/library/?searchby=library&offset=0&search_query=%D0%B6%D0%B0%D2%B3%D0%BE%D0%BD%20%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BB%D0%B0%D1%B0%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B8.

² Кремация (лотинча crematio — ёқиш) — махсус печда мурдани куйдириш.

ифлос қилмаслиги керак; жасадни итлар ва қузғунлар еб кетиши учун оёқлари ва сочидан маҳкам боғлаб, баланд тепалиқда қолдириш лозим. Ва фақат шунда, суяклар хавфли ўлик танадан халос бўлганда, уни кремация қилиш учун махсус идишга — ўлган киши қуёшни кўриб туриши учун атайлаб тешиклар қўйилган *остагонга* йиғиш мумкин. Бу ёқимсиз сағана ҳиди сўнгги давр бутун форс адабиёти бўйлаб ўтади ва ёвуз руҳлар тўдаси билан бирга, ўқувчида оғир таассурот қолдиради¹.

Таълимотнинг янги босқичида эсхотология янада аниқроқ ва ифодали бўлиб боради. Марҳумларнинг руҳи Чинвад кўпригининг бир томонида, ҳакамлар олдида саф тортади, уларнинг гуноҳ ва савоб ишлари махсус тарозиларда ўлчанади. Савоб ишни кўп қилганлар дўзахгача етиб борадилар, гуноҳқорлар эса кўприк остидаги тубсиз жарликка улоқтириб юборилади. Аммо дўзах ҳам, фалак ҳам вақтинча; охирзамон келганда эриб турган металл денгизи оламини поклайди ва эзгу амал қилганлар абадий ҳаётга қайтадилар.

Қадимги маросимлар яна пайдо бўлади: маст қилувчи «*һаота*» муқаддас ичимлик деб тан олинади ва художўйларга ундан истеъмол қилиш таклиф қилинади; йилига бир марта, Митрага бағишланган байрам пайтида ахоманийлар сулоласидан бўлган хукмдор маст қилувчи «*һаота*»дан истеъмол қилиб, «эронча рақс»га — ибтидоий даврдан қолган ҳарбий рақсга тушиши шарт бўлган²; покланиш маросимларида муқаддас олов бош роль ўйнайди.

Маросимлар такомиллашуви билан мувозий равишда қоҳинлар қатлами ҳам кенгайиб боради: масалан, тўхтовсиз ёнадиган олов туну кун уни ўчирмасдан ёқиб турадиган, махсус тайёрланган қоҳинлар бўлишини талаб қиларди. Жамият боқиши лозим бўлган қоҳинлар қатлами кишилар ҳаётига тобора кучлироқ таъсир ўтказа бошлайди.

Шу тариқа зороастризм фаолият юритади, кучларини бирлаштиради, айна пайтда инқирозга юз тутиб боради: дин учун ғалати тақдир — у ўзи йўқ қилишга қатъий қарор қилган унсурлар ҳисобига яшаб қолади.

¹ Қаранг: Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. — С. 19. (Бироқ Филип Гюизнинг ёзишича эронликларда ўликни ёқиш амалда қўлланилмаган, чунки зардуштийлик дини томонидан тақиқланган.) Қаранг: Филип Гюиз. Древняя Персия. <http://www.razym.ru/81917-fili-p-gyuziz-drevnyaya-persiya.html>. — С. 139.

² Қаранг: Альберт Олмстед. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184. — С. 23.

Зардуштийлик дини ривожланишини Форс империясининг сиёсий тараққиёти билан боғлаб ўрганиш бироз мушкул. Юқорида айтилганидек, сиёсий ва диний жараёнларнинг алоҳида-алоҳида ривожланиши эрон жамиятининг муҳим хусусияти бўлиб қолади. Айтиш мумкинки, диний бағрикенглик мавжуд бўлгандагина сиёсий фаолият ижобий бўлади; Ахурамазда ягона худо бўлиб қарор топиши билан сиёсий фаолият салбий тус олади¹. Бу иккала жараён ўртасидаги муносабат принцип жиҳатидан иккиламчи. Зардуштийлик дини ўзлигича мавжуд. У тарихи сиёсий воқеаларга ҳеч қандай боғлиқ бўлмаган Қадимги Шарқдаги биринчи дин эди².

Зардуштийлик ва Авестанинг кишилиқ цивилизацияси тарихидаги аҳамияти шундан иборатки, бу дин фалсафасининг марказида тақводор инсон қиёфаси туради. Инсон ҳақида гамхўрлик, ижтимоий-сиёсий ва диний-ахлоқий рояларнинг кенг кўлами зардуштийлик фалсафасининг ҳаётбахш, оптимистик руҳидан ва гуманистик моҳиятидан далолат беради³.

Адабиёт | Эрон адабиёти инсониятнинг буюк адабиётларидан бири ҳисобланади. У ўзининг қадимги асосларига эга бўлган, юнонлар ва араблар босқинлари даврида деярли тўлиқ йўқотилиб юборилганига қарамасдан, асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб, узвийлик ва ворисийлик анъаналарини сақлаб келаётган жаҳондаги камдан-кам адабиётлардан бири. Эроний қабилалар жаҳон майдонига Қадимги Шарқнинг бошқа халқларига нисбатан кеч чиққанлиги сабабли улар адабиёти ҳам шумер, аккад, миср ва яҳудийлар адабиётига нисбатан анча ёш ҳисобланади. Бунинг устига, Персеполдаги кутубхона македониялик Александр босқини даврида вайрон қилинганлиги сабабли Ахоманийлар даври адабиётидан бизнинг давримизгача бир неча намуна етиб келган холос. Улардан кўпчилигини ахоманий шоҳлар — Доро ва унинг ўғли Ксеркснинг битиклари ташкил қилади. Зардуштийликка оид кўплаб

¹ Шунга ўхшаш ҳолатни замонавий жамиятларда ҳам кузатиш мумкин: ягона мафкуранинг ҳукмронлиги охир-оқибатда жамиятнинг инқирозига олиб келади.

² Қаранг: Москати Сабатино. Цивилизация Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 286 — 287.

³ Қаранг: Махмудова Г.Т. Историко-философский анализ учения зороастризма (на материалах «Авесты»). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. — http://ziyonef.uz/uzc/library/?searchby=library&offset=0&search_query=%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE — С. 40.

матнлар Эроннинг араблар томонидан забт этилиши даврида йўқ қилиб юборилган. Ҳиндистонга қочган форслар бир қисм китобларни, жумладан, Авестанинг қисмларини ва унга ёзилган қадимги шарҳларни (Зенд) олиб чиқишга эришганлар. Исломгача бўлган даврда ёзилган адабий танқид ёки адабиёт тарихига бағишланган бирорта ҳам асар сақланиб қолмаган.

Бир қатор тадқиқотчиларнинг фикрича, исломгача бўлган давр эрон адабиёти ичида махсус асарлар, масалан, нотиклик ёки мусиқа санъатига бағишланган асарлар ҳам бўлган. Аммо, бундай асарлар бизнинг давримизгача етиб келмаган.

Эрон адабиёти атамасининг мазмуни ҳам турли тарихий даврлар учун бир хил эмас. Бу қадимги адабиёт Эроннинг кенг даштларида ва унга туташ бўлган Ўрта Осиёда яшаган халқлар томонидан яратилган. Жуда бой адабий-бадий қадриятларни ўзига сингдириб олган бу адабиётни яратишда бир пайтлар Форс империяси таркибига кирган жуда катта ҳудуддаги форсийзабон халқларнинг барчаси иштирок этган. Бу халқлар ўртасида адабий алоқаларнинг мустаҳкам илдиз отишида юқорида айтилган форс либерализми катта роль ўйнади.

Қадимги Эрон адабиётида ахоманийлар давридан бошлаб (мил. авв. VI аср) сосонийлар даврининг охириги чорагигача (мил. авв. VI аср) — минг йил давомида оғзаки адабиёт анъаналари ҳукмрон бўлди. Қадимги эронликларнинг мифларида ёзма матнга нисбатан катта ишончсизлик билан қаралади, зеро улар тасавурида ёзув худолар инъоми бўлмасдан, иблис қўлидан тортиб олинган ҳунар ҳисобланган. Шу сабабли ёзув узоқ вақт мирзалар имтиёзи бўлиб, шоҳлар, йирик зодагонлар ва коҳинларга хизмат қилган. Ахоманийлар давридан қолган сопол тахталачаларга, асосан, хўжаликка тегишли матнлар битилган бўлиб, адабий асарлар жуда кам учрайди ва муаллифлари ҳам номаълум қолган. Бу ҳолат IV асргача давом этиб, фақат шу даврда ёзувга бўлган муносабат ўзгаради ва айнан шунда Авестанинг ёзма нусхаси яратилади¹.

Эроннинг адабий ёдгорликларини, асосан, унинг диний доктринаси белгилаб беради: бу Авеста, яҳудийларнинг муқаддас китоби Таврот ёки ҳиндларнинг Ригведаси сингари биридан мазмунан ва ёзилган вақти билан фарқ қилувчи турли қисмлардан ташкил топган муқаддас китоб. «Авеста» китобини ўз асос эътибори билан Заратуштра ва Ахурамазданинг са-

¹ Қаранг: Филип Гюиз. Древняя Персия. <http://www.razym.ru/81917-filip-gyuz-drevnyaya-persiya.html>. — С. 181.

вол-жавобларидан иборат дейиш мумкин. Бу китоб 21 та қисм (наск)дан иборат бўлган. Шундай замонлар оша тўрт қисми ҳозиргача етиб келган: «Видевдот», «Ясна», «Виспарат», «Яшт» насклари¹. Академик Е.Э. Бертельснинг фикрича, Авестанинг дастлабки ёзилган нусхасида 8 миллиондан ортиқ сўз жамланган эди. Сосонийлар ҳукмронлиги даврида (224–651) қайта тикланган Авестага эса 350 минг сўз кирган холос. Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида маълумот беришича, Авестанинг бешдан уч қисми сақланиб қолган². Китобнинг шу сақланиб қолган ва тадқиқ этилган қисми ҳам ундаги турли хил адабий жанрларни ажратиш кўрсатиш имконини беради. Булар: мадҳиялар, ибодатлар, ҳуқуқий кўрсатмалар ва маросимлар тавсифи. Бугунги кўринишида бу китоб фақат замон билан бирга ривожланганлигини эмас, услубда такомиллашганлигини ҳам намоён қилади: унинг энг қадимги қисми бўлган гатлар («гоҳлар» – қўшиқлар) ва ўн еттита мадҳиялар олимларнинг тахмин қилишларича бевосита Зардушт даврига мансуб бўлиб, улардаги ҳис-ҳаяжоннинг ошқора ва гўзал изҳори кейинги қисмларда бир оҳанглик, баъзан зерикарилиқ, эзмалиқ ва, ҳатто, тилдаги хатолар билан алмашади. Аммо, энг асосийси, бу муқаддас китобда мазмун эволюциясини кузатиш мумкин. Бу ерда гап ҳар доимгидек ғояларнинг макон ва замондаги табиий ривожланиши ҳақида эмас, реал ўзгаришлар ҳақида, примитив мажусийлик унсурларининг қайтиши ҳақида бормоқда. Улар зороастризм ривожланиши тарихида иккита қарама-қарши фазалар мавжудлигини кўрсатади.

Авеста билан бир қаторда, Ахоманийлар сулоласи шоҳларининг (мил. авв. 558 – 330) миҳхат ёзувларини ҳам қадимги форс адабий аъналарининг илк намоёни сифатида қараш мумкин.

Кейинги давр қадимги форс адабиётида форсий тил шеваларида адабий асарлар пайдо бўлиши билан характерланади. Бу даврдан бизгача етиб келган адабий ёдгорликлар ичида «Зарра ҳақида дoston», сулолавий йилномалар, «Оссурия дарахти ва эчки» дидактик поэмаси каби асарлар кейинги форс адабий аъналарини бошлаб беради. III – VII асрлардаги кўплаб асарларнинг фақат номи маълум, улар орасида «Шоҳлар китоби» сулола-

¹ Қаранг: Авеста: Яшт китоби. /М. Исоқов таржимаси. – Т.: «Шарқ», 2001. 4–бет.

² Қаранг: Б. Абдолниёзов, М. Исоқов. Авеста ва қадимги чорвачилиқ. http://ziyonet.uz/uzc/library/?searchby=library&offset=0&search_query=%D0%90%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%20%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B8. 8–бет.

вий солномаси ҳам бўлиб, кейинчалик бу китоб асосида Фирдавсийнинг буюк «Шоҳнома»си яратилган. Бу давр форс адабиёти жаҳон маданиятининг муҳим қисми бўлиб, кейинги давр Шарқ ва Ғарб адабиётлари шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

Санъат | Қадимги Форс империяси Қадимги Шарқ тарихида жуда катта роль ўйнади. Ахоманийлар ягона империяга жамлай олган халқлар бирлиги турли унсурлардан шу birlikнинг ифодаси бўлган ягона синкретик санъатни яратди. Ахоманийлар забт этилган халқларнинг маданий тажрибасидан кенг фойдаландилар. Жумладан, Месопотамиядан миҳхат, Урарту ва Мидиядан меъморлик усуллари ўзлаштириди. Ахоманийлар давридаги Эрон маданиятини яратишда, шунингдек, Ўрта Осиё халқлари — бактрияликлар, хоразмийлар, суғдлар, сақлар ва массагетлар ҳам катта роль ўйнадилар.

Ахоманийлар империяси уч минг милга чўзилган Осиё ҳудудларини бирлаштирди ва ягона ҳокимиятга бўйсундирди. Ҳеч қандай ривожланган бадиий мактабга эга бўлмаган ахоманийлар ўзларининг империячилик дунёқарашларини шакллантирдилар ва бошқа мамлакатлар ижодкорларининг истеъдодидан ҳам ётсирамасдан ўзига хос услубни яратдилар. 200 йил ичида яратилиб, жаҳон санъати тарихидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллаган архитектура ва ҳайкалтарошлик асарлари «Ахоманийлар санъати» деган шарафли ном билан тарихдан абадий жой олди¹.

Эронийлар — ёш халқ ва шу сабабли ҳар хил янгиликларга мойил бўлиб, империянинг турли томонларидан материаллар ва санъаткорларни йиғишни ўзлари учун шараф деб билдилар; айнан шу йўл билан улар birlikни ўрнатадилар. Доро Сузадаги сарой қурилишини шундай тарифлайди: «*Керр Лабнана деб аталувчи тоғдан келтирилди. Оссурия халқи уни Бобилгача олиб келди. Бобилдан киликияликлар ва ионийликлар уни Сузагача етказдилар. Уака дарахти Гандар ва Кермандан олиб келинди. Бу ерда фойдаланилган олтин Сард ва Бактриядан келтирилган. Бу ерда ишлатилган ялтироқ тошлар, лазурит ва сердолит Сувдиёнадан олиб келинган. Қўлланилган тўқ кўк ялтироқ тош Хоразмдан келтирилган. Бу ерда ишлатилган кумуш ва бронза Мисрдан олиб келинган. Деворларни безашда қўлланилган ҳашамлар Ионийдан келтирил-*

Суза. Сарой деворининг кўриниши.

¹ Қаранг: Мортимер Уилер. Пламя над Персеполем. <http://book.tr200.net/v.php?id=1582814>. — С. 2—3.

ган. Бу ерда ишлатилган фил суяклари Эфиопия, Ҳиндистон ва Арахозиядан олиб келинган. Бу ерда ишлатилган тош устунлар Удж деган жойнинг Абирадуш қишлоғидан келтирилган.

Тошни йўнган ишчилар ионийлар ва мидияликлар бўлган. Олтин билан ишлаган заргар усталар мидияликлар ва мисрликлар бўлган. Ёғоч усталар лидияликлар ва мисрликлар, деворларни безатганлар мидияликлар ва мисрликлар эди»¹.

Ахоманийлар сулоласининг тахтга келиши эстетик, сиёсий ва диний инқилобга олиб келди. Албатта, форслар ўз ўтмишдошларининг тажрибасини инobatта олдилар. Эришилган муваффақият ҳайратланарли бўлди. Ахоманийлар санъати Яқин Шарқда шумерлар замонидан бери номаълум бўлган мўътадиллик ва реализм билан характерланади, у оддинги асрларнинг барча ютуқларини ўзига сингдириб олган эди. Унинг энг ёрқин жиҳати инсон жисмини акс эттиришдаги жонли индивидуаллик бўлиб, бу хетлар, бобиликлар ва оссурияликлар санъатидаги қотиб қолган ва жонсиз тишларга асло ўхшамайди. Бу фақат орийларга хос бўлган жиҳат эди².

Универсалликка интилиш ҳам кучли таассурот уйғотади. Гўё Қадимги Шарқ ўз тарихининг муқаррар интиҳосини тўла англаган ҳолда маданиятлар синтезини амалга оширишга интилган кўринади. Кўплаб халқларни бирлаштирган синкретик маданият илгари ҳеч қачон ўзини бунчалар ошкор ва маънодор намоён қилмаган эди.

Ахоманийлар санъати худди Оссуриядаги сингари ердаги хоқонни шарафлашга хизмат қилган ва шу сабабли сарой санъати характерига эга бўлиб, бу, айниқса, меъморчиликда яққол кўзга ташланади.

Олтин суви юритилган плиталар қопланган ва серҳашам ҳайкаллар билан безатилган улкан ва муҳташам сарой архитектураси империянинг қудрати ва буюклиги рамзи эди. Олд Осиёнинг бошқа мамлакатлари билан солиштириганда Қадимги Эрон меъморчилигининг конструктив хусусияти тошдан кенг фойдаланганликда ва алоҳида турган устунларнинг қўлланилганлигида эди.

Қадимги форс меъморчилигининг энг яхши намуналари Ахоманийлар империяси гуллаб-яшнаган пайтда улар давлатининг пойтахти бўлган Персепол ва Сузада қурилган саройлардир.

¹ Москати Сабатино. Цивилизация Древнего Востока. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 287.

² Қаранг: Г.Чайлд. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — С. 259.

Ападана — форс меъморчилигининг энг мухташам намунаси, бутун сарой мажмуасининг асоси. Бу бино Персеполда 10000 кв.м. жойни эгаллаган ва алоҳида платформага қурилган. Тенг томонли баҳайбат зал (62,5x62,5 м.) уч томондан ёғоч устунли (икки қатордан, ҳар бир қатори 6 тадан устунли) пешайвон билан ўралган. Ясси қилиб ишланган томни 36 та баланд (18,5 м.) устунлар кўтариб турчбди, улар бир-биридан анча узоқ ўрнатилган бўлиб, бу залнинг ичкарисини кенг ва ёруғ қилиб кўрсатади. Марказий даҳлизга қўйилган шохнинг тахти ён-атрофдан кўзга яққол ташланиб туради. Форс ападанаси Мисрдаги шундай заллардан фарқ қилади. Мисрда тивиз жойлаштирилган устунлар «сирли нимқоронғулик» муҳитини яратмоғи лозим эди. Форс ападанасида эса кучли тантанаворлик руҳи уфуриб туради.

Форс меъморчилигининг аҳамиятли ёдгорликларидан яна бири мил. авв. V асрда Персеполда қурилган «юз устунли зал» ҳисобланади. Унинг ўлчамлари ва баландлиги ападананикидан бироз кичик. «Юз устунли зал»га киришдаги пешайвон буқаларнинг ҳайкалчалари ва ҳар бир қатори 8 тадан устунлар билан безатилган. Устунлар безакдан ташқари функционал мақсадга ҳам хизмат қилган: одатта кўра саройнинг марказий қисмини ташкил қилган жуда катта тўртбурчак шаклидаги залнинг томини юзта устун кўтариб турган. Бундай биноларни қуришда мисрча услуб ҳам иштирок этган бўлса-да, устунларнинг баландлиги, серҳашам ва уйғунлиги бинога меъморий ўзига хослик ва тантанаворлик бахш этиб туради.

Диний меъморчиликка келсак, уни, асосан, оловга сифиниш учун фойдаланилган куб шаклидаги кичик иншоотлар ташкил қилади. Айниқса, дафн иншоотларининг архитектураси диний биноларга нисбатан кўпроқ эътиборни жалб қилади. Пасаргаддаги (Кир даврида Эроннинг пойтахти) ва Нақши-Рустамдаги шундай иншоотлар Эроннинг қадимги ноёб ёдгорликлари-

Кир II нинг
Пасаргаддаги мақбараси.

дан ҳисобланади. Кирнинг мақбараси (мил. авв. 530 йил) ёғоч устунлар билан ўралган ҳовлининг ичкарисида жойлашган. Тўғри бурчакли катта тош бўлақларидан қурилган мақбара бирин-кетин кичрайиб борувчи олгита бўлақдан ташкил топган бўлиб, жуда ихчам, мухтасар ва айни пайтда ўта маҳобатли кўринади. Мил. авв. V аср учун Нақши-Рустамдаги тошга ўйиб

ишланган мақбара дафн иншоотлари учун характерли ҳисобланади. 20 метр баландликдаги тошга хоч¹ шаклида ўйиб ишланган мақбара кираверишда ўйма нақш билан безатилган. Безак композиция бўлиб, унда тахтда ўтирган шоҳ ва атрофда тахтни тутиб турган одамлар гавдаланган; одамлар Форс империясига бўйсунган мамлакатлар рамзи эди. Композициянинг юқори қисмида шоҳ Ахурамаздага ибодат қилаётган ҳолда, Ахурамазда эса оссурияча соқолли кўринишда ва Миср худолари каби қуёш теграсида қанотли қилиб тасвирланган. Хочнинг кесишган жойида устунлар бўлиб, ўртадаги эшик орқали мақбара ичкарисига кирилади. Форслардаги бундай мақбараларнинг келиб чиқиши борасида олимлар ўртасида битта умумий фикр мавжуд эмас. Албатта уларни Мисрдаги шундай мақбаралар билан боғлаш осонроқ бўларди, аммо бу мақбаралар Мисрдаги сингари бориш қийин бўлган узоқ жойларда эмас, шоҳ қароргоҳининг ёнгинасида жойлашган. Бу ерда ахоманийларгача бўлган маҳаллий анъаналар акс этган бўлиши ҳам мумкин.

Қадимги Эронда алоҳида ҳолда турган ҳайкаллар топилмаган. Шунга яқин бўлган бадиий образ – ортастатлар, дарвозаларни ушлаб турган одам бошли, қанотли, жуда баҳайбат буқалар Месопотамия таъсиридан далолат беради; аммо бу ерда тасвирлаш услуби ўзгача, афсонавий махлуқ ўзининг маҳобатига қарамасдан тажовузкор эмас, анча нафис ва ораста қилиб ишланган.

Одатда ўйма нақшдан Месопотамиядаги сингари саройларнинг ички ва ташқи деворларини безаишда кенг қўлланилган. Аввало, бу тош ўймакорлиги бўлиб, саройга элтувчи зинанинг икки томонида ва сарой ичкарисида ўлпон тўловчи қабилалар ва шоҳ соқчилари тасвири ўйиб ишланган. Анча пухта ишланган этник типлар ва уларнинг кийимлари бу даврни тадқиқ қилиш учун яхшигина манба ҳисобланади. Нақшнинг ўзи ҳам қизиқарли, зеро унинг мавзуси ва ишлаш техникасига жиддий янгиликлар киритилган. Масалан, мавзу борасидаги янгиликлардан, бу ерда Месопотамиядаги каби жанг лавҳалари акс эттирилмаган, улар ўрнини тинч намойишларнинг ажойиб тасвири эгаллаган.

Ўйма нақшларга оид яна бир мавзу бевосита шоҳга тегишли. Уни баҳайбат махлуқ билан жанг қилаётган ҳолда тасвирлашади; бу Месопотамия тасвирий санъатидаги йиртқич билан

¹ Хоч, айниқса, тенг томонли хоч дастлаб Олтойда, қадимги туркларда пайдо бўлиб, уни орийлар Эронга, Ҳиндистонга ва кейин Европага олиб келган ва бу ерда христиан динининг асосий рамзига айланган. Бу ҳақда қаранг: Аджи М. Азиатская Европа/Мурад Аджи. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – С. 214–215.

курашаётган одам мавзусига мос келади, аммо уни зардуштийликнинг оламда яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш концепциясига ҳам боғлаш мумкин.

Айрим нақшлар фиштга ўйиб ишланган. Санъатнинг бу тури фишт асосий қурилиш материали бўлган Сузага кўпроқ хос ҳисобланади. Фиштлар сирланган бўлиб, бобилча услубда турли рангларга бўялган ва нақшлар билан безатилган. Бу тасвирларнинг мавзуси – афсонавий ҳайвонлар ёки бир гуруҳ аскарлар худди тош нақшлардаги сингари ишланган.

Қадимги Эрон санъатида кўплаб кичик шакллар ҳам мавжуд. Усталарнинг юксак маҳоратига Суза шаҳридан топилган, сакрашга шайланиб турган шернинг бронзадан ишланган ҳайкали ва жуда реал, айти пайтда нозик қилиб ишланган қанотли тоғ эчкиси шаклидаги гулдон тутгичлари мисол бўлади. Бундан ташқари, кўплаб заргарлик буюмлари ҳам топилган бўлиб, уларда Қадимги Шарқнинг бошқа жойларидагига нисбатан анча кўп янгиликларни учратиш мумкин. Масалан, олтиндан ясалган буюмга рангли тошлардан қадама нақш тушириш кенг тарқалган.

Кичик усуллар ичида яна бир алоҳида эътиборга лойиғи тангаларга чеканка тушириш бўлиб, бу санъатнинг мутлақо янги тури эди; улар ичида кенг тарқалгани «дорийи» деб аталувчи танга пулларга камон ушлаб турган шоҳ тасвирининг туширилиши бўлган.

Шундай қилиб, Эрон цивилизацияси Қадимги Шарқ кенгликларида ўзидан олдинги барча маданий тажрибаларни тўплаб, уларга яқун ясайди. Эрон цивилизациясига ўзининг географик яқинлиги туфайли Месопотамия маданияти катта таъсир кўрсатган; аммо айтиш мумкинки, бу ерда Қадимги Шарқнинг ҳеч истисносиз барча маданиятлари таъсирини кўриш мумкин. Бироқ барча маданий таъсирлар ягона форсча услубга бирлаштирилган ва бу услуб унинг таркибий қисмларига айланган бошқа кўплаб турларнинг ҳаммасидан устун бўлиб чиқади ва авлоддан-авлодга ўтади.

Шак-шубҳасиз Қадимги Эрон цивилизацияси муҳим тарихий ва диний аҳамиятга эга. Тарихий нуқтаи назардан, турли халқларни битта империяга бирлаштира олган бағрикенглик либерализми кўплаб жиддий оқибатларга олиб келди ва инсоният цивилизациясининг ривожига кучли таъсир кўрсатди. Айнан эроний либерализм Фаластинда яҳудийлар диний жамоасининг тикланишига имкон яратди ва бу кейинчалик христианлик ва ислом цивилизацияларининг шаклланишига арзигулик таъсир кўрсатди. Диний нуқтаи назардан, Зардушт таълимоти Қадимги Шарқ интеллектуализмининг энг олий нуқтаси бўлди.

V БОБ

ҚАДИМГИ ҲИНД ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ

Инсоният тарихида ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг, шаҳар маданияти ва ёзувнинг, ҳуллаас, цивилизациянинг илк ватани Яқин Шарқ бўлиб, инсониятнинг маданий ютуқлари шу ердан бутун Кўҳна Дунёга, варбу шарққа тарқалган деган фикр ХХ аср бошларида ҳам ҳукмрон илмий қараш эди. Аммо кейинги тадқиқотлар бу қарашга тузатишлар киритиб бормоқда. Дастлабки шундай кашфиётлар ХХ асрнинг 20-йилларидаёқ амалга оширилган. Ҳинд археологлари Сахни ва Банержи Ҳинд дарёси бўйида Месопотамиядаги шумерлар ва Мисрдаги илк фиръавнлар давридаёқ мавжуд бўлган қадимги цивилизация қолдиқларини очдилар. Олимлар кўз олдида ривожланган ҳунармандчилик, ажойиб шаҳарлар ва ўзига хос маданиятга эга бўлган цивилизация намоён бўлди. Дастлаб археологлар ушбу цивилизациянинг энг йирик шаҳар марказлари – Хараппа ва Моҳенжо-Дарони очдилар. Бу цивилизация очилган биринчи шаҳар номидан келиб чиқиб, Хараппа цивилизацияси деб аталди.

Шу тариқа Ҳинд цивилизациясини қадимийлик бўйича ер юзида Месопотамия ва Миср цивилизациялари билан тенгдош бўлган учинчи цивилизация деб аташ мумкин. Аммо баъзи тадқиқотчилар бу цивилизациянинг энди ўрганилаётганлигини назарда тутиб, энг қадимги бўлиши ҳам мумкин, деган таҳминни айтмоқдалар¹. Ҳинд цивилизацияси ҳам бошқа қадимги цивилизациялар қатори дарёлар бўйида шаклланган ва суғорма деҳқончиликка асосланган. Ҳиндлар ўз дарёсини «Синдху» деб аташган, форсларда «Хинду» деган ном олган, юнонлар эса бу сўзни янада бузиб, «Инд» деб атаганлар (ҳиндлар ўз ватанини хинду тилида Бхорат деб атайдилар).

Бундан тўрт минг йилдан ошиқроқ вақт илгари Ҳинд дарёсининг бешта йирик ирмоқлари: Желам, Чинаб, Рави, Биас ва

¹ Қаранг: Елена Элк. Индия. <http://elena-elk.narod.ru/Ancient-civilizations/India.html>. – С. 3.

Сатлеж сувлари билан сувориладиган, жануби-ғарбга қараб Уммон кўрфази ва Гужоратгача чўзилган Панжоб («беш дарё» ёки «беш сув») пасттекисликларида ривожланган цивилизация вужудга келади. Ҳинд дарёси ўзининг қуйи оқимида Покистоннинг қачонлардир сувориладиган ва ҳосилдор бўлган, ҳозир эса саҳродан иборат Синд минтақасини кесиб ўтади. Ҳинд дарёси ҳавзасини Тар саҳроси ёки Рожастон ўзининг баланд тепалик-лари билан Ганг дарёси ҳавзасидан ажратиб туради. Ганг текислигининг ғарбий қисми, Ганг дарёси билан унинг йирик ирмоғи Жамна ўртасида жойлашган, Деҳлидан Патна (Даоб минтақасини ҳам қўшганда)гача бўлган ҳудуд Ҳиндистоннинг юраги ҳисобланади. Орияварта (орийлар ери) номи билан аталувчи бу ерда Ҳинд классик цивилизацияси пайдо бўлди. Ганг дарёси Бенгал қўлтиғи томон оқиб келиб, бу ерда денгизга тутшиб кетувчи кенг дельта ҳосил қилади. Шу ерда Ганг дарёси Тибет тоғларидан оқиб келувчи Брахмапутра дарёси билан қўшилиб кетади ва Ҳинд цивилизациясининг шарқ томон силжишида таянч ҳисобланган Ассам водийсини кесиб ўтади.

Буюк Ганг текислигидан жанубда Вандхя тоғлари билан ўралган тепаликлар ястаниб ётади. Уларни, албатта, Ҳимолай билан тенглаштириб бўлмайди, аммо бу тоғлар Ҳиндистон деб аталган шимол билан Декан деб аталувчи жануб ўртасида табиий тўсиқни вужудга келтиради.

Ана шу кенг водийга ёйилган Қадимги Ҳинд цивилизацияси Рим империяси вужудга келгунга қадар энг катта ҳудудда ўзига хос сиёсий экспериментни амалга оширди¹.

Бироқ сиёсий аҳамиятидан ташқари Қадимги Ҳинд цивилизацияси маданий бирлик сифатида ҳам ноёб ҳодиса ҳисобланиб, унинг вужудга келиши муаммоси ҳамон баҳсли бўлиб қолмоқда. Яъни, бу цивилизация қай даражада маҳаллий тараққиёт натижаси ва қай даражада ташқи таъсирнинг маҳсули эди? Қадимги Ҳинд цивилизациясининг қирғоқ бўйлаб тарқалиш мойиллигига қараб олимлар унга Месопотамиянинг таъсири кучли бўлганлиги ҳақида тахмин қилишади. Дарҳақиқат, Месопотамия цивилизацияси Қадимги Ҳинд цивилизацияси мавжудлигидан далолат берувчи дастлабки манбалардан бир неча аср олдин вужудга келган. Бундан ташқари, уларнинг шаҳар ҳаётида ҳам анчагина умумийлик бор: «ўрта синф» шаҳарликларнинг нисбатан тўқис яшаш даражаси,

¹ Қаранг: Мортимер Уилер, Древний Индостан. Раннеиндийская цивилизация. <http://bookz.ru/authors/mortimer-uiler/drevniy-323.html>. – С. 57.

юқори даражадаги фуқаролик онгининг шаклланганлиги (бу фақат Месопотамиядаги манбалар билан исботланган бўлиб, бунини тасдиқловчи ҳинд манбалари топилмаган) бу умумийликнинг энг муҳим жиҳатларидир. Олимларнинг тахмин қилишларича, Моҳенжо-Даро кишилари ўз қизиқишлари ва яшаш тарзига кўра Месопотамиянинг Ур шаҳри аҳолисидан кам фарқ қилган. Аммо шаҳарни режалаштириш, ичимлик суви таъминоти ва оқава сувини чиқаришнинг пухталиги Моҳенжо-Даро аҳолисининг юксак турмуш маданиятидан далолат беради. Бу икки цивилизацияларнинг ўхшаш томонлари умумий характерга эга бўлиб, майда фарқлар билан изоҳланмайди¹. Аммо сиёсий соҳага келсак, бу ерда умумий жиҳатларда ҳам ўхшашликлар кузатилмайди: Ҳинд цивилизацияси учун давлатнинг муштараклик принципи хос бўлса, Месопотамия бир қатор майда шаҳар-давлатлардан ташкил топган. Олимларнинг тахмин қилишларича, мил. авв. 2400 йили Аккада империя типигадаги режимнинг вужудга келиши, ўша даврдаги савдо алоқаларининг кенглигига қараганда, ўзининг гуллаб-яшнаган даврини бошдан кечираётган Ҳинд цивилизациясининг сиёсий анъаналари таъсири остида юз берган бўлиши мумкин².

Икки цивилизацияни солиштириб, шунини айтиш лозимки, улар ўртасида умумий ўхшашлик кўзга яққол ташланса-да, майда жиҳатлардаги фарқ ҳам анчагина ва Қадимги Ҳинд цивилизацияси бирданига ёки босқичма-босқич Шумер томонидан босиб олинishi натижасида вужудга келган деган тахминни ҳозир олимлар етарли асосга эга эмас, деб ҳисоблашади. Албатта, Ҳинд водийсида цивилизация шаклланишининг ички манба ва сабабларини ҳам излаш лозим. Бироқ бундан Месопотамия ушбу жараёнга ҳеч қандай таъсир ўтказмаган, деган хулоса келиб чиқмайди. Месопотамия шаҳар ҳаётини «кашф» этган эмас, аммо, айнан Месопотамия дунёга ўзининг йўлга қўйилган ҳисоб-китоби ва назорат тизими, зарур ахборотни сақлаш ва тизимлаштириш илми билан яқунланган ва расмийлаштирилган цивилизацияни – бошқача айтганда, цивилизация ғоясини берди. Бу ғоя Месопотамиядан қуруқлик орқали Мисрга

¹ Кўплаб археологлар Қадимги Ҳинд цивилизацияси Ҳинд ҳавзаси ва қўшни Шимолий Белужистондаги маҳаллий деҳқончилик маданияти асосида вужудга келган автохтон цивилизация деб ҳисоблашади. Қаранг: Древняя Индия – цивилизация древней Индии. <http://www.historie.ru/civilizacii/drevnyaya-indiya/228-drevnyaya-indiya-civilizaciya-drevney-indii.html>.

² Қаранг: Мортимер Уилер. Древний Индостан. Раннеиндийская цивилизация. http://bookz.ru/authors/mortimer-uiler/drevnij--_323.html. – С. 58.

кириб келди ва маҳаллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда қабул қилинди. Айтиш мумкинки, ўз ичига ёзувни олган яхлит цивилизация ғояси Месопотамиядан Ҳиндистон қирғоқларига етиб келиб, Ҳинд водийсига кенг тарқалди ва бу ерда ҳам маҳаллий анъаналарга мос равишда қабул қилинди¹.

Қадимги Ҳинд цивилизациясини ўрганишнинг мураккаб томонларидан яна бири, ёзма маълумотларнинг деярли сақланиб қолмаганлигидир. Ҳиндлар ўзларининг иероглифли ёзувига эга бўлганлигига қарамасдан, уларда тарихий воқеаларни қайд этиб бориш одат бўлмаган. Масалан, Хитойда бу иш кенг йўлга қўйилган бўлиб, бошқа халқлар, жумладан, ҳиндлар ҳам ўз тарихига оид маълумотларни Хитой манбаларидан топишяпти. Месопотамия ва Қадимги Мисрда ҳам шундай ёзувлар олиб борилган.

Қадимги Ҳинд цивилизацияси дастлаб ҳозирги Покистон ҳудудида, Ҳинд дарёси бўйларида шаклланган. Тахминларга қараганда, бу ерда ҳам худди Мисрда Нил дарёси бўйларидаги сингари серҳосил суғурма деҳқончилик зонаси пайдо бўлган.

Шимолда Ҳиндистон сайёраамизнинг энг баланд тоғ тизмаси – Ҳимолай тоғлари билан чегараланган. Ғарбда эса Ҳимолайнинг тармоқлари, тоғ чўллари ва ярим чўллар билан ўралган. Кейин Эрон тоғликлари ва аста-секин Месопотамия пасттекистиклари бошланади. Шарқ томон ҳам тоғлар билан ўралган. Бу тоғлар Ҳимолайдан анча паст бўлишига қарамасдан, одамлар ўтиши учун жуда ноқулай. Шу тариқа, баъзи олимларнинг фикрича, Ҳиндистон иккита яқин цивилизация ўчоқлари – Хитой ва Месопотамиядан ажралиб қолган². Аммо бошқа бир қатор олимларнинг таъкидлашларича, Қадимги Ҳинд цивилизацияси шимолда дунёдаги энг катта тоғ тизмаси – Ҳимолай билан чегараланган ва бу тоғ тизмаси шарқдан ғарбга чўзилиб, ҳинд-ганг субъконтинентини Осиёнинг қолган қисмидан ажратиб турган бўлса-да, Ҳиндистонга келаётган савдогарлар ва кўчманчилар учун ҳам, тижорат

Қадимги Ҳиндистон.

¹ Қаранг: Мортимер Уилер. Древний Индостан. Раннеиндийская цивилизация. <http://bookz.ru/authors/mortimer-uiler/drevnii-323.html>. – С. 54 – 61.

² Қаранг: Елена Элк. Индия. <http://elena-elk.narod.ru/Ancient-civilizations/India.html>. – С. 4.

билан шуғуланган ҳамда ўз маданиятларини тарқатган ҳиндлар учун ҳам ҳеч қачон ўтиб бўлмас тўсиқ ҳисобланмаган. Шу сабабли Ҳиндистоннинг тўлиқ изоляцияси ва Ҳинд цивилизациясининг тарқалишида Ҳимолайнинг чекловчи роли ҳақида олимлар орасида тарқалган фикр анча бўрттирилган ва тўғри эмас¹. Бундан ташқари, Ҳиндистон яримролига ғарбда Арабистон денгизи, шарқда Бенгал қўлтиғи туташган бўлиб, бу денгиз йўллари ҳам Ҳиндистон яримролини ташқи дунё билан доимий боғлаб турган. Аммо бу йўлларнинг бирортаси Ҳиндистон цивилизациясининг шаклланишида муҳим роль ўйнамаган. Улар фақат мил. авв. I минг йилликда буддавийлик дини ва маданиятининг Ўрта Осиё ва Хитойга ёйилишидаги йўллар сифатида хизмат қилган².

Ҳинд океани кўпчилик ҳолларда жуда тўлақонли бўлишига қарамасдан, қадимдан ғарб ва шарқ билан алоқа қилишнинг асосий йўли бўлиб келган. Жуда қадим замонлардаёқ Ҳиндистон Қадимги Шарқ ва антик дунёнинг бошқа мамлакатлари билан яқин алоқалар ўрнатган бўлиб, бу маданий ютуқларнинг алмашинувига олиб келган. Хараппа цивилизацияси давридаёқ Месопотамия, Эрон ва Ўрта Осиё билан, Маурийлар даврида Миср, Жануби-Шарқий Осиё ва Узоқ Шарқ билан маданий ва савдо алоқалари ўрнатилган. Антик муаллифларнинг хабар беришларича, ҳинд элчилари императорлар Август, Траян, Адриан ва Аврелианлар даврида Рим империясига ҳам етиб боришган³.

Мамлакатнинг жануби ва шимоли ҳам тоғ тизмалари билан чегараланган бўлиб (улардан энг каттаси – Виндхья тизмалари), қадимда қалин ўрмонлар билан қопланган. Оғир географик шароитга қарамасдан, шимоли-ғарб томондан Ҳиндистонга ўтиш йўли бўлиб, қадимда бу йўлдан орийлар ва Ўрта Осиёлик зироатчи қабилалари фойдаланганлар.

Ҳаёти табиат инжиқликларига боғлиқ бўлган аҳоли сувга чуқур ҳурмат билан муносабатда бўлган. Минг йиллик тарихга эга бўлган сувга сифиниш бугун ҳам давом этмоқда: ҳиндлар серсув дарё – Гангни муқаддас санайдилар, унга сифинадилар.

¹ Қаранг: Артур Бэшем. Цивилизация Древней Индии. <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/41271-artur-byeshem-civilizaciya-drevnej-indii.html>. – С.7.

² Қаранг: Мортимер Уилер. Древний Индостан. Раннеиндийская цивилизация. http://bookz.ru/authors/mortimer-uiler/drevnij_323.html. – С. 3.

³ Қаранг: История мировых цивилизаций. Древнеиндийская цивилизация. http://godsby.ru/civilizations/civilization_indiya.html. – С. 6.

Ҳиндистон бугун ҳам ўсимлик дунёсининг хилма-хиллиги, инсон қўли тегмаган тропик ўрмонларнинг бокира гўзаллиги билан кишини ҳайратга солади, минг йиллар олдин эса бутун мамлакат ҳудуди шундай ўрмонлар билан қопланган эди. Ўрмонлар бу эртаксимон мамлакат аҳолисига фақат ёғоч, ҳунармандчилик учун хомашё, уй-жойларни иситиш учун ўтин бериб қолмасдан, ўзининг ёнғоқлари, реза мевалари, бананлари, манго меваси, цитруслари ва бошқа бойликлари билан уларни боқар ҳам эди. Ўрмон доривор ўсимликлар ва зираворларга бой бўлиб, ҳиндлар ўз дастурхонини шуларсиз тасаввур қила олмасдилар. Европада олтиндан ҳам қиммат саналган, ўрта асрларда пул ўрнида ишлатиш ёки келинга сеп сифатида бериш мумкин бўлган хушбўй ва хуштаъм зираворлар Ҳиндистонга нисбатан доимо қизиқиш уйғотиб келган ва Христофор Колумбнинг Американи кашф этишида катта туртки бўлган.

Тарихи | Археологик топилмаларга қараганда Ҳиндистонда қадимги тош асридаёқ одамлар яшаган. Энеолит, айниқса, бронза даврида Ҳиндистоннинг ғарбий ҳудудларида ўзига хос Қадимги Ҳинд цивилизацияси шаклланади. Унинг энг ривожланган даври мил. авв. III минг йиллик – II минг йиллик бошларига тўғри келади. Бу цивилизациянинг марказлари йирик шаҳарлар бўлиб, уларнинг харобалари замонавий Хараппа (Панжоб вилоятида) ва Моҳенжо-Даро (Мархумлар тепалиги, Синд водийсида) ҳудудларида топилган ва умумий ном билан Хараппа маданияти деб аталади.

Қадимги Ҳинд цивилизациясини олимларнинг тахмин қилишларича, дравид¹ қабилалари ёки улардан ҳам олдинги қабилалар яратганлар. Улар, албатта, матонатли ва бунёдкор кишилар бўлганлар. Аммо ҳар қандай ғоя уни қабул қилишга тайёр ва яроқли заминдагина томир отиши мумкин. Шу маънода мил. авв. III минг йилликнинг ўрталарида Ҳинд водийсида жуда шиддатли ва ўта муҳим воқеалар юз беради. Шу даврда ёки ундан сал олдинроқ Белужистон тоғларида яшовчи айрим жамоалар бир таваккал ишга қўл урадилар. Одамларни

¹ Санскрит манбаларида дравидлар ва дамиллар (тамиллар) шаклида келтирилади. Дравид халқларининг келиб чиқиши ҳали яхши ўрганилмаган, эҳтимол орилар кириб келгунга қадар улар субконтинентнинг асосий қисмини эгаллаган бўлиши мумкин. Жанубда қўлланиладиган дравид тилининг шевалари санскритта яқин тиллар ҳисобланмайди. Қаранг: Артур Бэшем. Цивилизация Древней Индии. <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/41271-artur-byeshem-civilizaciya-drevnej-indii.html> . – С. 394.

тоғлардан чангалзорлар билан қопланган ёввойи текисликларга бошлаб келган қабила бошлиқларини ҳам, уларни бунга ундаган сабабларни ҳам энди аниқлашнинг ҳеч иложи йўқ. Улар жамоадан ҳайдалган қувғиндилар эмас, сўзсиз мард ва жасур кишилар бўлганлар. Янги жойда қарор топиш уларнинг айримлари, балки кўпчилиги учун амалга ошмайдиган вазифа бўлди ва уларнинг ўлими билан яқунланди. Олимлар Ҳинд водийсида қолдиқлари топилган айнан шу кичик манзилгоҳлар улар ўрнига келган кенг миқёсдаги цивилизацияга асос бўлган деб ҳисоблашади¹. Масалан, Моҳенжо-Дародан 40 км. узоқликда жойлашган Кот-Дижидеган жойда 1957 йили олиб борилган археологик қазилмалар пайтида Қадимги Ҳинд цивилизациясига мансуб бўлмаган шаҳар қолдиқлари топилган. Шаҳар усти ёнғин қолдиқлари билан қопланган бўлиб, бу ёнғин тахминан мил. авв. XXI асрда юз берган. Бу қатлам устидан кейинчалик Ҳинд цивилизациясига мансуб манзилгоҳ бунёд этилган.

Водийни ўзлаштириш, олимларнинг тахмин қилишларича, онда-сонда ва нотекис амалга оширилган, омадсизлик кетидан омадсизлик келиб, бу ҳол охир-оқибатда жасур ва удабурон йўлбошчи муваффақиятга эришмагунча давом этган. Уларнинг фаолиятига баҳо бериш учун кўчкинчилар дуч келган қулайликлар ва муаммоларга эътибор қаратмоқ лозим.

Қулай жиҳатлардан шуни таъкидлаш лозимки, водий йирик дарё ҳавзасида жойлашган бўлиб, ҳар йили юз берадиган тошқинлар қирғоқбўйи тупроғи таркибидаги ўғит сифатида қўлланиладиган аллювийни² янгилаб туради. Қирғоқ бўйидаги чангалзорлар фил, йўлбарс, буйвол, каркидон ва тимсоҳ каби ёввойи ҳайвонларга, дарёлар эса балиқларга лиқ тўла эди. Балиқ Ҳинд водийсининг энг кўп учрайдиган ёзма тимсоларидан биридир. Шу дарёлар транспорт тармоғи ҳам бўлиб, бир томони Арабистон денгизига ва Форс қўлтиғига, иккинчи томони — ўрмонлар билан қопланган Ҳимолай тоғларига туташади. Шу йўллар ва уларга бевосита туташган тармоқлар орқали баъзан жуда узоқ масофадан Ҳинд водийсига металл ва қимматбаҳо тошлар келтирилган ҳамда улардан ҳам муҳими, илгари фанда етарли даражада эътибор берилмаган ҳодиса — кенг тарздаги ғоялар алмашинуви юз берган. Албатта, тоғ

¹ Қаранг: Мортимер Уилер. Древний Индостан. Раннеиндийская цивилизация. <http://bookz.ru/authors/mortimer-uiler/drevnij-323.html> — С. 60.

² Аллювий — сувга оқиб тушиб, бирор жойда тўпланадиган тоғ жинслари. Улардан ўғит сифатида фойдаланиш ернинг унумдорлигини оширади.

ёнбағридаги унумсиз тупроқ, сув танқислиги ва чеklangан маконга нисбатан кенг водийда истиқболнинг улкан имкониятлари очилади.

Аммо муаммонинг бошқа томони ҳам мавжуд эди. Ҳар йили юз берадиган дарё тошқинлари ўғит билан бирга, вайронгарчилик ҳам олиб келарди. Мўл-кўл, айна пайтда шафқатсиз муҳит бу ерда яшовчи одамлардан катта матонат ва тадбиркорлик талаб қиларди. Акс ҳолда, бу одамлар улар матонати ва меҳнатининг ўчмас ёдгорлиги бўлган Моҳенжо-Дарога ўхшаш шаҳарлар бунёд бўлишидан анча олдин қирилиб кетган бўларди. Шу тариқа атроф-муҳитга мослашиш ва тез муваффақиятга эришиш Қадимги Ҳинд цивилизацияси учун яшаб қолиш ва ривожланишнинг шартига айланади. Аммо, тез муваффақиятга эришиш салбий оқибатларга ҳам олиб келган бўлиши мумкин. Ҳинд цивилизацияси кишиларининг ҳаёт тарзини кўпинча юзлаб йиллар давомида ўзгармай келган монотон ва бир хил ҳолда тасаввур қилишади. Олимлар бунинг сабаблари Ҳинд цивилизацияси ҳақида маълумотларнинг етишмаслигида, шаҳарлар харобаларида олиб борилган археологик қазиларнинг натижаларининг яхши анализ қилинмаганлигида деб ҳисоблашади. Аммо юқоридаги қарашда бироз ҳақиқат ҳам бор: ортиқча ўзига ишонганлик ва беғамлик ривожланишга ҳалақит берган бўлиши ҳам мумкин. Бу муаммо бўйича мавжуд билимлар Ҳинд цивилизацияси доимо ижтимоий ва маданий тараққиётда янги юксакликларга интилган, дея хулоса қилиш имконини бермайди. Аксинча, бу цивилизация мавжуд табиий муҳит билан юз йиллар давомида хотиржам муносабатлар ўрнатган: ундан фойдаланишда ҳам, у билан курашда ҳам. Ҳинд дарёси бир қисмининг қуриши натижасида ҳосил бўлган тупроқ қатламлари остидаги кўмилиб кетган ерларда ҳиндлар ўзига хос суғориш тизими ёрдамида озиқ-овқат маҳсулотлари ва пахта етиштирганлигининг излари сақланиб қолган; чорвачилик ҳам анча яхши ривожланган; Месопотамия шаҳарларидан топилган қадимги муҳр, тамға ва бошқа буюмларга қараганда, Ҳинд водийси аҳолиси қирғоқ бўйлаб 1300 км. га чўзилган ҳудудда жойлашган қўшнилари, Форс қўлтиғи мамлакатлари билан савдо алоқалари олиб борганлар¹. Ҳинд шаҳарларидан фил суяги, ёғоч ва мис ўша пайтда халқаро

¹ Қаранг: Мортимер Уилер. Древний Индостан. Раннеиндийская цивилизация. <http://bookz.ru/authors/mortimer-uiler/drevnij-323.html>. – С. 61 – 62.

савдо ва айирбошлаш маркази бўлган Делмун (Барейн) ороли орқали Месопотамиянинг Ур шахрига етказилиб, у ердан бошқа шаҳарларга тарқатилган¹. Фил суягига ишлов бериш хунари Ҳинд цивилизацияси учун характерли жиҳатдир.

Археологлар томонидан топилган меҳнат қуроли, бронза, мис ва тош ҳайкалчалар бу алоқалар мавжуд бўлганлигини тасдиқлайди ва Моҳенжо-Даро кишилари нима билан шуғулланганлиги, қандай турмуш кечирганлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Маълум бўлишича, кўплаб шаҳарлар қурилган, уларда хунардчилик, савдо, фан ривожланган, хуллас, ҳаёт қайнаган.

Хўш, шундай ривожланган Қадимги Ҳинд цивилизациясининг инқирози қандай юз берди? Олимларнинг тахмин қилишларича, дастлаб цивилизациянинг асосини ташкил қилган шаҳарлар инқирозга юз тутиб, вайроналарга айланган. Аммо бу инқирознинг миқёси қанчалик кенг бўлганлиги ва қулашнинг қанчалар тез юз берганлигини умумий сўзлар билан характерлаб бўлмайди. Тахмин қилинишича, бунчалар ривожланган ва кенг ҳудудга тарқалган жамиятнинг таназзули унинг ҳар бир ҳудудда ўзгача юз берган; цивилизациянинг инқирози ва унинг бошқача шаклда қайта тикланиши ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Моҳенжо-Дарога келсак, унинг инқирози узоқ давом этган, интиҳоси эса фожиали бўлган. Олимлар асосий сабаб қилиб ер ости сувларининг кўтарилиши ва дарё тошқинларини кўрсатишмоқда. Бундан ташқари, табиат офатларига қарши тўхтовсиз курашишга, доимий руҳий ҳаяжон ҳолатида туришга мажбур бўлган жамият охир-оқибатда чарчаган, қийинчиликлар олдида таслим бўлган ва таназзулга юз тутган бўлиши ҳам мумкин.

Таназзулга олиб келган кейинги фактор ҳам табиат билан боғлиқ. Моҳенжо-Даронинг қурилишига миллионлаб пишиқ фишг сарфланган ва бу фишглари пишириш учун атрофдаги ўрмонлар ёқиб битказилган. Натижада намлик ва буғланиш жараёни бузилиб, ёғингарчилик камайган ва атроф чўлларга

¹ Шумер ва Элам билан алоқаларнинг мавжудлиги Ҳинд цивилизациясини яратувчилар орий бўлмаган ва орийлардан олдин Месопотамияда яшаган халқлардан бири билан қариндошлик муносабатиде бўлган дея хулоса қилиш имконини беради. Аслида, доктор Холнинг айтишича, антропологик жиҳатдан Ҳиндистон дравидлари Месопотамия шумерларидан деярли фарқ қилмайди. Шу асосда олим шумерларнинг Ҳиндистондан келганлиги ҳақида хулоса қилади. Қаранг: Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — С. 47 — 48.

айлана бошлаган. Шу тариқа шаҳар бу цивилизация интиҳосига нуқта қўйган орийлар босқинидан анча олдин таназулга учраган. Свастика белгиси остида жанг араваларида кириб келган орийлар¹ (свастика орийлар нишони бўлиб, санскрит тилида свасти дейилган) эса мардликни, жанг қилишни унутган ҳиндларни даҳшатга солган ва цивилизациянинг тўлиқ ҳалокатига сабаб бўлган².

Орийлар босқини ҳақида кўп ёзилган³ ва бу анча таъсирли манзара бўлганлиги учун унинг аҳамияти бироз бўрттирилган бўлиши ҳам мумкин. Шаҳарнинг шимолий қисмида эркаклар, аёллар ва болаларнинг қилич ва болталар излари сақланиб қолган суяклари топилган. Суяклар уюм ҳолатида бўлиб, улар босқинчилар шаҳарни олган пайтда ўлдирилган, деб тахмин қилинади. Бу Моҳенжо-Даро ҳалокатга учраган пайт эди⁴.

Бу воқеанинг тарихий аҳамиятига келсак, Мортимер Уилер, Рам Шаран Шарма ва бошқа бир қатор олимларнинг фикрича, Қадимги Ҳинд цивилизацияси ўз характерига кўра орийлар цивилизацияси бўлмаган. Археологик маълумотларга қараганда, бу цивилизация мил. авв. II минг йилликнинг биринчи ярмида мавжуд бўлган. Мил. авв. XVIII—XV асрлар оралиғида инқирозга учраб, Ҳинд водийси ўзининг маданий марказ мақомини йўқотган. Бу даврга келиб шимоли-ғарб томонда норий қабилалари кириб келиб, маҳаллий аҳолини бўйсундиради. Шу даврда маҳаллий аҳоли билан орийлар ўртасида шакланган ўзига хос муносабатни акс эттирувчи каста тизими вужудга келди ва маълум даражада ҳозиргача сақланиб қолмоқда⁵.

¹ Мурад Аджининг ёзишича, орийлар Олтойдан келган қадимги туркий қабилалар бўлиб, бу ҳақда ҳинд афсоналарида кўплаб ишоралар сақланиб қолган. Ҳиндистон диний маданиятининг пойдеворларидан ҳисобланган «Пражняпарамита» ҳам туркийлардан олинган, деб ҳисоблайди олим. Қаранг: Аджи М. Азиатская Европа/Мурад Аджи. —М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. —С. 508.

² Қаранг: Чайлд Г. Расцвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества. <http://bookz.ru/authors/gordon-4aid/rascvet-694.html>. —С. 121.

³ Орийларнинг Ҳиндистондан кириб келиши ҳақида қаранг: Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. —М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. —С. 41—49.

⁴ Қаранг: Мортимер Уилер. Древний Индостан. Раннеиндийская цивилизация. <http://bookz.ru/authors/mortimer-uiler/drevnij-323.html>. —С. 67.

⁵ Қаранг: Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э. А. От Скифии до Индии: Древние арии: мифы и история. <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=1189005>. —С. 37.

Хўш, бу гуллаб-яшнаган цивилизациянинг инқирози сабаблари нимада? Ҳинд цивилизацияси ўрнига нима келди? Юқорида айтилганидек, иқлим ўзгариши натижасида Ҳинд дарёсининг тошқинлари Хараппа цивилизациясини вайрон қилган, деган тахминдан, аксинча, қурғоқчилик бу цивилизацияни ҳалокатга олиб келган, деган тахмингача илгари сурилган. Аммо бир қатор олимларнинг фикрича, ҳақиқатта энг яқини шуки, бу цивилизациянинг кўплаб шаҳарлари шимоли-ғарб томондан келган босқинчи орийлар томонидан вайрон қилинган ва эгаллаб олинган.

Шимолий Ҳиндистонда тўпланган тарихий манбаларга асосланиб Будда яшаган давр мил. авв. VI асрга тўғри келади, деб ҳисобланади. Агар Ҳинд водийсининг марказий минтақаларида цивилизациянинг вайрон бўлиш жараёни юз йил давом этди ва мил. авв. XVI асрда яқунланди деб ҳисобланса, унда Буддагача бўлган минг йил ичида юз берган воқеалар тўғрисида Қадимги Ҳинд дostonлари – ведалардаги романтик баёнлардан ташқари бирон-бир тарихий манба мавжуд эмас. Шу сабабли Ҳиндистон тарихининг мил. авв. XV–VI асрлар оралиғидаги минг йил ведалар даври деб аталади. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ҳинд археологлари томонидан бу давр воқеаларига аниқлик киритиш мақсадида мамлакат шимолида ва жанубида археологик қазилар ишлари олиб борилмоқда.

Ҳинд цивилизацияси шакланган маконларда ундан кейинги маданиятга хос ашёлар ҳам сақланиб қолган. Хараппада Ҳинд цивилизациясига хос, илгари ишлатилган пишиқ ришталардан фойдаланиб, примитив қурилган уйларнинг қолдиқлари топилган. Кўчкнчиларнинг даҳмаларидан топилган сопол буюмлар эса маҳаллий иддизга эга эмас. Моҳенжо-Дародан 130 км. узоқликда жойлашган Чонху-Дарода Хараппа маданиятидан кейин келган маданият қолдиқлари мавжуд. Бу маданият кўчкнчилар томонидан олиб келинган бўлиб, Синд водийсида топилган жойнинг номидан «Жхукар» маданияти деб аталади. Жхукар маданияти одамлари Хараппа маданиятига нисбатан анча қўпол, бўзранг, нақшинкор сопол буюмлар тайёрлаганлар, кўриниши ва шаклига кўра Шимолий Эрон ва Кавказда кенг тарқалган юмалоқ муҳрни эслатувчи муҳрдан фойдаланганлар. Жхукар маданияти Хараппа маданиятидан юз йил кейин вужудга келган, аммо олимлар бу ерда анъаналарнинг меросийлиги ва изчиллиги ҳақида гапириш учун асос йўқ, деб ҳисоблашади¹.

¹ Қаранг: Мортимер Уилер. Древний Индостан. Раннеиндийская цивилизация. <http://bookz.ru/authors/mortimer-uiler/drevnii-323.html>. – С. 114.

Бироз вақт ўтгандан сўнг янги кўчкинчилар Жхукар маданияти ўрнига «Жхангар» деб аталувчи янги маданиятни олиб келдилар. Бу воқеа аниқ қачон содир бўлганлиги номаълум, аммо Хараппадан кейин умумий маданиятнинг тушиб кетганлигини, янги маданият Эрон ва Кавказ билан боғлиқлигини кўплаб археологик топилмалар тасдиқлайди. Бундан ташқари, Ҳиндистоннинг жанубий ҳудудлари, масалан, Катхиявар ярим-ороли орийлар босқинига учрамаганлиги сабабли бу ерда нисбатан юқори, илгариги маданият излари кўплаб топилган.

Шу тариқа, мил. авв. II минг йилликнинг ўрталарига келиб, Қадимги Ҳинд цивилизацияси инқирозга учрайди. Олимларнинг тахмин қилишларича, бунинг асосий сабаби, юқорида айтилган табиий ва этнопсихологик факторлардан ташқари, шимоли-ғарб томондан ҳинд-европа тилларида сўзлашувчи янги этник гуруҳларнинг кириб келиши бўлган. Уларнинг тили асосида янги адабий тил — санскрит («тозаланган») шаклланади. Янги тил ҳозирги фин, эстон, венгер, баск ва турк тилларидан ташқари, барча Европа тилларининг узоқ ўтмишдоши эканлиги алақачон исботланган. Тўрт минг йиллар илгари Жанубий Россия чўлларида яшаган кўчманчи қабилаларнинг тили кейинчалик шакланган Европа тиллари учун асос бўлган¹.

Шу тариқа тил ва маданият ўзгаради. Аммо бу қандай юз берганлиги, ҳинд-европа қабилалари билан маҳаллий авхотон аҳолининг ассимиляциялашув даражаси ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. Кўчкинчилар аста-секинлик билан кириб келган бўлиши мумкин. Ҳар қалай, олимларнинг тахмин қилишларича, Хараппа ва Моҳенжо-Даро улар томонидан вайрон қилинган бўлса керак.

Орийлар босқинидан кейинги Ҳиндистон тарихи бизга асосан шеърӣ асарлар — ведалар ҳамда Маҳабҳорат ва Рамайна эпик дostonлари орқали таниш.

Олимларнинг фикрича, босқинчи орийлар иқтисодий ва маданий тараққиёт даражаси бўйича қадимги ҳиндлардан анча пастки поғонада турганлар. Уларнинг галабаси Қадимги Ҳиндистон иқтисодиёти ва маданияти ривожланишини узоқ муддатга тўхтатиб қўйди. Жамият ибтидоий жамоа тузумига қайтди. Фақат мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярмида яна давлат вужудга келади. Бу Ганг дарёсининг қуйи оқимида шакланган ўша даврнинг энг катта ва кучли давлати Магадха эди.

¹ Қаранг: Артур Бешем. Цивилизация Древней Индии. <http://tazym.ru/naukaobraz/istoriya/41271-artur-byeshem-civilizaciya-drevnej-indii.html>. — С. 135.

Бу эртаксимон мамлакат Қадимги Дунёнинг буюк фотиҳи македониялик Александрни ҳам ўзига жалб қилган. Унинг қўшини Ҳиндикуш тоғларидан ўтиб, Кофан водийси (ҳозирги Кобул)да иккига бўлинади. Бир қисми Александр бошчилигида шимолга қараб юради, иккинчи қисми эса Пердикки ва Гефестийон бошчилигида Ҳинд довонидан ўтиб, жангга ҳозирланади. Маҳаллий Таксила шаҳри рожаси юнонлар билан келишиб, уларга жанговар қўшниси шоҳ Пор (санскрит тилида Паураву) га қарши курашда от ва филлар совға қилади, иттифоқчи бўлади. Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидаги қудратли давлат шоҳи Пор босқинчиларга қарши жангга киради, бироқ мил. авв. 326 йили Ҳинд қўшинлари мағлубиятга учрайди. Яраланган ва асир олинган Порни Александр ҳузурига олиб келганларида, у ўзи билан шоҳ сифатида муомала қилишларини талаб қилади. Порнинг жасурлигидан ҳайратланган Александр вассал даражасида унга мамлакатини қайтариб беради ва кейин юнон қўшинлари тарк этган Панжобни ҳам унга топширади¹.

Александр Ҳиндистонни тўлиқ босиб ололмади. Босиб олинган қисмида ўз ноибини қолдирди. Улардан охиригиси Эвдем мил. авв. 317 йили, Александр ўлимидан олти йил кейин, Ҳиндистонни тарк этади. Умуман, Александр босқини Ҳиндистон тақдирига бевосита таъсир кўрсатмади. Шунга қарамасдан Бақтрияда, Афғонистоннинг шимоли-ғарбида юнон колониялари ташкил қилиниб, улардан баъзилари анча ривожланди: бу босқиндан кейин яна 70 йил Қандаҳор аҳолиси мулоқотда юнон тилидан фойдаланди. Археологлар томонидан топилган Ашока битиклари бу фикрни тасдиқлайди².

Икки маданиятларнинг қисқа муддатли учрашуви изсиз қолмади: Шимолий Ҳиндистондаги Гандҳара³ ҳайкалтарошлигининг ажойиб намуналарида юнон маданиятининг кучли таъсири сезилиб туради.

Магадҳа давлатининг юксалган даври мил. авв. IV – III асрларга, ўз ҳокимияти остига деярли бутун Ҳиндистон ҳудудини бирлаштирган маурийлар сулоласи даврига тўғри келади. Иқтисодиётнинг ривожланиши, давлат бошқарувининг тако-

¹ Қаранг: Артур Бэшем. Цивилизация Древней Индии. <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/41271-artur-byeshem-civilizaciya-drevnej-indii.html>. – С. 30.

² Қаранг: Шу асар, 31-бет.

³ Гандҳара – Панжоб (Покистон ва Ҳиндистоннинг шимоли-ғарби) да Кобул дарёси водийсида жойлашган қадимги минтақа. Гандҳара ёки Юнон-Буддавий маданияти деб аталади.

миллашуви ва маданиятнинг гуллаб-яшнаши учун қулай шароит пайдо бўлади. Маурийлар империясининг асосчиси ва биринчи подшоҳи афсонавий Чандрагупта бўлса, унинг набираси Ашока (мил. авв. 268 йили тахтга ўтириб, мил. авв. 232 йили вафот этган) Ҳиндистон тарихидаги энг буюк шахзодалардан ва жаҳон тарихидаги энг машҳур ҳукмдорлардан бири эди. Бугунги Ҳиндистон Республикаси давлат гербининг тимсоли қилиб Ашока устунларининг кошени олинганлиги ҳам бежиз эмас. Чунки Ашока даври моддий нуқтаи назардан ҳам, маънавий нуқтаи назардан ҳам ҳиндларда миллий ўзликни англаш жараёнининг илк намоёни бўлиб, бу даврда амалга оширилган ишлар империя барҳам топгандан кейин ҳам ҳинд интеллектуал, маънавий ва маданий ҳаётининг ажралмас қисми бўлиб қолди. Бугун ҳам шундай бўлиб келмоқда¹. Ашोकанинг танида ҳинд ва юнон қонлари оққани учун ҳам² (унинг бобоси Чандрагупта Салавкнинг қизига уйланган), у ўзида шу икки маданиятнинг энг илғор жиҳатларини мужассамлаштирган эди.

Мил. авв. 330 йили Персеполис заҳматга учиб, еқиб юборилгандан сўнг Ахоманийлар даври маданияти ва санъатини юксакларга кўтарган ҳунармандлар ва меъмор усталар Маурийлар пойтахти Паталипутрада макон топдилар³. Ашока ҳукмронлиги даврига келиб алақачон нобуд бўлган Ахоманийлар давлатидан ҳунарманд ва меъмор усталарнинг борган сари юксалиб бораётган Маурийлар империясига келиши шунчаки тарихий эпизоддан кўра муҳимроқ ҳодиса эди. Бу усталар ўзларининг ҳинд шогирдларига ўз маҳоратларини ўргатдилар, ҳиндлар эса бу билимларни ижодий ўзлаштирди ва Ашока даври архитектура санъатида энди форсларникига хос бўлмаган, ҳиндча унсурларни жорий қилдилар. Бу — шаклнинг юмшоқлиги ва бежиримлиги анъаналари бўлиб, уни Рампурва ва Бихарадаги буқа тасвири билан безатилган устунларда ҳамда ҳайвонларнинг ҳайкали тарзида форс услубида ишланган энг машҳур устунлар — сарнат шерларида кўриш мумкин. Бу форс маданий меросининг чуқур ижодий қайта ишланганли-

¹ Қаранг: Мортимер Уилер. Древний Индостан. Рашеиндийская цивилизация. <http://bookz.ru/authors/mortimer-uiler/drevnij-323.html>. — С. 110–111.

² Артур Бэшем бу фактга катта шубҳа билан қарайди. Қаранг: Артур Бэшем. Цивилизация Древней Индии. <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/41271-artur-byeshem-civilizaciya-drevnej-indii.html>. — С. 32.

³ Қаранг: Мортимер Уилер. Пламя над Персеполем. <http://book.tr200.net/v.php?id=1582814>. — С. 6.

гини, маҳаллий шароитга мослаштирилганлигини, айна пайтда, айниқса, Маурийлардан кейинги даврда яққол кўзга ташланган «ҳиндлаштириш»нинг борган сари кучайиб бораётган қудратини намоён қилади. Бу Ҳиндистон тараққиётида янги давр бошланганлигидан далолат беради. Бу ерда ғоя, шакл ва техника Осиёнинг бир қисмидан бошқа қисмига, буюк бир диний, этномаданий ва географик ҳудуддан бошқа бир шундай буюк маконга ўтганлигини кузатиш мумкин. Аммо бу ўтиш оддий кўчиришга олиб келмайди, аксинча, олинган маълумотни ижодий қайта ишлаш ва ўзлаштиришга, янги шакл ва услубларни излашга даъват этади. Бошқача қилиб айтганда, бу жараён биологик эволюциядан бироз фарқ қилади: тарих Ҳиндистонга тўсатдан имкониятларнинг бутун бошли комплексини тақдим этди ва улар ичидан Ҳиндистоннинг миллий-маданий ва интеллектуал ўзига хослигини сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун энг маъқули танлаб олинди. Маурийлар империяси Шарқ маданий тараққиётида Ахоманийлар империясидан кейинги босқич эди, бироқ унинг ойнадаги акси эмасди¹.

Ашोकанинг ўлимидан сўнг империя иккига – ғарбий ва шарқий қисмларга бўлиниб кетди. Ашोकанинг ворислари империянинг қудратини сақлаб қола олмадилар ва Паталипутрада ҳокимият янги сулола – шунгаларга ўтди.

Маурийлар империяси қулагандан сўнг Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбида бир неча Ҳинд-Юнон давлатлари вужудга келди. Уларнинг сиёсий тарихи ҳақида ҳозирча умумий маълумотларгина мавжуд. Ҳинд-Юнон подшолари мил. авв. I асрда Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга кириб келган сак қабилаларига қарши кураш олиб бордилар. Дастлаб ҳинд-юнонлар мувафақият қозонди, аммо кейин сакларнинг кўли баланд келди ва натижада Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбида бир нечта Ҳинд-Сак давлатлари вужудга келди. Шундан сўнг Ҳиндистоннинг сиёсий харитаси янада майда қисмларга бўлиниб кетади: ҳинд-парфияликлар сулоласи юксалиб, ҳинд-юнон ва ҳинд-сакларнинг ерларини босиб олишга интилади. Ҳинд-парфияликлар, айниқса, шох Гонфарар даврида ўз қудратининг чўққисига эришади. Аммо тез орада улар ўрнини янги сулола – кушонлар эгаллайди. Дастлаб Ўрта Осиё ва Бақтрия ҳудудини эгаллаган кушонлар² ўз че-

¹ Қаранг: Мортимер Уилер. Древний Индостан. Рапнеиндийская цивилизация. <http://bookz.ru/authors/mortimer-uiler/drevnij-323.html>. – С. 117–118.

² Бир қисм олимларнинг фикрича, Кушонлар империяси Олтойдан келган қадимги турклар томонидан ташкил қилинган. Қаранг: Аджи М. Азиатская Европа/Мурад Аджи. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – С. 29.

гараларини шиддат билан кенгайтира бориб, тез орада жуда катта империяни вужудга келтирдилар. Шоҳ Каджула Кадзиф даврида Парфиянинг катта қисмини эгаллаган кушонлар, Каджуланинг ўғли Вима Кадзиф даврида Ҳинд дарёсининг қуйи оқимигача етиб бордилар. Кушонларнинг ҳиндлашиш жараёни Вима Кадзифнинг тангаларида ўз аксини топди: тангаларда Шива худосининг акси туширилган бўлиб, шоҳ кўпинча Маҳешвара — Шиванинг номларидан бири билан аталган. Кушон подшоларининг ичида энг машҳури Канишка (қадимги туркийча Кан Эрка ёки Хон Эрка) бўлиб, унинг даврида урбанизация жараёни юксалди, иқтисод ва маданият гуллаб-яшнади¹. Ҳиндистон ва Эронда Канишка илоҳийлаштирилади, у буддавийликда шимолий йўналиш асосчиси ҳисобланади². Канишка даврида Кушон давлати Хитой, Рим ва Парфия билан рақобатлаша оладиган дунёнинг энг кучли давлатларидан бирига айланди. Канишканинг ворислари ичида энг машҳурлари Хувишка ва Васудева бўлиб, улар Эронга ва маҳаллий айирмачи сулолаларга қарши доимий кураш олиб бордилар. Мил. авв. III асрда Кушоннинг ғарбий ҳудудлари Эрон давлати таркибига кирди, кушонлар фақат Гандхарани ўзларида сақлаб қолдилар. Кейин эса кушонларнинг Ҳиндистонда эгаллаган деярли барча ерлари Гупталар империяси таркибига ўтиб кетди. Гупталар давлатининг юксалиши мил. авв. IV аср бошларида ҳукмронлик қилган, «буюк шоҳлар ҳукмдори» деган дабдабали мақомга эга бўлган Чандрагупта I даврига тўғри келади. Самундрагупта ҳукмронлиги даврида империя ўз қудратининг чўққисига эришади: Ганг водийсининг катта қисми забт этилиб, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмидаги ҳудудлар уларга ўлпон тўлаб туради. Самундрагупта даврида империя Қадимги Шарқнинг энг йирик давлатларидан бирига айланди. Кейин тахтга унинг ўғли — ҳинд анъанавий маросимларининг энг машҳур шахси, буюк ҳинд шоири ва драматурги Калидас шеърларида Викрамдितъя (Қудрат Қуёши) номи билан улуғланган Чандрагупта II келади. Гупталар Ҳиндистонда 200 йилдан зиёдроқ ҳукмронлик қилди. Гупталар сулоласи ҳукмронлик қилган давр Ҳиндистон маданиятининг олтин даври ҳисобланади. Бу босқич Қадимги

¹ Қаранг: Шарма Р.Ш. Древнеиндийское общество. — М.: Прогресс, 1987. — С. 47.

² Канишка Осмон худоси — Улуғ Тангрига сивинган бўлиб, у узок Ҳиндистонда қадимги турклар маданиятининг тимсоли бўлиб қолди. Қаранг: Аджи М. Азиатская Европа/Мурад Аджи. — М.: АСТ: АСТ Москва, 2008. — С. 29.

Ҳиндистон цивилизацияси тарихини яқунлайди ва ундан сўнг галаёнлар ва босқинлар даври бошланади.

**Дин ва диний
тизим. Қадимги
худолар**

Ригведанинг минглаб мадҳиялари ва веда адабиётининг кейинги даврларга тегишли кўплаб ёдгорликлари бизга орийларнинг диний эътиқодлари ҳақида тасаввурлар беради. Бошқа халқларнинг мифлари билан таққослаш баъзан веда динининг узоқ ўтмишдаги ҳинд-европа манбаларига ишора қилади. Ведаларнинг Қадимги Эрон дини ва маданиятига яқинлиги, айниқса, сезиларли, зеро орий қабилаларининг ҳинд гуруҳи анча кейин эроний орийлардан ажралиб чиққан. Ҳиндистонда ҳам, Эронда ҳам Митра худосига сифинишган, наркотик хусусиятга эга бўлган муқаддас «һаома» («ҳаома») ичимлигини истеъмол қилишган. Ҳатто қадимги ҳиндлар ва эронийларнинг айрим мифлари ҳам умумий бўлган.

Ригведа мадҳияларидаги мифологик тавсифлар кўпинча табиат ҳодисалари билан боғлиқ. Худоларнинг муқим иерархияси кутатилмайди (бу даврда жамиятда ҳам шундай ҳолат мавжуд эди), аммо айрим персонажлар мифларнинг севимли қаҳрамонига айланади. Масалан, Ригведанинг кўплаб мадҳияларида ўз лашкарларига бош бўлиб, қўлига «чақмоқ» тутган маъбуд Индранинг² шаклсиз махлуқларга қарши кураши ҳақида ҳикоя қилинади. Аждаҳо мағлуб қилингандан сўнг сув оқими худди подадек кела бошлайди — бу далаларга ҳаётбахш ёмғирнинг ёғиши эди. Ригведа мадҳияларининг катта қисми Индранинг аждаҳога қарши курашини куйлаш маросими билан боғлиқ бўлиб, олимларнинг фикрича, аҳоли бу мадҳияларни Янги йил байрамида айтган.

Маъбудлар осмонда³ яшайди деб ҳисоблашган, уларнинг номи — дэва ҳам осмон, ёруғлик тушунчалари билан боғлиқ. Веда матнларининг айрим қисмлари дэваларнинг одамсифат қиёфасига ишора қилади, аммо бу қиёфанинг аниқ ифодаси йўқ ва фанда орийлар худоларнинг тасвирига сифинмаганлар, деб ҳисоблаш қабул қилинган. Веда динининг кўплаб мифологик персонажлари эркаклар, аммо аёл персонажлар ҳам учрайди (масалан, Тонг, Оқшом, Ер). Одатдаги курбонлик шун-

¹ Орийлар босқинидан олдинги дин ва диний эътиқодлар тўғрисида маълумотлар сақланиб қолмаган.

² Индра — уруш, момақалдироқ ва чақмоқ худоси, веда пантеонида энг олий худо. Ҳиндуизмда иккинчи даражали худого айланган.

³ Баъзи олимлар ҳиндлардаги Осмон худоси (Кўк Тангри)га сифинишни қадимги турклар олиб келган деб ҳисоблайди. Қаранг: Аджи М. Азиатская Европа/Мурад Аджи. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. — С. 29 — 30.

дан иборат эдики, муқаддас майса устига ёзилган дастурхонга худолар таклиф қилинган. Ўртада гулхан ёқилиб, оловга ёр қуйилган, донлар ва бошқа ноз-неъматлар ташланган ва олов худоси Агнига мурожаат қилинган. Қурбонлик тутун билан бирга осмонга кўтарилиб, худоларга етиб боради, худолар эса ердаги одамларга мўл-кўлчилик ато қилади, деб ҳисобланган. Шу тариқа ўзига хос «материянинг айланиши» юз берган. Бу космик жараённинг марказида коҳин — худолар дунёси билан одамлар ўртасидаги воситачи шахс турган.

Дастлаб орийларда ибодатхоналар бўлмаган, аммо кейинчалик улар муҳим тадбирлар учун алоҳида эҳромлар қура бошлаган. Сўнги веда матнларида бу мураккаб, масалан, баҳайбат куш шаклидаги, эҳромларнинг тўлиқ режаси ва тавсифи берилган. Бу эҳромдаги бир неча гулханларда қурбонлик бир неча кунлаб, баъзи маросимлар эса бир йилдан ортиқ давом этган. Маросимларда коҳинларнинг бутун бошли гуруҳи қатнашган ва ҳар бири алоҳида вазифани бажарган. Бу давр коҳинининг ҳайкалчаси сақланиб қолган. Коҳиннинг кўзлари ярим қисилган, ибодат пайти тасвирланган. Чап елкаси узра ташланган ридо муқаддас уч барг кўринишидаги нақш билан безатилган. Астойдил қиртишлаб олинган сочлари елка томондан кенг жияк билан боғланган; пешанасида — юмалоқ эшилган иш. Оқ стеаритдан тарошланган ҳайкалчада қизил ранг қолдиқлари сақланиб қолган. Кўзлари оқ садафдан ясалган, худди тирикка ўхшайди.

Сеҳр-жоду характериға эга бўлган ҳар қандай ҳаракат тартиби батафсил ишлаб чиқилган ва унга қатъий риоя қилинган. Бунда худоларга мурожаат қилиш кам аҳамиятга эга бўлмаган. Кўпинча бу «Мен — сенга, сен — менга» мазмундаги ёки мақтаганларга мукофот берувчи худоларнинг ҳотамтойлигига ишора қилувчи содда мурожаатлар эди. Осмон ва Ерга бағишланган мадҳияда улардан деҳқонларга марҳамат қилишлари сўралади:

*Осмон ва ер бизни асал билан тўйдирсин,
Асал билан тўйинганлар,
Асал томизадилар,
Асал билан таъсир қиладилар,
Худоларга қурбонлик
Ва бойлик келтирувчилар,
Биз учун буюк шараф, бойлик ва жасорат.*

Баъзан худонинг номини астойдил қайтариб, афсун ўқилар ва унга таъсир кўрсатиб, илтижоларнинг мустажо бўлишига

эришмоқчи бўларди. Илтижо бу ерда талаб кўринишини олади. Масалан, уй қуришдан олдин қуйидаги мурожаат тарзидаги афсун ўқилган:

*Шу жойда мустаҳкам тур, о кулба,
Отларга бой,
Сигирларга бой,
Қуғратга бой,
Ёғга бой,
Сутга бой.
Юксал буюк тақдирга!*

Маросим қатнашчиларининг тасаввурича, расм-русумлар космик ҳодисаларнинг рамзи бўлмасдан, фақат уларни рўёбга чақиради: агар қурбонлик қилувчи тун охирида эҳромда олов ёқмаса, тонг отиши билан қуёш чиқмайди. Қурбонлик олам жараёнларини ҳаракатга келтирувчи восита сифатида қаралади. Худолар ўзбошимчалик билан ҳеч нарсани ҳал қилмайдилар, улар ирода эркинлигидан маҳрум қилинган, шу маънода уларнинг қудрати одамларникидан фарқ қилмайди. Маросимлар оташин ҳис-ҳаяжонларни мўлжалламайди. Худоларга илтижо қилинмайди, тўғрироғи, уларни бошқаришга йўналтирилади, холос. Худолар баъзан ибодат ҳаракатларининг оддий ҳисобчиси, иродасиз шахс бўлиб кўринади. Брахманлар¹ прозаси учун бутун оламнинг моддийлиги (жумладан, руҳлар олами ва абстракт тушунчалар ҳам), айна пайтда, бу материянинг худо — дэвалар кўринишида моддийлашуви тўғрисидаги тасаввурлар характерлидир.

Бу дунёда ҳамма нарса ўзаро боғланган, шу сабабли бири-ни иккинчисига таъсир ўтказиш қуролига айлантириш мумкин. Фақат бу ўхшашликни англаш, ифода қилиш ва ундан фойдалана билиш керак. Маросимчилар худоларнинг ўзлари бўйсунадиган умумий қонуниятлар мавжудлигидан келиб чиқадилар. Сўнгги веда даври дунёқарашининг асосини афсунгарлик ташкил қилади.

Сўнгги веда даври маросимлари Қадимги Ҳинд маданияти шаклланишида катта роль ўйнайди. Матнни шарҳлар билан қўшиб олиб борувчи брахманча проза шакли ҳиндча таълимнинг асосини ташкил қилди ва кейинги даврнинг илмий ва фалсафий асарларида ривожлантирилди. Брахманларда маросимларга

¹ Брахманлар прозаси — ибодатни амалга оширишга мўлжалланган ишончли бўлмаган матнлар мажмуи бўлиб, дастлабки учта Ригведада таърифланган маросимларни изоҳлайди.

нисбатан онгли муносабат шаклланди — кейинги қадам инсон фаолиятининг бошқа жиҳатларини англаш бўлиши лозим эди.

Бевосита брахманларга *араньяклар*¹ ва *упанишадлар*² қўшилади. Упанишадлар брахманларда ҳам яққол кўзга ташланадиган «материянинг айланма ҳаракати» тўғрисидаги тасаввурга таянади. Қурбонлик одамлардан худоларга боради ва мукофот тариқасида яна одамларга қайтади. Аммо инсоннинг ўзи ҳам ўзига хос қурбонлик тарзида қаралади: инсон у дунё билан бу дунё орасида мавжудликнинг «айланма ҳаракати»дан ўтади. Шу тариқа руҳнинг ўлмаслиги, кўчиб юриши ва қайта туғилиш ҳақидаги ғоя — *сансара*³ таълимоти шаклланади.

Упанишадларда қурбонлик тушунчаси кўпроқ мажозий маънода қўлланилади ва истиора бўлиб қолади. Фақат ноз-неъмат билан эмас, эзгу амал, яхши сўз ва фикр билан ҳам назр-ниёз қилиш лозимлиги ҳақида гапирилади. Инсоннинг бутун умри — ҳомиладан бошлаб то ўлимгача маросим тадбирлари цикли тарзида қаралади. Марҳумни ёқиш — охириги қурбонлик. Қундалик юриш-туриш маросимлашган ҳаракат бўлиб, инсоннинг ўзи — тоза ва потоза (ҳалол ва ҳаром) амаллар мажмуи тарзида қаралади. Ҳиндуизм дини учун энг муҳим бўлган *карма* назарияси — кейинги ажр-мукофотнинг сабаби инсоннинг эзгу амалларида ёки гуноҳ-қилмишларида эканлиги тўғрисидаги тасаввур шаклланади.

Карма қонуни тақводорлик қилиб савоб тўплаганларнинг юқори варнада, гуноҳкорларнинг эса энг қуйи варнада қайта туғилишини таъминлайди. Гуноҳкор киши ҳай-

¹ Араньяклар — ўрмон худоси Араньяни номидан олинган. Ҳар бир ведани тўддирувчи, ўзининг эзотерик (сирли, ёпиқ) характерига кўра ўрмонда, яъни аҳоли яшайдиган манзилгоҳлардан ташқарида ўқиладиган рисола.

² Упанишадлар — сўзма-сўз тенг қийматлилар дегани. Билимларни аналогия орқали умумлаштиришга, борлиқдаги умумийликни илғашга бўлган дастлабки уриниш. Карма тушунчаси билан муштаракликда қайта туғилишлар доктринасининг дастлабки баёни, формал веда чегараларидан чиқиб, инсонни ҳалос қилувчи билимларни очишга интилувчи фалсафий мушоҳада. Мил. авв. IV — III асрларда ҳаммаси бўлиб ўн тўртта упанишадлар яратилган. Кейинги упанишадлар сони тўрт юздан ортди.

³ Сансара — ибтидо ва интиҳоси бўлмаган туғилиш ва қайта туғилишлар кармаси туфайли юзага келган оқим. Сансара мавжудодларнинг олтита турига мос келувчи, қайта туғилишлар қонунига тортилган олти соҳани ўз ичига олади: *худолар*, *асурлар* (будда мифологиясида илоҳий келиб чиқишга эга бўлган, аммо худолар билан кураш олиб бормайдиган мавжудодлар, фалак жинлари), одамлар, ҳайвонлар, претлар (будда мифологиясида одамсифат қиёфадаги салбий сифатли руҳлар), наракда (ўзига хос дўзахда) яшовчилар. Ўлимдан сўнг бу мавжудодлар ўз соҳаларида ёки тирикликда қилган эзгу амалларига яраша (карма қонунига мувофиқ) бошқа қулайроқ соҳада қайта туғиладилар.

Будда. Тош. IV аср. Сарнахт. Ҳиндистон.

вон, қурт-қумурсқа бўлиб туғилиши мумкин, тақводорнинг эзгу амаллари учун эса олий мукофот худо бўлиб туғилишдир. Шу тарзда қайта туғилишлар занжири ва ажр-мукофотдан — кармадан худоларнинг ўзлари ҳам озод бўлмаганлар.

Буддавийлик

Мил. авв. I минг йиллик ўрталарида Ҳиндистонда янги диний оқимлар пайдо бўлади. Улар ичида энг муҳими дастлабки жаҳон динига айланган буддавийлик бўлди. Анъанавий қоидага кўра буддавийликнинг «учта зийнати» мавжуд бўлиб, булар: *bugga*, унинг таълимоти — *дхар-*

ма ва издошлари жамоаси — *сангха*.

Буддавийликнинг асосчиси шаҳзода Сиддхартха Гаутама ҳисобланади. Жонли мавжудларнинг азоб-уқубатлари ва ўлими ҳақидаги фикр уни зоҳидлик сари бошлайди. Узоқ жаҳонгашталиқдан сўнг Магадхадаги баҳайбат анжир дарахти остида унга ваҳийлик нозил бўлиб, илоҳий ҳақиқатта эришади. Шу тариқа Сиддхартха Буддага — «илоҳий ҳақиқатта эришган» шахсга айланади¹. Паталипутра яқинидаги Буғу боғида у дхарма ҳақидаги ўзининг биринчи ваъзини айтиб, таълимотнинг асосларини баён қилади. Унинг номи кенг тарқалиб, умрининг охирида кўп сонли шогирдлари ва издошлари қуршовида бўлади.

Ҳаётни азоб-уқубат деб қараш Будда таълимотининг ўзига хос жиҳати саналади. Азоб-уқубат фақат касаликлар ва ўлимнинг келиши билан эмас, яхшироқ қайта туғилишга интилиш, умуман, қайта туғилишлар занжирининг ўзи билан боғлиқ ҳолда қаралади. Будда азоб-уқубатларнинг сабабини яшашга, бойлик орттиришга ва ҳузур-ҳаловатга бўлган эҳтиросли истақда ёки қайта туғилгандан кейин ҳаётда яхшироқ тақдирга эришиш хоҳишида деб билади. Азоб-уқубатлардан холос бўлишнинг йўлини Будда инсоннинг ўз руҳияти ва хулқ-атвори устидан тўлиқ назорат ўрнатишида кўради ва пировард мақсад — нирвана (сўзма-сўз таржимаси — «ўчиш», «сўлиш» дегани) бўлиб, ундан сўнг инсон қайта туғилишлар занжирини узади ва бошқа туғилмайди.

Бу ерда веда дини билан буддавийлик ўртасидаги фарқ яққол кўзга ташланади. Агар ведадаги қурбонлик култи асосан оиланинг, жамоанинг фаровонлигига қаратилган бўлса, будда таълимотининг мақсади шахсни қутқариш, уни эҳтирослардан халос қилишда на-

¹ Берзин А. Краткая история буддизма в Индии до вторжения в XIII веке. <http://coollib.net/b/3839>.

моён бўлади. Гап, албатта, диний халоскорлик ҳақида бораяпти ва таълимот анъанавий карма, туғилиш ва қайта туғилиш тушунчалари остида шаклланади. Шу билан бирга, илмий адабиётларда асосли равишда буддавийлик худосиз дин эканлиги ҳақида таъкидланади. Ҳақиқатан, бу диний тизимда бошқа динлардаги каби борлиқнинг бунёдкори бўлган Яратувчи-худо мавжуд эмас, аммо одамларга ҳаётда ёрдам бериш имкониятига эга бўлган райритабий мавжудлар — маъбудлар ҳақида будда матнларида бир неча бор ёзилган. Бу маъбудлар, ҳатто, Будда ваъзларининг ихлосман тингловчилари бўлиб ҳам кўринади, аммо бу диндаги энг асосий мақсад — нирванага эришишда маъбудлар тўсиқ ҳам бўлолмайди, ёрдам ҳам беролмайди. Агар веда даврида худолар билан одамлар ўртасидаги мулоқотда коҳин-брахманлар воситачилик қилган бўлсалар, илк буддизмдаги тасаввурга кўра руҳни қутқариш, нирванага эришиш йўлида ҳеч ким воситачи бўлиши мумкин эмас. Шу тариқа ташқи шаклгагина эга бўлган маросимлар фойдасиз бўлиб қолади, веда давридаги қонли қурбонликлар эса энди, ҳатто, гуноҳ ҳисобланади, зеро буддавийликда тирик жонзотларга зиён етказмаслик ғояси кенг тарқалади.

Маросимлар софлигига риоя қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлмай қолади, аммо кастали-табақавий тизимнинг мавжудлиги шубҳа остига олинмайди, руҳни қутқариш кишининг ижтимоий ҳолатига боғлиқ қилиб қўйилмайди. Буддавийлик кишиларнинг қабилавий ёки каставий дахлдорлигига аҳамият қаратмайди ва улар ўртасидаги мулоқотга тўсиқ бўлмайди. Руҳни қутқаришга эришиш учун дунёвий ҳаётдан — оила ва мулкдан, анъанавий ташқи алоқалардан, руҳий боғлиқликдан воз кечиш лозим. «Илоҳий ҳақиқатга эришган» шахснинг — Будданинг издошлари сочларини қириб олдириб, сариқ кийимда, қўлларида хайр-эҳсон учун хумча кўтариб, шаҳар ва қишлоқларни кезиб юрадилар. Улар бхикшу, яъни «қашшоқ» (ёки «тиланчи») деб аталади.

Қашшоқ биродарлар бир йилда тўрт ой — ёмғирлар мавсумида — ёрларда, кейинчалик улар учун махсус қурилган ибодатхоналарда яшайди. Бхикшулар роҳиблар жамоаси — сангхани ташкил қилади. Роҳибларнинг асосий вазифаси инсоннинг ўзи устидан тўлиқ назоратга, охир-оқибатда озодликка — нирванага эришиш имкониятини яратувчи руҳиятни чиниқтиришдан иборат деб қаралади.

Дастлаб буддавийликда устозни¹ тасвирлаш анъанаси бўлмаган, фақат Будданинг рамзларига сифинишган. Бу рамзлар

¹ Устоз (Вчгря) — буддавийликда ва Ҳинд диний фалсафасида ўзлигини англаган қалб, ўзи ўрناق бўлиб, одамларни руҳий англаш ва покланиш даражасига етаклаши мумкин бўлган шахс.

ва айрим муқаддас ашёлар будданинг ўзидан анча олдин пайдо бўлган. Масалан, анжир дарахтини эъзозлаш (унинг сояси остида Сиддхартха илоҳий ҳақиқатга эришади) тахминан қадимги дарахтлар культига бориб тақалади. Филдирак — қадимда Қуёш ва шох ҳокимияти рамзи — буддавийликда таълимотнинг рамзига айланади (буддавий ваъзхонликнинг ўзи эса «дхарма филдирагининг айланиши» деб аталадиган бўлди). Культнинг асосий иншооти сунъий тепалик — ступа бўлиб, одатда унинг устига соябон ўрнатилади. Эътиқод қилувчилар ступага, унда мужассамлашган табаррук ашёлар (будданинг соқоли, будданинг тиши)га сифнадилар ва уни чапдан ўнг (қуёш ҳаракати бўйлаб)га қараб айланадилар.

Роҳиблар тақводор кишилардан йиғилган хайр-эҳсонлар ҳисобига кун кечирганлар. Кейинчалик доимий даромад келтириб турадиган эҳсонлар, масалан, ер мулклари ҳам пайдо бўлган, зотан, мулкка эгалик қилишнинг тақиқланиши фақат алоҳида роҳибларга тегिशли бўлиб, бу тақиқ жамоаларга татбиқ қилинмаган. Монастирлар қишлоқларни ҳам совғага олиши ва у ердан солиқ йиғиши мумкин эди. Айрим монастирлар сиёсий ҳаётда ҳам катта роль ўйнаган. Шри-Ланка йилномаларида сангаларнинг давлат сиёсий ҳаётидаги фаол иштироки ва катта таъсирга эга бўлган монастирлар ўртасидаги қонли тўқнашувлар ҳақида ҳам маълумотлар сақланиб қолган.

Буддавийлик турмушдаги маросимларга катта аҳамият қаратмайди ва шу сабабли аҳоли тўйларга, мотам ва бошқа маросимларга ҳамон брахманларни таклиф қиладилар. Одамлар улардан кундалик юмушларда — экинлардан мўл ҳосил, ҳайвонлардан яхши насл ва ҳ.к. олишда ёрдам кутади, аммо Будда ихлосмандлари роҳибларга моддий ёрдам кўрсатиб, қайта туғилганда ўз аҳволларини яхшилаш учун ҳам ҳаракат қиладилар. Маҳаллий тилларда битилган буддавийлик матнлари санскритда ёзилган брахманлар адабиётига нисбатан маҳаллий аҳоли учун тушунарли ва яқин эди. Буддавийлик шаҳарликлар орасида алоҳида муваффақият қозонади, зеро шаҳарларнинг пайдо бўлиши анъанавий ижтимоий муносабатларнинг бузилиши, хусусий мулкнинг ривожланиши ва шахсий ҳислатларнинг шаклланиши билан боғлиқ эди.

Мил. авв. I минг йиллик ўргаларида буддавийлик, одатда, йирик давлатлар ҳукмдорларининг ҳомийлигида бўлган. Шу сабабли бўлса керак, буддавийлик матнларида бизга Месопотамия ва Мисрдан таниш бўлган ўша бутун олам салтанати тўғрисидаги воя илгари сурилади ва тақводорлар жамиятини тузиш шу сал-

танатнинг идеал ҳукмдорига бовлиқ деб қаралади. Тақводорликнинг тарқалиши («дхарма гилдирагининг бурилиши») айна пайтда бу диний идеал талабларига жавоб берувчи шох ҳокимиятининг мустаҳкамланишидан дарак беради. Аҳолининг катта қисмини буддавийликка жалб қилиш учун уриниш бу динни веда динидан фарқлаб туради, чунки веда дини фақат «икки бор туғилганлар» варнасига мўлжалланган эди.

Бодхисаттва ва Геракл.
Гандхара. II аср.

Буддавийликнинг кенг тарқалишида пайдо бўлган диний мактаблар, йўналишлар ва диннинг такомиллашуви катта роль ўйнади. Дастлаб тақводорлик бурчи ва амалларини бажариб юрган, жонли мавжудотларга зарар етказмаган ва ибодатхоналарга садақа қилишда хасислик қилмаган кишиларга қайта туғилганда яхшироқ тақдир буюради, деб ҳисобланган. Аммо руҳни қутқариш — нирвана уларга nasib қилмайди, чунки нирванага фақат роҳибларгина эришиши мумкин. Кейинчалик айрим буддавийлик мактаблари зоҳидлик йўлига ўтмаган, бу дунё бойликлари — оила ва мулкдан воз кечмаган кишилар ҳам нирванага эришиши мумкинлиги ҳақида айта бошлайдилар. Қутқаришнинг бу «кенг йўли» табиийки мулкдор кишиларга — роҳибларга ва ибодатхоналарга сахий совғалар қила оладиган ва айна пайтда, ўзлари дин йўлида риёзат чекишни истамайдиганларга маъқул келди.

Бундан ташқари, қутқаришнинг «кенг йўли» тарафдорлари фақат ўзини қутқариш учун ҳаракат қилувчи роҳиб ўз шахсий «мен»идан воз кеча олмаган деб, ўз муҳолифларини худбинликда айблайди. Ўз яқинларига ҳамдардлик янги диний идеалга айланади ва ўзини қурбон қилиб, нирванадан воз кечиб, одамларни қайта туғилишлар занжирининг қийноғидан халос қилувчи олийҳиммат зотлар — бодхисатвалар ҳақида тасаввурлар пайдо бўлади. Шу тариқа дастлабки таълимотта зид равишда одамларга қайта туғилишлардан халос бўлишда ёрдам берувчи авлиёлар ҳақида тушунча шаклланади.

Бодхисаттванинг дабдабали култи, кишиларнинг уни раҳм-шафқатга қақирувчи ибодати буддавийликни анъанавий динлар билан яқинлаштиради, жаҳон дини бўлиб тарқалиши жараёнида унинг маҳаллий эътиқодлар билан аралашувиға кўмаклашади. Будданинги ўзига нисбатан ҳам муносабат ўзгара-

ди: унинг тасвири пайдо бўлади; унга бағишлаб ибодатхоналар қурилади; илоҳий мавжудод сифатида унинг култи ўрнатилади; охирзамон ва унда Будда-Халоскорнинг келиши ҳақидаги ғоя ривожлантирилади. Бунда зардуштийликдаги Халоскор (Саошьянта) ҳақидаги таълимотга катта таъсир кўрсатган. Милодий эра бошларига келиб бўлғуси Будда Майтрея (Халоскор) тўғрисидаги ғоя буддавийликнинг барча йўналишлари томонидан қабул қилинди.

Буддавийликнинг кўплаб мактаблари иккита асосий йўналишга: «кичик арава» («қутқаришнинг тор» йўли – ханаяна) ва «буюк арава» («қутқаришнинг кенг» йўли – махаяна)га бўлинади. Улардан биринчиси «авлиёлар таълимоти» – тхеравада сифатида ўта қадимгилikka даъво қилади – ҳали Ашока давридаёқ буддавийликнинг бу йўналиши Ланкада, кейин эса бутун Жануби-Шарқий Осиёда қарор топади. «Буюк арава» мактаби анча катта муваффақият қозонади. Хусусан, улар Кушон подшолари ҳомийлигида Шарқий Эронда, Ўрта Осиёда, кейинчалик Хитой, Япония, Тибет ва Мўғулистонда буддавийликни тарқатадилар. Бу мамлакатларнинг ҳар бирида буддавийлик ўзига хос жиҳатлар касб этади. Масалан, Шри-Ланкада ҳозир ҳам буддавийликнинг тхеравада йўналиши ҳукмрон дин ҳисобланади. Ҳиндистоннинг шимолида қадимдаёқ «буюк арава» мактабининг таъсири кучли эди, кейин эса буддавийлик борган сари ҳиндуизм билан яқинлашиб, охири у томонидан бутунлай сиқиб чиқарилди.

Ҳиндуизм

Ҳиндуизмнинг асосини Ҳиндистонда яшовчи кўплаб халқларнинг қадимги эътиқодлари: дарахтлар, тоғлар, сув ҳавзалари ва ҳайвон (масалан, илон, сизир, маймун, фил)лар ташкил қилади. Ҳозиргача ҳиндуизмда қадимги она-маъбудага сифиниш катта роль ўйнайди, ўта оддий ирим-сиримлар ҳам кенг тарқалган. Айни пайтда, ҳиндуизм учун парвардигори олам – бутун коинотнинг асоси бўлган Яратувчи-худо тўғрисидаги ғоя характерли ҳисобланади. Барча бошқа худолар ва ғайритабиий кучлар унинг мужассамлиги ёки мулозимлари ҳисобланади. Бу худога сифиниш оддий қурбонлик билан боғлиқ эмас – уни ҳурмат қиладилар, эъзозлайдилар, унга садоқат кўрсатадилар. Ҳиндлар учун бундай олий худо Вишна бўлиб, у ҳайвон (тўғри, балиқ, тошбақа)лар ёки инсон (қора танли шоҳ ёки подачи Кришна) қиёфасига кириши мумкин. Вишнанинг турли қиёфаларда намоён бўлиши ҳақидаги таълимот келиб чиқишига кўра турлича бўлган културларни ягона образда бирлаштириш имконини берди. «Рамаёна» эпик достонининг машҳур қаҳрамони Рам ҳам, Будда ҳам

(буддавийликнинг ассимиляциялашувига кўмаклашди) Вишнанинг тимсоллари деб тан олинади.

Ҳиндуизм издошларининг бошқа бир қисми тарки дунё қилган зоҳид ёки раққос кўринишида тасвирланадиган Шивани олий худо деб тан оладилар. Шива билан кўпинча унга бахшида қилинган буқа бирга юради. Шу тариқа қадим (ҳозир ҳам)да ҳиндуизм жамоалари Вишнанинг ва Шиванинг ихлосмандларига бўлинади, аммо улар орасида худонинг номларидаги фарқдан бошқа жиддий келишмовчиликлар бўлмаган.

Ведалар ҳиндуизмнинг муқаддас ёзувлари ҳисобланади, аммо эпик дostonлар ва жуда катта ҳажмдаги мифларни бирлаштирган пураналар амалда асосий роль ўйнайди. Ведалардан фарқли равишда, пураналар сир сақланмайди, бу ёзувлар барча учун очиқ ва уларнинг илмий таҳлили пуран мифологияси Ҳиндистоннинг орий бўлмаган халқлари билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Ҳиндуизмда ибодатхоналар қуриш ва у ерда диний маросимларни ўтказиш ҳам одат тусига киради. Байрам маросимларининг ажралмас қисми тантанали намойиш бўлиб, намойишчилар маъбудларнинг тасвирларини кўтариб оладилар. Қонли қурбонликлар аста-секин маъбудларни «қадрлаш» маросими билан алмаштирилади: уларнинг тасвирларига гулчамбарлар кийдириш, хушбўй ҳидли ўтларни тутатиш, шамлар ёқиш ва худоларга бағишлаб ичкиликбозлик қилиш одатлари жорий қилиниб боради. Бу маросимлар кўпинча рақс тушиш, мусиқа чалиш ва эпик дostonларни куйлаш билан қўшиб олиб борилади. Ибодатхоналарда коҳинлардан ташқари мусиқачилар, раққосалар ва турли хизматчилар ҳам яшардилар. Ибодатхоналарни молиявий таъминлаш қавм аъзолари ва зиёратчиларнинг эҳсонлари ҳамда ибодатхонага тегишли ердан олинadиган фойда ҳисобига амалга оширилади.

Ҳиндуизм мафқурасининг асосий белгилари «Бҳагавад-гита»да — «Маҳабҳорат»нинг таркибига кирган дostonда ёрқин акс этган¹. Бҳагавадгита («Худонинг кўшиғи») да бир-бирига душман икки зодагонлар гуруҳининг кўшинлари жанг майдонига тўпланиши ва қахрамонлардан бири душман лагерда ўзининг қариндошлари ва дўстларини кўриб, олдинда турган қонли жангдан кўрқиб кетганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Шунда Кришна (у худо — Вишнанинг мужассамлиги) бурч

¹ Батафсил қаранг: Шри Шримад А.Ч.Бхактиведента Свами Прабхупада. Источник вечного наслаждения. — М.: Бхактиведента Бук Траст. «Воздушный транспорт», 1990.

(дхарма) ҳақида узундан-узоқ нутқ сўзлайди. У бурчни бажаришдан бош тортиш ўрнига унга беминнат хизмат қилиш орқали ўлим топиш лозимлиги, зеро кшатрийнинг вазифаси жанг қилишдан иборат эканлиги тўғрисида сўз юритади. Бурч ғояси машҳур «Гита»ни ёддан билган кўплаб ҳиндлар учун руҳий мадад манбаи бўлди. Аммо, «Гита»га бошқа нуқтаи назардан ҳам қараш муҳим. Сухбатдошини унга эргашишга даъват этган Кришна ахлоқнинг нисбийлиги ва инсоннинг келиб чиқиши билан боғлиқлиги ҳақида баён қилади. Бу дунёда ҳар бир кишининг ўз вазифаси ва бурчи бўлиб, булар ким учундир эзгу иш, бошқа биров учун эса гуноҳдан иборат, деб қаралади.

Ҳинд ахлоқи учун чексиз чидам ва сабр-тоқат характери, зеро ҳар бир кишига ўз маҳалласи ва қишлоғида, ўз кастаси ва оиласида ўрнатилган ҳаёт тартибига, ўз урф-одати ва дини раво кўрган қоидаларга риоя қилиш лозимлиги уқтирилади. Аммо бу эркинлик турли ижтимоий гуруҳлар вакиллари ўртасидаги муносабатга таалуқли бўлиб, бир гуруҳ ичида эса ўз жамоавий ва каставий бурчини бажариш эҳтиёжи билан қатъий чекланган. Ҳиндуизм ғоясидаги турли-туманлик ва зиддиятлар шунчалар яққол кўзга ташланадими, ҳатто, баъзи тадқиқотчилар уни ягона дин сифатида қабул қилишни ҳам лозим топмайдилар. Аммо диний таълимот ақидалари маросим қоидалари ва ижтимоий нормаларга риоя қилиш сингари катта аҳамият касб этмайди. Ҳиндуизмнинг ижтимоий муносабатлар соҳасидаги умумий принциплари куйдагилардан иборат деб қаралади: муомала ўз ижтимоий гуруҳи доираси билан чекланмоғи лозим – турли каста вакиллариининг биргалиқда овқатланиши, никоҳдан ўтиб, оила қуриши ва каставий касбини ўзгартириши тақиқланади. Ҳайвонларни, айниқса, ситирларни ўлдириш катта гуноҳ ҳисобланади. Ёш болалар ўртасида никоҳ қуриш одати кенг тарқалади (айниқса, келинлар – баъзан келинни эҳром атрофида куёв кўтариб ўтади, зеро келин ҳали юролмайдиган гўдак). Беваларнинг турмуш қуриши қораланади (ҳатто, қизчалар ҳали аёл бўлмасдан бева қолган бўлса ҳам), эрининг жасадини куйдириш чоғида гулҳанда ўзини ўзи ёқиб энг маъқул тақводорлик ҳисобланади. Қоидаларга риоя қилмаган шахслар ёки бутун бошли оилалар, айниқса, улар юқори кастадан бўлса, энг оғир жазога – кастадан қувилишга маҳкум қилинган. Инсоннинг жамиятдаги ўрни ва хавфсизлиги унинг маълум бир кастага мансублиги билан боғлиқ бўлганлиги сабабли кастадан қувилганлар ўз айбларини юшиб, кечирилишга эришади ва кастага қайтади ёки ижтимоий пиллапояннинг энг пастки қисмидан ўрин эгаллайди.

Ҳиндуизм дини билан қувватланган каста тизими жамиятдаги барқарорликни, унинг ҳар қандай ёт ғоялар таъсирига қарши тура олишини таъминлаб, айна пайтда, жамиятта фавқулодда консерватив характер бахш этади.

Жайнизм¹ Буддага замондош бўлган кўп сонли ноортодоксал² устозлардан бири, ўз издошлари томонидан Махавира (буюк қаҳрамон) деб номланган кшатрий Вардхамана (пайғамбар Жина) эди. У асос солган жайнизм ғолиблар (жина-ғолиб) дини бўлиб, ўз тарихий ривожланишига кўра буддавийликдан чуқур фарқ қилади. Жайнизм (дхарма дини) мил. авв. VI асрда Ҳиндистоннинг шимоли-шарқида пайдо бўлган. Баъзи бошқа минтақаларда ҳам катта таъсирга эга бўлишига қарамасдан, жайнизм Ҳиндистондан ташқарига ёйилмаган. Бугун бу динга эътиқод қилувчилар сони саккиз миллиондан зиёд бўлиб, кўпчилигини йирик тижоратчилар ташкил қилади.

Жайнизм фалсафаси учта Тританта – Жина таълимотига кўра турмушнинг учта тўғри асослари: тўғри тасаввур, тўғри билим ва тўғри хулқ-атвордан ташкил топган. Жайнизм таълимоти билан брахманизмдаги каста тизими ўртасидаги келишмовчилик яққол кўзга ташланади. Жайнизм таълимотига кўра қайси кастага мансублигидан қатъи назар, ҳар бир киши қийноқлардан халос бўлиш (нирванага)га эришиши мумкин. Йўналиши бўйича буддавийлик билан бир хил бўлган жайнизм ўз доктринасининг марказига шахснинг борлиғи муаммосини қўяди. Буддавийликдан фарқли равишда жайнизмда ички муштараклик камроқ, догматизм ва ритуализм белгилари кўзга яққол ташланиб туради. Жайнизмнинг асосида яратилмайдиган ва йўқ қилинмайдиган иккита абадийлик, субстанцияларнинг (таттвлар) – жива (ҳаёт) ва аживанинг (эфир) ҳал қилувчи аҳамиятини тан олиш ётади. Жива билан аживанинг боғлиқлик даражасига қараб моҳиятлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик жараёнини белгиловчи жива борлиқнинг иккита шаклида намоён бўлади: мукамал ва номукамал. Борлиқнинг номукамал ҳолатида жива материя билан қўшилган бўлиб, ўзининг сифат имкониятларини йўқотади ва руҳий азоб ҳолатига тушади; борлиқнинг мукамал ҳолатида материядан халос бўлган жива ўз борлиғини бошқариш имкониятига эга бўлиб, ҳузур-ҳаловат – нирвана ёки мокша ҳолатига ўтади.

¹ Қаранг: Альбедиль М. Ф. Индия: беспредельная мудрость. <http://www.twirpx.com/file/236223/>.

² Ноортодоксал – унчалик собит, изчил бўлмаган.

Борлиқнинг номукамал ҳолатдан мукамал ҳолатга ўтишида шахснинг ахлоқий тарбияси асосий роль ўйнайди. Буддавийликдан фарқли равишда, жайнизм ахлоқий нормаларнинг қатъий бажарилишини талаб қилади. Бунинг оқибати дунёвий ва диний ахлоқнинг фарқида намоён бўлади. Жайнизмда руҳоний бешта Буюк махавратта (тақиққа) қатъий риоя қилмоғи лозим:

ўлдирмаслик;

ёлғон гапирмаслик;

ўғирламаслик;

жинсий алоқа қилмаслик;

фоний дунёнинг бойликларини йиғмаслик.

Жайнизмда ўзининг алоҳида ижтимоий концепцияси мавжуд эмас. Туғилиш, никоҳ ёки вафот этганда амалга ошириладиган маросимлар ҳиндуизм динидагиларникидан деярли фарқ қилмайди. Фақат зоҳидона хулқ-атвор қоидалари ва ташқи шакллариининг мукамал ишлаб чиқилганлиги ва уларга қатъий риоя этишининг талаб қилиниши жайнизмнинг ўзига хос томони ҳисобланади.

Буддавийлик сингари жайнизм ҳам ўз ақидаларига кўра соф атеистик дин, яъни, шу маънодаки, у худоларнинг мавжудлигини тан олса-да, олам тизимида уларга асосий ролни ажратмайди. Жайнлар учун олам аниқ битта худо томонидан яратилмаган, демак ҳеч қандай худо уни сақлаб қолиш ёки йўқ қилишга ҳам қодир эмас; олам ўз-ўзича универсал қонунларга бўйсунди. Бошқа динлардан фарқли равишда жайнизмда охирзамон, қиёмат-қойим ҳақидаги ғоя мавжуд эмас. Олам доимий бир-бирини алмаштирувчи ривожланиш (утсарпини) ва тушкунлик (авасарпини) циклиларидан иборат. Ҳар бир циклни охиридан одамлар баланд бўйли бўлиб, узоқ умр кўрадилар. Жайнларга кўра ҳозир олам тушкунлик циклини бошдан кечирмоқда. Яна қирқ минг йилдан сўнг ҳолат ижобий томонга ўзгариб, утсарпини цикли бошланади.

Жайнизм фалсафаси ва амалиётининг асосида руҳни мукамаллаштириш орқали абадий ҳузур-ҳаловатга эришиш ғояси ётади. Аслида бу ғоя кўпчилик қадимги диний ва фалсафий оқимларнинг яққол ёки яширинган пировард мақсади ҳисобланади. Шу мерлардан бошланган, мисрликлар ва семитлар томонидан такомиллаштирилган инсон руҳини моддий қобикдан халос қилиш ва шу асосда уни нариги дунё азобларидан қутқариш каби инсониятнинг абадий муаммоси Қадимги Ҳинд цивилизациясида ҳам кишилар олдида турган энг йирик муаммога айланади.

Адабиёт

Юқорида айтилганлардан маълумки, Қадимги Ҳинд маданиятида марказий ўринни диний ада-

биёт ёдгорликлари эгаллайди. Бу давр адабиётидан сақланиб қолган илк намуналар мил. авв. XIV—XIII асрларда шимоли-ғарбдан Ҳиндистонга кириб келган орий қабилаларининг диний ва маросимий поэзияси ҳисобланади. Бу поэзия бизгача веда («веда» — «билим», «муқаддас билим»), асосан, ҳиндуизмгача бўлган даврда шаклланган, ҳиндуизмда ҳам муқаддас ёзувлар мақомини олган диний ва маросимий матнларнинг катта мажмуи орқали етиб келган. Ведалар, асосан, ўқитувчи ёддан айтганларини ўқувчилар қайтариши йўли билан авлоддан-авлодга ўтиб, ёзма шакли анча кеч пайдо бўлган. Ёзув Ҳинд водийси аҳолисига мил. авв. III—II минг йилликларда маълум бўлса-да, кейин йўқотилиб, фақат мил. авв. I минг йиллик ўрталарида қайта тикланган. Авлоддан-авлодга оғзаки ўтказиш жараёни анча узоқ давом этган ва бу даврда жонли мулоқот тили билан веда тили ўртасида катта фарқ вужудга келган, шу сабабли кўпинча ўқувчилар ҳеч нарса-ни тушунмаган ҳолда бутун бошли китобни ёд олганлар. Брахманлар орасида шаклланган адабий матнларни ёд олиш ва аниқ қайтариш тизими Қадимги Ҳиндистондаги таълим ва фаннинг умумий характериға ҳам катта таъсир кўрсатди.

Қадимги Ҳинд адабиёти (шартли равишда милодий эранинг I асригача)нинг кўплаб ёдгорликлари тўртта улкан адабий мажмуалар: веда, буддавий, жайнизм ва эпик адабиётлар таркибига киради. Ҳинд анъаналарига кўра, бу адабий мажмуаларнинг ҳар бири мил. авв. I минг йилликда ҳинд жамиятида мавжуд бўлган диний оқимлар билан боғлиқ тарзда қатъий бир бутунлик ҳолида қаралади. Аини пайтда, улар кўплаб мустақил матнлардан иборат бўлиб, ўзида гетероген ва қарама-қарши унсурларни уйғунлаштиради. Веда, будда, эпик ва, ҳатто, жайнизм адабиётлари ўз миқёслари ва ёдгорликларнинг хилма-хиллиги бўйича ўзига хос «адабиёт ичидаги адабиёт» саналади ва ҳар қандай адабиёт сингари узоқ эволюция жараёнида катта ўзгаришларга учрайди. Бу адабиёт мураккаб тарихга эга.

XX асрнинг иккинчи ярмида Хараппа маданияти ҳудудида олимлар томонидан қилинган янгиликлар тили бўйича турлича бўлган ҳинд адабиётига муносабат масаласини яна кун тартибига қўйди. Бизгача етиб келган дастлабки ёдгорликлар тамил (дравид) тилиға ва тахминан мил. авв. III минг йилликка мансуб бўлганлиги сабабли «қадимги ҳинд адабиёти» тушунчасининг ўзи орийлардан олдинги тилларда — дравид ва унинг шеваларида тузилган матнларға нисбатангина қўлланилар эди. Орийлар кириб келиши билан улар маданияти, автохтон ва янгидан яратилган маданиятларнинг мураккаб синтези асосида шундай

синкретик маданият вужудга келдики, унинг заминада қадимги ҳинд адабиётининг дастлабки асарлари — ведалар пайдо бўлди.

Муқаддас веда матнларини ёддан айтиш ва шарҳлашнинг аниқлигига қаратилган катта эътибор фонетика ва этимология каби махсус фанларнинг шаклланишига олиб келди. Улар асосида кейинчалик Қадимги Ҳинд тилшунослиги ривожланди. Қурбонлик учун маъқул бўлган вақтни аниқлаш осмон жисмларини кузатишни, мураккаб эҳромлар қурилиши эса геометриядан билимларга эга бўлишни талаб қиларди. Шу тариқа сўнгги веда адабиётида фақат олдига қўйган мақсадига кўра эмас, методлари жиҳатидан ҳам ҳозирги замон фанидан анча фарқ қиладиган, ўзига хос фаннинг белгилари пайдо бўлади.

«Веда» сўзи «билим» деган маънони, тўғрироғи, олий маънавий билимни англатади ва веда ёдгорликлари ҳиндуизм тарафдорлари томонидан абадий мавжуд бўлган илоҳий мўъжиза сифатида қабул қилинади. Эътиқод билан боғлиқ бўлган ведаларнинг ушбу вазифаси келиб чиқиши ва моҳияти турлича бўлган матнлар ва парчалардан ташкил топган адабиётни яхлит асар деб қараш имконини беради. Ведалар таркибига шеърий ва проза шаклидаги асарлар, худоларга бағишланган мадҳиялар, фольклор қўшиқлар, қаҳрамонлик афсоналари, масаллар, пандномалар ва фалсафий шарҳлар киради. Веда ёдгорликлари бир неча туркумга бўлинади. Биринчи туркумга мадҳиялар ва афсунлардан иборат тўртта тўплам (самхитлар); иккинчисига — брахманлар, проза шаклидаги диний трактатлар, учинчисига — араньяклар ва упанишадлар, фалсафий насихатлар ва диологлар киради.

Самхитлар, брахманлар, араньяклар ва упанишадларга нисбатан ҳиндларда шрут атамаси қўлланилади (сўзма-сўз таржимаси — «эшитилган»). Бу ведаларнинг маросимий моҳиятини ва ёзма шаклда мавжуд бўлмаганлигини яна бир бор таъкидлайди. Шрут категориясига веда адабиётининг тўртинчи туркуми — веданглар («веданинг қисми» дегани) ҳам киради. Веданглар веда адабиётини тўғри тушуниш учун олти ёрдамчи фанлар: маросим, фонетика, грамматика, этимология, метрика (шеър вазни) ва астрономияни баён қилади.

Веда адабиёти билан бир қаторда, ҳинд дostonчилик анъаналари ҳам шаклланади. Бу жараёнда қадимги ҳиндларнинг икки буюк поэмалари — «Маҳабҳорат» ва «Рамаяна» муҳим роль ўйнади. Бу поэмаларнинг дастлабкиси Маҳабҳорат бўлиб, у Жамна ва Ганг дарёлари оралиғида вужудга келган. Унда баён қилинган асосий воқеалар «қаҳрамонлик асрига» — қабилалар ўртасидаги урушлар ва Ганг дарёси бўйларида дастлабки дав-

латнинг шаклланиш даври бўлган мил. авв. II – I минг йилликларга бориб тақалади. Бу дostonларни цикллаштириш ва бир бутун ҳолда эпопеяга бирлаштириш жараёни мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарида (мил. авв. IV асрдан олдин) якунланади. Мил. авв. I минг йилликнинг иккинчи ярмида коҳин (брахман) лар томонидан поэмага диний-фалсафий матнларнинг кўплаб кўшилиши поэма ҳажмининг кескин ошишига олиб келди. Поэмани ёзма ҳолга келтириш ҳам шу даврда брахманлар томонидан амалга оширилган бўлиб, шу ҳолда бизгача етиб келган.

Поэма сюжетининг марказида қудратли куру қабиласи хукмдорлари ёки улар поэмада аталишича бхаратлар уруғи ўртасидаги низо ётади («Маҳабҳорат» – «Бхаратлар буюк жанги ҳақида дoston»). Қахрамонларнинг икки гуруҳи – вафот этган шоҳ Панданинг бешта ўғиллари (Юдхистхир, Бҳим, Аржун, Накул, Сахадев) ва уларнинг амакилари, шоҳ Дхитаристрнинг юзта ўғиллари бир-бирига қарши турадилар. Поэмада биринчилари умумлаштирилиб Пандавалар, иккинчилари – Кауравалар деб аталади. Поэма муаллифларининг меҳри Пандавалар томонда. Панданинг бешта ўғли ҳам аслида худодан бунёд бўлган. Уларнинг иттифоқчиси бўлган Кришна поэмада худо Вишнанинг мужассамлиги деб аталади. Куравалар – иблиснинг мужассамлиги, улар тақводор эмас, қабила ўртасидаги низо ҳам уларнинг аслида Дхитаристрга тегишли бўлган тахтта адолатсиз даъвосидан келиб чиққан. Узоқ давом этган низо ва ўзаро жанглардан кейин ниҳоят Пандавалар енгиб чиқади.

Дostonдаги айрим эпизодлар трагизми, ядавларнинг қириб ташланиши ва худодарнинг ўлими ҳинд менталитети учун мутлақо характерли эмас. Европаликларнинг эпик дostonларида кўпроқ учрайдиган ялпи зиёфатдан кейин умумий қирғин билан якунланадиган баҳс, битта қалтис жойидан яраланган қахрамоннинг ўлими, денгизга чўкиб кетган катта шаҳар мавзуси бошқа бирорта ҳинд дostonларида ҳам, ведаларда ҳам учрамайди. Яқин Шарқда кенг тарқалган худонинг ўлими мавзуси ҳинд мифологиясида мавжуд эмас. Кришна ҳақидаги афсонанинг айрим эпизодлари орий халқининг Ҳиндистонга келишидан олдинги даврига мансуб бўлган қадимги афсоналарига бориб тақалиши мумкин¹.

«Рамаяна» тадқиқотчиларнинг тахмин қилишларича, мил. авв. II асрда Шимолий Ҳиндистоннинг шарқий худудларида (қадимги Кошала ва Видеха давлатлари худудида) шаклланган. Дoston анча кеч пайдо бўлганига қарамасдан, унинг сюжети

¹ Қаранг: Артур Бёшем. Цивилизация Древней Индии. <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/41271-artur-byeshem-civilizaciya-drevnej-indii.html>. – С. 217.

жуда қадимги воқеаларни қамраб олади ва эртакка яқин туради. Кошаланинг шоҳи Дашаратха ўзининг ўғли жасур Рамни тахтга ўтқазмоқчи бўлади. Аммо бунга Дашаратханинг хотинларидан бири Кайкез қарши чиқади. Қачонлардир Кайкея Дашаратхани ўлимдан асраб қолган бўлиб, эвазига Дашаратханунинг иккита истагини бажаришни ваъда қилган эди. Кайкея ўзининг ўғли Бҳаратани тахтга ўтқозишни ва Рамни ўн тўрт йиллик сургунга жўнатишни талаб қилади. Шоҳ ваъдасига вафо қилади. Рам ўзининг севимли хотини Сита ва укаси Лакшман билан бирга Айодхью подшолигининг пойтахтини ташлаб кетади. Улар дарвешлар кийимини кийиб олиб, одамхўрлар – ракшасалар тўлиб-тошган катта ўрмонга кириб келадилар. Рамнинг жасорати ракшасалар ҳукмдори ўн бошли Раваннинг жаҳлини чиқаради. Раван Рамни жазолаш учун унинг хотини Ситани ўғирлаб кетади. Ситани излаб юрган Рам маймунлар мамлакатига тушиб қолади. Уни тинглаган маймунлар ҳукмдори Рамга ёрдам беришга қарор қилади. Маймунлар Ситанинг қаердалигини аниқлайдилар ва Рам бошчилигидаги маймунлар армияси ўзлари қурган кўприк орқали океандан ўтиб, Ланкага кириб келадилар. Бу ерда бўлган шафқатсиз жангда маймунлар ғолиб чиқади, ракшасалар ва Раван ўлдирилади. Бу пайтга келиб Рамнинг сургун муддати ҳам якунланади. Ака-укалар Сита билан бирга Айодхью подшолитига қайтиб келади ва бу ерда Бҳарата тахтни бажонидил Рамга бўшатиб беради.

«Маҳабҳорат» сингари «Рамаяна» ҳам милодий эранинг бошларида ёзма шаклга келтирилган. Аммо олимларнинг тахминларича, «Маҳабҳорат»дан фарқли равишда «Рамаяна»нинг ёзма таҳрири сарой доираларига яқин бўлган саводли киши томонидан амалга оширилган. У, умуман, ўзининг анъанавий санъатига содиқ қолса-да, айни пайтда, ўша давр сарой доирасида ҳукмрон бўлган шеърий услуб талабларига ҳам жавоб беришга ҳаракат қилади. Шу боис қаҳрамонлар хатти-ҳаракатининг психологик жиҳатларига, лирик ҳолатларнинг баёнига, табиатнинг поэтик тасвирига қаратилган катта эътибор «Рамаяна»ни биринчи аср адабиётидаги эпик поэмалар билан яқинлаштиради.

Ўзининг тугал кўринишидаги «Маҳабҳорат» ва «Рамаяна» ҳиндуизмнинг ҳақиқий қомусига, кейинги давр шоирлари ва рассомлари учун эса образларнинг битмас-туганмас хазинасига айланди. Бу дostonлар ҳинд жамиятидаги ахлоқий ва фалсафий анъаналарни ёрқин акс эттириши билан характерланади. Айтиш лозимки, улар ҳозир ҳам оғзаки шаклда кенг тарқалган

бўлиб, миллионлаб саводсиз ҳиндлар дунёқарашининг шаклланишига арзигулик таъсир кўрсатмоқда.

Мил. авв. I минг йилликнинг иккинчи ярмида буддавийликнинг трехавада мактаби адабиёти — Типитаки шаклланади. Типитаки услублар, жанрлар ва шаклларнинг мутлақо эркин ўзгариши, келиб чиқиш вақти ва мазмунига кўра турлича парчаларнинг бир китобга жамланиши билан характерланади. Аммо улар биргаликда ва ўзаро боғланган ҳолда буддавийлик жамоасидаги кундалик ҳаёт ва ахлоқ нормаларини, этикаси ва дидактикасини изчил баён қилиб, буддавийлик таълимоти илк даври ҳақида кенг маълумот беради. Типитакилар, биринчи навбатда, буддавийлик дини тарихи билан шуғулланувчилар учун катта кизиқиш уйғотади.

Буддавийликнинг бошқа мактаблари — «буюк арава» — асарлари баъзан санскритда, кўпчилик ҳолларда хитой, япон, тибет тилларидаги таржимасида тўлиқ бўлмаган ҳолда сақланиб қолган.

Милодий эранинг дастлабки асрларида Қадимги Ҳинд маданиятининг гуллаб-яшнаши дунёвий адабиётнинг кўплаб жанрларида намоён бўлади. Ҳам сарой театри, ҳам шаҳар театри учун мўлжалланган санскрит драмасини алоҳида таъкидлаш лозим. «Панчатантра» номи масаллар тўплами катта муваффақият қозонади ва кенг оммалашади. Панчатантранинг арабча таржимаси «Калила ва Димна» номи билан машҳур. Панчатантра новеллалари, адабий асарнинг тузилиш усули ўрта асрларда кўплаб миллий адабиётларга катта таъсир кўрсатди («Минг бир кеча», «Декамерон» ва бошқалар).

Шеърий лирика, поэма, дидактик афоризмлар тўпламларидан ташқари, кўпинча, оғзаки материални етказиш ва ёд олишни осонлаштириш мақсадида илмий асарлар ҳам шеърий услубда битилган. Сиёсат ҳақидаги трактат — Артхашаструга ҳам кўплаб шеърлар жамланган. Бу асар сарой найранглари, маккорона ифволар ва сирли қотилликларни ёрқин бўёқларда ифодалайди.

Илмий ва дидактик асарлар ичида, энг аввало, мил. авв. VI асрда Панини томонидан яратилган санскрит грамматикасини кўрсатиш лозим. Бир неча ўзаро рақобатлашувчи мактабларни ўз ичига олган ҳинд фалсафаси ҳам катта шухрат қозонган. Айниқса, ҳиндларнинг мантиқ, тил фалсафаси соҳасидаги ютуқлари ва атомистик назарияси катта эътиборга лойиқ.

Санъат | Ёрқин ва ўзига хос ҳинд санъати жуда қадим замонларда шаклланган. Мифология, тўлиқ муболағага берилиш ва чексиз фантастик тасаввур бу санъатнинг характери билан белгилаб беради. Ҳиндистон табиатининг ўзи гўё қадимги афсона ва ривоятлар билан йўғрилганга ўхшайди. Чўққилари

қуёшнинг шафақ нурларидан ва шамолдан емирилган улкан қоялар гўё жуда қадим замонларда баҳайбат одамлар томонидан қурилган қасрларни эслатади; бир-бири билан чамбарчас боғланган архитектура, ҳайкалтарошлик ва тасвирий санъат заминий, ҳиссий ва баъзан кўрқинчли образларда ҳинд халқи бадиий тафаккурининг ўзига хос томонларини очиб беради.

Қадимги Ҳиндистоннинг санъат ютуқларидан бизгача етиб келган ва маълумларининг барчаси диний характерга эга ёки диний мақсадларда яратилган. Дунёвий санъат ҳам, албатта, мавжуд бўлган, зеро адабиётларда ёзилишича шоҳлар ҳайкаллар ва тасвирий санъат асарлари билан безатилган ҳашаматли саройларда яшаган, аммо бу асарлардан ҳеч бири бизнинг давримизгача етиб келмаган. Кўпчилик европалик ва ҳиндистонлик олимлар ҳинд санъатининг диний ва мистик жиҳатини таъкидлайдилар; улар дастлабки санъат асарларида реализм мавжудлигини кўрсатиб, бу санъатнинг веданта ва буддавийликдан илҳом олганлигини таъкидлашади. Бу асарларнинг айримлари сўзсиз, қайноқ диний ҳиссиёт билан йўғрилган, умуман, Қадимги Ҳинд санъати бу даврдаги кундалик турмушни акс эттиради.

Агар қадимги юнон санъатининг устивор жиҳати гўзаллик, Мисрники эса дин бўлса, ҳинд санъатининг юксак намуналари учун гўзаллик асосий жиҳат эмас, дин ҳам ягона устувор мавзу ҳисобланмайди; дунёвий ва диний томонларнинг уйғунлиги ҳинд санъати учун характерли жиҳат ҳисобланади. Гап шундаки, агар диний адабиёт ўзини динга бағишлаган кишилар: брахманлар, коҳинлар ва зоҳидлар томонидан яратилган бўлиб, уларда зоҳидона диний руҳ устувор бўлса, санъат асарлари хунармаңлар томонидан яратилган ва улардаги сипо диний шакл ортида яратувчиларнинг ҳаётга қайноқ муҳаббати уфуриб туради.

Қадимги Ҳиндистонга турли даврларда бостириб келган орийлар, форслар, юнонлар, мўғуллар ва туркийлар бу санъатда ўз изларини қолдирганлар. Ҳинд санъатининг асосларини буддавийлик ва ҳиндуизм (ислом дини билан тўлдирилган) динлари ташкил қилади.

Қадимги ҳинд санъати тарихида қуйидаги даврлар ажратилиб кўрсатилади: 1) мил. авв. III минг йиллик ўрталари — мил. авв. I минг йиллик ўрталари; 2) Маурийлар даври — мил. авв. 322 — 185 йиллар; 3) Шунгалар ва Кушонлар даври — мил. авв. III аср — милодий I аср; 4) Гупталар даври — IV — VI асрлар.

Жуда қадим замонларда Ҳиндистон хулудида Хараппа маданияти вужудга келган. Қадимги Ҳинд водийсидаги Моҳенжо-Даро ва Хараппа хулудларида кўчалари мукамал режалаштирилган, сув таъминоти йўлга қўйилган бронза даври (мил. авв. 2500 — 1500

йиллар) саройлари ва жамоат биноларининг қолдиқлари сақланиб қолган; коҳинлар, раққоса, ҳосилдорлик худосининг бронзадан қуйилган ҳайкалчалари, зеб-зийнат буюмлари, ҳайвонлар акси туширилган муҳрлар, нозик қилиб безатиган сопол идишлар топишган. Бу қадимги манзилгоҳлар маданияти мил. авв. II минг йиллик ўрталарида орийлар бостириб келиши натижасида вайрон бўлган.

Мил. авв. I минг йилликда яна йирик давлатлар вужудга келади (энг каттаси Шимолий Ҳиндистондаги Магадха давлати). Браҳманизм ҳукмрон динга айланади. Худолар пантеонининг юқорисини триада эгаллайди: Браҳма — яратувчи, Вишна — сақловчи, Шива — вайрон қилувчи. Шунингдек, момақалдироқ худоси Индра — подшо ҳоқимиятининг ҳомийси ва бошқа худолар ҳам эъзозланади. Бу даврда архитектура шиддат билан ривожланиди, қимматбаҳо тошлар билан безатилган саройлар қурилади. Мил. авв. I минг йилликнинг ижодкор усталари учун қадимги эпослар — Маҳабҳорат ва Рамайна сюжетлар ва образлар манба бўлиб хизмат қилди.

Маурийлар сулоласи даври — Чандрагупта томонидан бошланган ва кейин Ашока томонидан яқунланган мамлакатни бирлаштириш даври. Бу қудратли давлатда йўллар ва саройлар қурилади. Пойтахт Паталипутрада тош пойдевор устига ёғочдан қурилган Ашока саройи мраммар ҳайкаллар билан безатилган. Ашока даврида буддавийлик давлат дини деб эълон қилингандан сўнг бутун мамлакат бўйлаб будданинг нишонларини сақловчи мемориал иншоотлар — ступалар ҳамда қадамжоларда яхлит тошдан устунлар — стампхлар қурилади. Сарнатдаги машҳур Ашока стампхи (мил. авв. 243 йил) тўртта шернинг қоматидан (будда тимсоли) иборат устун қоши (капитель) билан безатилган бўлиб, улар «қонун гилдираги»ни кўтариб туради. Мил. авв. III асрдан бошлаб ғорларда буддавий монастирлар ва чайтъя — ибодатхоналар қуриш бошланди. Қояларнинг ичкарисига чуқур кириб борган совуқ ва маҳобатли заллар монолит устунлар қатори билан ажратилиб, кўплаб ҳайкаллар билан безатилган (Карлидаги чайтъя, мил. авв. I аср).

I—III асрларда кушонлар санъатида биринчи марта инсон қиёфасидаги будда тасвири пайдо бўлади. Будда нилуфар ҳолатида тахтада ўтирган ҳолда тасвирланади. Чап елкаси бўйлаб орқага ташланган плашч кезиб юрувчи дуохон, зоҳидлик белгиси эди. Қулоқларнинг анча узун солинчалари, пешанада «учинчи кўз»нинг мавжудлиги ва бошқалар унинг инсониятни қутқариш йўлини кўрсатувчи авайиэ эканлигидан далолат беради.

Рақс тушаётган Шива.

Архитектурада декоратив шакл кучаяди. Фишт асосий қурилиш материалга айланади. Бу даврнинг энг кўзга кўринган биноларидан бири, маурийлардан кейинги даврда Санчида қурилган баҳайбат буддавий монастир ҳисобланади. Монастир ва зиёратчилар учун қурилган меҳмонхонанинг жуда кам қисми сақланиб қолган. Санчининг энг диққатга сазовор меъморий ёдгорлиги эса мил. авв. II—I асрларда қурилган катта ступа ҳисобланади. Ступани тўрт томондан будда афсоналаридан лавҳалар билан безатилган тош дарвозалар ўраб туради. Тош ступалар гордаги ибодатхоналарнинг ажралмас қисмига айланади. Ланкадаги шундай ступалардан бири катталиги жиҳатдан Миср эҳромлари билан тенглашади.

Ҳинд ҳайкалтарошлигининг энг қадимги намуналаридан бири, Ашока ёзувлари битилган устунлар ҳисобланади. Устунларни беаб турган ҳайкалларда, масалан, машҳур шеърларда, форс, ҳатто, юнон санъатининг таъсири сезилиб туради. Бу ҳинд усталарининг ҳали тош билан ишлаш кўникмаси ва ўз услублари шаклланмаганлигидан далолат беради.

Маурийлардан кейинги даврда ҳайкалтарошликнинг маҳаллий мактаблари шаклланади. Улар ичида энг машҳурлари Ғандҳара (Ҳиндистоннинг шимоли-ғарби), Мадҳури (Ҳиндистоннинг шимолий қисми) ва Декан мактаблари ҳисобланади. Элин ва Рим санъатлари таъсири остида шаклланган Ғандҳара мактабининг гуллаб-яшнаган даври милодий эранинг биринчи асрига тўғри келади. Ғандҳара услуби Кушонлар давридан бошлаб Марказий ва Шарқий Осиёда буддавийлик санъатига катта таъсир кўрсатди. Мадҳури ва Декан мактаблари ҳам ҳинд тасвирий санъати анъаналари билан боғланган. Айнан улар асосида фақат Ҳиндистоннинг ўзида эмас, балки маълум маънода бутун Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида ўрта аср ҳиндуизм санъати ривожланди.

Ҳинд тасвирий санъатининг машҳур ёдгорликлари Ажанта (Ғарбий Ҳиндистон)да жойлашган. Ажантанинг гор ибодатхоналари ва монастирлари маурийлардан кейинги даврда қарийб минг йил давомида қурилган. Айрим залларнинг деворлари буддавий афсоналардан саҳналар тасвири билан безатилган. Шундай тасвирий санъат намуналари Ажантадан ташқари Шри-Ланкада ҳам сақланиб қолган.

Қадимги Ҳинд цивилизацияси Шарқнинг кўплаб мамлакатларига жуда катта таъсир кўрсатди. Ҳиндистон тарихини билмай туриб Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё халқларининг тарихи ва маданиятини ўрганишнинг иложи йўқ. Жаҳон цивилизациявий жараёнида ҳинд маданиятининг обрўси ва таъсири бутун ҳам жуда кучли.

VI БОБ

ҚАДИМГИ ХИТОЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ

Инсоният тарихи давомида жаҳон сахнасига кўплаб халқлар, қабилалар ва давлатлар келиб кетди, цивилизациялар алмашди. Қадимги мисрликлар ўтмишга айланди, Шумер ва Аккад подшоликлари ҳам энди йўқ, қадимги юнонлар ва римликлар ҳам узоқ тарихдан ўз ўринларини эгаллаган. Бу жараёнда энг ҳайратланарлиси шундаки, Хуанхэ дарёси бўйларида бир неча минг йил олдин вужудга келган, Шумер ва Аккад цивилизациясининг деярли тенгдоши бўлган Хитой цивилизацияси ҳозир ҳам мавжуд. Бу гўзал мамлакат, матонатли ва меҳнатсевар халқ тақдирнинг оғир синовларига қарамасдан минг йиллар давомида ўз маданиятини сақлаб қолишга эришди.

«Хитой» (Китай) атамаси фақат рус тилига хос бўлиб, қадимда Узоқ Шарқда, Хитойнинг шимоли-шарқий чегараларида яшаган қabila — киданлар номидан олинган¹. Европада бу мамлакатни охириги сулола — Цинь номидан олиб «China» деб аташади. Ўзбек тилида ҳам илгари «Чин» атамаси қўлланилган. Хитойликлар ўз мамлакатларини қадимдан «Чжун Го», яъни Марказий, Ўрта подшолик ёки «Тянь Ся» — Осмон остидаги давлат деб атайдилар. Хитойликлар ўз цивилизациясини ноёб ҳисоблайдилар, мағрурланиб уни оламнинг марказида жойлашган, атрофини варварларнинг майда давлатлари ўраб олган «Марказий давлат» деб атайдилар. Бу ўзига хос ноёб цивилизация, уни европаликларнинг анъанавий қадриятлар тизимидан келиб чиқиб баҳолаш ва шундай англашга интилиш доимо кутилмаган натижаларга олиб келган. Чунки қадимги хитойликларнинг олам ҳақидаги тасаввури европаликларникидан фарқ қилади. Масалан, хитойликлар учун дунёнинг тўртта

¹ Бошқа бир тахминга кўра Хитой билан Каспий денгизининг шарқий қирғоқлари ораллигида яшовчи қабилалар Китай («Гуллаётган ўлка») деб аташган ва «Хитой» атамаси шундан келиб чиққан. Қаранг: Грэй Д.Г. История Древнего Китая. <http://nema1oknig.info/read-50324/>. — С. 1.

эмас, бешта томони мавжуд бўлган: Шимол, Шарқ, Ғарб ва Жанубдан ташқари Марказ (Чжун) ҳам алоҳида томон сифатида қаралган. Шундан келиб чиқиб, Хитой оламнинг маркази сифатида тасаввур қилинган. Хитойни осмоннинг ердаги инъикоси, атрофини варварлар ўраб турган ягона цивилизациялашган мамлакат деб ҳисоблашган. Дунёнинг беш томонига бешта ранг рамзий мос деб қаралган: сариқ ранг (хуан) – Марказ; кўк-яшил ранг (цин) – Шарқ; қизил (хуанчи) – Жануб; оқ (бай) – Ғарб; қора (хэй) – Шимол. Сариқ ранг ҳукмдорга тегишли, имтиёзли ранг ҳисобланган. Қора ранг олимлик белгиси, оқ ранг эса мотам ранги бўлган.

Қадимги Хитойда йил ҳам бешта мавсумга бўлинади: одатдаги баҳор, ёз, куз, қишдан ташқари йил ўртаси ҳам бўлиб, у ёзги тенг кунлик – 22 июнга тўғри келади. Хитойда янги йил ҳам шу кундан бошланади.

Ташқи таъсирларга деярли учрамаган бу цивилизация ривождаги ўзига хослик унинг бениҳоя катта ҳудуди ва ёпиқлиги билан характерланади. Қадимги Хитой цивилизацияси шунчалар ёпиқ ҳолда ривожланадики, гўё у бошқа планетада мавжуд бўлгандек. Фақат мил. авв. II асрда Чжан Цзяннинг Ўрта Осиёга саёхати туфайли илк бор бошқа бир юксак маданият билан алоқа ўрнатилди. Аммо улар четдан келган маданий ҳодиса – буддавийлик билан жиддий қизиқишлари учун яна 300 йил ўтиши керак бўлди¹.

Каспийдан Сариқ денгизгача, Камбоджа (Меконг) дарёсидан Байкал кўлигача бўлган ниҳоятда катта ҳудудда жойлашган Хитой цивилизацияси ўз ўлчамлари бўйича қадимги цивилизацияларнинг барчасини ортда қолдиради; бу ерда Ер юзи аҳолисининг катта қисми яшайди.

Бугун биз билган Хитой икки қисмдан – Хитойнинг ўзи ва чекка ўлкаларидан ташкил топган. Қадимги ҳудудий бирлик – бу Хитойнинг ўзи бўлиб, ўз цивилизациясининг чегараларини мил. авв. I минг йиллик бошларида ўрнатишга эришган. Бу чегаралар шарқ ва жанубда Тинч океанига туташган денгизлар бўлса, ғарбда Тибет тоғлари, шимолда эса Мўғулистон ва Маньчжуриянинг чўл ва саҳролари бўлган. Мана шу «ички» Хитой классик хитой цивилизациясининг бешиги ва шаклланиш ҳудуди бўлди. Ҳудуднинг иккинчи қисми кейин кўшиб олинган ерлар – чек-

¹ Қаранг: Закутин А. Особенности и основные этапы развития древнекитайской цивилизации. http://antonyaz.do.am/publ/24_osobenosti_i_osnovnye_ehrapy_razvitija_drevnekitajskoj_civilizacii/1-1-0-65.

ка ўлкалар ёки «ташқи» Хитой. Унга Тибет, Шарқий Туркистон, ички Мўғулистон ва Маньчжурия киради. XVIII асргача бу ҳудуд доимий равишда империя таркибига кирмаган. Қадимда «ташқи» Хитой қадимги турк ва мўғул халқлари таъсири остида бўлиб, уларнинг ҳужумлари Хитой цивилизацияси учун доимий хавф тугдириб келган. Хитой армияси ва дипломатияси бу тўқнашув чегараларини марказдан узоқроққа силжитиш учун минг йиллар давомида курашиб келган. «Ташқи» Хитой Қадимги Турк цивилизацияси шаклланишида ҳам муҳим роль ўйнади.

Бошқа минтақаларда бўлгани сингари Хитойда ҳам географик шароит ҳаётнинг маромини белгилаб келди: тоғлар, дарёлар, об-ҳаво ва тупроқ — бу унсурларга ўсимликлар ва одамлар ҳаёти боғлиқ эди. Хитой табиати жуда хилма-хил. Хитой текисликларидан иккита буюк дарё — Янцзи ва Хуанхэ оқиб ўтади. Хуанхэ «Сариқ дарё» деган маънони англатади, чунки унинг сувлари сариқ тупроқни кўплаб оқизиб келади ва шу сабабли сариқ лойқа бўлиб оқади, дарёнинг қирғоқлари ҳам юмшоқ сариқ тупроқдан ташкил топган. Дарё ўз қирғоқларини осонгина ювиб, йўналишини тез-тез ўзгартириб туради. Бундай пайтда жуда катта ҳудудларни сув босиб, хитой деҳқонларига сон-саноксиз кулфатлар келтиради.

Нил, Дажла ва Фрот дарёлари водийларига нисбатан Хуанхэ бўйларида иқлим анча оғир бўлган. Бу ерда Месопотамия ва Мисрдагидек иссиқ эмас, айниқса, қиш жуда совуқ. Бироқ олимларнинг айтишларича, қадимда бу ерларнинг об-ҳавоси ҳам бирмунча мўътадил, деҳқончилик цивилизацияси шаклланиши учун қулай бўлган. Дарё бўйининг анча қисми қалин ўрмонлар билан қопланган.

Қадимги Хитой цивилизацияси Хуанхэ дарёсининг ўрта оқимида мил. авв. V—III минг йилликларда шакланган неолит маданияти асосида пайдо бўлди. Хуанхэ дарёси ҳавзаси қадимги хитойликларнинг этник бирлиги шакланган асосий ҳудуд бўлиб, узоқ вақт давомида нисбатан ёпиқ (изоляция) ҳолда ривожланган инсониятнинг илк цивилизацияларидан бири ҳисобланади. Фақат мил. авв. I минг йилликка келиб Янцзи дарёси ҳавзаси ва ундан жанубдаги ерлар ўзлаштирилади. Айниқса, темир меҳнат қуроқларининг кашф қилиниши натижасида хитойликлар қаттиқ ерларни ҳам ўзлаштириш имкониятига эга бўлганларидан сўнг аҳолининг кенг ҳудудларга бир хил тақсимланиши юз берди.

Хуанхэ водийсининг неолит даври кишилари қайси тилларда сўзлашганлиги тўғрисида маълумотлар йўқ. Янпао (бўялган сопол)

маданиятини (мил. авв. V—IV минг йиллик) яратувчилар протосинотибетликлар бўлиб, улар бу ерда қадимдан яшаган палеосиёликларни сиқиб чиқарган ёки қисман ассимиляциялашиб кетганлиги ҳақида фақат тахминлар бор холос. Бу аралашув натижасида пайдо бўлган қадимги аҳоли шанг-жень ёки шанглар протохитой тили ва этник гуруҳига киради. Мил. авв. XIV асрда улар ўрнини иньлар эгаллайди. Иньлар, олимларнинг тахмин қилишларича, протосинотибетликлар билан жанубий қабилалардан бирининг аралашуви натижасида пайдо бўлган. Хитой этносининг шаклланишида сўнги неолит даври Яншао ва Луншань археологик маданиятлари (мил. авв. III—II минг йиллик) катта роль ўйнади. Яншао маданияти вакиллари мил. авв. III минг йиллик ўрталарида деҳқончилик ва чорвачиликни билишган¹. Деҳқончиликнинг ривожланиши дастлабки давлатнинг пайдо бўлиши учун ҳам асос яратди. Аслида мил. авв. V минг йилликдаёқ Хитойда дастлабки деҳқончилик манзиллари пайдо бўлган. Масалан, олимлар томонидан Сиань шаҳри яқинида қолдиқлари топилган Баньпо манзилгоҳи шу даврга мансуб ҳисобланади. Мил. авв. III минг йилликда хитойликларнинг аждодлари гилдиракни, кулолчилик чархини яратганлар, мис ва қўроғошин эритишни, бронза олиш технологиясини кашф этганлар.

Мил. авв. XII асрда хитой этносига мансуб бўлмаган чжоу қабилалари кириб келади. 900 йил ичида улар маҳаллий аҳоли билан аралашиб, иньларнинг анъаналари, тили ва маданиятини қабул қилди. Натижада мил. авв. III асрга келиб хитой этноси — хань шаклланди ва ҳозиргача сақланиб келмоқда. Хань этносининг бир бутунлиги Қадимги Хитой цивилизациясига асрлар давомида кучли барқарорлик бахш этиб келмоқда.

Қадимги Хитой жамияти хитой давлатчилигининг ўзига хос томони ва у билан боғлиқ бўлган табақавий бўлиниш, шунингдек, мартаба ва унвонлар поғонасидан иборат ривожланган бюрократиянинг ҳам ноёб намунасидир. Оммавий назорат тажрибаси, умумий гумонсираш ва чақимчилик ҳам, афсуски Қадимги Хитой жамиятининг «ютуғи» эди. Шунга қарамасдан, Қадимги Хитой цивилизацияси жаҳон цивилизациялари тарихида доимо олға интилувчи ижодкор куч ва анъаналар уйғунлигининг тантанасига ёрқин мисол бўла олади.

Тарихи | Хитой афсоналарида дастлабки давлат асосчиси деб гўёки мил. авв. 2697—2597 йиллари ҳукмронлик қилган Хуан-ди — Сарик императорга айтилади. Кўп-

¹ Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. — С. 39.

чилик олимлар мил. авв. XVIII асрда Хитойда давлат пайдо бўлганлигини ҳақиқатга яқин деб ҳисоблашади. Шу даврда ҳукмдор саройи ва ибодатхона бинолари бўлган шаҳар қалъалари пайдо бўлади. Мамлакатнинг энг қадимги пойтахти Чжэнчжоу (ҳозирги Хэнань вилоятининг маркази) шаҳри бўлиб, мил. авв. XIV асрдан пойтахт Аньань шаҳрига кўчирилади.

Дунёнинг бошқа мамлакатларида бўлгани сингари Хитойда ҳам йил ҳисобининг ягона тизими бўлмаган. Мил. авв. I минг йилликдан бошлаб саналар ван (олий ҳукмдор)нинг ҳукмронлик йиллари билан белгиланадиган бўлди ва шу сабабли воқеалар хронологиясини тўғри белгилаш маълум қийинчиликларга дуч келади. Масалан, ҳозирги замон тадқиқотчилари Инь давлатининг қулашига олиб келган чжоулар босқини санасини турлича белгилайдилар: бу воқеани айрим тарихчилар мил. авв. 1122 йил, бошқалари эса 1076, 1050 ёки 1027 йил деб ҳисоблайдилар. Фақат мил. авв. 341 йилга келиб Қадимги Хитой тарихида ишончли хронология пайдо бўлади.

Хитойда илгари кунларни аташда қўлланилган олтмиш цикли махсус иероглифлардан I асрдан бошлаб йилларни белгилашда ҳам фойдаланиш бошланди. Ҳама даврдан бери қўлланиладиган олтмиш йиллик цикл саналарни белгилашда юз бериши мумкин бўлган янглишишларга тўлиқ барҳам берди. Хитой анъанавий тарих фани учун Қадимги Хитой тарихини сулолалар бўйича белгилаш характерли жиҳат ҳисобланади. Масалан, афсонавий «беш император» ҳукмронлиги давридан кейин «уч сулола» (Ся, Шанг-Инь ва Чжоу) ҳукмронлиги даври келади. Цинь сулоласи ўрнига (мил. авв. III аср) Хань сулоласи келади. Албатта, сулолавий даврлаштириш замонавий тадқиқотчининг талабларини тўлиқ қондира олмайди. Шу сабабли бир қисм олимлар жамият тараққиёти босқичларини ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланганлик даражаси ва асосий меҳнат қуроллари ясалган металл турига қараб ажратадиган археологик даврлаштиришдан фойдаланадилар. Унга кўра, масалан, «уч сулола» ҳукмронлигидан олдинги давр неолит цивилизациясига мансуб, шанг-инь даврида эса Хитой жамияти бронза босқичига ўтади, чунь-цю даврининг охирида (мил. авв. VI–V асрлар) темирдан меҳнат қуроллари ясаш бошланиб, Хитой темир даврига қадам қўйди.

«Қадимги» тушунчасини Хитой тарихига нисбатан олимлар мил. авв. II минг йилликдан милодий эранинг III асригача бўлган даврга қўллашади. Унга кўра Қадимги Хитой тарихи ҳар бири ҳукмрон сулола бошқаруви билан боғланган тўртта асосий босқичга бўлинади: 1. Шанг (Инь) даври мил.

авв. XVIII—XII асрлар (қадимги синфий жамият ва давлатнинг пайдо бўлиши билан характерланади); 2. Чжоу даври — мил. авв. XII асрдан мил. авв. 221 йилгача; 3. Цинь подшолиги даври — мил. авв. 221 йилдан мил. авв. 207 йилгача (Хитойда биринчи марказлашган давлат — Цинлар империяси ташкил топади); 4. Хань империяси даври — мил. авв. 206 йилдан мил. авв. 220 йилгача (қулдорликдан феодал давлатга ўтиш билан характерланади).

Мил. авв. 1764 йилги тўнтариш туфайли Хитойда Ся сулоласи ўрнига Шанг сулоласи ҳокимиятга келди. Ўша пайтда шанг қабиласининг оқсоқоли бўлган Чэн Тан кейинчалик Шанг номи билан аталган янги сулолага асос солди. Бу ном ҳукмрон сулолага ҳам татбиқ қилинди. Шанг сулоласи қулагандан кейин уни ва давлатни «инь» иероглифи билан белгилай бошладилар. Шу сабабли Қадимги Хитой тарихининг биринчи даври Шанг ва Инь (Шанг-Инь) деган иккита ном билан аталади. Чэн Тан Хитойнинг биринчи подшоҳи бўлган. Унинг даврида Қадимги Хитой цивилизациясининг асослари шаклланди ва қадимги хитой халқи таркиб топди. Бу даврнинг энг муҳим маданий ютуғи иероглифли ёзувнинг кашф этилиши бўлиб, бу Хитойнинг кейинги тараққиётида муҳим роль ўйнади¹.

Дастлаб давлат бошқаруви ўзида уруғ-қабилачилик ва ҳарбий демократия қондиқларини сақлаб қолган. Аммо, тез орада шоҳ тўлиқ ҳокимиятни эгаллаб олишга эришади. Қабила бошлиқларидан ташкил топган шанг-инь оқсоқоллари яққаҳокимларга айланиб олдилар. Аҳоли ўртасида улар ҳақида «Осмон фарзандлари», ҳокимиятни илоҳий кучлар иродасига кўра эгаллаган, деган тасаввурлар шаклланиб боради. Шоҳ биринчи ва энг йирик қулдор, олий ҳарбий бошлиқ, судья ва бош руҳоний ҳисобланади. Барча амалдорлар уч қисмга: фуқаровий амалдорлар; ҳарбий амалдорлар; турли хил маслаҳатчиларга бўлинади.

Шанг цивилизацияси қадимги ҳарбийлашган жамиятга ёрқин мисол бўлиб, унда уруш кундалик ҳаёт тарзига айланади. Уруш, асосан, душман томоннинг уй ҳайвонлари, дон маҳсулотларини эгаллаш ҳамда аҳолисини асир олиш учун олиб борилиб, асирлар кейин оммавий қурбонлик маросимларида қатл қилинган.

Мил. авв. XII асрда Шанг (Инь) давлати ички зиддиятлар натижасида вужудга келган инқирозни бошдан кечиради. Айни пайтда шанглар ҳукмронлиги остида бўлган чжоу қабиласи кучайиб боради ва Шанг давлатига қарши курашга бир қатор

¹ Қаранг: Л.Н.Гумилев. История народа хунны. <http://www.klex.ru/7zh>. — С. 9.

қабилаларни бирлаштиради. Мил. авв. 1076 йили Чжоулар Шанг армиясини мағлубиятга учратади. Шу тариқа Шанг давлати қулаб, ўрнига Чжоу давлати вужудга келади. Қадимги Хитой тарихининг кейинги катта даври шу ном билан боғлиқ.

Чжоу сулоласининг ҳукмронлик даври уч қисмга бўлинади: Фарбий Чжоу – мил. авв. 1122–743 йиллар, Шарқий Чжоу – мил. авв. 770–403 йиллар, «Урушаётган подшоликлар» даври – мил. авв. 403–221 йиллар.

Фарбий Чжоу даври Қадимги Хитой давлати ривожланишидаги нисбатан юқори босқич бўлиб, давлат ва уни бошқариш тизимлари такомиллашади. Ҳокимият тўлиқ олий ҳукмдор – Ван қўлида тўпланади. Ривоятларга қараганда шоҳ Чэн Ван (мил. авв. 1115–1076 йиллар) давлат бошқарувини мустақамлашга қаратилган ислохотни амалга оширади. Шоҳнинг маслаҳатчилари «уч гун» – «буюк мураббий», «буюк муаллим», «буюк ҳомий» деб аталган. Бундан ташқари, давлат ҳаётида учта бошқарувчи анча муҳим роль ўйнайди: бири диний идорани бошқарган, иккинчиси жамоат ишларига раҳбарлик қилган (ер фонди ва ирригация тизимлари унинг ихтиёрида бўлган), учинчиси, «отларнинг буюк бошлиғи», ҳарбий ишларга бошчилик қилган.

Барча ҳаракатларга қарамасдан, Чжоулар даврида марказлашган давлат мавжуд эмасди. Ван фақат пойтахт вилоятида доимий ҳукмронлик қиларди. Мамлакатнинг қолган ҳудуди ерга эгаллик қилувчи князлар – Чжухоулар томонидан бошқарилган. Чжухоулар ҳокимиятни Ван қўлидан олади ва маълум вақтда унинг ҳузурига келиб туради, бу князнинг қарамлигини билдиради.

Мил. авв. IX асрдан бошлаб марказий ҳокимият кучсизланади. Князлар Ван ҳузурига келмай қўядилар. Зулмнинг кучайиши халқ оммасининг норозиликка олиб келади ва улар шоҳни қувиб юборадилар. Кўчманчиларга қарши олиб борилган муваффақиятсиз кураш ҳам Фарбий Чжоунинг қулашида катта роль ўйнади, мамлакат бир нечта мустақил давлатларга бўлиниб кетди. Чжоу ванлари кичик бир ўлка – Шарқий Чжоу ҳукмдорларига айланиб қолдилар.

Шарқий Чжоу даври мамлакат сиёсий ва иқтисодий ҳаётидаги йирик ўзгаришлар билан характерланади. Хунармандчилик ва савдонинг ривожланиши мамлакат ҳаётида савдогарлар ролининг ошишига олиб келди.

Фарбий Чжоу қулагандан сўнг вужудга келган давлатлар орасида ўзаро кураш кучайиб боради, натижада кучли давлатлар кучсиз давлатларни қўшиб олади. Мил. авв. IV асрдан Цинь под-

шолиги кучаяди, ўзаро курашларда кучсиз подшоликларни енгиб, мил. авв. III асрда янги Цинь подшолигига асос солади. Цинлар томонидан ўтказилган ислохотлар натижасида кучли давлат вужудга келади ва атрофдаги давлатларнинг бўйсундирилиши натижасида кенг ҳудудни бирлаштирган катта империя шаклланди. Давлатта император (Хуан-ди) бошчилик қилади. Қонунчилик, ижро ва суд ҳокимияти тўлиқ император қўлида мужассамлашадди. Мамлакат ўн минглаб амалдорлардан иборат бўлган аппарат томонидан қаттиққўллик билан бошқарилади.

Ўтказилган ислохотлар натижасида қисқа муддатта мамлакатни жипслаштиришга муваффақ бўлинди. Бироқ тобора чуқурлашиб борган ижтимоий зиддиятлар тез-тез содир бўладиган қўзғолонларга олиб келди ва улар ичида энг йирити мил. авв. 206 йили юз бериб, Цинь сулоласининг ҳалокати билан яқунланди. Мамлакатда янги — Хань сулоласининг ҳокимияти ўрнатилди.

Қўзғолон раҳбари, қишлоқ оқсоқоли Лю Бан янги сулоланинг асосчиси бўлди. Ўз ҳукмронлигининг дастлабки даврида Лю Бан қуллар ва деҳқонларнинг аҳволини енгилаштиришга қаратилган бир қатор ислохотларни амалга оширди. Бу ислохотлар жамиятдаги тангликни бироз юмшатган бўлса-да, ижтимоий зиддиятларни келтириб чиқараётган асосий сабаблар — қуллар сонининг ошиб бориши ва катта ер эгаллигининг кенгайиши жараёнини тўхтата олмади.

Мил. авв. I асрнинг охирида император Ай-ди ер эгаллиги ва қуллар сонини чекловчи қонун чиқарди. Унга биноан ҳар қандай ер эгаси 138 га. дан ошиқча ерга ва 200 нафардан зиёд қулга эгалик қилиши мумкин эмасди.

Марказий ва маҳаллий ҳокимият тизими аввалгидай ўзгармасдан қолди: мамлакат император ноиблари томонидан бошқариладиган 13 та округга бўлинди.

Сарой тўнғариши натижасида 8 йил ҳокимиятни Ван Мен эгаллаб олади ва 9 йили ўзини император деб эълон қилиб, ижтимоий зиддиятларни юмшатишга қаратилган анча дадил ислохотларни бошлайди. Ислохотларнинг роявий илҳомчилари конфуцийчилар бўлди. Ислохотларнинг моҳияти қуйидагилардан иборат эди: ер савдоси тақиқланди; барча ерлар император мулки деб эълон қилинди; қадимги жамоа ер эгаллиги тикланди; қуллар савдоси ҳам тақиқланди; давлат қуллари сони оширилиб, улардан армияни шакллантиришда фойдалана бошланди.

Бироқ, ислохотлар аҳоли ўртасида ижтимоий зиддиятларни кучайтирди. Натижада 18 йили қўзғолон бошланиб, унга тахтдан

туширилган хань сулоласи вакиллари ҳам қўшилди. 28 йили хань сулоласи қўзғолончилар ёрдамида ўз ҳокимиятини тиклади.

II асрнинг иккинчи ярмида сиёсий гуруҳлар ўртасидаги кураш чуқур сиёсий инқирозни келтириб чиқарди. 184 йили «Сариқ богичлилар» қўзғолони бутун мамлакатни қамраб олди. Бу қўзғолон жуда катта қийинчилик билан бостирилди – кўплаб аҳоли ҳалок бўлди, катта ҳудудлар бўшаб қолди, шаҳарлар вайрон бўлди. Қўзғолоннинг қудратли тўлқинлари Хань империясини қулатди. 220 йили империя учта мустақил давлатга бўлиниб кетди.

Дин, диний тизим ва дунёқараш

Агар Ҳиндистон – динлар салтанати, ҳиндлар тафаккурида метафизик сафсатабозлик асосий ўринни эгаллаган бўлса, Хитой ўзгача цивилизация макони ҳисобланади. Бу ерда мистик абстракция ва руҳни қутқаришнинг шахсий тажрибасига нисбатан ижтимоий этика ва маъмурий бошқарув тажрибаси анча катта роль ўйнайди. Соғлом фикрловчи ва омилкор хитойлик турмуш сирлари ҳамда ҳаёт ва ўлим муаммолари устида кўп ҳам бош қотирмайди, аммо унинг кўз ўнгида доимо фозилликнинг буюк тимсоли турадики, унга интилиб яшашни ҳар бир хитойлик ўзининг муқаддас бурчи деб билади. Агар ҳиндларнинг этнопсихологиясидаги характерли жиҳат зоҳидликка, йогага ва зоҳидона роҳибликка, шахсни абсолют билан қўшилиб кетиш истаги (нирвана)га элтувчи ва шу билан унинг абадий руҳини моддий қобиқдан ҳалос қилувчи интровертлик¹ бўлса, хитойлик барчасидан моддий қобиқни, яъни ўзининг ҳаётини қадрлайди, улар этнопсихологиясида экстревертлик аломатлари устунлик қилади. Хитойда одамларни нариги дунё азобларидан қутулиш ва абадий роҳат-фароғатта интилиш эмас, шу дунёда умумий қабул қилинган нормалар асосида муносиб ҳаёт кечирish кўпроқ қизиқтиради. Бунда хитойликларнинг ижтимоий ва оилавий ҳаётини белгилувчи устувор жиҳат детерминистик ахлоқий рационализм² бўлади.

¹ Интровертлик (лот. Intro – ички ва vetro – эътибор қаратмоқ) – психолог-олим К.Г. Юнг томонидан илмий муомалага киритилган ва шахс назарияси билан боғлиқ тушунча бўлиб, шахснинг типи ва тавсифи интровертлик/экстревертлик шкаласи бўйича баҳоланади. Интровертлик шахснинг ижтимоий алоқалардаги босиқлиги, ёпиқлиги, тортинчоқлиги ва ҳаёлчанлигида намоён бўлади. Интровертлар экстревертларга нисбатан пассив ва ўз ички дунёси билан чегараланган ҳисобланади.

² Детерминистик рационализм – инсон иродасининг қонунийлиги ва ақл-идрок билишнинг бирдан-бир манбаи эканлигини аниқлашчи фалсафий тушунча.

Диний тизимнинг ўзига хослиги, тафаккурнинг психологик хусусияти, умуман, Хитойдаги маънавий ҳаётнинг йўналиши кўплаб жиҳатларда намоён бўлади. Диний ғоя юқори даражада фалсафий абстракцияга эга эди. Масалан, жуда қадимдан хитойликлар Олий Илоҳий Ибтидо – Тянь (осмон) ёки Шань-Ди (худо) ҳақида тасаввурга эга бўлганлар. Аммо хитойликлар Осмонни Яхва эмас, Исо Масих ёки Аллоҳ ҳам, Брахман ёки Будда ҳам эмас. Бу абстракт ва совуқ, инсонга нисбатан талабчан ва бефарқ олий бош умумийликдир. Уни севиш, у билан бирикиб кетиш мумкин эмас, унга тақдид қилишнинг иложи йўқ, унга қойил қолиш, у билан завқланиш ҳам бефойда. Буюк Осмон ноқобилларни жазолайди ва эзгу ниятликларни мукофотлайди, яъни у Ақл-идрок, Адолат ва Эзгуликнинг буюк тимсоли ҳисобланади. Император «Осмон ўғли» деб аталган ва унинг алоҳида ҳомийлигида бўлган. Осмон култи Қадимги Хитойда сиғинишнинг асосий объекти бўлиб қолади.

Қадимги Хитой динининг азалий принципларидан яна бири, бутун мавжудодни икки ибтидога – инь ва янга ажратиш бўлди. Бу тушунчаларнинг ҳар бири кўп қиррали, аммо, биринчи навбатда, янь эркаклик ибтидосини, инь эса аёллик ибтидосини англатади. Янь ёруғлик, ёрқинлик, мустаҳкамлик ва кучлилик каби сифатлар билан боғлиқ ҳолда қаралади ва энг умумий маънода ижобий сифат ҳисобланади. Аёллик инь эса ой билан боғланиб, барча қоронғу, зимистон ва кучсиз сифатлар ибтидоси деб қаралади. Иккала ибтидо ҳам бир-бири билан узвий боғланган, уйғун тарзда бир-бирига таъсир кўрсатади ва бутун кўриниб турган олам шу таъсирнинг натижаси ҳисобланади.

Мил. авв. III асрда Хитой ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида жиддий ўзгаришлар бошланади. Босқичма-босқич, аста-секин қулдорлик барҳам топиб боради. Ўзига хос, «шарқона» кўринишдаги феодал муносабатлар¹ шаклланади. Маънавий ҳаётда жиддий ўзгаришлар юз беради, давлат тизи-

Инь ва янь.

¹ «Феодал муносабатлар» тушунчасини унинг марксча маъносида Хитой тарихининг бу давридаги муносабатлар турини таърифлаш учун қўллаб бўлмайди. Бу муносабатлар европаликлар тушунчасидаги шахсий ҳомийликка кўпроқ мос келади. Хитойда марказий ҳокимиятнинг таянчи доим шаҳарлар бўлган. Қаранг: Елисеефф В., Елисеефф Д. Цивилизация классического Китая. http://thebiglibrary.ru/load/istorija/civilizacija_klassicheskogo_kitaja_vadim_eliseeff_daniel_eliseeff/12-1-0-1026. – С. 105.

ми ва унинг маънавий асослари қайта ташкил қилинади. Шу маънода конфуцийликнинг пайдо бўлиши Хитой тарихида бурилиш нуқтаси бўлди.

Конфуцийлик¹ Хитойнинг дастлабки донишмандларидан бири Кун, Кун-цзи ёки Кун-фу-цзи бўлган. Бизга бу исмининг латинчалашган кўриниши – Конфуций кўпроқ маълум. Конфуций тафаккур тараққиётининг мислсиз гуллаб-яшнашини, Хитой маданияти асосларининг яратилиши даврини бошлаб берди. Олимлар орасида кенг тарқалган фикрга қарамасдан, уни том маънода Хитой динининг асосчиси деб бўлмайди. Унинг исми кўпинча Заратуштра ва Будда билан ёнма-ён айтилса-да, дин ва эътиқод масалалари унинг дунёқарашида унча катта аҳамият касб этмаган.

Конфуций ҳайратланарли даражада оддий, ҳатто, зоҳидона ҳаёт кечирishiга қарамасдан, бу инсон ўз халқининг маданияти тарихида жуда катта из қолдирган ва ватақдошлари орасида унинг обрўси доим юқори бўлган. Хўш, Конфуций таълимотининг кучини нима билан изоҳлаш мумкин?

Конфуций мамлакат бирлашишидан уч аср илгари, Хитой ҳозирги ўз ҳудудининг кичик бир қисмини эгаллаган даврда яшаган. Анъанавий тарихшунослик бу даврда мамлакатни чжоу сулоласи (мил. авв. 122–249) бошқарган деб ҳисоблайди. Аслида ҳам «Осмон ўғли» мақомига эга бўлган бу сулола вакиллари-нинг обрў-эътибори юқори бўлган, лекин уларда реал ҳокимият бўлмаган. Чжоу ванлари муқаддас шахслар саналиб, Осмон уларга «ишониб тошширган» мамлакатда фақат маросимий вазифаларни бажарарди, холос. Ҳақиқатда Хитой бир қанча йирик ва майда подшоликлар ва князликларга бўлиниб кетган бўлиб, Конфуций шулардан бирида – Хитойнинг шарқидаги Лу подшолигида туғилган ва бутун умр шу ерда яшаб ўтган. Цивилизациявий оқимлардан четда жойлашган бу подшоликка қачонлардир (мил. авв. X асрда) князь Чжоунинг ўғли Бо Циннинг ўзи асос солганлиги билан аҳоли гурурланиб юрарди. Ривоятларга қараганда Конфуцийнинг отаси жангчи Шулян Хэ бўлиб, унинг биринчи хотинидан тўққиз нафар қизи ва иккинчи хотинидан ногирон ўғли бор эди. Эракк ворис қолдириш ниятида Шулян Хэ 70 ёшга кирганида 16 ёшли Чжанцзэйга уйланади. Мил. авв. 551 йил 22

¹ Қаранг: Карягин К. М. Конфуций // Будда. Конфуций. Савонарола. Торквемада. Лойола. СПб., 1993. Мартынов А.С. Конфуцианство: классический период. СПб.: Азбука-классика: Петербургское Востоковедение, 2006; Мартынов А.С. Конфуцианство: этапы развития. СПб.: Азбука-классика: Петербургское Востоковедение, 2006.

сентябрда, кузги тенг кунликда унинг учинчи хотини соғлом, аммо унча хушрўй бўлмаган ўғил туғади. Мил. авв. II асрда тарихчи Сима Цян ёзишча, боланинг бошида гурра бўлган, шу сабабли уни Цю (тепалик) деб аташган. Цю икки ёшга кирганда отасидан айрилади, ўн тўрт йилдан кейин эса онаси ҳам вафот этади. Конфуцийнинг биринчи лавозими галла омборида кичик амалдорлик бўлди. Кейин эса бошқа бир зодагоннинг хонадонига хизматга киради. Маросимлар ва мусиқани яхши билганлиги туфайли 27 ёшида бош коҳинга қурбонлик маросимларида кўмаклашувчи ёрдамчи бўлиб ишга киради.

«Мен ўттиз ёшда оёққа турдим», – деб ёзади кейинчалик Конфуций.

Ўзининг билими туфайли у Лу подшолигида машхур бўлади ва бу давлат подшоҳи Чжоун-Гун уни саройга яқинлаштириб, қабул маросимларига таклиф қилади. Ўз билимларини мукамаллаштириб бориб, Конфуций ҳамма вақтини чжоуларнинг маросим рақсларини тизимлаштиришга, халқ кўшиқларини тўплашга, тарихий матнларни тузишга ва энг асосийси, сеvimли машғулоти – ўқитувчиликка бағишлайди. Конфуций келиб чиқиши бўйича зодагонлардан эди. Лу подшолигида у юнонларнинг академиясига ўхшаш, мақсади донишмандликни излаш ва уни ўқитиш бўлган тизимни яратади. Ўша пайтда Хитойда ҳукмронлик қилган қонунсизлик ва тартибсизлик Конфуцийни қаттиқ ранжитди. Бу ҳол уни энг яхши бошқарув ва яхши ҳаёт идеалини яратишга ундайди. Аммо бу давр жанжалли ва жўшқин замон эди, Конфуций ғояларидан ҳеч ким фойдаланишни истамасди.

Мавҳум ва ноаниқ муаммолар Конфуцийни қизиқтирмасамда, унинг таълимотида нариги дунё, барибир, иштирок этади: қадимги худо – Осмон – энг олий бахт-саодат ва уйғунлик тимсоли, олий намуна сифатида қаралади. Шу сабабли конфуцийликнинг асосий тамойиллари самовий уйғунликка тақлид қилишга таянади, зеро улар инсонни ерда ҳам Адолат Подшолигини ўрнатишга ундайди.

Файласуфнинг фикрича, давлат таяниши лозим бўлган устунлар садоқат ва итоатдир. Жамият ҳаётининг барча жабҳаларида ана шу икки унсур ҳукмрон бўлиши керак. Болалар ота-оналарига, кичиклар катталарга, фуқаролар ҳукмдорга садоқат кўрсатмоғи ва итоатда бўлмоғи лозим. Аммо давлат ҳам фуқаролар ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбур, деб ҳисоблайди файласуф¹. Конфуцийнинг шогирдларидан бири

¹ Қаранг: Конфуций. Я верю в древность. – М., 1995.

Мэн-цзи (Менций) конфуцийлик ғоялари ва принципларини шакллантириш ва тарғиб қилишда устозидан ҳам ўтиб кетади. Мэн-цзи: «Оддий инсон ер юзидаги ҳаммадан улуг ва қадрли, ундан кейин даҳолар туради ва фақат ундан кейинги ўринни ҳукмдор эгаллайди», деб ёзади. Шу битта, мазмуни бўйича қадимги деспотияларнинг энг асосий сиёсий аксиомасига мутлақо зид бўлган жумла билан Хитойнинг бошқа биронта қадимги монархия эриша олмаган тараққиёт чўққисига етишганлиги исботланади. Дарҳақиқат, шоҳлар ва коҳинларнинг истибодидан қутулиш учун ҳиндлар ўзларини касталик занжирларига кишанлашдан яхшироқ ҳеч нарса ўйлаб топмади; Миср ва Халдея эса бу соҳада янада сустроқ ҳаракат қилдилар¹.

Инқилобий рух, қазаб руҳи — бу тараққиётнинг муҳим омили — у ёки бу шароитда ҳар қандай мамлакатда пайдо бўлади. Узоқ асрлардан сўнг бу рух Хитойда ҳам пайдо бўлди. Конфуций асарларида инқилобий ва анархистик ғояларнинг узоқ садосини эшитиш мумкин. Масалан, Шу-цзиннинг биринчи китобида: «Ким бошқалар устидан ҳукмронлик қилса, доимий кўрқинчда бўлиши керак эмасми?» — деб ёзади донишманд. Мэн-цзи янада олдинлаб кетади ва ўз қарашлари учун замонавий ҳукуматларнинг кўпчилиги томонидан таъқиб қилиниши мумкин эди. У бир асарида: «Барча одамлар тенгдир, гар шундай экан, улар нима учун ҳукмдорлар ва тобеларга бўлиниши керак? Халқ очликдан ўлаётган ва ўликлар катта йўлларда ётган бир пайтда, бошқа бировларнинг ошхонасида ширин ва мўл-кўл овқатлар тайёрланса ва отхоналари отларга тўла бўлса, бу бизни ёввойи ҳайвонлар, халқни эзаётган золимлар бошқараётганлиги учун юз бермаяптими? Агар шоҳ, халқнинг отаси, ёввойи йиртқичга ўхшаш бўлиб қолса, уни ўз фуқароларининг отаси деб аташимиз мумкинми? Агар менинг шоҳим яхши бошқариш лаёқатига эга бўлмаса, унга қароқчиға боққандек қарашға менинг ҳаққим бор»², — деб ёзади.

Мил. авв. VI асрга келиб Хитойда таълим тизими вужудга келди. Мил. авв. 532 йили Конфуций Шу-цзя («Маълумотли кишилар мактаби») га асос солади. Бу ерда тарих (Шу-цзин),

¹ Қаранг: Мечников И.А. Цивилизация и великие исторические реки. <http://rukni.net/books/25844-tsvilizatsiya-i-velikie-istoricheskie-reki/>. — С. 269.

² Қаранг: Мечников И.А. Цивилизация и великие исторические реки. <http://rukni.net/books/25844-tsvilizatsiya-i-velikie-istoricheskie-reki/>. — С. 269 — 270.

поэзия (Ши-цзин), маросимлар (Ли-цзи), эҳтиромли фарзандлар қонуни (Сяо-цзин) ва мусиқа қоидалари (Юэ-цзин) ўрганилган; таълимнинг охири босқичи «Ўзгаришлар китоби» (И-цзин)¹ ва фол очиш ҳамда гексограммаларни² таърифлаш қоидаларини ўрганиш билан якунланган.

Мактабга турли ижтимоий мавқе ва ёшдаги кишилар, кўпинча ўғиллари билан бирга оталари ҳам келарди. Мактаб Конфуцийга катта моддий бойлик келтирмади, аммо устознинг шухрати кун сайин ортиб борди. Конфуцийнинг шогирдлари турли подшоликларда муҳим давлат лавозимларини эгалладилар.

Конфуций, аввало, шу фоний дунёнинг муаммолари билан яшайди. У ҳаётнинг моҳияти тўғрисида ўйламайди, худо ва абадий ҳаёт масалалари унинг ҳаёлини банд этмайди. Уни табиат сирлари ва инсон ҳаётининг фожиаси ўйлантиради. Жамиятнинг сокин ривожланиш йўлини топиш унинг учун энг муҳими эди. Бу, Конфуций олий ибтидони рад этган, дегани эмас. Олий ибтидо уни кам қизиқтирарди, унинг учун узоқ ва мавҳум бўлиб кўринарди.

Конфуций барча сирли ва тушунарсиз нарсалардан ўзини олиб қочган. У ибодат қилишни шарт эмас деб ҳисобларди, зеро Осмонни қиёфасиз Тақдир тарзида тасаввур қиларди.

Шунингдек, у руҳлар ва сирли кучлар тўғрисида ҳам эшашни ёқтирмайди. Абадий ҳаёт ва ўлим ҳақидаги саволга Конфуций: «Ҳаёт нималигини билмаган бизлар, ўлим нималигини қаёқдан ҳам билардик», деб жавоб беради. Аммо шунга қарамасдан, эътиқод унинг кўз ўнгида биринчи даражали аҳамият касб этган, зеро, эътиқодда у умумий ахлоқий-сиёсий тартибнинг энг муҳим жиҳатини кўрарди.

¹ «Ўзгаришлар китоби» — И-цзин узоқ вақт оддий фол очиш китоби сифатида қабул қилинган. Немис олими Мартин Шонбергернинг И-цзин таҳлилига бағишлаб ёзилган ва 1973 йили нашр қилинган китоби И-цзинни илмий ўрганишни бошлаб берди. И-цзин ҳозирда айрим олимлар томонидан аждоодлардан қолган илмий жумбоқ сифатида қаралмоқда. Бу ҳақда батафсил қаранг: Маслов А.А. Утраченная цивилизация: в поисках потерянного человечества. — Ростов н/Д: «Феникс», 2005. — С. 23–60.

² И-цзин матни иероглифлардан ташқари икки хил хислатли — горизонтал — «янь» (эркаклик, фаол куч белгиси) ва ўртада узилишлари бўлган — «инь» (аёллик, пассив куч белгиси) белгилардан ҳам ташкил топган. Ҳар бир белгида шундай хислатларнинг олтитаси турли комбинацияда жойлаштирилган. Ҳаммаси 64 та белги бўлиб, хитойча «гуа» деб аталади ва бутун олам жараёнини ҳолатларнинг навбат билан алмашинуви тарзида тасвирлайди. Европада гуани «гексограмма» деб аташ қабул қилинган.

Пифагор ва Сукрот сингари Конфуций ҳам ўз таълимотининг ёзма тавсифини қолдирмаган. Аммо донишманднинг дўстлари ва издошлари унинг айтганларини «Лунь-Юй» – «Муҳокамалар ва суҳбатлар» номли китобга ёзиб қолдиришган. У устознинг ҳеч қандай тизимсиз шакллантирилган алоҳида иборалари тўпламидан иборат. Тўпланда Конфуцийнинг сўзлари билан бир қаторда, 22 нафар шогирдлариники ҳам келтирилган бўлиб, Сима Цяннинг ёзишича уларнинг сони «уч мингдан ортиқ» бўлган. «Лунь-Юй» Хитойда жуда оммалашган бўлиб, ўзини саводли ҳисоблаган ҳар бир хитойлик унинг матнини билиши лозим бўлган.

Рисола хитойликларнинг миллий характери шаклланишида катта роль ўйнади. Конфуций мурожаат қилган барча муаммолар инсон ва инсоний муносабатларга хос эди. Шу боис унинг таълимоти Хитойда халқ характерининг шаклланишига салмоқли таъсир кўрсатди. Бу диний-фалсафий таълимотта мувофиқ Хитой жамиятининг барқарорлиги одамлар ўртасидаги тенгсизликка асосланади. Шунинг учун ҳам ижтимоий муносабатларда жамиятдаги табақаланишни ҳурмат қилиш лозим, хўжайиннинг ҳокимияти муҳокама қилиниши мумкин эмас. Лекин хўжайинлар ҳам, ўз навбатида, ким ўзининг тобелигини ва садоқатини намойиш қилса, уларни ҳимоя қилишлари, уларга сахийлик қилишлари шарт. Хитойда хўжайинларга қарши чиқиш одати бўлмаган.

Ҳозирга қадар хитойча исм-шарифларда, европаликларникидан фарқли равишда, насаби шахснинг исмидан олдин кўйилади: аввал уруғ, кейин шахс. Хитой маданиятида жамоадан ажралган шахс билан боғлиқ бўлган барча нарсалар жуда паст маънога эга. Маънавий муҳаббат ва меҳр жисмоний яқинликка нисбатан анча ҳурматга лойиқ туйғу ҳисобланади, айнан маънавий муҳаббат жамоавийликни мустаҳкамловчи асос деб тушунилади. Лекин хитойликларнинг тасаввурига кўра, фақат шахснинг жамият олдида эмас, жамиятнинг ҳам шахс олдида мажбурияти мавжуд, бу ўзаро мажбуриятлар ҳеч қандай шартларсиз бажарилиши лозим. Жамоавийлик психологияси миллий характерда чидамлилик, қарама-қаршилиқдан қочиш каби белгиларни шакллантиради. Эзгуликка интилиш олдида ҳақиқат излаш иккинчи ўринга чекинади, чунки якуний мақсад мутаносибликка ва ҳамкорликка эришиш бўлади. Хитойликлар учун «ўзликни сақлаш» муҳим ҳисобланади, улар ўз обрўсини, қиёфасини йўқотиш хавфи олдида очиқча зиддиятга бормайдилар. Лекин жамоавийлик қоидаларининг кучлилигига қарамасдан, хитойликларда шахсий манфаат бу қоидалар соясида бутунлай йўқ бўлиб кетмайди. Бунинг

Хитойда кенг тарқалган қуйидаги мақолдан ҳам билса бўлади: «Умумий ўчоқ учун ҳеч кимнинг ўтин ташигиси келмайди».

Шунингдек, хитойларнинг миллий характериға камтарлик ва зоҳидликни, тартиблилик ва ўжарликни, тежамкорлик ва меъёрийликни, камсуқумлик ва чидамлиликини, самимийлик, садоқат, хушмуомалалик ва анъаналарни ҳурмат қилиш, ишонч, фидойилик, бурч туйғусини ва ўз гурурини сақлашни ҳам киритиш мумкин. Хитой маданиятида маънавий қадриятлар пулдан ва бир зумлик фойдадан юқори қўйилади.

Қарийб барча ҳолатларда хитойликлар интизомли ва хушмуомалали бўлишға интиладилар. Улар табиий меҳмондўстликни ва хушмуомалаликни намоён қиладилар. Бошқалардан ажралиб турмасликка интилиш, ўз гурурини пасайтиришға мойиллик ҳиссини келтириб чиқаради. Шу тарзда, масалан, зиёфат пайтида қадахларни уриштираётган хитойликлар онгли равишда ўз қадахларини меҳмонниқидан паст тутадилар.

Баъзи олимларнинг фикриға кўра хитойликлар дунёнинг «ягона ишончли» образини изламайдилар, уларға кўплаб хилма-хил локал маданиятлар ичида ўзликни англашға интилишнинг анча суст ҳолати хос. Хитойликнинг ҳаётий идеали — шунчаки меҳнат эмас, байрамона руҳ, ички хотиржамлик, яъни «ҳаёт тарзининг расмий қоидаларини маза қилиб яшаш билан мослаштиришдир»¹.

Конфуций мил. авв. 479 йили 73 ёшида вафот этди.

Мил. авв. 174 йили император У-ди Конфуцийнинг қабри устида қурбонлик маросимини бажо келтиргандан сўнг устоз милатнинг энг буюк донишманди ва Осмон вакили деб эълон қилинди.

Император У-ди даврида Конфуцийлик давлатнинг расмий мафкураси деб эълон қилиниб, файласуф таълимоти давлат имтиҳонлари тизимига асосий фан сифатида киритилди. Фақат Конфуцийлик таълимотини жуда яхши билган кишигина давлатда бирон-бир лавозимға даъво қилиши мумкин эди. 1911 йилғача шундай бўлиб қолди.

Даосизм | Конфуций билан деярли бир пайтда Хитойда Олий Қонун, Олий Ҳақиқат ва Адолатни ўз ичига олган концепция ишлаб чиқилди. Бу концепциянинг асосчиси мил. авв. VI асрнинг охирида яшаган файласуф Лао-цзи бўлди. Лао-цзи фалсафаси Хитой маданиятининг барча соҳа-

¹ Қаранг: История мировых цивилизаций: учебное пособие / коллектив авторов; под науч. ред. Г.В.Драча, Т.С.Панистовой. — М.: КНОРУС, 2012. — С. 360 — 361.

² Батафсил қаранг: Вонг Е. Даосизм. <http://www.olymp48.de/de/books/product/19529/357>.

ларига — фан, адабиёт, санъат, сиёсий таълимот, астрономияга жуда катта таъсир кўрсатди. Натижада, файласуфнинг ўлимидан саккиз аср ўтгандан сўнг Лао-цзи издошларидан бири Чжан Даолин (Чжан Лин) унинг таълимоти асосида хитойликларнинг янги дини — даосизмга асос солди. Бу воқеага доир афсонада айтилишича, Лао-цзи мил. авв. 145 йили Хэминшинь тоғига келиб, Чжан Даолинни ўзининг ердаги «вакили» этиб тайинлайди ва янги дунёвий тартиб тўғрисидаги таълимотни эълон қилади. Шу даврдан бошлаб гўё Лао-цзи бу дунёнинг ишларини Чжан Даолин ва унинг авлодларига топшириб, ўзи инсон қиёфасида бошқа қайта туғилмайди, деб ҳисобланади.

Манбаларда Лао-цзининг таржимаи ҳолига тааллуқли ёзувлар бўлмаганлиги сабабли айрим замонавий тарихчилар уни афсонавий шахс деб ҳисоблашади. Қадимги Хитой тарихчиси Сима Цяннинг таъкидлашича, Лао-цзи Чу подшолигидан бўлган ва дастлаб Ли насаби билан аталган. Унинг биринчи исми — Эр, иккинчиси — Дан бўлган. У кўп йиллар давомида подшо саройи архивининг бош назоратчиси лавозимида ишлаган, аммо ахлоқнинг умумий тушқунлигини кўриб истеъфога чиқади ва «ғарбга кетади». Унинг кейинги тақдири ҳақида ҳеч нарса маълум эмас. Лао-цзи подшолик чегарасидан ўтаётиб, чегара назоратчисига ўзининг ягона асари — «Дао дэ цзин»ни қолдиришга рози бўлади. Бу асарда даосизмнинг асослари баён қилинган эди. Шу тариқа Қадимги Хитойда тизимли дин пайдо бўлди.

Жуда қадимийлигига қарамасдан бу кичгина рисола ўзидаги фалсафий фикрнинг қудрати билан ҳозиргача кишиларни ҳайратта солади. Лао-цзи доктринасининг марказида буюк Дао тўғрисидаги таълимот ётади. Бу тушунча шунчалар кўп қирралики, унга аниқ бир тариф беришнинг деярли иложи йўқ. Дао сўзма-сўз таржимада «Йўл» дегани, аммо хитой тилида худди юнон тилидаги «Логос» сингари жуда кўп маънони англатади. Бу сўз билан, жумладан, қоида ва тартибни, мазмун ва қонунни, олий руҳий моҳиятни ва шу моҳиятта сингдирилган ҳаётни белгилаганлар.

Демак, Дао бутун борлиқнинг манбаи ва ҳамма нарсадан устун туради. У жисмсиз, ноаниқ ва номаълум. Дао — руҳий ибтидо, шу сабабли уни кўриш, эшитиш ва ҳис қилиш орқали ҳам англаш мумкин эмас. Моддий олам ундан чексиз пастда туради. Шу сабабли файласуфлар Дао — Фано (йўқлик) дейишга журъат қиладилар. У тоғлар, дарахтлар ва одамлардан бошқача ҳолатда мавжуд. Унинг реаллиги ердаги ҳиссий реалликдан анча устун туради. Лао-цзи айтадики, Даони англаш инсон ҳаётининг асосий мазмуни бўлмоғи керак.

Милодий эрнинг биринчи асрларида Лао-цзи ўз издошлари томонидан илохийлаштирилади ва Даонинг тимсоли сифатида қабул қилинади. У «Олий хоқон Лао» (Тайшан Лао-цзюнь) ёки «Сарик хоқон Лао» (Хуан Лао-цзюнь) номи билан даосизмнинг энг олий маъбудларидан бирига айланади.

II асрнинг охирида «Лао-цзининг бошқа қиёфага айланишлари ҳақида китоб» пайдо бўлади. Унда айтилишича, Лао-цзи олам пайдо бўлишидан олдин мавжуд бўлган, у «Ер ва Осмоннинг асоси», «барча маъбудларнинг ҳукмдори», «инь ва яннинг аждоди» бўлган. Шу тариқа Лао-цзи бутун борлиқнинг ибтидоси, ҳаёт тарзи саналган. Китобда бу маъбуднинг трансформациялари ҳақида ҳикоя қилинади. Унда айтилишича, Лао-цзи 9 та «ички» қиёфа алмаштиришлардан ташқари, бир нечта «ташқи» ўзгаришларга ҳам юз тутган ва уларда ўзини оламга намоён қилган. Бир неча бор у қадимдаги донишманд давлат бошлиқларининг маслаҳатчиси сифатида намоён бўлади. Унинг энг муҳим мужассамликларидан бири мил. авв. VI асрда вanning маслаҳатчиси ва архив хизмачиси Ли Дань (яъни, Лао-цзининг ўзи) кўринишида намоён бўлишидир. Шундан сўнг у фақат Хитойда эмас, дунёнинг бошқа жойларида ҳам яна бир неча марта пайдо бўлади. Ўрта асрларда Лао-цзининг намоён бўлишларидан бири Будда ҳисобланган, зеро Будда таълимоти билан Лао-цзи ғоялари ўртасида жуда кўп ўхшашликлар мавжуд.

Адабиёт | Юқорида қараб чиқилган цивилизациялардаги сингари Хитойда ҳам адабиёт соф эстетик ҳодиса бўлмасдан, амалий фаолиятнинг ажралмас қисми сифатида пайдо бўлди. Хитой тилидаги дастлабки ёзувлар фол очиш матнлари бўлиб, улар ўтқир асбоб билан тошбақанинг косасига ёки қўйнинг қурак суягига, кейинчалик эса бронзадан тайёрланган маросим идишларига ёзилган. Мил. авв. I асрдан бошлаб бамбук таёқчаларига ёзила бошланди. Бу даврда энг кичик китоблар ҳам қанчалик ноқулай ва катта бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин. Мил. авв. III асрдан бошлаб хитойликлар шойидан ёзув материали сифатида фойдалана бошладилар. Аммо бу матонинг жуда қимматлиги милодий эрнинг бошларида қоғознинг кашф қилинишига олиб келди ва ёзув омманинг мулкига айланди.

Ёзма сўзга бўлган утилитар-амалий муносабат қадимги хитойликлар «сўз санъати» — «вэнь» (дастлаб — расм, нақш) деб атаган терминда ўз ифодасини топган. Вэнь иероглифи пиктограмма — татуировкали одамни акс эттирган деб ҳисобланган. Конфуций даврига келиб, яъни мил. авв. VI асрда вэнь ёзма сўзни ва шунга мувофиқ қадимги донишмандлар ўз асарларида қолдирган меросни англата бошлади.

Хитой мифологияси ҳақидаги бизнинг тасаввурларимиз оғзаки санъат ёдгорликлари асосида шакланган бўлиб, улардан дастлабкилари уруф-қабилла тузумининг охирига, сўнгтилари эса милодий эрнинг бошларига тўғри келади. Бу жуда хилма-хил материал: маросим мадҳиялари ва фалсафий ёдгорликлар, тарихий тўпламлар ва шеърий асарлар, география, астрономия ва бошқа фанлар бўйича каталоглардан иборат. Қадимги адабиётнинг ана шу хилма-хил материалларида мифология яшайди, қайта баҳоланади, янги шакллар касб этади. Бу даврга келиб мифология ўзининг тарихий миссиясини бажариб бўлган, унинг ўрнига янги дунёқараш шакланган бўлса-да, мифология қадимги даврнинг охиригача ўз долзарблигини йўқотмайди.

Мифологиянинг мақсади оламни билиш эди, билишнинг курули эса образ ва фантазия бўлиб, уларда ўша пайтда анланмаган, бироқ кейинчалик мифологиянинг тараққиётини белгилаб берган илк бадий ижод намуналари акс этади.

Мифология – бу оламнинг яқунланган ва мукамал тасвири. Оламнинг тартибсиз жойлашган ва мўъжизавий кучга эга бўлган кўплаб хилма-хил кучлардан ташкил топганлиги ҳақидаги тасаввурдан бошлаган инсон, бу кучларни фетишлар, бутлар ва санамларга айлантиради, яшаб қолиш учун уларга сивиниш, хизмат қилиш лозимлигини тушунади ҳамда мифологияда хаос кучларига қарши курашиш мумкинлигини англаш даражасига етиб келади ва ёвузлик кучларини енгиб, одамларга эзгулик олиб келувчи қахрамонларни яратади. Инсон аста-секин қўрқинчлардан халос бўлган оламни яратади, унда маълум тартибни шакллантиради.

Бу борада Хитой мифологияси жуда бой. Хитой афсоналарига кўра оламшумул хаосда дастлаб Пань-гу Хуан исми паҳлавон пайдо бўлади. У улкан болта билан ибтидоий хаосни парчалаб ташлайди. 18 минг йилдан кейин хаоснинг тоза бўлаги юқорига кўтарилади ва осмонни ташкил қилади, лойқа, хира бўлаги эса пастга тушиб ерни шакллантиради. Шу тариқа биз билган олам пайдо бўлади.

Мифологиянинг ўрнига келган фалсафа оламни уйғун ва тартибга келтирилган бир бутун ҳолда таърифлайди.

Албатта, Хитой мифологиясидаги оламнинг пайдо бўлиши, унинг уйғунлиги муаммоси фалсафа билан бир пайтда адабиётда ҳам акс этади. Қадимги Хитой адабий анъаналарининг илдизи милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг бошларидаги халқ оғзаки

Пань-гу Хуан.

ижодига бориб тақалади. Бу даврда поэтик анъаналар (халқ ва маросим кўшиқлар) билан бир қаторда, проза анъаналари (тарихий ҳужжатлар) ҳам шаклланди. Адабий анъаналарнинг бу икки туридаги асарлар Конфуций ва унинг баъзи бир шогирдлари томонидан ёзиб олинган ва қайта ишланган. Улар бу асарларга «Кўшиқлар китоби» ва «Ҳужжатлар китоби» деган номларни берганлар. «Кўшиқлар китоби» — бутун мамлакат бўйлаб кезиб юрувчи уста бахшилар томонидан мусиқа садолари остида ижро этиладиган поэтик асарлар тўплами эди. Цюи Юаннинг (мил. авв. 340 — 278 йиллар) «Чус бандлари» асари хитой поэтик анъаналарининг давоми бўлиб, у ҳам Хитой адабиётининг энг қадимги муаллифлик асари ҳисобланади. Хитой поэзиясининг етакчи жанрларига оди-фу (ритмик проза ёки прозаик шеърлар), юэ-фу кўшиқлари (маросимий кўшиқлар, халқ кўшиқлари ва муаллифлик асарлари), шунингдек, ши — шеърлар (асл-муаллифлик лирикаси) киради.

«Кўшиқлар китоби» сингари асарлар билан бир қаторда, конфуцийлик қоидаларига бағишланган асарлар ичида машҳур «Тарих китоби» ва, айниқса, Бань Гунинг библиография тўпламида келтирилган «Баҳорлар ва Кузлар» солнома-си сўзсиз катта бадиий қийматга эга. Қадимги солномачилар қаторида «Баҳорлар ва Кузлар» китобига мил. авв. IV асрда «Цзо солномалари» номли шарҳлар ёзган Цзосю Мин билан бир қаторда Бань Гу ва машҳур «Тарихий хотиралар» китобининг муаллифи Сима Цянь (мил. авв. 145 — 86) ҳам бор эди. Сима Цянь ўз асарини расмий тарихий ёдгорлик сифатида яратган. У ўзининг поэтик тили ва бой ифода услуби билан ҳамда прозасининг қудратли таъсири, жамият ва шахс тақдири муаммоларини чуқур тушуниши ва баён қила олиш маҳорати билан кўп асрлардан бери ўқувчиларни ҳайратга солиб келмоқда. Мамлакат тараққиётига ўз ҳиссасини кўшиб, тарихда номини қолдирган бирорта шахс ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, Сима Цяннинг эътиборидан четда қолмаган.

Машҳур хитойшунос олим Э. Шаванн Хитой тарихий солномаларини «дунёдаги энг ҳайратли тарихий ёдгорликлардан бири» деб баҳолаган.

Мумтоз матнларнинг йирик ва илк шарҳловчиларидан бири Чэн Сюань (127 — 200) эди. Унинг шарҳлари даосизм ва буддизмнинг айрим томонларини қабул қилган ва конфуцийликка ҳиссиётлилиқ ҳамда метафизик тус берган Чу Ци (1130 — 1200) мактаби пайдо бўлгунга қадар шундай асарлар учун намуна бўлиб хизмат қилди. Чу Ци ўз таълимотининг моҳиятини Ма-

росимлар Китобининг иккита – «Буюк таълимот» ва «Пасткашлик ҳақида трактат» бобларида асослаб беради.

Янги эра бошларида Хитой поэзияси ҳам шиддат билан ривожланди: мураккаб шеърий меъёр яратилди, шеър ва қофия назариялари ишлаб чиқарилди, сўзлар қофияли жойлаштирилган фонетик луғатлар тузилди. Шунингдек, ритмик шакли бадиий проза (улар шеърга ўхшаш бўлган) пайдо бўлди ва соф прозаик асарлар (ажойиботлар ҳақида ҳикоялар ва халқ афсоналари) яратилди. Бадиий танқид ва адабиёт назарияси шакллана бошлади.

Тан сулоласи даври Хитой поэзиясининг олтин асри ҳисобланади. Бу даврда дунёга машҳур шоирлар – Ли Бо, Ду Фу, Лю Цзунюань, Мэн Хаожань кабилар ижод қилдилар. Хитой адабий тили ислоҳ қилинди, халқ ижодига асосланган, лекин адабий тилда ёзилган машҳур тан новеллалари пайдо бўлди. Тан сулоласининг охирида жонли сўзлашув тилига яқин бўлган тилдаги биринчи адабий асарлар – бянь-вэнь жанридаги адабиёт юзага келди.

Сун сулоласи даврида янги поэтик жанр – ци ва сўзлашув тилида ёзилган биринчи асарлар (пинхуа) пайдо бўлиб, улар дастлаб кўча ҳикоятчилари учун либретто сифатида ёзилган эди. Кейинчалик, сўзлашув тилида ёзилган адабиёт ривожланганидан сўнг Хитойда ҳозирга қадар машҳур бўлган романлар – «Уч подшолик», «Дарё қўлтиқлари», «Ғарбга саёҳат», «Олтин вазадаги олхўри гуллари», «Болохонадаги туш» каби асарлар яратилди.

Хань империяси даврида Хитой жамияти интеллектуал ҳаёт тарзига ва ўз маданиятининг мазмунига кўра Александр давридаги юнон маданиятини эслатади. Македониялик Александр империяси ташкил топгандан кейин ўз чегараларини кенгайтириб,

Аньяндан топилган йўлбарсодам ҳайкали.
Мил. авв.
II минг йиллик.

уни Шарқ – Эрон, Ҳиндистон ва Ўрта Осиё маданияти билан бойитгани сингари, Хитой маданияти ҳам Хань империяси давридан бошлаб кўшни мамлакатлар – Корея яриморолли, Индонезия ва, ҳатто, Японияга кириб боради. Эллини олами мамлакатлари учун юнон тили билим ва маърифат тили, юнон адабиёти эса маърифатлилик белгиси бўлганидек, Хитой тили ва адабиёти ҳам атрофдаги халқлар учун шундай роль ўйнайди. Айни пайтда Хитой маданиятига бошқа халқлар, энг аввало, Ўрта Осиё халқлари маданиятининг кириб бориши кузатилади¹

¹ Древнекитайская литература. Поздняя древность. <http://www.abirus.ru/content/564/623/625/645/654/11654.html>. – С. 190.

**Санъат. Ҳай-
калтарошлик**

Хитой ҳайкалтарошлиги сарчашмалари Инь ва Чжоу даврига бориб туташиди. Хань давридан саркарда Хо Цюй-биннинг қабрида душманни тепкилаётган отнинг тош ҳайкали сақланиб қолган. Хань даврига оид қабрларда хизматкорлар, мусиқачилар, раққосалар ва турли ҳайвонларнинг лойдан ясалган ҳайкалчалари кўплаб учрайди. Хань даври давомида одамларнинг ҳайкаллари ясси ва шартли ҳолатдан ҳажмли ҳолатга ўта бошлайди, уста инсон танасини тасвирашда тўғри нисбатлардан фойдаланади. Хитойда буддавийлик пайдо бўлиши билан ғорларда ҳайкаллар ва расмлар билан безатилган ибодатхоналар қурила бошлайди. Ҳайкалларнинг катталиги турлича бўлиб, Будданинг 13–16 метрлик баҳайбат ҳайкаллари-дан тортиб, жуда кичик, 9–12 см. лик ҳайкалчаларгача учратиш мумкин. Бундай ҳайкалчалар ибодатхоналарда бир неча юзтадан бир неча мингтагача топилган. Ҳайкаллар шакли вақт ўтиши билан ўзгариб борган. Вэй ҳайкалтарошлиги учун қадимги хань санъати билан Марказий Осиё орқали Хитойга кириб келган ҳинд санъати намуналарининг қўшилиши характерли ҳисобланади. Кейинчалик Тан сулоласи даврида ҳайкатарошлиқда чет эл унсурлари камайиб, Будда тасвири ҳам хитойлашиб боради.

Бу даврда нафис санъат ҳам юқори мукамалликка эришади. 1974 йили Сиань шаҳри яқинида император Цинь Ши-хуандининг мақбараси топилиши катта шов-шувга сабаб бўлди. Унда сафарда кетаётган отлиқ, пиёда ва аравадаги 7 минг қўшиндан иборат «лойдан ясалган армия» (терракота) топилди. Ҳайкаллар аскарларнинг табиий бўйи баробар қилиб ишланган; қуроллар, кийимлар ва аскарларнинг юз тузилиши ҳам индивидуал хусусиятга эга.

Бу даврда ҳайкалтарошлиқда эришилган муваффақиятларга қарамасдан, санъатнинг бу соҳаси Хитойда тасвирий санъатдан анча ортда қолаётган эди.

Архитектура

Хитой миллий архитектураси бир қатор ўзига хос композицион ва конструктив жиҳатларга эга. Хитойда уйлар жуда қадим замонларда ишлаб чиқилган алоҳида усул билан қурилган. Бунда уйнинг синчини ташкил қилган устунлар мустаҳкам асосга ўрнатилган, деворлар эса фақат синч устунлари орасидаги бўшлиқни тўлдириб туриш

Император Цинь Ши-хуандининг «лойдан ясалган армияси». Мил. авв. III аср.

Буюк Хитой девори.

учун хизмат қилган (Ўзбекистонда ҳам шундай синчли уйлар жуда қадим замонлардан бери қурилади). Кўпинча уйнинг ички деворлари йиғиштириладиган қилиб қурилади. Устунларга уч қаватли, учи қайрилган, сирланган черепицали том таяниб туради. Хитой архитектурасига хос бўлган оғир томни кўтариб туриш учун қадимги Хитой меъморлари

устунларга маҳкамланадиган қаватли таянч нуқталаридан фойдаланувчи ўзига хос усул (доугун) ишлаб чиққанлар.

Қадимги меъморлар гишт ва тошдан иморатлар қуришда катта муваффақиятларга эришган. Улар жуда катта ҳимоя ва ирригация иншоотлари, кўприклар ва мақбаралар қурганлар. Мил. авв. III асда қурилган Буюк Хитой девори бутун дунёга машҳур. Бир неча бор қайта қурилган ва таъмирланган деворнинг узунлиги 8850 км. ни ташкил қилади. Қадимги кўприклардан энг машҳури Хэбэй провинцияси Чжаосянь уезди Буюк гишт кўприк бўлиб, у бундан 1300 йил илгари қурилган, дунёда биринчи аркали кўприк, унинг узунлиги 37,5 метрни ташкил қилади.

Хитойда кенг тарқалган гишт иншоотлар ичида «пагода» («та») деб аталувчи Будда ибодатхоналарини ажратиб кўрсатиш лозим. Бу ибодатхоналар Ҳиндистонда кенг тарқалган ступалардан келиб чиққан. Улар кўп қаватли, одатда тоқ қаватли қилиб қурилган. Сақланиб қолган энг маҳобатли пагода 523 йили Хэнанда қурилган 15 қаватли ибодатхона бўлиб, у Хитойнинг «беш буюк чўққиси»дан бири ҳисобланади.

Илк Хитой тасвирий санъати амалий характерга эга эди (сополга нақш бериш). Шунингдек, маросимий тасвирлар ва портретлар ҳам мавжуд бўлган. Индивидуал ижод сифатидаги тасвирий санъат эрамининг III асридан кейин пайдо бўлган.

Тасвирий санъат

Анъанавий Хитой тасвирий санъати Фарб тасвирий санъатидан жиддий фарқ қилади. Шакл бўйича у европача имперссионизмга яқин туради. Тасвир — бу ўзга дунё, унда майсалар қора рангда, одамлар юзи қизил рангда бўлиши мумкин. Аммо ҳаммаси бирга, ягона контекстда табиий кўринади, рассом инсоний ва табиийнинг уйғунлашиб кетганлигини акс эттира олади. Анъанавий тасвирий санъат монохром, бир хил рангли тасвирга интилади, зеро даосизм руҳидаги тасаввурга кўра, «одамни беш хил ранг яратади» деган нақлга амал қилинади. Тасвирдаги ташқи рангларнинг кўплиги, ташқи гўзаллик ички уйғунликни ёпиб қўйиши мумкин деб қаралади.

Хитой тасвирий санъатининг ривожланишига ўзининг тараққий топган иконаграфияси — Будда динининг илоҳлари тасвирланган пластик қиёфалари ва ҳайкалчалари билан буддизм катта таъсир кўрсатган. Шу даврда тасвирий санъатнинг жанри сифатида Хитой ҳайкалтарошлиги пайдо бўлди, анъанавий Хитой тасвирий санъатининг асослари яратилди, тасвирий санъат ҳақидаги дастлабки назарий асарлар ёзилди. Тасвирларни яратишнинг асосий қонунлари шундан иборат эдики, улар жонли ҳаракатнинг илоҳий маромини, тасвирланаётган нарсанинг тузилишини акс эттириши, предметларга ўхшаши керак эди. Бўёқлар тасвир объектларига мос равишда қўлланилган, объектлар эса суратнинг мазмунига мос равишда жойлаштирилган.

Хитой тасвирий санъати Европа санъатига нисбатан материал, техника ва бадиий воситаларнинг хилма-хиллиги ва кўплиги билан ажралиб туради. Хитой расмлари туш, минераллар ва ўсимликлардан олинган акварелга ўхшаш бўёқлар билан шойи (баъзан пахта ёки каноцдан тўқилган) матога ёки қоғозга чизилган ва ўрам шаклида бўлган. Чизиқлар «булутдай енгил ёки аждаҳодай қудратли» бўлиши лозим эди. Қадимги Хитой тасвирий санъатида икки хил услуб мавжуд бўлган: суратнинг энг кичик тафсилотларини ҳам пухта ва нозик қилиб етказувчи «гун би» («тиришқоқ мўйқалам») ва «се и» («ғояни етказиш») — эркин, дадил, умумлаштирувчи услуб. Иккаласида ҳам мўйқалам ҳаракати ўта аниқ бўлиши лозим, чунки туш билан бўёқ нозик шойи ёки қоғозга жуда тез сингади ва расмни ўзгартиришнинг иложи бўлмайди. Шу сабабли Хитой тасвирий санъатида рассом суратни чизишдан олдин унинг барча тафсилотларини мутлақо аниқ тасаввур қилмоғи лозим.

Хитой сурати — тасвирий санъат, ҳуснихат ва поэзиянинг бирлиги. Деярли ҳар доим Хитой расмларида ана шу уч жиҳат ёрқин акс этади.

Анъанавий Хитой тасвирий санъати шартли, у, энг аввало, умумий, жуда мавҳум ғояларни ифодалашга йўналтирилган. Анъанавий Хитой тасвирий санъатининг асосий жанрларига портрет, пейзаж ҳамда жониворлар, гуллар ва қушларни тасвирлаш киради.

Хитой портрет санъатининг ўзига хослиги шундаки, унда фақат ижобий сифатлар тасвирланади ва бу ҳол тасвирланаётганларни бир-бирларига ўхшаш қилиб қўяди. Лекин тасвирланувчининг хизмат вазифаси ва даражаси шубҳа уйғотмаслиги учун кийимлар барча майда тафсилотлари билан тасвирланган.

Яншао маданиятига оид сопол идишлар. Мил. авв. III минг йиллик.

Пейзажнинг асосий элементлари сув, тош ва дарахт. Сув дарёлар, жилғалар, ҳовузлар, шаршаралар, булутлар шаклида, тош — тоғ ва алоҳида улкан тошлар кўринишида, дарахт — турли хилдаги ўсимликлар кўринишида тасвирланган ва уларга турли хил рамзий маъно берилган.

Хитой тасвирий санъати гуллар ва қушларни тасвирлашда ҳам пейзаждаги каби одамлар дунёси билан алоқа излайди. Бу изланишлар гуллар ва қушларнинг рамзийлигида яққол кўзга ташланади. Масалан, архидеяни тасвирлаган рассом, айна пайтда инсонга хос олийжанобликни ҳам кўрсатади ва улуғлайди, чунки архидея соддалик, софлик ва ички олийжаноблик рамзи сифатида намоён бўлади. Ўз навбатида, ёввойи ғоз ёлғизлик ва зерикишни, бамбук — ақл ва қалб софлигини англатади. Аёлларнинг энг яхши фазилатларини хризантема ўзида мужассам қилган: у гўзаллик, камтарлик ва ақллилик рамзи.

Борлиқни кузатишнинг бевосита реалистик шакли Хитой тасвирий санъатида бир қатор шартли қоидалар билан мослаштирилади. Улуғвор соддалик ва олийжаноб талабчанлик ундаги нозик ишораларни истисно қилмайди. Хитой тасвирий санъати намуналари чуқур фалсафий ғоялар билан суғорилган. Бу санъат шаклланишининг турли даврларида унга конфуцийлик, даосизм ва буддавийлик ўз таъсирини ўтказган.

Хитой пейзажи (хитойча «шаньшуй» яъни, «тоғлар ва сувлар») намуналари қадимги космогония ғоялари билан боғлиқ рамзий маънога эга. Масалан, тоғлар эркаклик ибтидоси бўлган «ян»ни, сув эса — аёллик ибтидоси «ин»ни акс эттирган ва қадимги афсонага кўра Олам уларнинг аралашувидан пайдо бўлган. Тоғлар — ернинг суяги, оқар сувлар — ҳаёт ва ҳаракат олиб келувчи қон томирлари. Хитойда манзарани тасвирловчи рассом моҳиятни, олам уйғунлигини, табиат ҳодисаларининг маромини акс эттиришга интилади, шу сабабли унга натурализм, ташқи ўхшатишга интилиш ёт бўлган.

Шундай қилиб Қадимги Хитой цивилизацияси унда шакланган дин, дунёқараш ва маданиятнинг мазмунига кўра юқоридаги бошқа цивилизациялардан катта фарқ қилиб, табиий ва маданий чегаралар билан чекланган ҳудудда ривожланади. Бироқ, мил. авв. II ва I асрларда инсоният тарихи ўзининг янги босқичига қадам қўяди. Месопотамия ва Ўрта Ер денгизининг шарқий қирғоқлари энди жаҳон сиёсатининг эътибор маркази бўлмай қолди. Бу даврда икки буюк империялар — янги пайдо бўлган Рим ва тикланаётган Хитой империялари дунёга ҳукмронлик қилади. Шу даврдан то бизнинг кунларимизгача юксалиш, жаҳон сиёсатининг яловбардорига айланиш ва яна инқирозга юз тутиб, юксалиш Хитой цивилизацияси учун характерли жиҳат бўлиб келмоқда.

VII БОБ

АНТИК ЦИВИЛИЗАЦИЯ

ҚАДИМГИ ЮНОНЛАР

Антик цивилизация тарихи билан қизиққан ҳар бир киши нигоҳини, албатта, мрамор устунларнинг синган қолдиқлари ўзига тортади. Улар минг йиллар давомида бутун бошли цивилизацияни яратган ва кўтариб турган, самога чўзилиб, асрлар бўйи шу ҳолатда қотиб қолган мажруҳ кўлларни эслатади.

Қадимги юнон¹ ибодатхоналарининг устунларини баъзан шарқча кийинган аёллар — кариадиталарнинг² ҳайкаллари беаб туради. Бу ҳолга қадимда берилган изоҳлардан биринда айтилишича, тўсинларни кўтариб турган ҳайкалларда қул қилинган Кария шаҳри аёллари абадийлаштирилган экан. Антик цивилизациянинг мухташам биносини яратиш ва асраб туришда ҳам қуллар тахминан шундай роль ўйнаган.

Қадимги даврнинг машҳур архитекторларидан бири, Приендаги Афина ибодатхонасини ва ўз ҳамкасблари билан бирга Галикарнас мавзолейини қурган Пифейнинг ёзишича, меъмор санъат ва фаннинг турли йўналишларидан хабардор бўлмоғи лозим. Машҳурлиги Пифейдан кам бўлмаган римлик архитектор Витрувий санъат ва фаннинг бу йўналишларига аниқлик киритиб, меъмор тарих, фалсафа, мусиқа, тиббиёт, юриспруденция, геометрия, астрономия, механика ва диншуносликни билмоғи лозим, деб ҳисоблайди. Янги давр олимларининг айтишларича, фан ва санъатнинг шунчалар кўп ва турли-туман йўналишларини ўзида мужассамлаштирган Антик цивилизация тарихини ўрганиш ва ёритишда ҳам юқоридаги ақидага амал қилиш лозим бўлади.

«Антик» атамаси лотинчадан таржимада «қадимги», «кўҳна» маъносини англатади. Антик цивилизация ҳалокатга учраган-

¹ Юнонлар (греклар) ўзларини элинлар, мамлакатини эса Элада деб атаганлар, ҳозир ҳам шундай атайдилар.

² Кариадита — бинонинг аёллар гавдаси шаклидаги таянч устунлари архитектурада шундай аталади.

дан сўнг унга бўлган қизиқиш XIII–XV асрларда қайта тикланди ва ҳозир ҳам долзарблигича қолмоқда.

Антик дунё географик жиҳатдан Европа, Шимолий Африка ва Осиёдаги жуда катта ҳудудни қамраб олади, аммо унинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва ҳалок бўлиши тарихи Қадимги Греция ва Қадимги Рим билан, шу даврда кўплаб халқларни ўзига тортган марказ – Ўрта Ер денгизи, Апеннин ва Болқон яримороллари билан боғлиқ.

Кўпчилик олимлар Антик цивилизацияни иккига: Қадимги Греция ва Қадимги Рим цивилизацияларига ажратадилар. Шунлардан биринчиси, Болқон яриморолининг жанубида жойлашган Қадимги Греция цивилизациясининг инсоният тарихидаги роли ниҳоятда буюк, мураккаб ва кўп қиррали. Бу Ўрта Ер денгизи атрофида шаклланган навбатдаги шунчаки қудратли цивилизациявий тўлқин эмасди. Инсоният тарихида Қадимги Греция ўзига хос устахона ролини ўйнади, зотан унда шаклланган ғоялар кейинги цивилизацияларда сайқалланиб, мукамалликка эришди ва бутун инсониятнинг мулкига айланди. Демократия, сиёсат, хусусий мулк, инсон эркинлиги ва фуқаролик бурчи, материализм ва идеализм каби замонавий цивилизациянинг муҳим таркибий қисмлари бўлган тушунчалар Қадимги Грецияда пайдо бўлган эди. Шундан бўлса керак, Европа тарихидаги уйғониш тушунчаси ҳам Қадимги Греция цивилизацияси билан боғлиқ. Кейинги асрлар кишилари инсоннинг маънавий олами янада юксакликка кўтариш учун бу цивилизациядан мадад излаганлар, зеро, Қадимги Греция цивилизациясининг энг катта ютуғи – инсон шахсининг камолотидир. «Инсон борлиқнинг асосидир», деган гапни айнан қадимги грек файласуфи Пифагор айтганлиги ҳам бежиз эмас.

Тарихнинг парадокси шундаки, инсониятта шахс озодлиги ва эркинликка асосланган кишилик жамиятининг илк намунасини берган Қадимги Грециянинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини қулдорлик ташкил қиларди. Шаҳар-давлатлар юнонлардан олдин ҳам мавжуд эди. Аммо айнан юнонлар подшоликдан ортга, уруғ-жамоа даврига бир қадам ташлаб, демократик уюшма – полисни яратишга эришди, ўзини ўзи бошқаришнинг демократик намунасини берди ва бу намуна кейинчалик адолатли жамиятни яратиш устида ўйлаган мутафаккирлар учун ўрганиш объектига айланди. Тарихда илк бор юнонларнинг эркин жамоасида илмий тафаккур олами билишнинг усули сифатида шаклланди. Юнонлар оламга идеалистик ва материалистик

қарашларнинг диалектик бирлиги тарзидаги фалсафа фанининг асосларини ишлаб чиқдилар. Айнан улар ўтмиш, бугун ва келажакнинг аҳамиятини англаб, тарих фанини яратдилар. Этика ва психология, география ва тригонометрия, физика ва анатомия каби кўплаб фанларнинг фақат номи эмас, пайдо бўлиши ҳам юнонлар билан боғлиқ. Қадимги Греция бугун илмий ҳақиқатга айланган материянинг атомистик тузилиши, ернинг ўз ўқи атрофида айланиши, планеталарнинг куюш атрофида айланиши ва бошқа кўплаб концептуал ғояларнинг ҳам ватанидир.

Қадимги Грециянинг жаҳон маданияти ва санъатига қўшган ҳиссаси ҳам жуда ноёб. Бугун биз китоб дўконларида Навоий, Толстой, Достоевский, Ойбек, Хемингуэй каби алломалар асарлари билан бир қаторда, Гомернинг Илиадасини, Сапфонинг шеърлар тўпламини кўрганда, уларни табиий равишда замонавий маданиятнинг ажралмас қисми сифатида қабул қиламиз. Қадимги Греция архитектураси, ҳайкалтарошлик ва тасвирий санъатининг энг гўзал намуналари жаҳон маданиятининг гултожиси ҳисобланади. Бу цивилизация дунёга инсон гўзаллигининг шундай уйғун намунасини бердики, кейинги минг йиллар давомида маданиятда кўплаб янги образлар пайдо бўлишига қарамасдан, бу намуна ҳамон мукамалликнинг энг юксак чўққисида қолмоқда.

Қадимги буюк цивилизацияларнинг ҳар бири пайдо бўлган, ривожланган, гуллаб-яшнаган, сўнгра сўнган ўз жойи, маконига эга бўлиб, ўз бунёдкорларининг қабрлари, улар қўллари билан яратилган тош, сопол, металл буюмлар, санъат асарлари ҳамда ёзув ва адабиёт тарзидаги ёдгорликларни қолдириб кетган. Антик цивилизациянинг макони Ўрта Ер денгизи, ундаги ярим-ороллар ва ороллар бўлиб, қадимда уларни «Ички» деб аташган. Бу кенг денгиз ҳавзасининг аҳамияти «orbis terrarum» («ернинг теғраси») деб аталган қадимги латинча номида сақланиб қолган, зеро антик цивилизация ривожланган бу ерлар ҳақиқатда ҳам денгиз бўйлаб, ҳозир ҳам ўзларининг қадимги номларини сақлаб қолган учта қитъа – Осиё, Европа ва Африка (эллилар бу қитъани Ливия деб аташган) туташган ерда жойлашган.

Антик дунё кишиси учун Ўрта Ер денгизи ўнлаб майда денгизлардан иборат бўлиб, унинг атрофида «кичик» цивилизация ўчоқлари жойлашган. Қадимгилар қаторига иккита яримороллар – Эгей ва унга тугаш бўлган Миртой¹ денгизлари атрофида жойлашган Кичик Осиё ва Болқон яримороллари қиради.

¹ Миртой денгизи – Пелопоннес яриморалининг шарқий қисми, Лаконика ва Арголида вилоятларининг соҳилларини ювиб турувчи Ўрта Ер денгизи сувлари маҳаллий аҳоли томонидан шундай аталган.

Апеннин яримороли билан Сицилия, Сардиния, Корсика ороллари ўртасидаги ҳудуд антик давр арафасида Кичик Осиёдан чиққан, ўзларини расенлар деб атаган тирренлар — тарихда «этрусклар» номи билан маълум бўлган халқлар томонидан ўзлаштирилган. Ҳозиргача сақланиб қолган Тиррен денгизи номи ҳам шундан олинган. Апеннин ва Болқон яриморолларини ажратиб турувчи денгиз ҳам этрускларнинг Адрия шаҳри номидан олиниб, Адриатика деб аталган.

Карпат, Альп, Пиреней сингари тоғ тизмалари Антик цивилизациянинг шимолий чегараларидир. Узоқ вақт Шарқий Ўрта Ер денгизи ҳавзасида бу тоғлар тўғрисида жуда кам маълумотга эга бўлишган. Масалан, Геродот Карпис ва Альписни тоғлар эмас дарёлар деб билган. Аммо Геродот даврида ва ундан анча олдин ҳам Карпат ва Альп тоғлари орқали фақат савдо қарвонлари эмас, кўчиб юрган бутун бошли халқлар ҳам ўтган. Ўрта Ер денгизидagi ороллар ва яриморолларнинг кўпчилиги тоғлар билан қопланган эди. Аҳоли сонининг ошиши билан деҳқончилик ва чорвачиликка яроқли ерлар одамларни озиқ-овқат билан таъминлай олмай қолди. Бу ҳол аҳолининг миграциясига туртки бўлди ва савдонинг ривожланишини рағбатлантирди. Юмшоқ ва қаттиқ жинсли тошларнинг кўплиги эса қурилиш ва санъатнинг гуркираб ўсишига олиб келди. Тоғлар тошлардан бошқа қазилма бойликларнинг ҳам кони эди.

Минг йиллар давомида табиий жараёнлар ва инсон фаолиятининг таъсири натижасида табиий муҳит ўзгариб борди. Бу ўзгаришларни инобатга олмасдан, цивилизациялар ривожланиши жараёнини тўлиқ тасаввур қилиб бўлмайди. Инсонларга боғлиқ бўлмаган табиий ҳалокатлар, масалан, сув тошқинлари, қурқоқчилик, зилзилалар ёки антик цивилизациядан олдин юз берган музликлар кишилик жамиятига баъзан ҳал қилувчи таъсир кўрсатган. Балки шундай ҳалокатлардан бири мил. авв. XIII—XII асрларда Европанинг чўл ва ўрмонларидан у ердаги халқларни кўчишга, қадимги эгей маданиятини вайрон қилиб, унинг ўрнида антик цивилизацияни яратишга ундаган бўлиши мумкин. Кичик Осиёда кўп йиллар давом этган ва юқорида айтилган тирренларни ҳамда шу даврда Нил водийсига бостириб кирган ва мисрликлар «денгиз халқлари» деб атаган бошқа халқларни кўчишга мажбур қилган очарчилик ҳақидаги ривоят ҳам айнан шу даврга тааллуқли.

Олимларнинг Шимолий Африкада қояларга чизилган расмларни ўрганиши натижасида маълум бўлдики, мил. авв. III минг йилликда минтақа иқлими анча нам бўлиб, саҳролар ўрнида

чўллар бўлган. Айнан чўлларнинг саҳроларга айланиши иқлим ўзгаришларига олиб келган. Антик цивилизация даврида ҳам бу ерларнинг иқлими ҳозирги кундагига нисбатан анча нам, саҳронинг чегаралари эса анча жанубда бўлган.

Антик даврдаёқ инсон фаолияти уни ўраб турган муҳитта ўз таъсирини ўткази бошлаган. Қишлоқ хўжалик экинлари майдонларини кенгайтириш, кемалар қуриш ва металл эритиш учун ўрмонлар кўплаб кесила бошлайди. Марказий Италияда ҳали мил. авв. IV асрда ҳам ўтиб бўлмас ўрмонлар мавжуд бўлган. Улар кесилиши оқибатида энди сув тошқинлари ҳамма жойни вайрон қилади. Бу даврда Эллада умуман ўрмони йўқ мамлакатга айланган эди. Албатта, антик цивилизациянинг табиий муҳитта таъсирини бугунги кундаги шундай жараёнлар билан таққослаб бўлмайди, аммо у даврда ҳам инсон фаолиятининг атроф-муҳитта таъсири салбий оқибатларга олиб келганлиги шубҳасиз.

Антик цивилизация ривожланиши жараёнида Босфордан то Геракл Устунларигача¹ бўлган кенг ҳудудда икки тил — юнон ва лотин тиллари ғалаба қилди. Шу сабабли Ўрта Ер денгизи цивилизацияси Юнон-Рим цивилизацияси деб ҳам аталади. Бу икки тил ўрнатилиши билан ўнлаб бошқа тиллар йўқ бўлиб кетди, ўлик тилларга айланди. Кейинчалик лотин тили ҳам ўлик тилга айланди, бироқ лотин тилидан роман тиллари деб аталувчи бошқа кўплаб тил (француз, итальян, испан, португал, румин ва бошқалар)лар келиб чиққан бўлса, мағлуб бўлган, юнон ва лотин тилларига қисман сингиб кетган бошқа ўлик тиллардан янги тиллар келиб чиқмади. Бу тиллардан хотира бўлиб жойлар, тоғ ва дарёлар номларигина сақланиб қолган. Уларни ўрганиш ўша давр тарихини англаш учун жуда муҳим ҳисобланади.

Рим учун ҳудудни кенгайтириш тарихнинг мазмунини ташкил қилади. Ҳарбий куч ёрдамидаги экспансия принципида бу қадимги шаҳарнинг генетик коди жойлашганга ўхшайди. Қолган барчаси — ички сиёсий ҳаёт, иқтисод, санъат — иккинчи даражали. Аксинча, Афина ташкил топган даврдан бошлаб савдогарлар, хунармандлар шахри, трагедия, фалсафа ва демократиянинг ватани ҳисобланади. Афинанинг ҳарбий тақдири эса форс экспансиясининг натижаси бўлиб, уруш

¹ Геракл (ёки Геркулес) Устунлари — қадимги эллинлар Гибралтар бўвозининг қарама-қарши қирроқларида, Атлантик океанига чиқишда жойлашган иккита қояни шундай аташган. Ҳозир улар Гибралтар ва Сеута қоялари деб аталади.

Афинани Спарта билан биргаликда юнон шаҳарларининг форсларга қарши ҳаракатини бошқаришга мажбур қилди. Форсларнинг биринчи мағлубиятидан сўнг қуруқлик давлати бўлган Спарта урушдан чиқди, денгиз давлати бўлган Афина эса урушни давом эттирди, шаҳарлар конфедерацияси — Делосс иттифоқини тузди. Шу тариқа Афинанинг таъсири, айни пайтда демократик лидерлиги сақланиб қолинди¹.

Тарихи Қадимги Греция тарихининг даврий чегаралари бу цивилизация ривожланиши билан узвий боғлиқ ҳолда ўзгариб боради. Қадимги Греция тарихи учта йирик босқичга бўлинади. Биринчиси — бу мил. авв. II минг йилликда Грецияда илк синфий жамиятлар ва давлат бирикмаларининг пайдо бўлиши, ривожланиши ва инқирози (яъни, Крит ва Ахей)даври. Иккинчи босқич, Антик Греция ривожланишидаги полислар даври бўлиб, мил. авв. XII—XI асрларда дорийлар босқини натижасида Микен давлатчилигининг ҳалокатидан то мил. авв. IV асрнинг охиригача бўлган даврни қамраб олади. Қадимги юнон жамияти ривожланишидаги ушбу босқичнинг гултожи, жаҳон ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тизимида ва давлатчилиги тарихида ноёб ҳодиса — қадимги юнон полисининг яратилиши ва гуллаб-яшнаши бўлди. Крит-микен давлатчилиги ва маданияти қулагандан сўнг янги типдаги давлат органларининг шаклланиши натижасида пайдо бўлган қадимги юнон полиси ушбу цивилизациясининг асосий унсурига айланиб, қадимги юнон жамияти ва маданиятининг ноёблиги ҳамда ўзига хослигини белгилаб берди.

Хўш, полис цивилизациясининг ўзига хослиги нимада? Полис одатда жуда кичкина, 5—10 минг аҳоли яшайдиган давлат, унинг таркибига шаҳардан ташқари атрофдаги қишлоқлар ҳам киради. Энг катта полислар Спарта ва Афина бўлиб, уларда 200 минггача аҳоли яшаган. Шаҳар-давлат бўлган грек полисида подшо ҳокимияти жуда эрта барҳам топди, зодагонлар ва қожинлар роли сезиларли даражада пасайди, кичик ва ўрта мулкдорлар ижтимоий ҳаётнинг олдинги сафига чиқди. Полис шаҳар-давлати — бу озод мулкдор-фуқаролар жамияти.

Мил. авв. IV асрнинг охиригача чорагида юнонлар ва македонияликлар томонидан Аҳоманийлар давлати забт этилгандан сўнг Қадимги Греция тарихининг охириги, учинчи босқичи бошланади. Бу босқич қарийб уч асрни қамраб олади ва унда

¹ Қаранг: Эммануэль Тодд. После империи. Pax Americana- начало конца. <http://bookz.ru/authors/emmanuel-todd/toddemmanuel01.html> — С. 34.

тараққий этган иқтисод, ўзида Ғарб ва Шарқ унсурларини бирлаштирган синкретик¹ маданият яратилди. Эллинистик давлатлар ғарбдан Рим, шарқдан Парфия давлатларининг босқинчилик даъволарига учраб, мил. авв. I аср охирида улар томонидан забт этилгандан сўнг бу босқич якун топади.

Қадимги Шарқ давлатларини эслатувчи илк синфий давлат бирикмаларининг ташкил топиши ва ривожланиши Крит ва Ахей Грецияси ёки крит-микен цивилизацияси (биринчи босқич) тарихи учун ҳам муҳим белгилар ва характерли жиҳатлар саналади. Дастлаб юнон бўлмаган аҳоли яшаган Крит оролида давлатчилик Болқон Грециясидагига нисбатан олдин шаклланган. Мил. авв. III минг йиллик охирида бу ерлар шимолдан — Дунай атрофидан келган юнон-ахейлар томонидан забт этилган.

Мил. авв. II—I минг йилликлар чегарасида Болқон Грециясида кескин ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва этник ўзгаришлар юз беради. Мил. авв. XII асрдан бошлаб бу ерда янги қабиалар гуруҳи — юнон-дорийларнинг аралашуви юз бериб, улар илгари Крит давлат бирикмаларини ўзларига бўйсундирган микен цивилизациясини маҳв этадилар. Кўчкинчиларнинг бу тўлқини ижтимоий тараққиётнинг уруғ-қабила муносабатлари босқичида эди. Грециянинг дорийлар томонидан забт этилиши натижасида давлатчилик ҳалокатга учрайди, жамиятнинг ижтимоий тизими кескин соддалашади, ёзув ва «чизиқли хат» унут бўлиб кетади. Юнон жамияти яна уруғчилик муносабатлари босқичига қайтади.

Қадимги Греция давлатчилигининг янги даври тахминан мил. авв. XI асрда бошланади ва Антик Греция тараққиётидаги полис босқичини бошлаб беради. Бу босқич уч даврга бўлинади:

1. Полисдан олдинги («қоронғу асрлар») ёки Гомер даври — мил. авв. XI—IX асрлар — Болқон Грецияси ҳудудида уруғ-қабила муносабатларининг ҳукмронлиги билан характерланади.

2. Архаик Греция (мил. авв. VIII—VI асрлар) — полис тизимларининг шаклланиши, Буюк юнон колонизацияси ва илк юнон тираниялари даври.

3. Классик Греция (мил. авв. V—IV асрлар) — қадимги юнон полисларининг, улар иқтисодининг гуллаб-яшнаши, қадимги юнонлар ўз маданий тараққиётининг энг юқори чўққисига эришган давр.

¹ Синкретик — нарсанинг (ходиса ёки жараённинг) бир-биридан ажралмаган, қоришиқ ҳолати.

Ўзининг юксак тараққиёт даврини бошидан кечирган полислар дунёси мил. авв. IV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб узоқ инқироз даврига киради. Бу инқироз ўзида эллинистик ва Қадимги Шарқ давлатчилиги хусусиятларини мужассамлаштирган янги типдаги давлат бирикмалари ва ижтимоий тизимларни яратиш орқали енгиб ўтилди. Бу муваффақиятга македониялик Александрнинг оламшумул салтанатидан қолган вайроналар устида эллинистик давлатлар тизимини шакллантириш туфайли эришилди. Бу давр (мил. авв. IV асрнинг охирилари — мил. авв. 30 йил) Қадимги Греция тарихида эллинизм даври номини олди. Мил. авв. 30 йил расман Қадимги Греция тарихининг якуни ҳисобланади. Шу йили охириги эллинистик давлат — Мисрдаги птоломейлар давлати Рим томонидан забт этилиб, ўз мустақиллигини йўқотди. Шу даврдан бошлаб Қадимги Греция минтақаси ва эллинистик давлатлар тарихи Қадимги Рим тарихи доирасида ўрганилади.

Қадимги Греция цивилизациясининг этник тарихи ҳам сиёсий тарих сингари майда бўлақлардан иборат. Мил. авв. III минг йилликда Болқон яримороли ва Эгей денгизидаги ороларда антик анъаналарга кўра *пеласглар* деб аталган юнонлардан олдинги халқлар яшаган. Мил. авв. III—II минг йилликлар чегарасида Болқон яримороли худудига шимолдан юнон қабилалари — ахейларнинг келиши бошланиб, улар мил. авв. XV аср ўрталарида Крит оролини босиб оладилар ва крит (миной) давлатчилиги ва маданиятини узил-кесил йўқ қиладилар. Мил. авв. XIII аср охири ва XII асрда кўчиш ва босқинчиликнинг янги тўлқини авж олади. Энди юнон-дорийлар ахей давлатчилигининг барча марказларини забт этиб, Болқон яримороли худудини вайрон қиладилар.

Бу жараёнлар Болқон яримороли ва Эгей денгизи ороларида турли диалектларда сўзлашувчи юнон аҳолисининг жойлашиш тизимида жиддий ўзгаришларга олиб келади. Юнонларнинг ахей, дорий, ионий ва эолий қабилалари мил. авв. XII—XI асрлардаёқ Эгей денгизидаги ороларда ва Кичик Осиёнинг гарбий соҳилларида жойлашиб оладилар.

Шу тариқа мил. авв. I минг йилликда, Қадимги Греция тараққиётининг полис даврида, унинг аҳолиси этник жиҳатдан бир хил бўлиб, битта тил (қадимги юнон тили)да сўзлашувчи ва ўзларини «эллинлар» деб атовчи халқдан иборат эди. Улар бир-биридан қадимги юнон тилининг шевалари билангина фарқланар эди.

Мил. авв. VIII—VI асрлардаги Буюк юнон колонизацияси даврида қадимги юнонлар Ўрта Ер ва Қора денгизлари соҳил-

ларида кўплаб колониялар ташкил қилдилар. Мил. авв. IV аср охирларида бошланган македониялик Александрнинг шарққа юришлари ва забт этилган ерларда эллинистик давлатларни яратиш жараёни шунга олиб келдики, ионлар ва македонияликлар Болқон Грециясини тарқ этганларидан сўнг улар таъсири шарққа – Миср, Олд ва Марказий Осиёнинг кенг ҳудудларигача етиб борди.

Дин ва диний тизим | Дин – ҳеч қандай истисносиз барча цивилизацияларнинг доимий йўлдоши, ҳаётнинг ҳамма жабҳаларини қамраб олган улар маънавиятининг моҳияти. Антик халқлар динининг биз юқорида қараб чиққан шумерлар, бобилликлар, оссурияликлар, мисрликлар ва бошқаларнинг динларидан фарқига қараб, антик цивилизациянинг ўзига хос ва такрорланмас қиёфаси ҳақида сўз юритишимиз мумкин. Айни пайтда Шарқ динлари антик давр кишиси учун маънавиятнинг битмас-туганмас хазинаси бўлиб, ундан қадимги дунёнинг бутун тарихи давомида ғоялар ва таълимотлар олинади, улар антик цивилизациянинг этник муҳити ва ижтимоий талабларига мос равишда ўзлаштириб борилади.

Шарқнинг таъсири антик цивилизациядан олдин, миной ва микен маданиятлари давридаёқ кўзга яққол ташланади¹. Болқон яримороти ва Эгей денгизи оролларидаги диний ҳолат «қоронғу асрлар»дан сўнг кескин ўзгаради. Пеласглар ва ахейлар сиғинган худолар ва қаҳрамонлар ўрнига шаҳар ҳаётини билмаган босқинчиларнинг содда худочалари келади. Кичик Осиёда яшовчи ионийлар босқиндан камроқ зарар кўрди ва тезда ўзини ўнглаб олди. Айнан шу ерда дастлабки полислар ва уларнинг диний бирикмалари пайдо бўлиб, Посейдон уларнинг ҳомийсига айланди. Дорий босқинчилари Болқон халқлари хотирасидан номини деярли ўчириб ташлаган Мнемозина (хотира) ҳам шу ерда намоён бўлади. Айнан шу ерда тарихий эпос пайдо бўлиб, унинг яратувчиси илк мисраларданоқ Мнемозинанинг қизи Музага мурожаат қилади:

Қаҳр худоси, Ахиллесни шарафла, Пелейнинг ўғлини...

Эпос ионий худоларни Кичик Осиёнинг маҳаллий худоларидан, бутун Грециядаги полислар ва қабилалар устидан, колонизация ривожланиши билан эса бутун «orbis terrarium» устидан юқорига Олимп чўққилари қадар кўтаради. Диний

¹ Қаранг: Фрээр Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М.: Политиздат, 1986. – С. 335–345.

ақидапарастликдан асар ҳам бўлмаган «Илиада» ва «Одиссея» Шарқнинг муқаддас китоблари ўрнини эгаллайди, уларнинг қаҳрамонлари Ахилл, Диомед, Одиссей эса жангчи-истилочилар ва денгизчилар учун ўзига хос намуна бўлади, улар ўз характерини шу намунага ўхшаш ва монанд қилиб яратадилар. Гомер ва Гесиод томонидан мадҳ этилган Зевс, Афина, Аполлон ва Музалар кўчманчилар ҳаётига кириб бориб, варварларни ўз динларига жалб қилди, уларнинг худочалари ва шайтончаларини ўзлаштириб, ўзиники қилиб олдилар.

Зевс.

Антик дунёнинг асосий динлари — юнонлар, этрусслар, рим-италия динларининг ҳар бири узоқ ва мураккаб шаклланиш йўлини босиб ўтган, шу сабабли алоҳида-алоҳида ўрганишга лойиқ.

Олимпда яшовчи ўн икки худодар

Биз юнонлар дини ва мифологияси деб атайдиган ҳодиса — бу Болқон ярим-ороли, Эгей денгизи ороллари ва Кичик Осиёнинг ғарбий соҳилларида шакланган тасаввурлар, ривоятлар ва афсоналар мажмуаси бўлиб, улар фақат юнон қабилаларининг (ахейлар, ионийлар, эолийлар, дорийлар) эмас, юнон бўлмаган халқлар — пеласглар, тирренлар, фракияликлар, карияликлар, лидияликлар, минойликлар, шунингдек, мил. авв. II минг йиллик бошида Эгей денгиздаги оролларни забт этган финикияликларнинг ҳам маънавий ва маданий меросидир. Шу боис худодар ҳақидаги тасаввурлар ва сиғиниш қоидалари турли-туман бўлиб, юнон мифларининг тарқалиш майдони ҳам шунчалар кенг бўлган.

Худодар ҳақидаги тасаввурлар қанчалар беқарор бўлса, уларнинг қиёфалари ҳам шунчалар хилма-хил бўлган. Бу худодар ва уларга сиғинувчилар иддизлари ибтидоий даврга бориб тақалувчи узоқ ва мураккаб йўлни босиб ўтган. Юнон мифлари тарихий образларда инсоннинг атроф-муҳитни ўзлаштириши ва шу муҳитда ўзига муносиб ўрин топиш учун кураши жараёнини акс эттиради.

Динда ва мифларда мил. авв. XII—XI асрларда кўчкинчиларнинг келиши ва микенлар подшолигининг қулаши натижасида «orbis terrarum» аҳолисининг ҳаётида юз берган ўзгаришлар акс этади. Буюк Худо-Она култи ўз ўрнини қадимий хоқон Худо-Ота култига бўшатиб беради ва бу худо ролига микен даврида эъзозланган ва Зевс-

Посейдон.

нинг рақибни бўлган Посейдон даъво қилади. Охир-оқибатда юнонлар онгида Зевс ғолиб чиқади ва барча бошқа эркак-аёл худолар устидан ҳокимият унга берилади. Олимп тоғи Зевснинг ва барча бошқа худоларнинг қароргоҳига айланади. Атрофида унга яқин тоғлар «Олимп» номи билан аталган, ammo Зевс улардан бирига — Грециянинг шимолий чегарасида, босқинчилар ошиб ўтишга мажбур бўлган тоққа эгаллик қилган. Мифга биноан худолар ўртасида ҳокимиятни бўлиш чоғида Посейдонга денгизлар берилади ва унинг мулкига Зевс аралашмайди.

Гера.

Посейдон образида Қадимги Ўрта Ер денгизи ҳавзасида қадрланган худо-буқани, Олимпга кўчиб ўтган аёл-худоларда эса унинг рафиқаси сизирнинг хислатларини илғаб олиш қийин эмас. Масалан, дастлаб Аргоснинг ҳомийси бўлган Зевснинг рафиқаси Герани «шаҳлоқўз» деб аташган, унинг кундоши Ио эса ғунажинга айлана олган. Юнон мифологиясида Гера — никоҳ ва оилавий ҳаёт ҳомийси, никоҳга хиёнат қилганларни қаттиқ жазоловчи.

Деметра.

Посейдон ва Зевснинг «синглиси» Деметра худолар ўртасида дунёнинг қайтадан бўлинишида қатнаша олмасди, чунки у — Она-Ер ва рафиқа (аввал Посейдоннинг кейин эса Зевснинг рафиқаси), табиатнинг буюк ҳоқони. Зевс Олимпнинг хўжайинига айланиши билан Деметра кейинги ўринга суриб қўйилади, унинг айрим вазифалари Зевснинг кейинги рафиқаси Герага ва унинг «қизлари» ҳамда «ўғай қизлари»га ўтади. Эрсиз қолган Деметра ўзининг меҳри ва муҳаббатини ягона қизига, ҳар йили ўлиб яна тириладиган ўсимликлар худоси Персефонага беради. Мифга кўра Персефонанинг эри Аид бўлиб, у Зевснинг, Посейдоннинг ва Деметранинг укаси бўлган.

Аиднинг ер ости салтанати тўғрисидаги тасаввурлар ҳаётнинг доимий йўлдоши, унинг абадий сояси — ўлимни кузатиш натижасида пайдо бўлади. Дастлаб одамлар ўлган кишининг руҳи унинг ташқи қобиғида (мурасида) — кўмилган жойда ёки мурдани еган ҳайвон ва қушларнинг қорнида кўним топади, деб ўйлаганлар. Кейин самовий худоларга топиниб бошлаганда, ер ости худолари ва уларга тобе бўлган марҳумларнинг руҳлари яшайдиган «ер ости Олимп» тўғрисида тасаввурлар пайдо бўлиб, унга топина бошлайдилар. Тандан ажралган руҳ ёлғиз ёки ўлимнинг йўлдоши ва хизматкори бўлмиш иблислар ҳамроҳлигида ернинг ўпирилган жойларидан бирига тушади ва Стиксга, ерни тўққиз марта

ўраб олган ер ости дарёсига дуч келади. Дарёдан ўтишда руҳ Туннинг ўғли, қора кеманинг эгаси қария Хароннинг ёрдамига таянади. Руҳ кемага фақат ҳаққини тўлагандан сўнггина ўтириши мумкин. Шу сабабли мархумнинг оғзига майда тангалар солиб қўйилган. Ўлим дарёсининг ортида, худди бой кишиларнинг уйидагидек, баджаҳл, уч бошли кўриқчи ит Цербер пайдо бўлади, у кираётганлар олдида думини ликиллатиб, чиқиб кетаётганларга ташланади. Аиднинг ўзи тахтада ўтирган қудратли киши сифатида тасаввур қилинган. Қиш ойларида унинг ёнида Персефона бўлган, бошқа ойларда Аид бу аёлни ерга қўйиб юборган.

Худолар муҳаббати.
Зевс ва Гера.

Дастлаб Аидга ҳаракатдаги вулқонларга яқин жойларда яшайдиган одамлар топинадиган ер ости олови худоси Гефест яқин бўлган. Зевс ва Геранинг ўғли деб эълон қилинган Гефест, мифга кўра, чақалоқ пайтида Олимп чўққиларига кўтарилади. Аммо онасининг нафратига учраб, у ердан ерга улоқтириб юборилади, денгизга тушиб, донишманд Нерейнинг қизлари — нереидалар томонидан тарбиялаб олинади, темирчилик хунарини эгаллаб, яна Олимпга қайтади ва бу ерда Геранинг ижозати билан худоларнинг энг гўзали Афродитага уйланади.

Афродита мафтункор муҳаббат, жозибадор севги худоси — Зевс ва Океанида Диониснинг қизи. Бошқа бир ривоятга кўра, у осмон худоси Ураннинг денгизга тушган уруғидан пайдо бўлган. Юнонлар динида Олимпнинг кўплаб бошқа маъбудалари сингари Афродита ҳам келгинди. Унга сиғинадиган асосий жой азалдан финикияликлар томонидан эгалланган Кипр ороли эканлиги ҳам бежиз эмас. Оролдаги Пафос шаҳрида Афродита ибодатхонаси қурилган. Шундан унинг бошқача номи Афродита Киприда, Пафия, Пафос худоси бўлган. Афродитанинг келиб чиқиши шарқдан эканлигини унинг сарвиқомат ўспири Адонисга бўлган эҳтиросли муҳаббати ҳам тасдиқлайди. Адонис (Таммуз) исми семитларга хос бўлиб, улар тилида «*adon*» — «хўжайин», «жаноб» деган маънони англатади¹. У ўладиган ва доим қайта тиралади

Афродита.

¹ Қаранг: Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. — М.: Политиздат, 1986. — С. 308.

ган ўсимликлар худоси сифатида Шарқда улуғланган. Тахмин қилишларича, финикияликларнинг севги ва ҳосилдорлик худоси Астарта Афродитанинг тимсоли бўлган.

Афродита муҳаббат худоси бўлганлиги сабабли унинг худолар ва оддий одамлар орасида маъшуклари кўп бўлган. Олимпда бу Зевс ва Геранинг ўғли, шафқатсиз, дарғазаб ва ҳақоратли сўзлар устаси Орес бўлиб, у меҳнатсевар Гефестнинг хуфия рақиби эди: Гефест — яратувчи, Орес — вайрон қилувчи. Геродот томонидан берилган маълумотга кўра, бир куни Гефест айёрона режа тузиб, Орес билан ўз рафиқасини хиёнаткорона фахш пайти қўлга туширишга эришади. Бошқа бир мифда айтилишича, тинчликка интилувчи кишиларни хурсанд қилиб, икки баҳайбат одам Оресни тутиб олиб зиндонга ташлашади, аммо бу ерда у ўн уч ой ўтиради, холос. У зиндондан чиққанидан сўнг ер юзида урушлар ҳеч тўхтамайди.

Олимпда Оресни ҳаммадан ҳам Афина, микенликлар «Атана» деб улуғлайдиган, полислар даврида эса дорийлар боқинидан қутулиб қолган Атика аҳолиси томонидан эъзозланган худо ёмон кўради. Афина қиёфасида шаҳар ҳаёти ва тинч меҳнат ҳомийсининг хислатларини илғаш мумкин. Афина ҳалол ва адолатли уруш худоси эди. Куч-қудрат ва ақлда Зевсга тенг бўлган Афина худоларнинг тиниб-тинчимас эски авлоди — титанларга қарши курашда Зевснинг энг яқин ёрдамчиси бўлган. Деҳқончилик маданиятини яратган ҳам, ҳайвонларни қўлга ўргатган, хунармандчилик ва кемасозликни касбга айлантирган ҳам Афина. Яна шу ҳам диққатга сазоворки, Атика устидан ҳокимиятни эгаллашда Афина дастлаб чучук сув худоси, кейин эса денгиз худоси бўлган Посейдон билан рақобатлашади.

Гомер Афинани «бойқуш кўзи» деб атайди. Бойқуш юнонларда муқаддас қуш саналган. Аслида Афинага сифиниш, уни бошқа Олимп худолари билан таққослаганда, моддий ва маънавий ютуқлар кўринишидаги маданиятга сифиниш эди. Унинг номини олган шаҳар ҳам маданиятнинг марказига айланди.

Минг йиллар давомида инсон билан уни ўраб турган табиат ўртасида муносабат шаклланди. Инсон овчи эди, у ёввойи ҳайвонларни овларди, аммо у табиат устидан мутлақ ҳукмрон эмаслигини биларди, бунга даъво ҳам қилмасди. У яна шуни англардикки, ёввойи табиатнинг ўз ҳукмдори бор ва кимда-ким бу ҳукмдорнинг мулкига даъво қилса, унинг ҳайвонларини овласа, овнинг бир қисмини у билан бўлишиши керак.

Олимп диний тизими шаклланиши даврида юнонлар ёввойи табиат маъбудаси деб Зевс ва Латонанинг қизи Артемидани ҳисоблашган. Аммо бу маъбуданинг кўплаб номлари — Браврония, Таврогения, Ифигения ва бошқа олимларни ҳар бир ўрмон ҳудудидаги ёввойи ҳайвонларнинг алоҳида ҳомийси бўлган, фақат кейинчалик буюк маъбуданинг образига кирган, деб ўйлашга ундайди.

Артемиданинг муқаддас ҳайвонлари она айиқ ва бугусимон лань бўлган, аммо дастлаб у қурбонликка қизларни ҳам қабул қилган (бу маросим ҳақидаги ҳикояда Трояга юриш олдидан Агамемнонанинг қизи Ифигения қурбонлик қилинганлиги айтилади).

Мил. авв. VIII—VI асрларда Кичик Осиёнинг маҳаллий аҳолиси ионийлар худоси бўлган Аполлон («Илиада»да — Троянинг ҳомийси) зодагонлар орасида катта ҳурматга сазовор бўлади. У анча илгари юнон пантеонига кириб келди ва Дельф Олимпда (Ўрта Греция) ўзининг муносиб ўрнини эгаллади. Ўша даврда кенг тарқалган мифга мувофиқ, Аполлон бу ерда баҳайбат аждаҳони (пифонни) енгиб, унинг исми — Пифейни ўзига олади. Аполлон Марсей сатирнинг¹ терисини шилиб, даҳшатли жазолайди, Гермесдан эса лирани (илҳом парисини) олиб кўяди. Бу Аполлонга санъат ва Муза² ҳомийси бўлиш имконини беради.

Дехқонлар ва боғбонлар, айниқса, винобоп узум етиштирувчилар орасида Дионис худоси улуғланган бўлиб, унинг онаси Семела (Ер), отаси эса Зевс ҳисобланган. Мифга бивоан Диониснинг онаси Семелани Гера ўлдирганидан сўнг ҳомилани Зевс давом эттирган ва кейин тарбия учун Ниса шаҳри (Шарқда) нимфалари (дарё қизлари)га берилган. Диониснинг дунё бўйлаб қилган саёҳати ҳақидаги мифда Европа учун бегона бўлган дарахт — узумнинг ва вино тайёрлашнинг тарқалиши баён қилинади³.

Дионисийлик ғоялари олимпия тартибларига ва унга мос, ўзини «худоларнинг авлодлари» деб ҳисобловчи зодагонларга халқнинг бўйсунуши лозимлигини таъкидловчи давлат тизимига зид эди. Диониснинг Олимпга қабул қилиниши полис-

¹ Сатир — юнон мифологиясида май ва айш-ишрат худосининг ҳамроҳи.

² Муза — илҳом манбаи, илҳом париси. (Юнон мифологиясида адабиёт, санъат ва фан худоси).

³ Қаранг: Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. — М.: Политиздат, 1986. — С. 362—368.

лар шаклланиши даврида зодагонлар билан аҳолининг қуйи қатламлари ўртасидаги келишувни акс эттиради.

Худди шундай Зевснинг ўғли, чўпонлар ҳомийси Гермес ҳам Олимпга қабул қилинади. Донишмандлик ва олам ҳақидаги сирли билимлар эгаси Гермес ўлганларнинг руҳини Аидга кузатувчи ҳам бўлган. Эпчил ва уддабурон Гермес кейин чопарлар ва савдогарлар худосига, шунингдек, ўғрилар ҳомийсига ҳам айланади.

Олимпнинг ўн икки худолари ана шулар. Уларнинг ҳар бири юнон халқининг кўп асрлик тараққиёти ва унинг бошқа халқлар билан мулоқоти асосида шаклланган тасаввурларнинг мураккаб комплексини акс эттиради. Бундан ташқари, худолар образлари истеъдодли халқ томонидан қайта ишланиб, антик тарихнинг турли даврларида ҳукмрон бўлган фалсафий қарашларни ҳам ўзига сингдириб олади. Гомер давридаги Зевс — бу Гесиод давридаги ёки юнон драматурглари ва файласуфлари давридаги Зевсга ўхшамайди. У энди ўз даврининг дунёқарашини ва фалсафасини билан бойитилган Зевс.

Адабиёт Ёзув — белгилар орқали мулоқот қилиш усули бўлиб, унга эҳтиёж сезган ва уни яратган жамятнинг ўзи билан бирга такомиллашиб боради. Мил. авв. III—II минг йилликлардан бизгача лой тахтачаларга, тошга, металлга ва папирусга битилган беҳисоб иероглиф ва миҳхат ёдгорликлари етиб келган. Мил. авв. II минг йиллик охирида Финикиянинг шаҳар-давлатларида 22 ҳарфдан иборат, сўз ёки сўз бўғинини эмас, ундош товушларни ифодаловчи алифбе яратилади. Бу ёзув ривожланишидаги инқилобий ҳодиса эди. Юнонлар финикияликлар алифбесини такомиллаштиради, юнон алифбесининг 26 белгисидан ҳар бирига унли ёки ундош товушлар мос келади. Юнонлар алифбесидagi «альфа», «бета», «гамма», «дельта» ҳарфларининг аталиши ва жойлашув тартиби финикияликлар алифбеси билан мос тушади ва юнонлар алифбесининг улардан олинганлигини яна бир бора исботлайди.

Ёзув юнон қабилаларини бир-бири билан яқинлаштирувчи восита бўлди. Кўплаб қабилалар умумий ёзув матнидан фойдаланганлиги натижасида турли диалектлардан ягона юнон тили шаклланди. Фақат сараланган кишиларгина фойдаланиш имкониятига эга бўлган Шарқ ва Эгей дунёси ёзуви янги алифбе туфайли барчанинг мулкига айланди. Шунингдек, янги алифбенинг жорий қилиниши адабиёт ва фаннинг ривожланиши учун катта туртки бўлди, улар ютуқларининг кенг тарқалиши

учун асос яратди, антик маданиятни ундан олдинги маданиятлардан ва у билан ёндош бўлган, унинг вориси ҳисобланган Европа цивилизациясидан фарқ қилдириб турган деярли оммавий саводхонликнинг пойдевори бўлди.

Алифбе, Шарқда мисли кўрилмаган ҳодиса, ўқийдиган инсоннинг, кенг халқ оммаси орасида ўқишга бўлган эҳтиёжнинг шаклланишини рағбатлантирди. Илгари фақат коҳинлар ўқийдиган ва шарҳлайдиган Муқаддас китобларни энди кўпчиликнинг ўқий олиши, қачонлардир қудратли бўлган коҳинлар қатламининг кучсизланишига олиб келди. Дунёвий китоблар эса олам тўғрисидаги билимларнинг муҳим манбаига айланди. Антик полисларнинг деярли ҳар бирида ўз шоирлари ва тарихчилари пайдо бўлди. Папирус ва пергаментга ёзилган кўплаб асарлар бизгача етиб келмаган бўлса-да, етиб келганларининг ўзи ҳам «orbis terrarum» аҳолисининг ҳаёти ҳақида тўлиқ маълумот бера олади.

Бу даврда шаклланган энг муҳим қадриятлардан бири ҳам ўқиш ва ўқитиш тизими билан боғлиқ. Қадимги Грецияда жаранглаган: «Қуллик психологиясига ва қулнинг ҳолатига эга бўлган ўқитувчи озод шахсни тарбиялай олмайди», деган фикр замонавий таълим тизимининг ҳам муҳим шарти бўлиб қолмоқда.

Гомер Финикияликлар алифбеси асосидаги ёзув юнонларда муомалага киритилган даврдаёқ кейинги антик адабиётнинг асосини ташкил қилган бадиий асарлар пайдо бўлади. Улардан энг машҳурлари «Илиада» ва «Одиссея» дostonлари бўлиб, уларни Гомер ёзган деб ҳисоблашади¹. Аммо иккаласи ҳам Гомер қаламига мансубми, ёки фақат биринчиси деган савол, Гомер ўзи умуман бўлганми деган савол билан бирга ҳалигача олимларнинг баҳс мавзуси бўлиб келмоқда. Бироқ «Илиада» ва «Одиссея» қайси муаллиф ёки муаллифлар томонидан ёзилганлигидан қатъи назар, ёзма ҳолига келтирилгунча бир неча юз йил эллинларнинг тантанали йиғинлари ва базмларининг севимли йўлдоши — кўшиқлар тарзида авлоддан-авлодга оғзаки ўтиб келган. Базмларда кўшиқ куйловчилар «аздлар» деб аталган. Шундай кўшиқчилар ҳақида «Илиада» ва «Одиссея»да ҳам айтилади. Фақат Гомерники ҳисобланган кўшиқларни куйловчилар «гомерид» деб аталган. Шундай гомеридлардан бири, Хиос оролидан бўлган Кинеф «Илиада» ва «Одиссея»га кўплаб ўз шеърларини кўшганлиги ҳақида ривоят

¹ Қаранг: Тронский И.М. История античной литературы: Учебник для ун-тов и пед. ин-тов. — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 1983. — С. 34—60.

сақланиб қолган. Тахминларга кўра бошқа аэдлар ҳам шундай қилишган. Фақат мил. авв. VI асрнинг иккинчи ярмига келиб Гомер поэмалари ёзма ҳолга келтирилган.

«Илиада» ва «Одиссея»нинг сюжетлари Гомер давридан бир неча аср илгари бўлиб ўтган воқеаларга бағишланган. Муаллиф асарлари учун мифлар манба бўлиб хизмат қилган. Гомер мифлар асосида гўёки тарихий воқеликни тиклайди («Илиада») ва Троя уруши қаҳрамонларидан бирининг ватанига қайтиши ҳақида ҳикоя («Одиссея») қилинади. Гомер воқеанинг майда тафсилотлари орқали тасвирнинг ҳақиқатга шундай яқинлигига эришадими, гўё муаллифнинг ўзи жангларда қатнашган ва Одиссейга ёвоч ғўлаларидан сол ясаида ёрдамлашган деган тасаввур пайдо бўлади. Фақат жангларда худоларнинг иштироки, ўз арзандасига ёрдамлашиб, душманларга кулфат ёғдиришигина эмас, Гомер шунчалар завқланиб тасвирлаган ўтмиш ҳақида унинг ҳеч нарса билмаслиги ҳам тасвирдаги реалликни бузиб туради. Троя остоналаридаги жангнинг ёрқин тасвирида Гомерга замондош бўлган жамиятни, унинг «ишчанлар» ва «дангасалар»га бўлинишини, зодагонлар билан жамиятнинг оддий аъзолари ўртасида шаклланиб келаётган зиддиятни илғаш қийин эмас.

Гомер яратган Олимп худолари дунёси билан ёзма манбалар ва тасвирий ёдгорликлар орқали бизгача етиб келган микен даври диний тизими ўртасида умумийлик деярли мавжуд эмас. Микенликлардаги Она-Худо ўрнини Гомерда Ота-Худо — Зевс эгаллайди ҳамда патриархал оиладаги сингари эркак ва аёл худоларнинг барчаси унга бўйсунди.

Гомер тасаввури билан яратилган оламнинг реал тарихий воқелик билан мос тушмаслиги ҳозирги замон адабиётшунослари ва тарихчиларидан фарқли равишда «Илиада» ва «Одиссея»нинг дастлабки ўқувчилари ва тингловчиларини — ҳаёти шафқатсиз курашлар ва муҳтожликлардан иборат бўлган илк темир даври одамларини кўп ҳам ўйлантормаган. Гомер Эгей денгизи минтақасида дастлабки полисларнинг яратувчилари ва Фарбдаги биринчи колониялар асосчиларига замондош бўлган. Шу сабабли Гомер асарларининг сопол синиқларида сақланиб қолган нусхалари юнон колониялари етиб борган турли ороларда топилган. Гомер ўз фантазияси билан одамларга улар ҳаётда топа олмайдиган нарсаларни бера олди. У одамларга Олимпни, барча жиҳатлари билан инсонларга яқин бўлган худолар оламини очди. Гомерникидай «инсоний» худолар на Қадимги Шарқда, на Эгей денгизи дунёсида бўлмаган эди.

**Гомернинг
рақиблари**

Гомер дунёси қандай бўлишидан, қанақа баҳсларга сабаб бўлаётганлигидан қатъи назар, Гомерсиз, унинг оламисиз бугун биз антик адабиёт, кенгроқ маънода эса, антик маданият деб атайдиган тарихий воқеликни тўлиғича англаш мумкин бўлмасди.

Антик ҳаёт тарзи ва тафаккур усулига баҳс-мунозара ва рақобат хос бўлиб, уни юнонлар «агон» сўзи билан атаганлар. Шаҳар-давлатлар ҳам ўзаро рақобатда эди. Ҳар бир шаҳарда эса ўз маҳсулотларини доимий мукаммаллаштириб борган ҳунармандлар, ҳокимиятда асосий ўринга интилган ҳарбий саркардалар ва сиёсатчилар ҳам ўзаро рақобатлашарди. Олимпия ўйинлари ҳам худолар ёрлақаган атлетларнинг бир-бири билан беллашуви, рақобатлашувидан бошқа нарса эмасди. Шу маънода, юнонлар тушунчаси бўйича, адабиётда Гомер ҳам рақобатлашмаслиги, рақибларга эга бўлмасдан ўзи яқка ҳукмронлик қилиши мумкин эмасди. Бундай рақибларни халқнинг ўзи излаб топарди. Улардан бири, беотийлик эпик шоир Гесиод¹ эди. Гомер билан Гесиоднинг қайси бири «биринчи шоир» деб аталишга ҳақли эканлигини ҳал қилувчи суд мажлисига уларнинг ташрифи тўғрисида ҳикоя қилувчи поэма сақланиб қолган. Судда Гомер ролиб бўлишига тўлиқ ишонч билан ўз шеърларини ўқийди. Аммо ҳакамлар Гесиодни ҳам эшитиб, уни ролиб деб топишади, чунки у қонли урушларни эмас, тинч меҳнатни куйлайди.

Албатта, бу юнон тафаккурининг ўзига хос характерини акс эттирувчи ўйлаб топилган афсона. Гомер билан Гесиод учрашиши мумкин эмасди, чунки улар турли замонларда яшаган. Аммо бу афсона янги шоирнинг эскиси устидан галабасини белгилаб берган жамиятнинг уруш ва тинчликка бўлган янги маъносабатидагина эмас, Гесиоднинг, Гомердан фарқли равишда, ўз таржимаи ҳолига эгаллигида, реаллигида ҳам эди.

Гесиоднинг таржимаи ҳоли тўғрисидаги манба мил. авв. VII асрда ёзилган «Меҳнат ва кунлар» поэмаси бўлди. Ундан маълум бўлишича Кичик Осиёдаги Кима шаҳридан бир киши ўзининг икки ўғли – Гесиод ва Перс билан Фесфия полиси ҳудудидаги Беотия қишлоғига кўчиб келади ва бир парча ерга ишлов бериб, кун кўра бошлайди. Ҳикоя марказида ер доимий танқис Греция учун одатий ҳол бўлган оилавий можаро ётади. Отасининг вафотидан сўнг ака-укаларнинг кичиги одатга кўра бошқа колонистлар билан бирга ўз бахтини излаб кетиш ўрнига, суд орқали

¹ Қаранг: Тронский И.М. История античной литературы: Учебник для учителей и педагогов. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1983. – С. 61–66.

акасидан бир парча ерни бўлиб олади. Аммо порахўр судьялар Персни хонавайрон қиладилар. Шунда у иложсизликдан ҳалол ва тўғрисиўз акаси Гесиодга мурожаат қилади, у эса Персга қашшоқ бўлиб қолмаслик учун қандай ишлаш ва яшаш кераклигини ўртадади. Ана шу марказий воқеа атрофида кўплаб мақоллар, ма-саллар ва маталлар билан безатилган ҳикоя — худоларга маъқул бўлган ҳалол меҳнат қилиш зарурлиги баён қилинади.

Поэмада мил. авв. VIII—VII асрларда ҳунармандчилик ва савдо ривожланмаган вилоятда жойлашган полис ҳаёти намоён бўлади. Аммо ҳикоя давомида бу ерда ҳам баъзи иқтисодий ўзгаришлар юз берганлиги денгизчилик тўғрисида маслаҳат берувчи уч юз сатрдан маълум бўлади. Поэманинг яқунловчи қисмида ҳаётий маслаҳатлар берилган: неча ёшда уйланиш ва оғир меҳнат билан топилган бойликни ҳавога совурмай-диган хотинни қандай танлаш керак, қариндошлар ва худоларга қандай муносабатда бўлиш керак ва ҳ.к. Олимларнинг тахмин қилишларича, поэманинг яқунловчи қисми кейинчалик қўшилган бўлиши мумкин.

«Меҳнат ва кунлар» поэмасида инсоният тарихи авлоддан-авлодга сўзсиз ёмонлашиб борувчи жараён, регрес тарзида тасвирланган. Дастлабки авлод меҳнат инсонга роҳат бахш этган, одамлар худолардан муқаррар ажал билан фарқ қилган, аммо ўлим ҳам уқубатли туюлмаган фаровон олтин даврда яшаган. Олтин давр кишиларига хос бўлган диёнатни йўқотган кумуш даври авлоди эса Аидда, унинг энг ёмон қисмида бўлмаса-да, ҳар қалай у ерда яшашга маҳкум этилганлар эди. Кейинги авлод — бу мис даври кишилари, жанговарлиги ва шафқатсизлиги билан олдингилардан фарқ қилувчи авлод. Тўртинчи, шоирнинг ўзидан олдинги авлод, анчагина эзгу жиҳатларга эга бўлса-да, уларни уруш хароб қилади. Бу Фива ва Троя остоналарида ҳалок бўлиб, кейин саодатлилар оролига кўчирилган қаҳрамонлар авлоди. Бешинчи авлод ҳақида Гесиод шундай ёзади:

*Менда имкон бўлса эди, бешинчи аср авлоди билан яшамасликка!
Мен истардим ундан олдин ўлишни ёки кейин туғилишни.
Ер юзини босиб кетди темир асри одамлари,
Улар энди қутулмайди оғир меҳнат ва кулфатлардан!*¹

¹Немировский А.И., Ильинская Л.С., Уколова В.И. Античность: история и культура: Пособие для учащихся ст. классов общеобразов. учреждений и студентов пед. вузов.: В 2 т. Т. 1. — М.: АО «Аспект пресс», 1994. — С. 110.

Темир асри одамларининг келажаги тўғрисидаги Гесиод қарашлари тўлиқ пессимистик руҳда бўлиб, темир асри ҳақидаги ҳикоядан кейин «кучли билан чирашма» деган давр ахлоқини ўзида мужассам қилган булбул ва қирғий ҳақидаги масал баён қилинади.

«Теогония» («Худоларнинг келиб чиқиши») номли бошқа бир поэмада Гесиод дунё тақдирини хаос ва турғунликни енгиб ўтиш тарзида тушунишга ҳаракат қилади. Гесиод жадвалида бу шундай акс этган бўларди: дастлаб Хаос, кейин «бағрикенг Гея» («Ер»), Тартар (энг чуқур ерости), Эрос (муҳаббат рамзи) ва унинг оқибатлари Зимистон ва Тун пайдо бўлади. Уларнинг бирлашувидан Ёруғлик, Эфир ва Кун туғилади. Ер ўз-ўзидан Осмонни, Тоғларни ва «ҳосилсиз денгиз»ни пайдо қилади ва кейин эркаклик ибтидоси Осмон билан жуфтлашиб, Титанлар туғилади, сўнг улар ўрнига худолар келади.

Олимларнинг аниқлашича, оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги бу тизимни Гесиод, одатда Гомерга маълум бўлмаган Шарқ мифларидан олган. Гомер худоларни оламнинг изчил ривожланишидаги босқичлар тарзида эмас, алоҳида мавжудодлар тарзида тасаввур қилади. Гесиодда эса худолар одамлардан ажралган, улар билан деярли мулоқот қилмайди ва одамларнинг илатлари уларга ёт. Баъзан Гесиод Фив ва Трояга қарши юришларда қатнашган қаҳрамонларни ҳам тилга олади, фақат уларнинг «баттол уруш»да даҳшатли вафот этганликларини эслатиш учунгина ёд олади. Гесиод урушни маъқулламайди, уруш тимсолида у адоват маъбудаси Эриданнинг ҳийла-найрангини, худолар томонидан инсониятга берилган энг олий жазони кўради.

Тақлидчилар | Янги давр поэтик ғоялардан анча узоқ бўлишига қарамасдан, эпос Гомер ва унинг рақибни Гесиод билан якунланмайди. Даҳоларнинг ҳар доим тақлидчилари бўлган. Гомер тақлидчиларини, унинг эпигонларини «кикликлар» («кикλος» ёки «цикл» – доира) деб аташган, чунки улар Гомерни, кейин эса бир-бирини давом эттириб, ўз поэмаларида мифологиянинг тўлиқ доирасини яратадилар. Гомер ўз поэмалари учун Троя урушидан фақат «Ахиллнинг вазаби» ва Одиссеянинг саёҳатларини ажратиб олган бўлса, бу урушга бағишлаб «Киприя», «Эфиопида» ва «Илионнинг вайрон қилиниши» каби бир қатор киклик поэмалар яратилади. Алоҳида шаҳар ва уларнинг жасур жангчиларига бағишланган поэмалар ҳам ёзилган. Барча киклик поэмалар гекзаметр¹ тар-

¹ Гекзаметр – олти мисрали шеър, муқаддас; муқаддас услуби.

зида ёзилган бўлиб, образларни жойлаштиришнинг гомерча усули сақлаб қолинган, бироқ энди уларнинг бадиий қиммати аввалгидек юқори эмасди.

Гомерга тақлид қилиш жуда кенг тарқалган бўлиб, унинг поэмаларига породиялар ҳам учраб турарди. Уларда гомерча жўшқинлик ва Гомер адабий усуллари устидан кулади.

Худоларга бағишланган мадҳиялар ҳам Гомерга тақлид йўналишида яратилган бўлиб, улардан энг йирик ва қадимийлари «гомерча» деб аталади.

Эпос ортидан қадим замонлардан бери мавжуд бўлган меҳнат жараёнида, зиёфатларда ва тўйларда айтиладиган кўшиқлар асосида лирик поэзия шаклланади. Мил. авв. VII—VI асрлардаги юнон поэзияси — бу Миср «омборхоналари»дан топилган, папирус ўрамларида ажойиб бир тарзда сақланиб қолган антик проза парчалари. Аммо уларнинг ҳар бири — қадимшунос олимнинг меҳнати билан топилган, ўтган асрларнинг чанги оралаб бизгача етиб келган, гўё қадим замонлар акси туширилган безакли сополнинг бир бўлаги. Бутунлигича ёки деярли бутунлигича топилган шеър — бу жуда ноёб ҳодиса. Алоҳида бўлақларни эса қанчалик айланторма, бир-бирига ҳеч ёпишмайди. Аммо ана шу бир неча сатрда ҳам буюк Гомерга ёт бўлган ҳиссиётлар дунёсининг бадиий ифодасини кўриш мумкин. Антик ва унинг кетидан Европа поэзияси учун лирик шоирлар томонидан кашф этилган ҳиссиётларнинг нотаниш дунёси айни пайтда янги шеъринг вазн ва ўлчамлар дунёси ҳам эди. Зеро, қатъий ва бир маромли гекзаметрни на назокатли севги шивири, на жўшқин муҳаббат изҳори ва на алданган ошиқнинг ноласи учун қўллаб бўлмасди.

Мил. авв. VII аср шоири Архилох ўз ёри Необулага ҳиссиётларини изҳор қилиш учун маъқул сўзларни топади:

*Жўшқин муҳаббатим-ла ҳолсизланган,
Аянчи ҳолатда ётибман, худолар ҳам хоҳламаган азоблар
Суюк-суягимни тешиб ўтмоқда...*

Необуланинг отаси Архилохни алдаганида заҳарханда ва истехзолар ёмғирини ёвдиради:

*Миянган нима келди сенинг, отахон Ликамб,
Ким сени ақдан оздирди?
Қачонлардир оқил эдинг. Ҳозир эса шаҳарда
Ҳаммага масхара бўлдинг.*

Бошқа бир лирик шоир Алкей, бир сафар оғир қалқонини ташлаб қочишга мажбур бўлади. Шармандалик! Бошқа биров сир сақлашни маъқул кўрган бу воқеани Алкей ўз шеърларидан бирининг сюжетига айлантиришга уялмайди:

*Мен ноилож уни бутазорга ташлаб кетдим.
Эвазига ўлимдан қутулиб қолдим. Майлига, қолиб кетсин
Қалқоним менинг. Янгисини олишга етади қурбим.*

Гўё бу қалқонни кимдир топиб олиб, Дельфадаги ибодатхонага осиб қўйган эмиш. Жанг майдонида келтирилган иснод шеърят майдонида ювилади!

Ўн минглаб сатр Гомер қаламига мансуб бўлса-да, у ўзи ҳақида бир сатр ҳам ёзмайди ва инсоният учун абадий жумбоқ бўлиб қолади. Архилох ва Алкейни эса бир-бирлари ёки бошқа шоирлар билан алмаштириш мумкин эмас, чунки улар шеърлари билан ўз шахсиятларини яратганлар.

Антик дунёни ҳайратга солган Сапфо, Феогнид, Анакреонд каби шоирлар ҳам шундай қилганлар. Қадимда лесбослик шоира Сапфони «ўнинчи муза» деб аташган. Унинг, бу гўзал аёлнинг, профилини танга пулга туширишган. У ўз муҳаббати ҳақида ҳали ҳеч бир шоир етиша олмаган кучли бир эхтирос билан куйлайди. Эрос Сапфо шеърларида илоҳий қудрат касб этади:

*Эманга урилган тоғ шамолдек,
Ер ости титратади қалбларимизни.*

Афинага яқин бўлган Мегара полисидан чиққан Феогнид (мил. авв. VII аср) — элин шоирлари орасида ўзига хос шахс. Ўз еридан ҳайдалиб, камбағал бўлиб қолган шоир полисни унга хавф солаётган фалокатдан қутқариб қолиши мумкин бўлган феъл-атвор қоидаларини ҳамшаҳарларига ўргатишни мақсад қилиб қўяди. Шоир учун ҳамма бахтсизликларнинг манбаи — оломон, шоир уларни атагандек — пасткаш ва тубан кишилар. Феогнид даврида бойиб кетган кишилар ҳам бор эди, аммо унинг учун қаролнинг бой ёки камбағали фарқ қилмайди. Бойлик учун «зоти паст» келини ҳам уйига кириштишга тайёр турган обрўли кишиларнинг хулқи уни кўпроқ ғазабга солади. Унинг фикрича оломонга ҳар қандай ён бериш полис учун ҳалокатли бўлади, шу сабабли у оломонни бостириш, эзиб ташлашга чақиради. Феогнид яна бир хавфни кўради: шаҳарда туғилган бола ким бўлиб етишишини ҳеч ким билмайди. Балки у фуқароларни ўз найрангига ўйнатадиган

мустабид ҳоким бўлиб етишар. Натижада бу давлат худди оқил дарғаси қувилган, жамоаси эса кема денгиз қаърига чўкаётган бир пайтда уни қутқариш ўрнига, мулкани талаш билан овора бўлган кема каби оқ елканларини кўтариб, денгиз бўронлари узра зулмат сари сузиб боради.

Мил. авв. 570—487 йиллари аввал Самос тирани Поликрат, кейин эса Афина тиранлари Гиший ва Гишарх саройларида Анакреонт исмли шоир яшаган бўлиб, унга ҳамшаҳарлари Афина акрополида ҳайкал қўйишган. У ҳазил ва ишқий шеърлар, зиёфатларда айтиладиган кўшиқлар, эпиграмма ва мадҳиялар ёзган. У енгилтақ, маишатпараст шоир бўлган, унинг Эрот¹ эса Сапфо улуғлаган ўша Афродитанинг ўғли бўлмаган, шекилли:

*Қирмизи шарини ташлади менга,
Сочлари тилларанг Эрот.
Чорламоқда юпунгина қари қиз билан,
Вақтичоғлик қилгани мени.
Аммо менинг оқсоч бошимни,
Масхаралаб кулар экан ул
Сарвиқомат, гўзал қари қиз,
Кўзин қисар бошқа йиғитга.*

Эзоп ва унинг масаллари

Дастлаб поэзиянинг антиподи, соғлом фикр ва оддий иш тили бўлган бадиий проза поэзиядан анча эрта ажралиб чиқади. Прозанинг энг биринчи жанрларидан бири масал бўлиб, Эзоп унинг яратувчиси ҳисобланади. Айтишларича, гўё у фригийлик қул бўлиб, Самос оролида яшаган ва «файласуф» Ксанфга хизмат қилган экан. Самосликлар Эзопни жуда яхши кўришганликлари учун уни озод қилишга эришганлар. Шундан сўнг Эзоп уни башоратчи деб тан олган Лидия шоҳи Крез саройида яшайди, Бобил ва Мисрга саёҳат қилади, кексайиб қолганда эса Дельфани зиёрат қилади. Ўзларининг фош бўлишидан кўрққан тамагир коҳинлар уни муқаддас идишни ўғирлаганликда ёлғон айблаб, чўққидан улоқтириб юборадилар. Ривоятларга қараганда адолатли Аполлон ўз хизматчилари билан Эзоп ўртасидаги жожа-рога гувоҳ бўлган ва Дельфани ўлат билан жазолаган экан.

Эзоп шахси бутун инсоният тарихи бўйлаб ўтадиган кулги фольклор шеърлятига мансуб. Кўриниши анча хунук, танаси букри бўлган бу зотда уни ўраб турган олам ўзидан ҳам

¹ Эрот (Эрос) — Қадимги Грек мифологиясида шахвоний муҳаббат худоси, Афродитанинг ўғли, унинг дониймий ҳамроҳи.

бадбашара эканлигини кўра олиш ва уни фош қилиш имкони-ни берувчи соф қалб ва илоҳий ақл яширинган эди.

Айни пайтда Эзоп — халқ билан полислардаги ҳукмрон зо-дагонлар ўртасидаги зиддиятни, аристократлар расмий дин би-лан халқ дини орасидаги фарқни, оддий халқ ва хўжайинлар фалсафасини англаб етган ўз даврининг кишиси эди. Эзоп ма-саллари яқинлашиб келаётган демократия ва адолат подшоли-ги тантанасидан хабар беради. Бу подшоликнинг мустаҳкам бўлмоғи учун қадимги анъаналарга кўра одам қурбонлик қилиш талаб этилади. Шу тариқа башоратчи, донишманд ва масхарабоз Эзоп қурбон қилинади.

Эллинистик адабиётнинг энг гуллаган даври мил. авв. III аср бўлиб, бу даврда Александрия, Сиракуза ва Эгей денгизидаги ороларда ўз даврининг буюк шоирлари Каллимах, Феокрит, Арат ва Ликофонлар яшаган ва ижод қилган.

Каллимахни юнон шеърлятида новатор ҳисоблашади. Калли-мах катта, оғир шеър ва поэмаларга қарши чиқар экан, у шеърлий образларнинг аниқлигига ва ифоданинг лўндалигига эришади.

Фан ютуқлари билан чин дилдан завқланган Каллимахнинг дўсти Арат александриялик астроном Эвдокс ихтироларини шеърлий шаклга солади. «Ҳодиса» поэмасида юлдузли осмонни гўзал шеърларида ифода этади, уни юлдузлар ҳақидаги миф-лар ва об-ҳаво тўғрисидаги халқ аломатлари билан тўддиради. Поэма қадимда латин тилига кўплаб марта таржима қилинган, ўрта асрларда эса ўқув кўлланмаси сифатида фойдаланилган.

Индивидуализм култи ва шеърнинг нозиклиги учун инти-лиш кучли бўлган эллинизм даврида қисқа лирик шеър — эпи-грамма жанри ривожланади. Каллимах, самосслик Асклепи-ад, таретлик Леонид ва бошқа ўз даврининг машҳур шоирлари эпиграмма жанрида ижод қилишган.

Идиллялар, эпиграммалар даврида адабий дид қоидаларини ўрнатган Каллимах томонидан рад этилган жанр — эпосга му-рожаат қилиш осон эмасди. Шунга қарамадан, Каллимах-нинг шогирдларидан бири родослик Апполоний шунга қарор қилади. Унинг «Аргонавтика» деб номланган эпик поэмаси Ясон ва унинг сафдошлари томонидан амалга оширилган Кол-хида сафарига ва у ердан қутилган ўлжа — катта олтин сандиқ билан қайтишига бағишланган.

Бу даврда фандан фарқли равишда шеърлят давлатнинг ёрда-мисиз ҳам кун кўриши мумкин эди. Аммо шеърлят шу ёрдамни олади ва бу, умуман, ижоднинг мазмунига катта таъсир кўрсатади.

Хукумат мурувватига шоирлар олимлар сингари илмий кашфиётлари билан эмас, Птолемейлар шаънига ёзилган мақтов шеърлар, тўғридан-тўғри хушомад билан жавоб берадилар. Шоирларнинг катта қисми хукмдорларни, улар ўрнатган тартибни жон куйдириб мақташни ўз шеъриятининг вазифасига, шунинг ортидан тўкин кун кечиришни эса ҳаётий мақсадига айлантириб олади. Шундан бўлса керак мил. авв. II асрда — эллинистик адабиётнинг кескин бурилиши ва тушкунлиги даврида бу шоирлар эътиборга лойиқ ҳеч нарса яратмаганлар. Бу эса шундай буюк адабиётнинг жуда ажабланарли, айни пайтда, ўта ибратли интиҳоси эди.

Санъат

Қадимги Грек санъати гуллаб-яшнаган даврдан бизни икки ярим минг йил ажратиб туради. Аммо антик санъатнинг кучи ва сўзи шундай буюк қудратта эгаки, гўё Ника Самофракиялик йўқолган бошини ҳамон талаб қилаётгандай, унинг мрамор қанотларидан чиқаётган унсиз шовқинни асрлар тўлқини ҳам босиб кета олмайдигандай туюлади. Ўзининг шундай жозибадор кучи туфайли антик санъат ўқувчиларнинг абадий мактабига айланиб қолган. Энди рассомликни ўрганаётган ўқувчи дарсни ҳамон Гераклнинг гавдасини ёки Антинойнинг бошини чизишдан бошлайди. Ўқувчи уста бўлгандан кейин ҳам ўз нигоҳини қайта ва қайта антик давр образларига тикади, улардаги ҳаёт уйғунлигининг сирини англашга интилади. Асрлар бўйлаб шундай давом этади. Гўзалликка ошно қалбларни бугун ҳам оҳанрабо каби ўзига жалб қилиб келаётган антик санъатни кўпчилик олимлар «грек мўъжизаси» деб аташади.

Умумий қилиб «грек мўъжизаси» деб аталган шу санъатни Крит-Микен, Архаик Греция, Классик Греция ва эллинистик санъатга ажратиб ўрганиш қабул қилинган.

Крит санъати ўзининг кўплаб жиҳатлари билан Қадимги Миср санъатига ўхшаб кетади. Критликлар оролда яшаганликлари учун денгизда сузишнинг устаси бўлганлар, сув орқали Миср билан савдо алоқалари олиб борганлар ва, албатта, улар маданияти билан таниш бўлганлар. Миср ва Крит санъатларида ўхшашлик бўлса-да, асарларда улар дунёқараши ва услубидаги туб фарқни англаш мумкин. Мисрга хос бўлган маҳобатлилик, ўлчамнинг қатъийлиги, симметриклик, тасвирда муайян қоидаларга бўйсунуш эгей санъатида учрамайди. Бу ердаги санъатда тасаввур эркинлигини кўпроқ кузатиш мумкин. Айниқса, XX асрда инглиз археологи

Ника Самофракиялик.

Артур Эванс (1851–1941) томонидан афсонавий шоҳ Миноснинг Кноссдаги саройи қолдиқлари очилгандан сўнг ҳали фақат афсоналар орқали маълум бўлган цивилизацияга қизиқиш кучайиб кетди ва Крит санъатининг ўзига хос жиҳатлари намоён бўлди. Кносс саройининг тузилиши олимларга Минотаврни ўлдириб, шоҳ Миноснинг қизи Ариадна ёрдами билан Лабиринтдан тирик чиққан Тиссей ҳақидаги грек мифини эслатди. Кносс саройининг деворлари суратлар билан безатилган бўлиб, уларнинг парчалари жуда яхши сақланиб қолган. Бу суратларда, шунингдек, тошдан ва олтиндан ясалган крит идишларида доимий равишда буқа акс эттирилган. Буқа критликлар ҳаёт тарзи ва динида маълум роль ўйнаган, улар учун тимсол бўлган, дея тахмин қилиш мумкин. Қизиви шундаки, афсонага кўра шоҳ Миноснинг ўзи ҳам Финикия маликаси Европа билан уни Критга олиб қочиб кетган буқа кўринишидаги Зевснинг ўғли бўлган.

Мил. авв. XVI асрда Критда ҳалокат юз берди. Аввал кучли zilзила шаҳарларни вайрон қилди, кейин Фере оролида отилган вулқон Критда ҳаётни бутунлай издан чиқарди. Мил. авв. XV асрда ахей қабилалари босқини Крит маданиятига бутунлай яқун ясади. Аммо Критдан кейин қитъадаги унга яқин бўлган Микен маданияти яна уч юз йил гуллаб-яшнади. Микен маданияти Критникига яқин, аммо унинг аниқ инъикоси эмасди: расмлар қатъий чегараланган, назокат камроқ, архитектура эса бир хил ва совуқ, бу санъатда жозибадорлик йўқ эди.

Крит шаҳарларида қалъа деворлари бўлмаган, оролда жойлашгани учун фақат ўз флотига ишонган. Микенликлар эса ўз шаҳарларини катта тошлардан қурилган девор билан ўраб олган. Греklar бу деворларни *циклопик* деб аташган – уларнинг фикрича бу тошларни фақат девсифат улкан одамлар – циклоплар кўтариши мумкин эди. Микен Акрополига элгувчи йирик оҳақтошлардан қурилган «Шерлар дарвозаси» ва унинг ёнларида иккита шернинг бўртма нақши – Эгей дунёси монументал ҳайкалтарошлигидан сақланиб қолган ягона намуна.

Крит-микен санъати («Эгей санъати» деб ҳам аталади) шаклланаётган грек санъати учун ажойиб муқаддима бўлди. Мил. авв. VII–VI асрлардан Архаик Греция санъатининг аниқ ифодаланган услублари шакллана бошлади. Бу даврдаги грек санъати учун маҳобатлилик хос эмас. Бу санъат ҳар жабҳада табиий ўлчамга интилади, унинг учун инсон – барча нарсанинг мезони. Бу санъатнинг энг севимли образи – бақувват ва хушқомат ўспирин. Грек архитектураси ўлчамларининг улкан-

лиги билан ажралиб туради, аммо у биноларнинг барча қисми аниқ ва мақсадга мувофиқ тектоникасига асосланган.

Архаика даври нафис санъатидаёқ пайдо бўлган асосий тип ва шакллар антик санъатнинг олтин даври ҳисобланган илк ва етук классика даврида ривожлантирилади. Аммо архаика классик санъатга ўтиш учун тайёргарлик давригина бўлган эмас, архаика санъати ўзининг такрорланмас қиёфасига эга. Архитектурада агар оддинги асосий материал ёғоч ва лой бўлиб, улардан қурилган бинолар сақланиб қолмаган бўлса, энди полисларнинг ҳомийлари — худоларга бағишланган ибодатхоналар тепаликлар устида тошдан қурила бошланди. Биноларнинг тузилишидаги янгиликлар улар қурилишини техник жиҳатдан бойитибгина қолмасдан, уларга эстетик руҳ ҳам бағишлайди.

Архаик давр ҳайкалтарошлигида хушқомат яланғоч ўспиринлар ва гулдор парда билан ўралган қизлар образларини яратишга алоҳида эътибор қаратилади. Болалик ва кексалик санъаткорларни қизиқтирмайди, зеро ҳаётий қудрат ва мувоzanат фақат ёшлиқда мужассамлашади. Илк грек санъати эркак ва аёлнинг идеал образларини яратади.

Грек классик санъати ўз ривожини давомида архаик санъат томонидан яратилган асосга таянди, унинг асосий жиҳатларини сақлаб қолди. Грек классикаси услубида ҳаётга яқинлик, яъни ҳиссий самимийлик ва рационаллик мужассамлашган. Бу сифатларнинг ҳар бири ўз-ўзича ҳеч қандай жумбоққа эга эмас, аммо ҳамма сир уларнинг бир-бирига сингиб, уйғунлашиб кетганлигида эди. Кейинги тақдирчилардан ҳеч ким ана шу уйғунликка эриша олмаган.

Эллинистик санъатнинг асосий шакллари ҳали ҳам классика даври тамойиллари ташкил қилса-да, энди санъатнинг мазмуни ўзгаради. Давлат ва хусусий ҳаёт ўртасида кескин ажралиш юз берадики, бу демократик Афинада бўлиши мумкин эмасди. Афина фуқароси учун ижтимоий фаолият унинг шахсий манфаатлари билан қўшилиб кетганди, давлат тепасида турган шахс эса унинг учун «тенглар ичида биринчи» эди, холос. Эллинистик монархияларда битта шахснинг яқка ҳукмронлиги ўрнатилади, Қадимги Шарқ деспотияларида бўлгани сингари, у худога тенглаштирилади.

Энди расмий давлат санъати пайдо бўлиб, йирик ижтимоий иншоотлар ва ҳайкалларда аввалги анъаналар қайта ишланиб, дабдабаликка интилиш кучаяди.

Дабдабалик ва интимлик — қарама-қарши томонларга хос; эллинистик санъат ўта улкан ва жуда кичкина, тантанавор ва ҳаётий, мажозий ва табиий томонларнинг контрастидан ташкил топган. Олам мураккаблашди, эстетик талаб ҳам хилма-

хил ва мураккаб бўлиб борди. Бу давр санъатидаги асосий йўналиш — инсоннинг умумлашган образидан қайтиш ва инсонни алоҳида, индивидуал мавжудод сифатида англашга интилиш, бунинг натижаси ўлароқ, унинг психологиясига, шахснинг миллий, ижтимоий ва бошқа жиҳатларига қизиқишнинг ортиши бўлди. Аммо буларнинг барчаси ўз олдига шундай вазифаларни қўймаган классик даврнинг тили ва услуби орқали ифода этилади, шу боис эллинистик даврнинг новаторлик санъати асарларида қандайдир жонсизлик сезилиб туради, улар ўзининг буюк ўтмишдоши каби мукамаллик ва уйғунликка эриша олмайди.

Аммо бу айтилганлардан эллинизм санъатнинг буюк ёдгорликларини қолдирмади, деган маъно келиб чиқмайди. Бундан ташқари, бу даврда шундай асарлар яратилдики, улар бизнинг тасаввуримизда антик нафосатнинг буюк ютуқлари ҳисобланади. Мелослик Афродита, самофракиялик Ника ҳайкаллари, Пергамдаги Зевс эхромни — бу давр санъатининг буюк ёдгорликлари. Бу машҳур ҳайкаллар эллинизм даврида яратилди. Уларнинг муаллифлари ҳақида ҳеч нарса маълум эмас, улар классик анъаналар асосида ишлаганлар, шу анъаналарни ижодий ривожлантирганлар.

Архитектура

Инсондаги ўз уйини яратишга бўлган интилиш дастлаб унинг совуқдан ёки қуёшнинг ўткир нуридан сақланиш, илонлар, тўрт оёқли ёки кейинчалик ўзидек икки оёқли душманлардан ҳимояланиш каби эҳтиёжларидан келиб чиққан. Техник имкониятлар уйнинг материали ва ўлчамларини белгилаб берган. Аммо бу имкониятлардан фойдаланиш даражаси уй эгасининг жамиятдаги ўрни ва мақоми билан ҳам боғлиқ бўлган. Тириклар учун уйлардан ташқари, ўликлар учун ҳам уйлар — мақбаралар қурилган. Қадимги Шарқдаёқ энг катта маблаг, истеъдод ва меҳнат ибодатхоналар — худолар учун абадий уйлар қурилишига сарфланган. Худоларнинг кўнглини овлаш учун бутун бошли мамлакатлар вайрон қилинган, уларнинг аҳолиси эса қул қилинган, умрбод оғир мажбурий меҳнатта маҳкум этилган.

Антик дунё ўз тарихининг ибтидосида улкан ибодатхоналар қуриш учун етарли воситаларга эга бўлмаган. Антик давр кишининг худолар ҳақидаги тасаввури ҳам Шарқдагидан фарқ қилади. Бу тасаввур антик ибодатхоналарнинг кўринишида акс этади: ибодатхона унинг яратувчисига мос ва у илоҳийлаштирган табиатнинг бир қисмига айланади. Қадимги ибодатхона икки колоннали, «стилобат» деб аталувчи зинали цоколь¹ кўринишига эга бўлган. Ибодатхона томи икки нишабли бўлиб, сопол черепица-

¹ Цоколь — деворнинг пастки қалинроқ қисми. Одатда унга деворнинг бошқа қисмидан ажралиб турувчи безак берилади, масалан, мрамар ёки бошқа тош билан қопланади.

лар, кейинчалик мрамр плиткалар билан қопланган. Деворлари дастлаб хом ништдан, колонналар эса ёғочдан қурилган. Пишиқ ништа ўтиш жараёнида ибодатхонанинг тузилиши ва мутаносиблигида ўзгариш юз беради. Томнинг оғирлиги, устунларнинг шакли ва стилобатнинг характерини ҳисобга олган «ордер» деб аталувчи мукамал бир меъморий тизим вужудга келади. Дориди ордери услубидаги ибодатхоналарни ўраб турган устунлар (колоннада) жанчи-гоплитлар қаторини эслатиб, уларнинг ягона беаги мардлик ва матонат бўлган. Аксинча, ионий ордери, айниқса, унинг Кичик Осиёча варианты, аёлларга хос латофат ва назокат ҳиссини уйғотади.

Полислар даврида шаҳарсозлик мутлақо янги кўриниш касб этади. Форслар ва карфагенликлар билан бўлган урушларда кўплаб грек шаҳарлари ва ибодатхоналари вайрон бўлган эди. Уларни тиклаш полислар фуқаролари томонидан фақат «хўжалик зарурати» деб эмас, ўзига хос адолатнинг тикланиши, полислар худоларига етказилган зарарнинг қопланиши сифатида қаралади. Тикланган шаҳарлар қайтадан режалаштирилиб, мутлақо янги кўринишга эга бўлди.

Мил. авв. 479 йили форслар томонидан вайрон қилинган Милет шаҳри тикланади. Қайтадан режалаштирилган, тўғри бурчак остида кесишувчи магистрал кўчаларига эга бўлган Милет кейин тикланган бошқа шаҳарлар учун намуна бўлди. Милетлик архитектор Гипподам Афинанинг савдо порти ва айни пайтда ҳарбий базаси бўлган Пирей шаҳрини қайта қуришга ва Афина колонияси Фурияни қуришга бошчилик қилди. Гипподам томонидан қурилган бу муҳташам шаҳарга кўчиб келганлар орасида ўзининг буюк асарини «Мен, фуриялик Геродот...» дея бошлаган Европа тарихининг отаси ҳам бор эди.

Инсон заковатининг маҳсули бўлган Афина акрополи асрлар мулки бўлиб қолди. Уруш оловида куйиб, яп-яланғоч бўлган шаҳар тепалиги ҳали «ёмонлар ҳокимияти» бўлиб улгурмаган демократиянинг Олимпига айланди. Ксеркс томонидан вайрон қилинган эскиси ўрнига қурилган янги Акрополь Афина демократиясининг қисқа, аммо ҳайратланарли даражада юксак парвози, унинг Шарқ деспотияси устидан қозонган ғалабаси рамзи бўлиб қолди. Акрополь ғолиб авлод тантанаси, унга кириш эса — «зафар аркаси» деб аталди. Акрополь ҳунар устидан ижоднинг, хаос устидан уйғунликнинг ғалабасини акс эттиради. Ҳатто, ҳозир, орадан икки ярим минг йил ўтгандан сўнг ҳам колонналар ва рельефлар синиғи оралаб «Мен, Фидий, афиналик...» деган мрамр ёзув кўзга яққол ташланади.

Бу ғурур ва озодлик мадҳиясининг, умуман, Парфенонни безатишнинг муаллифи Периклнинг дўсти Фидий бўлган. Одамлар ва худолар образини яратган Фидий коҳинларнинг қандайдир ақидаларига амал қилмади — у инсоннинг оламдаги ва жамиятдаги ўрни тўғрисида, худолар оламини оқиллик билан бошқараётган инсоннинг табиати ҳақидаги ўз даври тасаввурларини шу образларда мужассам этди.

Машҳурликда Афина акрополидан кам бўлмаган архитектура ансамбли Алфей ва Кладей дарёлари оралиғидаги Олимпда, умумиюнон ўйинлари ўтказиладиган жойда қад кўтарди. Унинг марказида мил. авв. 470—445 йиллари архитектор Либон томонидан қурилган Зевс ибодатхонаси жойлашган. Ибодатхона деворлари одатдагидек мрамрдан эмас, оҳақтошдан ясалиб, гипсли қоришма билан сувоқ қилинган. Ибодатхона фриз билан ҳошияланган бўлиб, уларда Олимпдаги мусобақалар асосчиси ҳисобланган Гераклнинг жасоратлари акс эттирилган. Ибодатхона ичкарисини Зевснинг 15 метрлик баҳайбат ҳайкали безаб турган.

Эллинизм — Буюк Александр давлати парчаланишидан Шарқий Ўрта Ер денгизи ҳудудларининг Рим томонидан забт этилишигача бўлган давр — қадимдаги энг даҳшатли урушлар даври, шу билан бирга, ютуқлари инсониятни ҳамон ҳайратга солиб келаётган моддий ва маънавий маданиятнинг юксак тараққиёти даври ҳам бўлди. Афина, Милет, Коринф сингари эски шаҳарлар билан бирга, Шарқда пайдо бўлган, аҳолиси, асосан, юнонлар ва ҳаёт тарзи юнонча бўлган янги шаҳарлар ҳам эллинистик маданиятнинг марказларига айланди. Уларнинг асосчилари Александр ва унинг империяси ўрнида пайдо бўлган давлатларнинг ҳукмдорлари эди. Фақат Салавк I нинг ўзи 60 та шаҳар қурдирди, шулардан 16 таси отасининг шарафига унинг номи билан «Антиохия» деб, тўққизтаси — «Салавкия» деб аталди.

Александрнинг шахси ва ишлари қадимги даврда ҳам, янги замонда ҳам турлича баҳоланиб келинган. Қадимда унинг Шарқ армиялари ва шоҳлари устидан қозонган ажойиб ғалабаларидан одамлар ҳайратга тушган, ғурурланган. Бошқалари эса, аксинча, босқинчиликнинг маъносиз эканлигини, инсониятта ҳеч нарса бермаганлигини, империя Александрнинг ўлимидан сўнг тезда тарқаб кетганлигини таъкидлашади. Александрни асосли равишда шафқатсиз босқинчи, халқларни қул қилган ва ўзига қарши нафратда эллинлар ва варварларни бирлаштирган «золим» деб аташади.

Аммо, Александрни ўзидан фақат вайроналиклар қолдирган бошқа босқинчилардан фарқ қилдириб турувчи жиҳат ҳам бор.

Бу — Шарқда маърифат ва фаннинг марказларига айланган шаҳарларнинг қурилиши. Шулардан бири забт этилган Мисрда Александр томонидан асос солинган шаҳар — Александрия бўлиб, у билан Фалес ва унинг шогирдлари ижод қилган Милет ҳам, Платон Академияси ва Аристотель Лицейи фаолият юритган Афина ҳам тенглаша олмасди.

Александриянинг илмий марказга айланишига бир неча омиллар имконият туғдирди. Миср қадимги маданият маркази бўлиб, Александр босқинидан анча олдин ҳам Грециянинг машҳур кишилари (Гекатей, Демокрит, Геродот, Платон) мисрлик хоҳинлар ҳузурига илм ўрганиш учун келишган. Бундан ташқари, Миср бой ўлка бўлиб, унинг янги ҳукмдорлари — птолемейлар фан ва маданиятга катта маблағ сарфлаш имкониятига эга бўлганлар.

Ҳайкалтарошлик

Қадимги Шарқ ва Ғарбда кўплаб мухташам бинолар қурилган. Улардан еттита энг буюклари ажратилиб, уларга «дунёнинг етти мўъжизаси» дея ном беришган. Шу еттитадан иккитаси — эҳромлар ва Александрия маёғи Мисрда жойлашган. Маёқ бандагаргоҳга киришда қурилган бўлиб, баландлиги 120 метрлик уч қаватли минора шаклида бўлган. Бу бинонинг юқори қисмидаги фонус Александрияга келувчи кемаларга йўл кўрсатувчи йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилган. Шунингдек, маёқда метеорологик ва бошқа илмий кузатувлар ҳам олиб борилган.

Антик санъат, фалсафа ва адабиётнинг бош қаҳрамони — инсон ва айнан шу ҳодиса антик гуманизм ҳақида сўз юритиш имконини беради. Антик давр тушунчасининг ўзи — жамият уруғ-қабилачилик тасаввурлари қобилидан озод бўлишининг узоқ давом этган жараёни. Антик давр кишиси ҳайкалтарошлиқда инсонни ўргача, шартли қилиб тасвирлашга асосланган анъаналарни ва материаллар қаршилигини енгиб ўтиши лозим эди. Одам шаклидаги худоларнинг дастлабки ҳайкалчалари мил. авв. VII асрга оид бўлиб, улар «афиналик ҳайкалтарош Дедал томонидан ясалган» деб ҳисобланувчи ёвоч ҳайкалчаларга тақлид қилиб ясалган. Самос оролидан топилган Геранинг тошдан ясалган ҳайкалчаси эса катта дарахт танасида яшайдиган ва ҳали ундан чиқишга улгурмаган Дриадани эслатади. Ҳайкалтарош унга тошдан озод бўлишда ёрдам беради. Мил. авв. VI аср бошларидаги постаментда қуйидаги ёзувни ўқиш мумкин эди: «Мени, ҳайкал ва постаментни тўлигинча битта тошдан ажратиб олишган».

Мил. авв. VII—VI асрлардаги ҳайкалчаларнинг персонажлари фақат худолар бўлмасдан, уларга сифинувчилар, ди-

ний маросимларнинг қатнашчилари — худолар ва маъбудалардан мутлақо фарқ қилмайдиган йигитлар (курслар) ва қизлар (корлар) ҳам бўлган. Йигитлардан бирининг елкасида бузоқча. Бузоқни туёқларидан ушлаб, қўлларини маҳкам кўксига босган. Бузоқ билан уни қурбонликка атаган йигитнинг бошлари бири-бирига яқин турибди. Кўзлари битта чизикқа жамланган — бузоқчаники маъсум ва бироз намланган, йигитчаники эса интилувчан, гўё худоларга мурожаат қилаётгандек туюлади.

Дельфада топилган аравакаш ҳайкалида энди архаик чекланганликдан асар ҳам йўқ. Бу ўсмир баланд бўйли, бели анча тепадан боғланган, одатда аравакашлар мусобақа пайтида киядиган кийимда тасвирланган. Гава бенуқсон, жиддий, юз ифодасида, бошнинг салгина бурилиб туришида ҳеч қандай сунъий жўшқинлик сезилмайди. Ҳар бир майда икир-чикирига-ча ўта пухта ишланган ҳайкалдан самимийлик, олийжаноблик ва тантанавор улуғворлик уфуриб туради.

Мил. авв. V асрда юнон ҳайкалгарошлиги ҳайратланарли ўзгаришларни бошидан кечиради. Энди одамлар ва худоларнинг ҳайкаларида сиқиклик ҳамда уларни ҳаракатсиз қилиб кўрсатган шартлиликдан асар ҳам йўқ — тасвир реаликка яқинлашади. Ўз кучига ишонмаслик рамзи бўлиб кўринган «архаик табассум» ҳам энди мрамар ва бронза юзларни абадий тарк этади.

Ривожланган полис даври санъат ютуқлари Фидий, Мирон ва Поликлет номлари билан боғлиқ. Мирон ясаган «Диск улоқтирувчи» ҳайкалида спортчи танасининг эгилиши ва бурилиши, мушаклар таранглиги шунчалар ишонарлики, томошабинга худди диск ҳозир отилиб кетадигандек туюлади.

Мироннинг «Афина ва Марсий» ҳайкаллар гуруҳи фақат мифни эмас, характерлардаги галати зиддиятни ҳам акс эттиради: Мирон Марсийга сифинувчи қўшни беотийликлардан афиналикларнинг устуналигини ифодаламоқчи бўлган.

Поликлет ижодининг асосий мавзуси — инсон-фуқаро ва полис ҳимоячисининг барқамоллиги. «Дорифор» ҳайкали ўзида куч, гўзаллик ва хотиржамликни уйғунлаштирган ўсмирни акс эттиради.

Эллинистик ҳайкалгарошлик олдинги давр санъатига нисбатан ҳайкалнинг жуда катталиги

Диск улоқтирувчи.

Поликлет. Яраланган Амазонка.

Дорифор.

ҳамда композициянинг мураккаблиги билан ажралиб туради ва кўпроқ майдонлар, ибодатхоналар, жамоат бинолари учун мўлжалланган эди.

Родос оролига Деметрий Полиокрет армияси ва флотининг хужуми муваффақиятли қайтарилгандан сўнг ороликлар ғалабининг асосий ҳомийси Гелиос худосига бағишлаб мисли кўрилмаган катта ҳайкал ўрнатишга қарор қилдилар. Гелиоснинг 35 метрлик ҳайкалини родослик ҳайкатарош Харес лойиҳалаштириб, бронзадан қуяди. Ҳайкал шунчалар баҳайбат эдики, у бандаргоҳ яқинидаги қояларга ўрнатилганда оёқлари остидан кемалар бемалол сузиб ўтарди. Аммо ҳайкал тантанали ўрнатилганидан 56 йил кейин юз берган zilzila оқибатида ағдарилиб тушади. Бу даврда яратилган бошқа ҳайкаллар ҳам гўзаллик ва маҳобатда Гелиос ҳайкалидан кам эмасди.

Ҳайкалтарошлиқдан ташқари яна бир ривожланган ва кенг тарқалган санъат тури, антик давр кишисининг доимий йўлдоши — сопол буюмлар бўлган. Инсоният абадий қоронғуликдан ёруғликка чиққанда ҳамунинг бешиги ёнида сопол идиш турган. Инсон биринчи қултум сувни ундан ичган, ўзининг ғариб кулбасини ҳам у билан безаган, қора кунлар учун йиғиб асраган бойлигини унда сақлаган. Мусобақа голиблари учун мукофот ҳам ундан ясалган. Сопол антик давр кишиси ҳаётининг ҳамма жабҳаларини қамраб олган, образли қилиб айтганда, унинг Луври ҳам, Британия музейи ҳам, Эрмитажи ҳам ва барчасининг жамланмаси ҳам сопол бўлган. Қадимшунослар ва тарихчи олимлар учун эса сопол антик жамият ҳаётини ўрганишнинг битмас-туганмас манбаидир. Антик давр кишиси ўз эҳтиросларини, олам ҳақидаги тасаввурларини, чексиз қувонч, қўрқинч ва аламларини, орзу ва армонларини — хуллас, бутун ички оламини сополдаги тасвирлар орқали минг йиллар кейин яшаган авлодларга қолдирган.

Тасвирий санъатнинг одатдаги тури ҳам мавжуд бўлса-да, рассомлар фойдаланган материаллар мустаҳкам бўлмаганлиги сабабли улар давр синовига дош беролмаган. Бу расмлар ҳақида ўша замон кишилари ҳайрат билан ёзган ва бизгача етиб келган битиклар орқалигина фикр юритиш мумкин. Фидийнинг замондоши бўлган рассом Полигнот, айниқса, машҳур бўлган. Унинг Дельфадаги дам олиш уйига қўйилган «Вайрон қилинган Илион» картинаси замондошларининг юксак эътирофига сазовор бўлган.

ҚАДИМГИ РИМЛИКЛАР

Тараққиёт даражаси турлича бўлган цивилизациялар ўрта-сидаги мулоқот кўпинча улардан бири учун ҳалокатли яқун топади. Буюк географик кашфиётлар натижасида Колумбгача бўлган Америка цивилизациялари йўқ бўлиб кетди. Ривожланган юнон цивилизацияси билан учрашган Месопотамия цивилизацияси ҳам тинчгина тарихдан ўз ўрнини эгалади. Фарбий Рим империясининг ҳалокатида асосий роль ўйнаган варварлар билан тўқнашган цивилизациянинг аҳволи бундан ҳам аянчли бўлди. Мил. авв. V асрда Эсхил, Софокл ва Эврипид давридаги афиналик юнон учун кечагина (мил. авв. 510 йили) охириги шоҳини қувиб юборган, пайдеёга — юнонча тарбия ва маърифатга эга бўлмаган, ғалати тилда сўзлашадиган римлик варвар бўлиб кўринарди. Аммо шу варварлар уч асрдан сўнг (мил. авв. 176 йили) Грецияни забт этиб, ўз давлатлари таркибига қўшиб олдилар. Қадимги юнон цивилизацияси абадиятдан ўрин оладигандек туюлган эди. Аммо, кейинчалик Римнинг бошига тушган шум тақдир унга насиб этмади. Римликлар гўё юқоридаги қондани рад этишга қарор қилгандек, ўз аждодлари билан ғурурланиб, ўзларининг римча қадриятларини қарор топтириб, мағрур римлик бўлиб қолаётган бўлсалар-да, юнонларнинг барча ижобий томонларини қабул қилди ва шундай ривожланишда давом этди. Шу ўринда Горацийнинг юқорида келтирилган «Забт этилган Греция ёввойи ғолибнинг ўзини махв этди» деган сўзларини яна бир бор эслатиш лозим.

Юнонлар дунёга давлат қурилишининг янги типи бўлган полисларни берди, римликлар тузилиш принциплари кўплаб мамлакатларда ҳозир ҳам сақланиб қолаётган давлатни яратди. Буюк Александр оламшумул империя мавжуд бўлиши мумкинлигини бутун дунёга исботлади. Римликлар оламшумул империяни яратди, у бир неча аср яшаб, авлодларга империячилик ғоясини, Римнинг алоҳида юксак миссияси ҳақидаги ғояни қолдирди ва бу ғоялар кейинги цивилизацияларнинг ҳам асосий жиҳатига айланди. Юнонлар ҳуқуқ пойдеворига асос солди, римликлар эса ҳозиргача кўплаб давлатларда ҳуқуқнинг ўзаги бўлиб келатган ҳуқуқ тизимини яратдилар. Юнонлар дунёга комил инсон ғоясини берди, римликлар эса фуқаролик идеали ва фуқаровий қадриятлар: мардлик, одиллик, эркинлик (*virtus, ius, libertas*) тизимини шакллантирди. Юнонлар худоларнинг улуғвор оламини яратди. Римликлар ўз худоларини рад этмасдан, бошқа халқлар худоларига ҳам баррикентлик қилдилар, уларга Рим ва

римликлар манфаатларига хизмат қилиши мумкин бўлган куч сифатида қарадилар ва бутун ҳам жуда муҳим бўлган диний бағрикенглик намунасини яратдилар. Бу соҳада улар форслар ва юнонлардан ҳам олдинлаб кетди, зеро, Рим цивилизацияси тараққиётининг энг муҳим натижаларидан бири кейинги минг йилликларда умуман цивилизация тараққиётига қудратли таъсир кўрсатган янги монотестик дин — христианликнинг қабул қилиниши ва ёйилиши бўлди. Юнонлар кўплаб халқларнинг тили ва маданияти ривожига катта таъсир кўрсатган тилни яратдилар. Римликлар яратган тилда эса бутун Европанинг фан, санъат ва адабиёт аҳли сўзлашди, асарлар яратди, кейинчалик шаклланган кўплаб европа тилларига асос бўлди.

Римликлар юнонлардан фарқли равишда, янги фалсафий мактаблар ва космогонияга оид назариялар яратмади. Улар ишбилармон ва омилкор кишилар эди. Аммо, айнан Римда фаннинг математика, астрономия, агрономия, медицина каби шундай соҳалари ривожландики, улар кундалик амалий муаммоларни ечишда катта аҳамиятга эга бўлди. Шундан бўлса керак, Рим Колизейининг маҳобати юнонлар Пантеонидан кам эмас, Рим Базиликаси эса кейинги асрлардаги кўплаб ибодатхоналар учун намуна бўлди.

Римликларда ўзларининг Фидий ва Поликетлари бўлмаган. Уларни худолар ва афсонавий қаҳрамонлар образларидан кўра реал инсон кўпроқ қизиқтирган. Шундан бўлса керак, римликлар инсониятга ўзининг психологик теранлиги ва реаллиги билан кишини ҳайратга солувчи кўплаб асарлар қолдирди. Уларнинг деворий нақшлари ҳам юнонларникидан ҳеч қолишмайди. Инсонни, унинг ўй-хаёллари, орзу-умидлари ва амалларини очиб беришга йўналтирилганлик Рим адабиётининг ҳам характерли томонидир. Қадимги Римда яратилган прозаик асарлар асрлар ўтиб адабиётда яратилажак янги адабий жанр — романчиликнинг муқаддимаси бўлди.

Рим жамияти ўз тараққиёт босқичларининг умумий жиҳатлари билан юнон жамиятини такрорлайди, аммо уни бошқа даврда ва ўзгача суръатларда, бошқа тарихий ва географик муҳитда, ўзгача халқаро шароитда, ўзгарган ва мураккаблашган шаклда такрорлайди. Қадимги Рим цивилизациясига ҳам юнонлар ёки бошқа цивилизациялар сингари ўз тарихий муҳлати ўлаб берилган эди. Аммо римликлар, худди юнонлар сингари, ўз цивилизациясининг умрбоқий эканлигини исботладилар. Агар юнонлар даҳоси бадий истеъдод бўлса, римликлар даҳоси — бу сиё-

сий даҳо. Катта ерларни забт этиш билан қадимги халқларнинг кўпчилиги шугулланган, аммо вайроналари устида бугунги Европа цивилизацияси барпо бўлган давлатни яратиш фақат римликларгагина насиб қилган. Римликлар фақат қурол билан эмас, қонун билан ҳам бошқариш мумкинлигини яхши тушунишган. Шу боис Қадимги Рим цивилизацияси бутун давлатларнинг конституциялари ва қонунларида, кўплаб халқлар менталитетида, жаҳон маданияти намуналарида яшамоқда. Прагматик римликлар учун тарих фани ҳам муносиб машғулот ҳисобланган, тарихий асарларнинг жозибадорлиги Цицерон нутқлариникидан кам эмасди. Улар аждодлар хотирасисиз инсон ўзлигини англай олмаслигини, тарихи йўқ давлат мукамал бўлмаслигини яхши билишарди. Бу ўғитларнинг бугун ҳам долзарблигини таъкидлаган ҳолда шуни айтиш лозимки, бугунги цивилизацияни инсониятнинг умумий тарихисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Қадимги Рим цивилизацияси эса, европаликларнинг бироз бўрттиришига қарамасдан, шу тарихда ўзининг улуғвор ўрнига эга.

Ўрта Ер денгизининг марказида, Апеннин яриморотида шаклланган Қадимги Рим цивилизацияси ҳам юнонларники сингари денгиз цивилизацияси эди¹. Бунга яриморолнинг географик жойлашуви ва қулай об-ҳаво шароити имкон яратди.

Апеннин яримороти шимолда Альп тоғлари, шарқда Адриатика денгизи билан чегараланган. Яриморолни жануби-шарқ томонда Ион денгизи Болқондан, ғарбда Тиррен денгизи Сардиния ва Корсикадан ажратиб туради. Шимоли-ғарб томонда Лигурий денгизининг сувлари ювиб туради. Апеннин яриморолнинг соҳилбўйи ҳудудлари Грециядагичалик ривожланмаган; бу ерда ороллар кўп эмас ва шу сабабли денгизчилик юнонлардагидек тараққий этмаган. Бутун қирғоқ бўйлаб Апеннин тоғлари чўзилиб кетган бўлиб, бу тоғлар яриморолни учта катта вилоятларга: шимолий, марказий ва жанубийга ажратиб туради. Пад дарёси (ҳозирги По)дан ташқари йирик дарёлари йўқ. Қишда, айниқса, баҳорги тошқин пайтида тўлиб оқадиган кўплаб майда дарёлар ёзга бориб қуриб қолади ва шу сабабли кема қатнови учун ярамайди.

Апеннин яриморолнинг об-ҳавоси ҳам турлича. Масалан, шимол ёмғирли, қорли мўътадил иқлим зонасига кирса, жануб ва марказ серёмғир субтропик иқлим ҳисобланади ва бу ерда ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг мўл-кўл бўлишига

¹ О. Шпенглер ва А. Тойнби Римнинг мустақил цивилизация сифатидаги аҳамиятини рад этишган. Улар Рим даврини Антик цивилизациянинг инқироз босқичи деб ҳисоблашган.

имконият яратади. Апеннин тоғининг ёнбағри қалин ўрмонлар билан қопланган бўлиб, бу ерларда қарағайнинг бир неча тури, эман, каштан, водийда ва қирғоқ бўйларида эса савр ва дафна каби дарахтлар ўсарди. Мил. авв. I минг йилликнинг бошидан юнонлар таъсири остида бу ерда зайтунзорлар, ўрик ва шафтоли боғлари пайдо бўлди. Тоғлар ва ўрмонлар тўнғиз, тулки, бўри, айиқ каби йирик ва бир қанча турдаги майда ҳайвонларга бой эди. Маҳаллий аҳоли жуда қадим замонлардаёқ қўй, сигир ва чўчқаларни хонакилаштирган. Бу ернинг ўсимлик ва ҳайвонларга мўллагини кўрган қадимги юнонлар яриморолнинг жанубини бузоқлар мамлакати — Италия (итальянчада «vitella» — бузоқ дегани) деб атаганлар¹. Бу ном кейинчалик бутун Апеннин яриморолга нисбатан қўлланилди.

Италияда қазилма бойликлар нисбатан кам, олтин, кумуш, мис ва кўрғошиннинг кичик захиралари мавжуд бўлган, холос. Яриморолнинг маркази аҳолини мрамор ва қурилишбоп тош билан, Кампанья гил тупроқ билан, Тибр дарёсининг қуйи оқими эса туз билан таъминлаган.

Рим империясининг юраги бўлган Апеннин яриморолда тили, дини, этник ва маданий жиҳатлари бир-биридан фарқ қилувчи турли халқлар яшарди. Яриморолнинг энг қадимги аҳолиси Ўрта Ер денгизи халқлари: Италияда лигурлар, Сицилия оролида сиканлар, Корсика оролида корслар, Сардиния оролида сардлар эди. Мил. авв. II минг йиллик охири — I минг йиллик бошларида Ўрта Ер денгизи ҳавзасидаги халқларнинг оммавий кўчиши юз беради. Иллирия, Дунай ҳавзаси ва Кичик Осиёнинг ғарбий ҳудудларидан яриморолга турли қабилалар оммавий кўчиб келади ва улар ичида энг кўп сонлиси ҳинд-европа халқларига мансуб италиклар эди. Яриморолнинг энг қадимги аҳолиси Альп тоғлари водийсига сиқиб чиқарилди, қириб ташланди ёки кўчкинчилар билан ассимиляциялашиб кетди.

Мил. авв. I минг йилликда яриморол аҳолисининг асосий қисмини италик қабилалар ташкил қилиб, уларнинг ичида лотинлар (Лацио вилояти улар номидан олинган), осклар, умбрилар ажралиб турар, шунингдек, сабель қабилалари ҳам бўлиб, улар ичида самнитлар энг кўп сонлиси эди. Лацио атрофида кўплаб қабилалар, жумладан, сабинлар ҳам истиқомат қиларди. Лотин ва сабин қабилалари аралашуви натижасида римликлар пайдо бўлди. Мил. авв. VIII асрда Тибр дарёси қирғоғида асос солинган

¹ Бошқа бир манбаларда «Италия» — «Оловли орол» (эҳтимол вулқонлар сабабли) деган маънони англатади дейилган. Қаранг: Дмитриева Н.А., Акимова Л.И. Античное искусство: Очерки. — М.: Дет. лит., 1988. — С. 118.

Рим шахрининг шимоли-ғарбида Қадимги Рим цивилизациясига муҳим таъсир кўрсатган этрусклар яшарди. Бугун «римликларники» деб ҳисобланадиган инсониятнинг кўплаб ютуқлари аслида этрусклар цивилизациясига мансуб бўлган ва римликлар ўз империясини ана шу цивилизация пойдеворига қурганлар.

Этрусклар ҳақида Геродот, Тацит, Страбон, Тит Ливий ва бошқа тарихчилар томонидан кўп ёзилган ва уларнинг кўпчилиги таъкидлаганки, этрусклар – Шарқдан келган. Этрускларнинг Шарқдан келиб чиққанлиги ҳақидаги тахмин, ҳатто, Ғарбий Европа фани учун ҳам асосий фараз ҳисобланади. Сенека ҳам, «Осиё тускларни ўзиники деб ҳисоблайди», дея ёзган эди¹.

Қадимги Грецияда архаик маданият гуллаб-яшнаган даврда Италияда этрусклар маданияти ривож топади. Этрурия қудратли денгиз давлати эди. Қадимда «денгиз одамлари» деб аталган этрусклар савдогарлар ва денгизчиларга даҳшат солган. Италияни ювиб турувчи иккита денгиз этрускча номлар билан – Адриатика, Адрия шахрининг номидан ва иккинчиси Тиррен, этрускларнинг яна бир номи билан аталгани бежиз эмас.

Аммо, бу Рим цивилизациясига кўрсатилган ягона таъсир эмасди. Буюк юнон колонизацияси даврида Сицилия оролида, шунингдек, жанубий ва марказий Италияда юнонлар кўплаб колониялар ташкил қилган бўлиб, уларнинг аҳолиси маҳаллий аҳоли билан қизгин алоқа ўрнатади. Апеннин яриморали аҳолисига Шимолий Африка қирғоқлари, Жанубий Испания, Сицилия ва Сардиниядаги финикияликлар манзилгоҳларини назорат қилиб турган карфагенликларнинг ҳам таъсири катта эди. Ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётнинг нисбатан юқори поғонасида турган бу халқлар Қадимги Рим цивилизациясининг қарор топишида катта из қолдирган.

Тибр дарёсининг шимоли-ғарб томонида яшовчи этрусклар италий қабилалари орасида муҳим ўрин эгаллайди. Мил. авв. VI асрга келиб уларда қулдорлик муносабатлари юқори даражага эришади. Марказий Италиянинг катта ҳудудини эгаллаб олган этрусклар жанубга қараб юришда давом этади ва

¹ Сўнги пайтда фанда бир илмий фараз пайдо бўлди. Унга мувофиқ Шумер мил. авв. XXIV асрда Аккад шоҳи Буюк Саргон томонидан забт этилгандан сўнг семитлаштириш жараёни бошланиб, Шумер аҳолисининг бир қисми мамлакатдан чиқиб кетади. Этрусклар ана шу шумерларнинг авлоди бўлиши мумкин. Шумер маданияти вакилларининг бошқа бир қисми Марказий Осиёга кўчиб келиб, бу ерда уларнинг маҳаллий халқлар билан аралашуви натижасида пайдо бўлган этнос Қадимги Турк цивилизациясига асос солди. Қаранг: Мингазов Ш. Этруски и турки. <http://kitap.net.ru/mingazov/etruski.php>.

фақат Жанубий Италияда юнонлар уларни тўхтатиб қолади. Мил. авв. III асрда аста-секин этрусклар римликлар томонидан бўйсундирилиб, романлаштирилди. Римликлар этрускларнинг хунармандчилик, қурилиш техникаси, шаҳарсозлик, бадий маданият ва мафкура соҳасидаги кўплаб ютуқларини ўзлаштириб олдилар. Узоқ давом этган этномаданий аралашув натижасида мил. авв. I асрга келиб Апеннин яриморотида битта лотин тилида сўзлашувчи ягона Италия халқи шаклланди.

Тарихи | Қадимги Рим тарихи деганда Апеннин яриморотидаги Тибр дарёси бўйида яшовчи кичик бир фуқаролар жамоаси тамонидан бўйсундирилган кўплаб халқлар тарихи тушунилади. Бу жамоа Италия шаҳарлар федерациясига бош бўлиб, Ўрта Ер денгизидаги қудратли давлат — Рим империясининг марказига айланади. Одатда, Қадимги Рим тарихи мил. авв. VIII аср (мил. авв. 753 йил 21 апрель Римга асос солинган афсонавий сана)дан милодий V аср (476 йил 23 август куни Фарбий Рим империясининг охири императори Ромул Августул тахтдан ағдарилди)гача бўлган даврни қамраб олади. У қуйидаги даврларга ажратилади: Римнинг энг қадимги тарихи ёки подшолик даври — мил. авв. VIII—VI асрлар. Ундан кейинги республика даври — мил. авв. VI—I асрлар. Бу давр, ўз навбатида, қулдорлик жамияти шакланган республика даври (мил. авв. VI—III асрлар)га ҳамда Рим томонидан Италия забт этилган сўнгги республика даври (мил. авв. II—I асрлар)га бўлинади. Республика даврида Италияда қулдорлик муносабатлари кенг ривожланиб, Рим Ўрта Ер денгизидаги қудратли давлатга айланади. Мил. авв. I аср охири — милодий V аср — бу Рим тарихининг империя даври. Империя даврining дастлабки икки асри (мил. авв. I — милодий II аср) — бутун Ўрта Ер денгизи бўйлаб қулдорлик муносабатларининг кенг ёйилиши билан характерланувчи илк империя, яъни принципат¹ даври. III аср — бу Рим империясининг тарқалиб кетиши хавфини солган инқироз даври. Инқирозни енгиб ўтишга империяни ташкил қилишнинг янгича шакли — доминат² ёрдам берди. Сўнгги Рим империяси даври — доминат — III асрдан V асргача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр қулдорлик муносабатларининг

¹ Принципат (лот. Principatus — биринчи, асосий, бош) — Рим тарихидаги давр (мил. авв. I аср — милодий II аср) республика империяга айланаётган давр, аммо император амалда яққаҳоқим бўлса-да, формал тенглар ичида биринчи (princeps) ҳисобланган.

² Доминат (лот. Dominatus — ҳукмронлик, устунлик, dominus — хўжайин) — Қадимги Римда принципат ўрнига келган давлат бошқаруви шакли.

таназзулга юз тутиши ва илк феодал муносабатларнинг шакллана бошлаши билан характерланади.

Рим тарихининг илк даври ҳақида кўплаб афсоналар мавжуд. Шаҳар Троянинг ҳимоячиси бўлган Эней авлодлари, ёнаётган қалбадан қутулиб чиққан шаҳар ҳимоячилари томонидан қурилган деб ҳисобланади. Шу қутулиб қолганлар денгиз орқали Апеннин яримороли қирғоқларига сузиб келиб, Тибр дарёсининг денгизга қуйилиш жойидаги қирғоқларга ўрнашадилар ва Альбу-Лонгу шаҳрига асос соладилар. Энейнинг авлодлари ака-ука Рем ва Ромул Палатин тепалигида кейинчалик Рим номини олган (жанжалда ўз акасини ўлдирган Ромул номидан олинган) шаҳарга асос соддилар. Аслида қандай бўлганлигидан қатъи назар, археологик қазилар мил.ав VIII асрга оид манзилгоҳ қолдиқлари борлигини тасдиқлади. Айнан шу ерда Рим шаҳри қад кўтарди¹ ва кейинчалик жуда катта империянинг марказига айланди.

Рим тарихининг подшолик даврида ҳали уруғ-қабилла муносабатлари сақланиб қолган эди. Афсоналарда айтилишича, Рим подшогинининг жами аҳолиси уч юзта уруғга бўлинган. Ҳар ўнта уруғ курияга, ҳар ўнта курия эса трибага бирлашган. Шу тариқа илк рим жамиятида учта триба бўлган. Барча уч юз уруғнинг аҳолиси «рим халқи»ни — уруғ орқали курия ва триба билан боғланган кишиларгина мансуб бўлган рим фуқаролик жамоасини ташкил қилади.

Рим жамоасининг тенг ҳуқуқли аъзоси фақат патрицийлар, яъни аслзодалар зотига мансуб кишиларгина бўлиши мумкин эди. Кўчкинчилар ва забт этилган вилоятлар аҳолиси плебейлар қатламини ташкил қиларди. Улар ҳам шахсан озод кишилар эди, аммо ҳеч қандай ҳуқуққа, шаҳарда ер ва жамоа экин майдонидан ўз улушига эга эмасди. Плебейлар ҳунармандчилик ва савдо билан шуғулланар, патрицийлар ҳомийлиги остига ўтиб, улардан ер оларди. Бу қарам кишилар (клиентлар) патрицийга бўйсунар, омма олдида унга иззат-икром кўрсатар эди. Рим аҳолисининг энг қуйи қатлами куллар эди. Улар сафини ҳарбий асирлар, қўшни қабилалардан ва қулфуруш савдогарлардан сотиб олинганлар тўлдирар эди. Куллар сафини тўлдиришнинг муҳим манбаи кабал куллик бўлган. Қадимги одат бўйича қарз олган киши уни устама фоиз билан қайтариши лозим эди. Акс ҳолда, уни судга тортишар, у ёки қарзни қайтариши ёки фарзандини, хотинини ёинки ўзини сотиб, бадалини узиши лозим

¹ Ривоятга кўра Рим еттита — Палатин, Эсквилин, Квиринал, Целий, Капитолий, Виринал ва Авентин тепаликларида қад кўтарган.

бўларди. Қулликнинг бундай шакли, айниқса, Рим этрусқлар ҳукмронлиги остида қолгандан сўнг кучайди.

Этрусқ шоҳлари Римда мил. авв. 516 йилгача ҳукмронлик қилдилар. Улар ичида энг ёрқин шахс Сервий Туллий (мил. авв. 578—534 йиллари ҳукмронлик қилган) бўлиб, у кейинги республика даври тарихини кўп жиҳатдан белгилаб берган Рим цивилизацияси қадимги даврининг энг буюк ислоҳотчиси эди. У зодагонларнинг таъсирини камайтиришга қаратилган ислоҳотлар ўтказди ва шу сабабли ислоҳотлардан норози зодагонлар томонидан ўлдирилади. Унинг сиёсатини куёви Тарквиний Мағрур давом эттиради. Аммо у ҳам қувиб юборилгандан сўнг сенат шоҳ ҳокимиятини бекор қилади. Римда республика даври бошланади.

Мил. авв. 510 йили Римда республика бошқаруви ўрнатилди. Патрицийлар ҳокимиятни ўз қўлларига олди. Бу бошқарув умумий иш (Respublika) деб эълон қилинди. Қадимги Рим цивилизациясининг кейинги икки асрдаги тараққиёти иккита асосий омил билан белгиланади: патрицийлар ва плебейлар ўртасидаги қарама-қаршилик ҳамда Римнинг бутун Италияни бўйсундириш учун кураши. Патрицийлар ҳокимиятнинг барча асосий механизмларини ўз қўлларида ушлаб турарди. Республиканинг олий органи сенатда ҳам улар ўтирарди. Ижро ҳокимиятининг тешасида турган консуллар ҳам улар орасидан тайинланар эди. Коҳин ҳам фақат патрицийлардан бўлиши мумкин эди. Суд ҳокимиятини ҳам улар эгаллаганди. Ва ниҳоят, энг катта ер майдонлари ҳам патрицийлар қўлида жамланган эди. Плебейларнинг патрицийларга қарши кураши ўз моҳиятига кўра ерга эгалик қилиш ва тенг сиёсий ҳуқуқлар учун кураш бўлди. Бу кураш турли усулларда олиб борилиб, плебейлар эришган муҳим ғалабалардан бири мил. авв. 495 йили улар манфаатларини ҳимоя қилувчи халқ трибунларининг жорий қилиниши бўлди. Трибун плебейлар орасидан бир йил муддатта сайланиб, унинг шахси дахлсиз ҳисобланар, вето, яъни сенат ва бошқа ҳокимият вакилларининг қарорларига тақиқ қўйиш ҳуқуқига эга эди. Кейин, мил. авв. 450 йили ёзма қонун («XII табица қонунлари» деб аталган)лар қабул қилиниб, бу патрицийларнинг суд соҳасидаги ўзбошимчаликларига чек қўйди. Кейинги йили ҳудудий триблардаги плебейлар йиғинлари томонидан қабул қилинган қарорлар сенатнинг тасдиғисиз қонун кучини олишига эришдилар. Мил. авв. 367 йили ижтимоий фонддан битта патриций эгалик қилиши мумкин бўлган энг кўп ер миқдори 500 югер (125 га.) билан чекланиши ерларнинг патрицийлар қўлида жамланиш жараёнини тўхтатди. Шу қонун билан консуллардан бири плебейлар орасидан сайланиши ҳам белги-

лаб қўйилди. Мил. авв. 326 йили қарз эвазига қул қилиш (кабал куллик) тақиқланди, мил. авв. 300 йили эса плебейлар коҳинлар коллегияси таркибига кириш ҳуқуқини ҳам олдилар.

Агар бу пайтда Рим Апеннин яриморolini эгаллаш учун босқинчилик урушлари олиб бормаётганида, плебейларнинг ўз ҳуқуқлари учун кураши ҳам бу қадар муваффақиятли бўлмасди. Чунки плебейлар қўшиннинг катта қисмини ташкил қилгани ҳолда, жиддий ҳарбий ва сиёсий куч сифатида чиқиши мумкин эди. Натижада, мил. авв. III асрга келиб рим фуқаролик жамияти узил-кесил патрициан-плебейлик жамияти тарзида қарор топди. Римликлар онгида уddaбурон ер эгаси, жасур жангчи ва мағрур фуқаро тушунчалари уйғунлашиб кетди. Рим жамиятининг асосини шахсий манфаат билан жамият манфаати ўртасидаги мутаносиблик ғояси ташкил қилади. Жамиятнинг юқори қатлаמידан патрицийлар билан бир қаторда, плебейлар ҳам жой эгаллади. Натижада иккаласи бирлашиб, янги имтиёзли қатлам — нобилитетни ташкил қилди.

Италиянинг катта қисми устидан ўз ҳукмронлигини ўрнаттиш учун Римга икки аср (мил. авв. V—III асрлар) керак бўлди. Шу билан бир пайтда, бутун яриморолга римликларнинг урф-одатлари тарқалди, италий қабилалари романлашиб борди. Мил. авв. III асрга келиб Римнинг ҳали финикияликлар томонидан Африканинг шимолида асос солинган кучли денгиз давлати Карфаген билан муносабатлари мураккаблашди. Дастлаб илгаридан карфагенликлар жойлашиб олган Сицилияга эгалик қилиш масаласида манфаатлар тўқнаш келди. 1-Пун (римликлар карфагенликларни «пунлар» деб атаган) урушининг (мил. авв. 264—241 йиллар) натижасига кўра римликлар Сицилия ва Сардиния ороларини эгалладилар ва карфагенликларни катта товон тўлашга мажбур қилди. 2-Пун уруши (мил. авв. 218—201 йиллар) натижасида Карфаген ўзининг Африкадаги барча ерларидан айриди, флоти йўқ қилинди, Карфаген энди Римнинг рухсатисиз уруш олиб бориш ҳуқуқидан маҳрум қилинди. 3-Пун уруши (мил. авв. 148—146 йиллар) натижасида Карфаген тўлиқ римликлар томонидан эгалланди ва сенатнинг қарорига кўра шаҳар вайрон қилинди, унинг ҳудуди шудгор қилиниб, лаънатланганлик белгиси сифатида туз сепиб ташланди. Шаҳарнинг тирик қолган 500 минг аҳолиси куликка сотиб юборилди¹.

Римликлар шу даврда Македонияни талади, Сурия қиролини мағлуб қилди, кейинчалик Грецияни ва Кичик Осиёнинг фар-

¹ Циркин Ю.Б. Карфаген и его культура. — М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987. — С. 68—69.

бий қисмини забт этди. Шу тариқа Рим кичик шаҳар-давлатдан Ўрта Ер денгизидagi йирик давлатга айланди.

Уруш даврида Рим томонидан эгалланган катта бойлик, янги ерлар, кўп сонли қуллар оқими республиканинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётига катта ўзгаришлар киритди. Аммо Римнинг гуллаб-яшнаши, ғолибона юришлари, иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришларида бошланаётган инқироз ва таназзул белгилари сезилиб турарди. Жуда кўп сонли қуллар ва уларнинг аянчли аҳволи доимий кўзғолон хавфини солиб турарди. Мил. авв. 134–132 йиллардаги Сицилия қуллар кўзғолони ва мил. авв. 73–71 йиллардаги Спартак кўзғолони бутун Римни жунбишга келтирди. Ҳар иккала кўзғолон ҳам шафқатсиз бостирилишига қарамасдан (Сицилияда кўзғолон қатнашчиларидан йигирма минг киши қатл қилинди), энди қулларсиз яшай олмайдиган Рим доимий ижтимоий танглик ҳолатида туришга мажбур эди. Тангликнинг яна бир манбаи италийлар аҳолиси бўлиб, уларнинг ўз ҳуқуқлари учун мил. авв. 91 йили бошлаган кўзғолони мил. авв. 91–88 йиллардаги Иттифоқчилик урушига айланди (Италия аҳолиси Римнинг фақат иттифоқчиси ҳисобланарди) ва барча озод италийлар аҳолисининг Рим фуқаролигини олиши билан якунланди.

Мил. авв. I асрнинг ўрталарига келиб Рим чуқур инқироз ҳолатига тушиб қолди. Забт этилган ерлардаги кўзғолонлар, Шарқдаги чўзилиб кетган ва давлатнинг тинкисини қуритаётган уруш, Римнинг ўзидаги фуқаролар уруши республика тузумининг ҳалокатидан далолат берарди. Кўплаб урушларда ном чиқарган саркарда Луций Корнелий Сулла фуқаролар уруши даврида Рим тарихида биринчи марта шаҳарни штурм билан олди ва мил. авв. 82 йили ўзини умрбод «диктатор» деб эълон қилди. У нобилитет манфаатларини кўзлаб ва армияга таяниб иш юритган бўлса-да, уч йилдан кейин диктаторлик ваколатларини ўзидан соқит қилишга мажбур бўлди.

Римда республика давлат тузумининг инқирози ва Рим империясига асос солиш бўйича дастлабки муваффақиятли қадамлар Гай Юлий Цезарь (мил. авв. 100–44 йиллар) даврида ташланган бўлиб, у амалда ҳарбий диктатура ўрнатган эди¹. Цезарь ар-

¹ Инқироз даврида сенатнинг қаршилигига қарамасдан Красс, Помпей ва Цезарь империя бошқарувини кўлга оладилар (триумвират). Аммо кўп ўтмай Красс парфияликлар томонидан ўлдирилади, Помпей билан Цезарь ҳам ўзаро келишмай қоладилар. Улар империя бошқарувини иккига бўлиб оладилар ва Рубикон дарёси бунга чегара бўлади. Мил. авв. 49 йили Цезарь «тақдиримдан кўраман», дея Рубикон дарёсини кесиб ўтади ва Помпейни енгиб, «Римнинг диктатори» деб эълон қилинади. Шундан бери жаҳон тарихида «Рубикондан ўтиш» ўрнатилган муҳим чегарадан ўтиш, тақдирнинг бурилиш нуқтаси сифатида қаралади.

мияга таяниб халқ йиғини ҳокимиятини бартараф қилди, сенатни ўзига бўйсундирди, давлатни мустақкамлашга қаратилган бир қатор қонунлар қабул қилди, суд тизими, пул ва тақвим ислоҳотини амалга оширди, бутун Италия аҳолисини рўйхатдан ўтказди. Мил. авв. 49—45 йиллардаги фуқаролар урушида республика тарафдорларини енгиб, мил. авв. 44 йили умрбод диктаторлик ваколатларини қўлга киритди. Мил. авв. 48 йили сенат унга императорлик мақомини берди. Илгари фахрий ҳарбий унвон бўлган императорлик энди давлат бошлиғининг мақомига айланди. Цезарь сенатда уюштирилган фитна натижасида ўлдирилди. Аммо, аристократик республика қайта тикланмади.

Империянинг қарор топиши жараёни Октавиан (мил. авв. 63—19 йиллар) даврида якунланди. Октавиан Цезарь даврида бошланган ислоҳотларни охирига етказди ва империя ҳудудини анча кенгайтди. Итоаткор сенат унга Август (Илоҳий) ва император унвонларини инъом этди. Яна у умрбод халқ трибуни, барча қўшинлар қўмондони ва, ҳатто, буюк понтифик — бош қоҳин лавозимларини ҳам эгаллади. Аммо у Цезарнинг тақдирини ва чуқур республикачилик анъаналарини эсда тутиб, номига бўлса-да республика бошқаруви (сенат, халқ йиғини, магистратура)ни сақлаб қолишни маъқул кўради. У сенат принцеси (яъни, биринчи сўзга чиқиш ҳуқуқи билан сенат рўйхатида биринчи турувчи) деган республикачиликнинг эски унвонини қабул қилди (шу сабабли кўпчилик тарихчилар Рим империясининг биринчи даврини «принципат» деб аташади).

Октавианнинг ворислари даврида империяни кенгайтириш учун урушлар давом эттирилди. Император Траян даврида (98—117) империя кенгайтишининг энг юқори даражасига етди. Аммо кейинги давр варварларга қарши доимий урушлар билан ўтди. IV асрда гуннларнинг Европага кириб келиши империя учун янги хавфни пайдо қилди. Буларнинг барчаси империядан катта куч ва сарф-харажатлар талаб қилиб, уни ҳолдан тойдирди. Рим чиқиб бўлмас инқироз ҳолатига кирди.

Принципат даври ривожланишидаги зиддият жуда ҳайратланарли. Бир томондан цивилизациянинг инқироzi кўзга яққол ташланади: қулик ва қул меҳнатининг унумсизлиги кўринади, Рим фуқаролик жамияти белгиларини йўқотади, яккаҳоқимлик принципи давлатни бошқаришга Марк Аврелий сингари доно шахслар билан бир қаторда, Нерон каби золимларнинг келиши учун ҳам имконият туғдиради, Италия антик цивилизациянинг маркази ролини йўқотиб боради. Инқироз император Домициан Максимин (284—305) даврида империя-

ни сақлаб қолишнинг сўнгги воситаси сифатида «доминат» деб аталган (*dominus* – жаноб, ҳукмдор) ва истибдодга асосланган мустабид режимларнинг ўрнатилишига олиб келди. Бу сиёсий ва молиявий ҳолатни бироз юмшатган бўлса-да, тушқунлик жараёнларини бутунлай тўхтата олмади. Бир қанча императорларнинг уринишларидан сўнг ҳокимиятга император Константин (306–337) келади. Бу императорнинг нафақат Рим цивилизацияси тарихида, балки бутун Евроосиё кенгликларидаги цивилизациявий жараёнларда алоҳида роли бор. У балки сўнгги марта империяни жипслаштириш ва мустақкамлашга эришди. Аммо унинг тарихий хизмати фақат шунда эмасди. У эски савдо колонияси Византия ўрнида янги шаҳарга асос солди, уни «Янги Рим» деб атаб, 324 йили пойтахтни шу ерга кўчирди, 330 йили эса унинг шарафига «Константинополь» деб аталди ва кейинчалик Византия цивилизациясининг марказига айланди. Константин тахтга ўтирган биринчи христиан император бўлиб, Яҳудияда пайдо бўлган янги диннинг жипслаштирувчи кучини биринчи бўлиб англаган эди.

Ички зиддиятлар ва варварларнинг босқинидан заифлашган империя Константиннинг ўлиmidан сўнг яна бир ярим аср тарих саҳнасида тура олди. 395 йили император Феодосий империяни иккига – Ғарбий ва Шарқий Римга бўлиб, ўвилари Аркадий ва Гонорийга беради. 410 йили абадий шаҳарнинг таслим бўлганлиги ҳақидаги хабар бутун антик дунёни ҳайратта солди. Вестготлар сардори Аларих ўз қўшинлари билан Римга бостириб кириб, уни талади. Ғарбий Рим империяси ўрнида бирин-кетин варварларнинг қироликлари пайдо бўла бошлади. Ва ниҳоят, 476 йили Римда ҳарбий хизматда бўлган Одоакр сўнгги император Ромул Августулни тахтдан ағдариб, унинг императорлик нишонларини Константинополга жўнатади. Шу сана Ғарбий Рим империясининг тутатилган йили сифатида расман қабул қилинган.

Шундай қилиб, Рим империясини учта зарба барбод қилди: ижтимоий-иқтисодий инқироз, маънавий тушқунлик ва халқларнинг буюк кўчиши (варварлар босқини).

Дин ва диний тизим

Қадимги Рим динлари узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтган. Римликлар дини дастлаб, юнонларникидан фарқли равишда, анистик дин эди ва худди юнонларникидек тотемизм қолдиқлари кучли сезилиб турарди. Ромул ва Ремни боқиб олган она бўри (Капитолий бўриси) ва Капитолийда боқиладиган муқаддас розлар ҳақидаги афсоналар ҳам шунга ишора қилади. Фети-

шистик тасаввур қолдиқлари Юпитер-тош, Юпитер-чақмоқ, Янус-эшик культларига ва Нум Помпилийнинг муқаддас қуролига сифинишда яққол кўзга ташланади. Рим анемизмининг ўзига хос томони унинг мавҳумлиги ва қиёфасизлиги эди. Мавҳум тушунчалар илоҳийлаштирилиб, Галаба, Умид, Бахт каби ибодатхоналар қурилган.

Подшолик давридаги римликлар учун олам яхши ва ёвуз руҳларга тўла бўлиб, ибодат, мўъжизавий сеҳр-жоду ва қурбонликлар орқали уларни шафқатга чақириш лозим эди. Римликларнинг асосий фаолияти деҳқончилик бўлганлиги учун уларда табиатнинг барча ҳодисаларини, қишлоқ хўжалик ишларини акс эттирувчи кўплаб маъбудлар мавжуд эди. Масалан, кўриқ ерларни ўзлаштиришда уларга учта маъбуд ёрдам берган: Вервактор, Редаратор, Обаратор, далани ўғитлашда Стеркулияга, экишда — Сатурн ва Семонга қурбонлик қилишган. Бошоқларнинг етилишига Лактурн ҳомийлик қилган.

Оила хавфсизлиги ва хотиржамлигини кўплаб маъбуд ва маъбудалар ҳимоя қилган: Лара ва Пената уй-жойга паноҳгоҳ бўлганлар; Янус эшикни, Веста — оилани кўриқлаган. Ҳар бир киши ўз ҳомий-руҳига — ўзида шахснинг ҳаётий қудратини ифода этган генийга эга бўлган. Улар «гениус фамилия» — оила фариштаси ва «гениус лоци» — тураржой фариштасига бўлинган. Манлар марҳумларнинг руҳи ҳисобланган. Улар яхши руҳлар бўлган, аммо марҳумнинг оила аъзолари ўлганларнинг руҳларини тинчлантириш учун зарур бўлган барча маросимларни бажо келтирмаса, манлар кўрқинчли ва кекчи лемурлар қиёфасида пайдо бўлган. Бу руҳларни римликлар инсоний қиёфада тасаввур қилмаган, уларга ҳайкаллар ўрнатмаган, ибодатхоналар ҳам қурмаган. Аммо улар ичидан Осмон худоси Юпитер¹ ва дастлаб ўсимликлар ҳомийси, кейинчалик уруш

¹ Римда диний тасаввурларнинг шаклланишига кучли таъсир кўрсатган этрускларда ибодатхона Тин, Ун ва Меневра худоларига бағишланган бўлиб, римликлар уларни Капитолий Училиги — Юпитер, Юнона ва Миневра деб атайдилар. Этруск авлиёлариининг пантеони қадимги туркларнинг дини — тангрилик пантеонига жуда ўхшаб кетади. Чунончи, Осмон худоси бир хил: этрускча — Тин, шумерча — Денгир (Тенгир), туркча эса — Тангри тарзида жаранглайди. Шумер, турк ва этруск динларининг қиёсий таҳлили ҳозирча амалга оширилмаган, агар шундай илмий таҳлил олимлар томонидан амалга оширилса, унинг натижаси этрусклар ва қадимги туркларнинг келиб чиқиши битта қадимги цивилизацияга мансублиги ҳақидаги фаразни исботловчи кучли далил бўлиши мумкин. Қаранг: Мингазов Ш. Этруски и тюрки. <http://kitap.net.ru/mingazov/etruski.php>.

худоси бўлган Марс умумиталия бош худолари ҳисобланган, уларга алоҳида иззат кўрсатилган.

Худоларнинг антропоморфизмга ўтиши ва ибодатхоналар қурилиши этрусклар таъсири остида юз берган. Юнонлар дини таъсири остида қадимги латин ва умумиталия худолари инсоний қиёфа касб этади (антропоморфизм) ва уларни худди Грециядаги сингари тасвирлай бошлайдилар. Рим тақводорлиги, энг аввало, барча маросимларни жуда аниқлик ва қатъият билан бажаришда акс этади, зеро, маросимни бажаришда кичик хатога йўл қўйиш ёки ундан четга чиқиш худоларни хафа қилиб, уларнинг жаҳлини чиқариши мумкин. Римда культларнинг сони жуда кўп бўлганлиги сабабли уларнинг номларини, вазифаларини ва маросимларни аниқ биладиган коҳинлар армиясини ҳам шакллантириш лозим эди. Коҳинлар «индигетамент» — қайси кунлари қайси худоларга бағишланиши, ибодат шакли ва қондаси ҳамда қандай қурбонлик амалга оширилиши кўрсатилган ва расман тасдиқланган жадвал тузиб чиқардилар. Коҳинлар махсус тақвим ҳам юритиб, унда шартномалар тузиш, йиғинлар ўтказиш учун маъқул кунлар ҳамда ҳеч нарса қилиш мумкин бўлмаган «бахтсиз кунлар» белгилаб борилган. Римда қушларнинг учишига қараб маълум аломатларни кўра оладиган фолбин-коҳинлар — авгурлар ва гаруспиклар коллегияси фаолият юритган.

Мил. авв. II асрдан бошлаб Римга юнонларнинг таъсири ортиб боради. Бу даврда худолар пантеони узил-кесил шаклланиб, уларнинг кўпчилиги юнон худолари билан бир хил эди. Рим пантеонининг асосий худолари қуйидагилар:

Юпитер — осмон, момақалдирак, чақмоқ ва турли самовий ҳодисалар худоси, Рим пантеонининг бош худоси;

Юнона — Юпитернинг хотини, никоҳ, оилавий муҳаббат ва ҳосилдорлик худоси;

Янус — икки қиёфали, бошланиш ва яқунланиш худоси, ҳамма нарсанинг ибтидоси;

Сатурн — одамларга деҳқончиликни, узумчиликни ўргатган, экинлар худоси;

Марс — уруш худоси, фуқаролар жамоаси ҳомийси;

Нептун — налгарчилик, денгиз худоси, йилқиччилик ҳомийси;

Минерва — донишмандлик маъбудаси, ҳунармандчилик ва санъат ҳомийси;

Венера — муҳаббат, гўзаллик ва ҳосилдорлик маъбудаси;

Диана — ой, овчилик маъбудаси, ёввойи ҳайвонлар ҳомийси;

Меркурий — савдо ва чорвачилик худоси, чорвадорлар, савдогарлар ва йўловчилар ҳомийси;

Церера — дехқончилик ва ҳосилдорлик маъбудаси;
Плутон — ер ости дунёси ва марҳумлар худоси;
Прозерпина — Плутоннинг рафиқаси, жаҳаннам маъбудаси;
Веста — оила ва олов маъбудаси;
Вах — ўсимликлар, узумчилик ва виночилик худоси;
Флора — ўсимликлар, гуллар ва ёшлик маъбудаси;
Фортуна — тақдир, тасодиф, бахт ва омад маъбудаси;
Вулкан — олов ва темирчилик худоси.

Мил. авв. I аср — милодий эранинг дастлабки асрларида, фуқаролар урушлари даврида, Римда Шарқ динлари ва магия, тушларнинг таъбирига ишониш ва астрология кенг тарқалади. Рим империясининг ҳукмронлиги катта ҳудудларга ёйилиб, у ерларда яшаётган кишилар ўзини алданган, хўрланган ва ҳақоратланган ҳис қиларди. Чунки ҳамма жойда зўравонлик ва ваҳшийлик ҳукмрон, такаббурлик ва манманлик вожиб, аммо ҳеч қаерда ор-номусдан дарак ҳам қолмаган; озодлик ва мустақкам бахт йўқ эди. Бебахт бечоралардан нафратланарди, уларга жабр-зулм қиларди, омадлилар эса бахтига ишониш-масди ва талвасага тушиб, айш-ишратда вақтини чоғ қиларди. Кўплаб шаҳарлардаги бутун ҳаёт жабҳаларида, ёввойи ҳайвонлар ва одамлар курашадиган, бир-бирини қийнайдиган ва ўлдирадиган ҳис-ҳаяжонли ўйинлар атрофида тўпланган эди. Қадимги Рим вайроналари ичида энг характерлиси амфитеатр қолдиқлари эканлиги шундан бўлса керак. Ўйинлар ҳаётга завқ бағишлагандек бўларди, аммо инсон қалбининг ташвишли ҳолати фақат чуқур диний саросима билан ифодаланар эди.

Қуллар ва қуйи қатламдаги аҳолининг оғир аҳволи, мавжуд адолатсизлик Рим империясида, айниқса, унинг шарқий провинцияларида охирзамон ва нариги дунё тўғрисидаги таълимот — эсхотологиянинг ҳамда оламни қутқарувчи халоскор худоларнинг ташрифи — масихликнинг вужудга келишига олиб келади. Кишиларнинг орзу-умидлари мужассамлашган бу таълимотларга фақат диний эмас, кўпроқ сиёсий аҳамият касб этган императорлик култи қарама-қарши қўйилади. Императорлар халқ оммаси орасида кенг тарқалган худолар — Гелий (қуёш ва ҳосилдорлик худоси) ва Геркулес (меҳнат ва маданиятни акс эттирган) билан тенглаштирадилар эди. Шу даврда Римга шарқий културлар: мисрликлар Исидаси, яҳудийлар Яхваси,

Диана. Париж.
Лувр.

форсларнинг Митраси ва Сурия худолари ҳам кириб келади ва, айниқса, қуйи қатлам орасида кенг тарқалади. Бу худолар кириб келиши билан ибодатхоналардаги эски худолар ва коҳинлар кескин ўзгариши ёки бутунлай йўқ бўлиб кетиши лозим эди. Аммо деҳқончилик билан шуғулланган халқларда юзлаб авлодларнинг ҳаёти ибодатхона билан узвий боғланган бўлиб, кишилар онги маросимлар, кўникиб қолган ҳаёт маромини бузишдан қўрқиб, қурбонлик, ибодат ва эътиқод сирини билан банд бўлган.

Шарқдан кириб келган, кишиларга ажр ва таскин келтирувчи бўлғуси боқий умр ғояси кундалик ҳаёти умидсиз ва оғир бўлган одамлар томонидан илиқ қабул қилинди. Осирис билан Аписнинг бирикиши бўлган Серапис худосини одамлар «руҳларини қутқарувчи» сифатида қабул қилади. Маъбуда Исида ҳам ўзига кўплаб мухлислар жалб қилади. Ибодатхоналарда гўдак ўғли Горни кўтариб олган самовий малика – Исиданинг ҳайкаллари ўрнатилади. (У кейинчалик христианликда гўдак Исо Масихни кўтарган Биби Марям образига тимсол бўлган бўлса ажаб эмас). Унинг пойига шамлар ёқиб, тавба қилганлар, назр-ниёз қилишган, сочлари қиртишлаб олинган, уйланмаслик қасамини ичган коҳинлар унинг меҳроби ёнида хизматта шай туришган.

Рим империясининг юксалиши бу культ учун Ғарбий Европа оламига йўл очди. Серапис-Исида ибодатхоналари, коҳинларнинг қўшиқлари ва кейинги ҳаётга ишонч руҳи Рим байроқлари ортидан Шотландия ва Голландияга кириб келди. Аммо Серапис-Исида динининг муҳолифлари кўп бўлиб, улар ичида энг кучлиси Митра дини эди.

Митра дини келиб чиқишига кўра форслар дини бўлиб, унинг моҳияти бироз унутилган ривоятда – муқаддас буқани қурбонлик қилган Митрада мужассамлашган. Бу аслида Серапис-Исидага нисбатан ҳам ибтидоий дин бўлиб, қонли қурбонликлар даврига мансуб эди. Митра давридан қолган ёдгорликларда акс этган буқанинг ёнидаги ярадан доим мўл қон оқади ва бу қондан янги ҳаёт пайдо бўлади. Митрага эътиқод қилган кишилар қурбонлик қилинган буқанинг қонига чўмилишган; улар буқа сўйилаётган кўприк остидан ўтишлари ва буқанинг қони уларга оқиши лозим бўлган. Бу икки дин ва улар қатори дастлабки императорлар даврида Рим фуқаролари ва кулларнинг қалби учун курашган бошқа динлар ҳам шахсий динлар эди. Улар ҳар бир кишини ўз шахсини қутқаришга ва шахсий абадий ҳаётга эришишига чорлайди. Қадимги худолар, аввало, шаҳарнинг ёки давлатнинг ҳомий-худолари бўлган

ва шундан сўнги алоҳида шахсларнинг худосига айланган. Қурбонлик ҳам шахсий эмас, ижтимоий характердаги маросим бўлган. У жамоанинг эҳтиёжларидан келиб чиқиб амалга оширилган. Аммо дастлаб юнонлар, кейин эса римликлар динни сиёсатдан ажратди. Миср анъаналарига мувофиқ, дин фақат нариги дунё муаммолари билан шуғулланадиган бўлди.

Бу янги, шахсий умрбоқийлик динлари қадимдаги давлат динларини маънавий ибтидодан ва катта завқдан маҳрум қилди. Аммо уларнинг ўрнини боса олмади. Аста-секин ягона худо мавжудлиги ва бошқа худолар унинг мужассамлиги тўғрисидаги тасаввурлар шаклланиб борди. Монотеизмга, мистицизмга интилиш, идеалистик фаласафанинг ривожланиши охир-оқибатда христиан динининг ғалабасини таъминлади.

I асрда Рим империясининг чекка ўлкаси бўлган Фаластинда христианлик пайдо бўлди. Аср ўрталарига келиб Римда христиан жамоалари мавжуд эди. I—III асрлар мобайнида христианлик Рим империясида ва ундан ташқарида кенг тарқалди. Империя ҳукумати христианларга нисбатан шубҳа билан қарарди, чунки улар охирзамон ва қиёмат қойимни фақат кутиб яшамасдан, уларни чорлаши билан ҳам ўзларига нисбатан шубҳа уйғотади. Христианлар ҳокимиятга садоқатсизликда ҳам айбланади, чунки улар давлат худолари (жумладан, императорларнинг)нинг ҳайкаллари пойига қурбонлик қилиш маросимларида қатнашишдан бош тортадилар. Бу ҳол христианларнинг таъқиб қилинишига олиб келди. Бу таъқибни император Нерон бошлаб берган бўлса, у императорлар Домициан, Троян, Марк Аврелий, Диокелитиан даврида авжига чиқиб, минглаб одамларнинг ҳаётига зомин бўлди. Шунга қарамасдан, христианлик оммалашишда давом этди ва IV асрга келиб шундай кучга айландики, энди у билан императорлар ҳам ҳисоблашишга мажбур бўлди. 313 йили императорлар Константин ва Лициний барча динларнинг, жумладан, христианликнинг ҳам тенглиги эълон қилинган Милан эдиктини имзолайдилар. 325 йили император Константин христианликни «давлат дини» деб эълон қилади. 395 йили Буюк Феодосийнинг фармонига мувофиқ барча мажусий ибодатхоналар ёпилди ва шу даврдан бошлаб христианлик Рим империясининг ягона расмий динига айланди.

Адабиёт | Фуқаролар уруши даври — бутун Апеннин яриморли маданий ҳаётида ҳайратланарли ва ибратли ўзгаришлар даври ҳам бўлди. Римга ўзаро қонли тўқнашувлар манбаи бўлган моддий бойликларгина эмас, маънавий қадриятлар ҳам мерос бўлиб қолдики, уларни жадал

ўзлаштириш ажойиб натижаларга олиб келди. Рим ва Италия энди маданият соҳасидаги ташлаңдиқ чекка ўлка бўлмай қолди. Ғолибларнинг ўзлари энди ягона антик маданиятни яратишга киришдилар. Италия бошидан кечираётган полис тузумининг инқирози римликларни юнонлардаги шундай жараёнларни ўрганишга, юнон фалсафаси, тарихшунослиги ва адабиёти ёрдамида инқироздан чиқиш йўларини излашга мажбур қилди. Агар Сципион Эмилиан даврида юнон маданиятини ўрганиш унда италияликларнинг азалий урф-одатларига таҳдидни кўрган кишилар томонидан қаршиликка учраган бўлса, Помпей ва Цезарь даврида жамиятга хавф солаётган инқироздан қандай қутулиш йўларини юнон донишмандларининг асарларидан излай бошладилар. Юнонлар тажрибасига фақат жамиятнинг юқори қатлами эмас, Италиянинг чекка ўлкаларидан чиққан ўрта қатлам ҳам мурожаат қила бошлади. Айнан улардан чиққан Цицирон, Веррон, Катулла ва Лукреций кабилар Рим маданиятининг энг буюк асарларини яратдилар.

Мил. авв. III аср ўраларида, юнонларда уларнинг мумтоз адабиёти ортда қолган, эллинистик адабиёт эса ўзининг энг юқори даражасига алақачон эришган бир пайтда, Ўрта Ер денгизининг ғарбий қисмида, Италияда антик даврнинг иккинчи адабиёти — рим адабиёти ривожлана бошлайди. Бу адабиётнинг кейинги Европа адабий жараёнидаги ўрни Ғарбий Европа маданий тараққиётида Римнинг тарихий роли билан белгиланади. Рим адабиёти юнонлар ва Ғарбий Европа адабиётлари ўртасида боғловчи восита бўлиб хизмат қилди. Аммо, унинг аҳамияти шундагина эмас.

Юнон адабиётининг услубий шаклларини ва юнон адабий жанрларини қабул қилган Рим, юнонларда сақланиб қолган қолоқ жиҳатларни рад этди. Масалан, юнон драмаси, трагедияси ва комедиясида хорнинг иштироки мажбурий бўлган. Дионисга бағишланган байрамларда бўладиган театр томошаларида хор унга эҳтиёж йўқолгандан сўнг ҳам драмада фаолият юритаверади. Рим драмасида бу мажбурийлик бартараф қилинган.

Рим адабиёти ўзининг энг яхши намуналарида кўпинча юнон адабиёти турли даврларда яратган асарларнинг ижодий қайта ишланганлиги тарзида намоён бўлади¹. Вергилий поэмалари ва Гораций шеърлари расман, масалан, классик давр юнон адабиётига тақлид қилса-да, шу билан бирга, эллинистик адабиёт ютуқларидан — асрлар давомида эпос ва янги типдаги лирикани яратиш

¹ Қаранг: Тронский И.М. История античной литературы: Учебник для учителей и педагогов, — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 1983. — С. 266.

жараёнида тўпланган ҳамма тажрибалардан фойдаланади. Юнонларнинг эски жанрлари римликларда янги мазмун касб этади.

Уйғониш давридан бери келаётган анъанага кўра Рим адабиётини адабий лотин тилининг ривожланиш босқичларига мос равишда «архаик», «классик» («олтин» ва «кумуш» даврлар) ва «сўнги» даврларга бўлиш қабул қилинган. Шу нуқтаи назардан рим адабиёти қуйидаги даврларга бўлинади:

I. Энг қадимги давр — Римда юнон намунасидаги адабиёт пайдо бўлишидан олдинги давр (мил. авв. 240 йилгача).

II. Архаик давр — Цицероннинг адабий фаолияти бошланишдан олдинги давр (мил.авв. 240 — 81 йиллар).

III. Рим адабиётининг олтин даври: а) Цицерон даври — Рим прозасининг гуллаган даври (мил. авв. 81—43 йиллар); б) Август даври — Рим поэзиясининг гуллаган даври (мил. авв. 43 йилдан милодий 14 йилгача).

IV. Рим адабиётининг кумуш даври — император Трояннинг ўлимигача бўлган давр (14 — 17 йиллар).

V. Сўнги императорлик даври (117—476 йиллар).

Римда адабиёт нисбатан кеч, мил. авв. III асрнинг ўртала-рида, Рим жамиятининг эллинлашуви жараёнида пайдо бўлади. Адабиётдаги бу кечикиш, албатта, римликларнинг бадиий ижодга «қобилиятсизлиги»да эмас, балки Рим тарихи илк даври ривожланишининг ўзига хослигида эди.

Юнон адабиёти билан танишишдан анча олдин римликлар ўз ёзувига эга бўлган; поэтик ва прозаик адабиёт куртаклари анча эрта пайдо бўлиб, Рим жамиятининг юнон намуналарини қабул қилишга мойиллигини оширди. Агар ана шу тайёргарлик жараёни бўлмаганда, юнон маданияти билан тўқнашув бундай шиддатли адабий жараёнга олиб келмаган бўларди. Натижада адабиётнинг илк ривожланиши даврида ўзига хос Рим поэзияси вужудга келади. Аммо, бу илк поэзия тез орада унутулиб кетди. Энний таъсири остида юнон намуналарига тақлид уни барбод қилди.

Мил. авв. III аср охири — II аср бошларида римликлар наза-рида фалсафадан фарқли равишда адабиёт билан шуғулланиш унчалик бесамар иш деб қаралмасди, зеро, ўша даврдаёқ адабиётга римча ватанпарварликни тарбиялашда хизмат қилиши мумкин бўлган муҳим восита сифатида қарай бошлаган эди.

Иккинчи Пун урушининг якуни (мил. авв. 201 йил) Рим тарихининг бурилиш нуқталаридан бири бўлди. Рим Италия худудидан Ўрта Ер денгизининг сиёсий майдонига чиқди, шарққа, эллинизм мамлакатларига қараб силжиди. Бу мурак-

каб давр бўлиб, унда, умуман, маданиятнинг, хусусан, адабиётнинг роли ҳам янгидан намоён бўлади.

Бу давргача Рим адабиёти стихияли равишда ривожланган бўлса, энди уни мафкуравий таъсир воситаси, ташвиқот қуроли сифатида қадрлай бошладилар. Пун урушлари даврида ўзи билан бирга ёзувчиларни олиб юрган карфагенликлар саркардаси Ганнибал адабиётнинг ташқи сиёсий мақсадлардаги аҳамиятини ҳам римликлар олдида намоёиш қилди. Римликлар ҳам энди ўз сиёсатини адабиёт воситасида ташвиқот қилишга киришдилар. Фабий Пиктор Рим тарихининг дастлабки баёнини ёзиб, юнон тилида эълон қилди. Шу тариқа адабиётнинг янги имкониятлари очилиб, унинг олдида янги вазифалар пайдо бўлди. Энди адабиётнинг сиёсий тузумга, мафкурага хизмат қилиши адабиёт ривожланишининг энг муҳим шартларидан бирига айланди.

Адабиётнинг бу янги босқичини Квинт Эннийнинг (мил. авв. 239—169) кўп қиррали фаолияти бошлаб беради. Унинг энг кўзга кўринган асари «Анналар» тарихий достони 18 китобда бутун Рим тарихини — Энейнинг Троядан қочишидан то шоирнинг ўзи яшаган давргача қамраб олади. Энний эпос ва драмалар билан чекланиб қолмади. Эннийнинг маърифат-парварлик фаолияти унинг бир қатор дидактик асарларида ва юнон фалсафасини оммалаштиришида намоён бўлади.

Энний ўзининг адабий фаолиятини юқори баҳолаб, шеърларини абадиятга дахлдор деб ҳисолайди. Унинг тарихий роли шундаки, у рим адабиётининг ғоявий даражасини юқори кўтарди, юксак поэзиянинг услубий шакларини ишлаб чиқди, шеърят тилини ислоҳ қилди. Айни пайтда, унинг фаолиятидаёқ адабиётнинг оммадан узоқлашиш жараёни кўзга ташланади; Энний — элинлашаётган аристократия манфаатларига хизмат қилувчи маърифатли юқори қатлам шоири эди¹.

Энний ўзига хос мактаб яратди. Шоир Пакувий, каме-диограф Цецилий Стаций, Теренций кабилар Энний мактабига мансубдир.

Мил. авв. I асрда машҳур Рим адиби, буюк нотик, ёзувчи, юнон фалсафасининг билимдони Цицерон (мил. авв. 106—43) яшаган. Унинг публицистик асарлари Рим прозасининг энг яхши намуналаридан ҳисобланади. Цицерондан 50 дан ортиқ нутқлар ва нотиклик санъати назариясига бағишланган асарлар сақланиб қолган. Цицерон фақат машҳур ёзувчи эмас, атоқли нотик, таниқли давлат арбоби, юрист ва файласуф

¹ Қаранг: Тронский И.М. История античной литературы: Учебник для ун-тов и пед. ин-тов. — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 1983. — С. 295.

ҳам эди. Унинг ижодий фаолияти прозанинг юксак намунаси бўлган Рим адабиётининг «олтин даври»ни бошлаб берди.

Мил. авв. I асрда Рим поэзияси ҳам катта муваффақиятларга эришади. Буюк Рим шоирлари Лукреций (мил. авв. 96—55) ва Катулл (мил. авв. 87/84—57 йилга яқин) Цицероннинг замондошлари эди. Лукреций эволюция назарияси ҳақида тушунча берувчи «Нарсаларнинг табиати ҳақида» номли ажойиб фалсафий поэмани яратади. Лирик шоирлар ичида Горацій (мил. авв. 65—8) машҳур бўлиб, унинг эпикуреизм ва стоицизм руҳида ёзилган лирик одалари бизнинг давримизгача етиб келган. Унинг «Поэзия илми» трактати классицизмнинг назарий асоси бўлиб қолди. Шоир Овидий (мил. авв. 43—18) ҳам машҳурликда Гораційдан кам эмасди. Юмор ва ҳазил билан йўғрилган ишқий элигиялар, «Севги илми», «Муҳаббатнинг давоси» каби дидактик поэмалар унинг қаламига мансуб. «Метаморфозалар» ва «Фастлар» мифологик дostonлари Европа миқёсида аҳамиятга молик ёдгорликлар ҳисобланади. Овидий ўрта асрлар ва Уйғониш даври адабиётининг шаклланишига катта таъсир кўрсатди.

Император Август даври (мил. авв. 63—милодий 14 йиллар) Рим поэзиясининг олтин даври сифатида тарихга кирган. Унинг даврида буюк шоирлар ва ёзувчилар ижод қилганлар. Августнинг дўсти — муқдор ва санъат ҳомийси Гай Меценат — унинг исми умумий номга айланган — атрофида Римнинг ўтмишини улуғлаган шоирлар тўғараги ташкил топди. Улар ичида энг машҳури Вергилий эди. Унинг «Энеида» асари Августнинг буюртмаси билан ёзилган бўлиб, Рим халқини ва Августнинг аждодларини мадҳ этади. Римнинг буюк лирик шоири Горацій ҳам Меценатнинг яқин дўсти бўлган. Унинг шеърлари ва, айниқса, «Ёдгорлик» ода-си абадиятга дахлдор асарлардан ҳисобланади.

Шоир Вергилий (мил. авв. 70—19) Рим миллий эпосига айланган 12 китобдан иборат «Энеида»нинг муаллифи сифатида шуҳрат қозонди.

Бу давр Рим адабиётида «Метаморфозалар ва Олтин эшак» номли аллегорик-саргузашт роман муаллифи Апулей (II аср), Плутарх (46—119), сатириклар Ювенал (60—127), Петроний (66 йили вафот этган), Лукион (120—190) каби машҳур адиблар ижод қилган. Энг машҳур ёзувчилардан бири Веррон (мил. авв. 116—27) эди. Унинг бош асари «Қадимги илоҳий ва инсоний ишлар» — ўзига хос тарихий, географик ва диний энциклопедия. 500 га яқин грамматик, тарихий-адабий асарлар, машҳур шахсларнинг таржимаи ҳоллари, фалсафий тадқиқотлар ҳам унинг қаламига мансуб. Веррон ҳаёт давридаёқ катта обрў ва машҳурликка эришади.

Плавт (мил. авв. 250—184) ва Теренций (мил. авв. 190—159) кўзга кўринган Рим комедиографлари бўлган. Улар юнонлардан олинган сюжет ва бадиий ҳолатларни римликлар ҳаётига хос бўлган жиҳатлар билан бойитди. Улар томонидан яратилган ахлоқий комедияларда Рим жамиятининг кундалик ҳаёти ва асосий муаммолари ўз аксини топган. Айтишларича Плавт 130 дан ортиқ комедия яратган бўлиб, шулардан 20 таси бизнинг давримизгача етиб келган. У ўз комедияларида хасис оталар, ёлланма аскарлар, муҳтожликда кун кечирувчи ўсмирлар, айёр ва топқир қулларни акс эттирар экан, зимдан юнон жамиятининг ахлоқий бузуқлигига римликлар поқдомонлигини қарама-қарши қўяди. Плавт комедиялари ёрқин Рим юмори ва пирадор лотин тилида ёзилган дастлабки пьесалар эди. Теренций комедиялари эса персонажлар тавсифининг аниқлиги, улар ҳаракати сабабларининг пухталиги, драматургиянинг моҳироналиги билан ажралиб туради. У комедиянинг асосий мавзуси (оила, муҳаббат ва инсонийлик муаммолари)ни ёритар экан, Плавт юморига хос бўлган беадаблик, дағаллик ва кўполлик усулларини қўлламайди. Унинг асарлари нозик ва нафосатли тилда ёзилган, маърифатли китобхонга мўлжалланган.

Бу даврда Рим театр санъати ҳам, асосан, юнон маиший комедияларига тақлид тарзида ривожланган бўлса-да, Рим жамиятига хос воқеалар асосига қурилган эди. Антик классикадан бошланган юксак трагедия жанри гуноҳнинг фожиавийлиги ва тақдирнинг муқаррарлиги ҳақидаги ўз вояси билан римликлар қизиқишини уйғота олмади. Бу жанр ақл-идрок тамойиллари ва аниқ ҳуқуқ нормалари асосида яшовчи римликлар ҳис-ҳаяжонини жунбишга келтириши мумкин эмасди.

Санъат | Эллилар тарихини кенг маънодаги ижодкорлар яратган бўлса, Римда тарихнинг яратувчилари сиёсатчилар бўлган. Улар учун санъат ҳаётнинг маъносини ташкил қилмаган. Юнон санъаткорларидан фарқли равишда римликлар демиурглар, яъни яратувчилар эмасди. Албатта, улар юнонларга нисбатан истеъдодсиз бўлмаган, фақат Римда ижодкорнинг роли бошқачароқ, умуминсоний муаммоларга камроқ боғланган, кўпроқ жорий эҳтиёжларга мослашган эди. Агар қадимги юнонлар учун санъатнинг маънавий-тарбиявий вазифаси асосий аҳамиятта эга бўлса, римлик учун унинг амалий вазифаси бош мавзу ҳисобланади. Юнонлардан фарқли равишда римлик учун санъат ҳаётни безаш, уни ташкил қилишнинг воситаси бўлиб хизмат қилади.

Шунга қарамасдан, Рим санъати тарихида ҳам ўз «мўъжизалари» бор. Римда ўз санъати анча кеч, шаҳарга асос со-

линган мил. авв. 753 йилдан тўрт асрдан сўнг, мил. авв. III – IV асрларда пайдо бўлади. Дастлаб архитектура ва меъморчилик, кейин эса тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик шаклланади. Рим санъати ҳақида ҳикояни олимлар фақат республикачиликнинг охири асрларидан бошлаш мумкин деб ҳисоблашади. Рим санъатини юнонларникидек юксакликка кўтарган барча ижодий кучларнинг равнақини Империя тузумига ўтишни бошлаб берган Юлий Цезарь даври билан боғлашади.

Одатда римликларнинг дастлабки динлари ва мифологияси уларнинг образларда мужассамлашишини талаб қилмаган, фақат забт этилган халқлар, хусусан, юнонлар маданияти таъсири остида римликлар дунёқарашида ўзгариш юз беради ва бадий ижодга эҳтиёж пайдо бўлади. Бу мураккаб муаммо бўлиб, олимлар орасида ягона қараш мавжуд эмас ва кўпчилик тадқиқодчилар ҳақиқий санъат фақат ташқи кучлар таъсири остида пайдо бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблашади¹.

Римнинг элинизм тасвирий маданияти билан бевосита танишуви мил. авв. III асрда Буюк Греция орқали юз берди. Мил. авв. II асрда Греция забт этилгандан сўнг алоқалар доимий характер касб этди. Кейинги асрда, император Август даврида классик санъат давлат санъати мақомини олди ва «Август классицизми» деб аталадиган бўлди. У билан бир пайтда турли хил эллинистик оқимлар ҳам мавжуд бўлиб, империянинг инқирози даврида улар чекка ҳудудлардан кириб келган йўналишлар билан қўшилиб кетди. Шу тариқа Римда бадий плюрализм ўрнатилди.

Римда аниқ амалий ва рационал қурилиш асосларига эга бўлган архитектура асосий роль ўйнайди. Муайян инсон шахсига жиддий эътибор қаратилган ҳайкал ва Рим давлати учун аҳамиятга эга бўлган реал тарихий воқеалар акс эттирилган бўртма нақш муҳим ўрин эгаллайди. Қадимги юнон санъатининг негизини ташкил қилган антик мифология Рим санъатида шундай самарали аҳамият касб этмади. Юнонлар томонидан яратилган бадий шакллар ва образлардан Рим санъатида ҳам кенг фойдаланилган бўлса-да, римликлар талқинида улар ўзларининг бадий-поэтик моҳиятини йўқотади.

Қадимги Рим санъатида реал унсур ҳаёлий тўқимадан, ҳаётий воқелик мавҳум фалсафий мушоҳададан устун туради. Бундан ташқари, Римда жамият манфаатларига хизмат қилган расмий санъат билан хусусий эҳтиёжларга мўлжалланган

¹ Қаранг: Дмитриева Н.А., Акимова Л.И. Античное искусство: Очерки. – М.: Дет. лит., 1988. – С. 117 – 118.

санъат ўртасида қатъий чегара мавжуд бўлган. Расмий санъат давлат мафкурасини ўрнатишнинг фаол шакли бўлганлиги учун Рим сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган.

Рим архитектурасида мафкуравий мақсад жамият ҳаётини ташкил қилиш вазифаси билан қўшилиб кетади; қурилиш амалиётида шу вазифаларга тўлиқ жавоб берадиган тез мослашувчи усуллар ишлаб чиқилди.

Империянинг якунига келиб тахтга Константин, расман христианликни қабул қилган биринчи император ўтиради. Бу даврга келиб антик дин бутунлай саҳнадан тушиб кетди. Империянинг мураккаб даврида уни камбағал христианлар жамоасидан кучли ва жамиятда таъсирли ташкилотга айланган черковнинг қўллаб-қувватлаши билангина бошқариш мумкин эди. Ҳокимиятнинг марказлашуви ягона худога сифинишни тақозо этади ва у одамлар назарида худонинг ердаги ноиби – император бўлади. У барчасини ўз қўлларида тўплайди ва унинг ҳокимияти энди оддий инсонлардан юқори турувчи гайритабiiй кучга айланади.

Санъаткор Константинни айнан шундай тасаввур қилади. У – буюк арбоб, унинг танасида қудратли руҳ яшайди. Рим ҳукмдорининг юзида III аср портретларининг аввалги психологик таҳлили сақланиб қолган. Ундаги ҳамма жиҳатлар қатъий бир мантиқ билан боғланган. Аммо император образи аввалги цезарларнинг тасвирларини чеклаб турган инсоний доирадан анча ташқарига чиқади. Унинг чеҳрасида бутун дунёнинг мўжизаси ва инсоний руҳ намоён бўлади. У атрофда бошқа ҳеч нарсани кўрмайди, бутун ўй-хаёли фақат битта нуқтага – ўзига қаратилган, ўзида жамланган.

Римда қурилган Галаба аркасида бўртма нақш бор: Константин Форумда нутқ сўзламоқда. Унда Рим йиғинларидаги эркин баҳсларга ишора ҳам йўқ. Ҳаммаси қатъий тартибга бўйсундирилган: марказда император, қулларча ялтоқланиб, унинг оғзига боқиб турган ўз малайлари қуршовида, атрофда эса журъатсиз ва унсиз оломон. Ҳеч ким нолимайди, ҳеч ким норозилик билдирмайди. Ҳамма бутун вужуди билан қулоқ бўлиб, хўжайиннинг сўзларини тинглайди. Ҳукмдор қолган барчадан шунчалар юксакликка кўтарилганки, халқ унинг учун том маънода оломонга – қиёфасиз, маданиятсиз тўдага айланиб қолган. Бу – империя ҳалокатининг бошланиши. Бу – тарихнинг келажак авлодларга ишораси. Бу – рамз эди. Зеро, одамларни итоаткорликка, шукроналикка, ёвузликка қарши чиқмасликка даъват этаётган янги дин антик даврдагидек об-разларга эмас, рамзларга таянаётган эди.

VIII БОБ

ҚАДИМГИ ТУРК ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ

«Турк халқи ҳеч қачон йўқ бўлмасин, гоим халқ бўлсин!», деган истак амалга ошгунча кўплаб замонлар ўтди, турк халқлари тарихида қанчадан-қанча фожиали воқеалар содир бўлди, аммо тақдирнинг шу мураккаб синовларига қарамасдан, турк халқлари ўз номи, ғурури ва қадим маданиятини сақлаб қола олди.

Бироқ қадимги турклар¹ маданияти инсониятнинг ибтидо-сига дахлдор бўлса-да, замонавий фалсафа, тарих ва маданиятшунослик фанларида «туркий цивилизация» атамаси нисбатан кеч пайдо бўлган. Бунинг сабаби шундаки, «цивилизация» тушунчасининг ўзи жамият тараққиётининг алоҳида сифат даражасини белгилаш учун Европа фанига Маърифатчилик даврида (XVIII аср) киритилган бўлиб, асосан, Ғарб ижтимоий фанининг ўша даврдаги илмий тушунчалари доирасида шакллантирилган. «Цивилизация» тушунчаси, биринчи навбатда, Ғарб маданиятидаги ўзликни англаш жараёнини акс эттиради. Сўнгги икки-уч аср давомида Ғарб тадқиқотчилари бу тушунча ёрдамида Ғарб жамиятининг бошқа «оддий» халқлардан фарқини, тўғрироғи, «устунлиги»ни аниқлашда фойдаланиб келдилар. Шу даврда геосиёсий кенгликда ҳукмрон бўлиб олган Европа жамияти цивилизациявийлик меъзони ҳам ҳисобланиб, европалик бўлмаган, «ноцивилизациявий», «қолоқ» халқлар интилиши лозим бўлган намуна сифатида қаралди. Шу сабабли XVIII–XX аср тадқиқотчиларининг тушунчасида инсониятнинг цивилизациявий тараққиёти Европа билан боғлиқ ҳамда бу тушунчанинг асосини давлат, ёзув, моддий асослар ва иқтисодий муносабатлар ташкил қилади.

Туркий халқлар дунёси эса мутлақо бошқача, айтиш мумкинки, ўзгача цивилизация. Туркий халқларнинг ҳаёт тарзи

¹ Қадимги турклар деганда хунлар (гуннлар) ҳам назарда тутилмоқда.

фақат кўчманчиликка асосланган, деб ҳисобловчи европалик тадқиқотчилар томонидан улар тарихи ҳам, давлатчилиги ҳам, маданияти ҳам бўлмаган, фақат тили яқин қабилаларнинг аралашувидан иборат этно-лингвистик бирлик сифатида қаралиб келинди. Ҳозирги кунда ҳам бир қатор олимлар томонидан қадимги туркларга нисбатан «кўчманчи цивилизация» атамаси қўлланилмоқда. Аслида кўчманчилик қадимги туркларнинг бирламчи ҳаёт тарзи бўлмаган ва уларнинг катта қисми ўтроқ ҳаёт кечирган.

Бундан ташқари, ёзма манбаларни билмаслик (туркийларнинг қадимги ёзуви — Урхун-Енисей ёзувлари билан ҳам европаликлар фақат XIX аср охирида танишди) ва эҳтимол, турклар босқинлари, улар келтирган даҳшат ва қўрқув ҳақида сақланиб қолган хотиралар, генетик даражада, беихтиёр турклар маданиятининг қабул қилинмаслигига сабаб бўлди. Агар арабларнинг Испаниядаги кичик босқинини айтмасак, қадим замонлардан бери Европага¹ турклардан бошқа ҳеч бир халқ бостириб кирмаган. Шу сабабли босқинчилик ёки у билан боғлиқ ваҳшийлик деганда европаликлар кўз олдида, биринчи навбатда, турклар намоён бўлади. Тарихда турклар (хуннлар, гуннлар, қипчоқлар, салжуклар ва бошқ.)нинг босқинлари табиий офатларга тенглаштирилади. Айни пайтда ажабланарлиси шундаки, европаликларнинг босқинлари, македониялик Александрдан бошлаб римликлар ва салибчиларгача бўлган юришлар салкам инсонпарварлик акцияси деб қаралади².

Юқоридаги омилларнинг ҳаммаси қўшилиб, XVIII — XX аср Европа тадқиқотчилари томонидан турклар дунёсининг варварлар жамияти сифатида камситилишига олиб келди.

Шу сабабли XVIII — XX асрлардаги локал цивилизациялар концепцияларида ва маданий-тарихий типлар баёнида ҳамда цивилизациялар муаммолари билан шуғулланаётган кўпчилик ҳозирги замон олимларининг концепцияларида ҳам «туркий цивилизация» тушунчаси мавжуд эмас. Шунингдек, бу тушунчанинг йўқлиги европалик олимларнинг этногенез, антропосферанинг таъсири, пассионарлик каби масалаларга эътиборсизлигидан бўлиши ҳам мумкин. Аслида турк цивилизациясининг пайдо бўлиши ва ривожланиши бевосита турклар

¹ Дунай дарёсининг варб томони назарда тутилаяпти, чунки Шарқий Европанинг катта қисми азалий турк ерлари ҳисобланади.

² Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. http://bukvy.net/books/guman_nauki/51246-Zapadnie-tyurki-v-stranah-Vostoka.html. — С. 12.

дунёсининг этногенези билан боғлиқлиги ҳозирги замон олимларининг асарларида батафсил тадқиқ қилинган.

Туркий цивилизациянинг мавжудлиги тўғрисидаги гипотеза қадимги матнларни таққослаш асосида туркиялик олимлар томонидан таклиф қилинган. Хусусан, 1924 йили Франциянинг Виши шаҳрида «Глозель битиклари» деб ном олган, тахминан мил. авв. XXV асрга мансуб деб ҳисобланаётган ёзувлар топилди. Европалик тилшунос олимлар ўзларига маълум бўлган ҳинд-европа тиллари билан солиштириш асосида бу ёзувни ўқиш учун бир неча ўн йиллар самарасиз уриндилар. Келиб чиқиши турк бўлган паришлик пианиночи Х.Таржан тасодифан ёзувдаги туркча сўзларга эътибор қаратади ва битикни қадимги ёзувлар бўйича мутахассис Козим Маршанга жўнатади. К. Маршан турк тилларидан фойдаланган ҳолда Глозель битиклари матнини ўқиди ва 1993 йили бу ҳақда Сарбонна университетидега илмий маъруза билан чиқди¹.

Бугунга келиб «туркий цивилизация» фақат публицистик ва лингвистик адабиётларда эмас, фалсафий-тарихий ва маданиятшуносликка оид тадқиқотларда ҳам умумий қабул қилинган категорияга айланди. Аммо шунга қарамасдан, турклар дунёсини мустақил цивилизация сифатида қабул қилиш муаммоси бугун ҳам муҳим ва долзарблигича қолмоқда. Шу сабабли, қадимги турклар дунёсининг цивилизациявий параметрларини умумий қабул қилинган цивилизация назарияси доирасида қараб чиқиш юқоридаги муаммога аниқлик киритиши ва туркий халқларнинг жаҳон цивилизациясига қўшган улкан ҳиссасини тан олиш имконини бериши мумкин².

Қадимги турклар амалга оширган иккита кашфиёт – эгаржабудук, бричка³ ва темирнинг кашф этилиши⁴ улар тақдирида икки хил роль ўйнади. Биринчидан, металлдан ясалган меҳнат қуролларининг пайдо бўлиши қишлоқ хўжалигида ҳақиқий инқилобга олиб келди, озиқ-овқат кўпайди ва бу ҳол, ўз нав-

¹ Қаранг: Мингазов Ш. Этруски и тюрки. <http://kitap.net.ru/mingazov/etruski.php>.

² Қаранг: Аязбекова С.Ш. «Тюркская цивилизация» в системе цивилизационных классификаторов. <http://lib2.znate.ru/docs/index-347339.html>.

³ Бричка (тўрт вилдиракли арава) ҳам асли турклар ихтироси бўлиб, халқларнинг Буюк Кўчишида асосий транспорт воситаси бўлган. Бу пайтда Европада икки вилдиракли жанг аравалари урф бўлган.

⁴ Агар халиблар рудани тоблаб қиздириш орқали темир олган бўлсалар, турклар рудани эритишни кашф этганлар. Рудани эритиш орқали анча сифатли темир олинган.

батида, демографик бўҳронга, аҳоли сонининг кескин ўсишига сабаб бўлди. Энди темир аслаҳалар билан қуролланган ва иккинчи кашфиёт туфайли қаттиқ эгар, узанги ва юган билан «безатилган» отда ва ҳам транспорт воситаси, ҳам уй ролини ўйнаган намаг ўралган аравада узоқ масофага юриш мумкин бўлди ва шиддат билан кўпайиб бораётган турклар яқин атрофни, кейинчалик эса анча узоқдаги ҳудудларни ҳам бемалол забт этиш имкониятига эга бўлди. Иккинчидан, қадимги туркларнинг айнан истилочилик ингилишлари уларнинг кўчманчи цивилизациялар дунёсига мансублиги тўғрисидаги фикрга асос бўлди. Агар кўчманчиликка шундай нуқтаи назардан қаралса, янги даврнинг ҳақиқий кўчманчилари испанлар, инглизлар, французлар ва руслар бўлиб чиқади. Зотан, масалан, испанлар ва инглизларчалик узоқ ҳудудларга қадимги турклар ҳеч қачон бостириб бормаган. Турклар Олтойдан Атлантик океанигача бўлган масофани икки ярим асрда босиб ўтди, йилига ўртача қирқ километр силжиди. Икки ярим аср давомида одамлар тўхтовсиз кўпайди, доимий янги ерларни ўзлаштирдилар, кейин эса бу ерда кичик ўғил қолиб, катта ўғиллар навбатдаги ерларни ўзлаштириш учун жўнаб кетдилар. (Ота уйида кичик ўғилнинг қолиши қадимий турк одати бўлиб, у ҳозир ҳам сақланиб қолган¹).

Аслида ҳали миллатлар шакланмаган, муқим чегаралар мавжуд бўлмаган қадимги даврда (нафақат қадимги даврда) деярли барча халқлар босқинчилик билан шуғулланган ва фақат энг кучлиларигина галабага эришган ва катта империялар ташкил қилган. Қадимги турклар эса жуда кучли халқ эди. Шунингдек, XX асрда олиб борилган тадқиқотлар турклар кўчиб келган ёки босиб олган, деб ҳисобланган Шарқий Европанинг катта қисми азалий турк ерлари эканлигини кўрсатди. Масалан, рус тадқиқотчиси С. Е. Маловнинг (1880 – 1957) ёзишича, «милоддан беш аср илгари турклар, асосан, ҳозир яшаётган ҳудудда (кичик ўзгаришларни ҳисобга олмаганда) истиқомат қилган. Европада Дунай дарёси, Волганинг ўрта ва қуйи оқими ҳамда Урал ҳавзаси туркларнинг энг қадимги маконлари бўлган»².

Бундан ташқари, тарихда хўжалик фаолиятининг биронта типи соф ҳолда мавжуд бўлмаган. Хўжалик доим комплекс ҳолда мавжуд бўлади ва айрим фаолият турлари устувор бўлиб, бошқа

¹ Қаранг: Аджи М. Азиатская Европа /Мурад Аджи. – М.: АСТ; АСТ МОСКВА, 2008. – С. 33–34.

² Гумбатов Г. Историческая прародина тюрков. <http://prochtu.ru/text.php?avtor=1520&f=html&kniga=1&p=view>. – С. 13

бирлари ёрдамчи тур ҳолатида бўлиши мумкин. Чорвачиликнинг турли шакллари ярим ўтроқ, кўпчилик ҳолларда тўлиқ ўтроқ ҳолатдаги деҳқончилик билан қўшиб олиб борилган. Кўплаб турк халқларининг деҳқончилик билан шуғуланганлиги тўр-рисида маълумотлар сақланиб қолган. Масалан, америкалик биолог ва физиолог олим Жаред Даймонднинг ёзишича, «Қишлоқ хўжалиги мустақил пайдо бўлган марказ мақомига даъвогар тўққизта номзод ичида ўсимликларни маданийлаштириш (тахминан мил. авв. 8500 йил) ва ҳайвонларни хонакилаштирилиш (тахминан мил. авв. 8000 йил) вақтининг аниқ ўрнатилганлиги нуқтаи назаридан, Жануби-Ғарбий Осиё¹ пешқадамлик қилади; умуман, озиқ-овқат маҳсулотларини бирламчи ишлаб чиқаришнинг радиоуглерод усули билан аниқланган даври бўйича ҳам шу минтақа олдинги ўринда туради»². Шунингдек, турк тилидаги қишлоқ хўжалик ва озиқ-овқат маҳсулотларининг номлари, атамалар ҳам туркларнинг фаолият турлари фақат кўчманчи чорвачилиқдан иборат бўлганлиги ҳақидаги даъвои рад этади. Ҳозирги замон турк тилларида сақланиб қолган ва кенг қўлланиладиган буғдой, арпа, тарик, қовун, тарвуз, ошқовоқ, гўза каби кўплаб атамалар ва палов, бешбармоқ каби миллий таомларнинг илдизлари жуда қадим замонларга бориб тақалиши ва ҳақиқий туркча эканлиги туркларнинг, айрим олимлар таъкидлаётганидек, фақат кўчманчи чорвачилик билан эмас, асосан, ўтроқ деҳқончилик билан шуғуланганлигидан далолат беради.

Юқорида айтилганидек, Кичик Осиёнинг шимоли-шарқий қисмида яшаган *халиблар* тахминан мил. авв. XIV асрда биринчи бўлиб темирни эритиш ва қўллашни ўрганганлар. Лотин тилидаги «*chalybus*» — «пўлат» айнан шу қабиланинг номидан олинган ва лотин тилидан келиб чиққан европа тилларида ҳозиргача қўлланилади. Рус тилидаги «калибр», «калибровка» сўзлари ҳам шу қabila номи билан боғлиқ.

¹ Жануби-Ғарбий Осиёга ҳозирги Туркия, Эрон, Ироқ, Афғонистон, Саудия Арабистони, Арабистон яриморотидаги кичик давлатлар, шунингдек, Грузия, Озарбайжон ва Арманистон киради. Олимларнинг тахмин қилишларича, бу худуднинг катта қисмида шу даврда (мил. авв. V—III минг йиллик) турк ва мўғул халқларининг аجدодлари бўлган қадимги олтой қабилалари яшаган. Қаранг: Каримов Б.Р. Тангрианство и становление тюркского мира. <http://tengrifund.ru/konferencii/2-aya-konferenciya/tengriantstvo-i-stanovlenie-tyurkskogo-mira>.

² Қаранг: Джаред Даймонд. Ружья, микробы, сталь. <http://knigosite.org/getbook/78652/rtf>. — С. 83.

Айни пайтда европалик олимларнинг кўпчилиги кўчманчи ҳисоблайдиган қадимги туркларда металлургияга оид олтин, қумуш, темир, жез каби атамалар ҳақиқий туркча бўлиб, бошқа тиллардан кириб келмаган ва бу туркларда қадимдан металлургиянинг, қилич, болта, қалқон, узук, сирға, билагузук каби сўзлар эса қуролсозлик ва заргарликнинг ҳам ривожланганлигидан далолат беради. Маълумки, доимий кўчиб юрган халқ кенг миқёсда металлургия билан шуғулланиш имкониятига эга эмас.

Қадимги Турк цивилизациясининг шаклланишида империячилик омилининг роли ҳали етарли тадқиқ қилинган эмас. Зеро, табиий савол туғилади: қандай омилар қадимги туркларга улкан империялар яратиш имконини берди? Қандай куч турли қабила, халқ ва ирқларга мансуб кишиларни ягона давлатга бирлаштирди? Фақат қурол кучи билан бундай улкан империяларни яратиш мумкин эмасди. Демак, жуда катта ҳудудга тарқалиб кетган кўплаб халқларни бирлаштирувчи қандайдир универсал мафкура зарур эди. Тангрилик Буюк Даштда яшаётган халқларни бирлаштирувчи шундай мафкура ролини ўйнади. Шундай мафкуранинг мавжудлиги Турк эли (тарих адабиётларида Турк хоқонлиги деб аталадиган давлатни қадимги туркларнинг ўзлари айнан «Турк эли» деб атаганлар) сингари давлатларнинг шаклланиши учун асос бўлди. Кўпинча цивилизацияга хос белгилар сифатида қараладиган анча ривожланган ёзув ва бу ёзув орқали ифодаланган тарихий хотира ҳам бевосита Турк эли шаклланишининг натижаси эди. Зеро, шоир ёзганидек:

Мозорлар сукутда, майшлар жимжит,

Фақат Сўзга берилган абадий ҳаёт.

Асрлар қаъридан жаҳон мозорида

Жаранглайди ёзувлар фақат¹.

Қадимги турклар кўҳна дунёнинг этник тарихида ҳам фавқулодда буюк роль ўйнаган. Улар жуда катта ҳудудларни босиб олган, маҳаллий аҳоли билан аралашиб, бутун бошли қитъаларнинг этник харитасини бир неча бор ўзгартириб юборган, улкан империялар бунёд қилган, ижтимоий тараққиёт йўналишини ўзгартирган, маданиятлар сингезида ўзига хос кўприк ролини ўйнаган ва ўзлари ҳам жаҳон маданиятида катта из қолдирган.

Қадимги туркларнинг лингвистик тарихи ҳам жуда узоқ даврларга бориб тақалади. Қадимги турк тили билан тунгус-маньчжур ва мўғул тиллари ўртасида кўп яқинлик ва умумийлик бор. Бу тилларни қиёсий-тарихий ўрганиш натижасида уларнинг энг қадимги

¹ Бузин И. Собрание сочинений. В6-т.Т. 1. – М.: «Художественная литература», 1987. – С. 287.

ривожланиш босқичлари аниқланган. Улар қуйидагича: Олтой даври (бу даврда турк, мўғул ва тунгус-маньчжур тиллари ягона олтой тили сифатида мавжуд бўлган). Хунн даври (бу давр мил. авв. V асрдан милодий IV аср охиригача бўлган даврни қамраб олади, шунда туркий-мўғул, тунгус-маньчжур тиллари ажралиб чиқаётган эди). Туркий тиллар хунн даврида икки қисмга ажралган: Шарқий хунн ва Ғарбий хунн. Ғарбий хунн тилларига булғор, авар, хазар, чуваш, бажноқ, гагауз, Болқон яриморлидаги аксарият тиллар, кумик, қараим, ўзбек, туркман, озарбайжон ва бошқа бир қатор тиллар киради. Шарқий хунн тилларига қадимги уйғур, қирғиз, тува, хакас, шор, ёкут, чулим, татар, олтой ва Шарқдаги кўшгина тиллар мансуб. Бу тиллар милодий эрнинг V асригача – Қадимги Турк давлати ташкил топиб, ёзув такомиллашгунга қадар бўлган туркийларнинг ота-боболари тилларидир¹.

Қадимги турклар тарихи Буюк Дашт билан боғлиқ. Уссурийдан Дунай ва Карпатгача бўлган Евроосиё кенгликлари Буюк Дашт ёки Қипчоқ Дашти деб аталган. Унинг шимолий чегараси Сибирь тайгаси ва Шарқий Европа ўрмонлари ҳисобланади, жанубда эса Хуанхэ дарёси, Эроннинг тоғ ёнбағри чўллари ва воҳалари, Каспий денгизи ва Кавказ тоғлари билан чегарадош. Қадимда бу даштни юнонлар Скифия, форслар Турон, хитойлар эса Бэй-ху (шимолий варварлар дашти) деб аташган. Буюк Дашт географик жиҳатдан якки қисмга бўлинади: шарқий қисми Ички, Марказий ёки Ўрталық Осиё деб аталади ва у Мўғулистон, Жўнғория ҳамда Шарқий Туркистонни ўз ичига олади. Сибирдан уни Саянь, Хамар-Дабан ва Яблоневиий, Тибетдан – Куньлунь (Қорнғу тоғ) ва Наньшань тоғ тизмалари, Хитойдан – Буюк Хитой девори, даштнинг ғарбий қисмидан эса Тоғли Олтой, Тарбағатой, Саур ва Ғарбий Тянь-Шань ажратиб туради. Буюк Даштнинг ғарбий қисмига ҳозирги Қозоғистон, Еттисув, Ўзбекистоннинг бир қисми, Қора денгиз бўйидаги даштлар ва Дунайнинг бир қисми киради. Буюк Дашт – сийрак аҳолига, кескин ўзгарувчан иқлимга, сувсиз чўлларга эга бўлган уқан совуқ ҳудуд².

Қадимги туркларнинг ота юрти – Қадимги Олтой³, шу Буюк Даштнинг таркибий қисми, кескин ўзгарувчан иқлимли юрт.

¹ Раҳмон Н. Турк хоқонлиги. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. 45–46-бетлар.

² Қаранг: Гумилев А.Н. Хунну. Степная трилогия. <http://www.ozon.ru/context/detail/id/1474933/>. – С. 7.

³ Қадимда «Олтой» атамаси ҳозиргига нисбатан анча кенг ҳудудни билдирган. Шарқда бутун Жанубий Сибирь, Байкал ва Байкал ортини ҳам қўшганда, ғарбда Помиргача Олтой ҳисобланган. Қаранг: Аджи. М. Азиатская Европа /Мурад Аджи. – М.: АСТ: АСТ Москва, 2008. – С. 21.

Асосан даштдан иборат, турк этник бирлигининг яшаш муҳити бўлган шу юрт ва ундаги анча оғир яшаш шароити Қадимги Турк цивилизациясини вужудга келтирган даъватга айланди ва халқнинг жанговар характерини, фақат шу цивилизацияга хос жиҳатларни белгилаб берди. А.Ж.Тойнби концепциясига биноан уни «дашт даъвати» деб аташ мумкин. Шу даъват билан қадимги турклар Сибирь ўрмонларидан чиқиб, дашт кишилари-га айландилар ва Буюк Даштнинг кимсасиз кенгликлари уларнинг янги ватани бўлиб қолди. Мутлақо нотаниш географик муҳит уларда мослашиш билан боғлиқ катта қийинчиликларни келтириб чиқарди. Аммо турклар бу қийинчиликларни матонат билан енгиб ўтдилар, аввалги ҳаёт тарзларидан ниманики сақлаб қолиш мумкин бўлса, ҳаммасини қолдирди, нимадан воз кечиш лозим бўлса, ҳаммасидан, баъзан, ҳатто, қадимги анъаналарга зид бўлса-да, воз кечдилар.

Янги мамлакатда шароит шафқатсиз ва бераҳм бўлиб, фақат бу ернинг қонунларига риоя қилган кишигина яшаб қолиши мумкин эди. Қанча болалар чақалоқ пайтидаёқ вафот этганлиги, бу дашт қанчадан-қанча нимжон ва касалманд кишиларни ҳалок қилганлиги энди маълум эмас. Тирик қолганлари, лотин тарихчиси Аммиан Марцеллин (330—400) ёзганидек: «Даштда турилиб, унинг бағрида ўсганлар болаликдан совуқ, очлик ва чанқоқликда чиниққан ҳамда шу даштнинг шафқатсиз характерини ўзларига мерос қилиб олганлар. Турклар бежиз ўзларини забардаст деб атамаганлар»¹.

Цивилизация учун бошқа бир рағбатлантирувчи куч қадимги турк халқининг янги ерларни ўзлаштириш учун қилган ҳаракати бўлди ва уларнинг ғарб ва жануб томон интилишлари бу ерлардаги маҳаллий аҳоли билан муқим алоқалар ўрнатилишига олиб келди. Шу тариқа ўзига хос географик ландшафтга эга бўлган Марказий ва Ўрта Осиёни², Шарқий Европани бирлаштирган, Ғарбий Европа чегаралари билан туташган

¹ Қаранг: Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. adm.w.ru/books/Imperiya-tyurkov--Vel... — С. 3.

² Марказий Осиё ва Ўрта Осиё географик атамалари узоқ вақт аниқ белгиланган чегарага эга бўлмаган. А.Гумбольдт Осиёнинг бир қисмини — шимол ва жанубни географик кенглик билан, ғарбни эса Қасбий денгизи билан чегаралайди, аммо шарқий чегара номаълумлигича қолади. Рихтгофен жанубда Тибетдан шимолда Олтойгача, ғарбда Помирдан шарқда Хингангача бўлган чегарани «Марказий Осиё» деб атайди. «Ўрта Осиё» деб эса тор маънода Туркистон ҳавзаси, яъни ғарбда Каспий денгизидан шарқда Помиргача, шимолда Орол-Иртиш ҳавзасидан жанубда Копетдоғ ва Ҳиндикушгача бўлган мамлакатларга айтилади. Қаранг: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. <http://www.centrasia.ru/cnt.php?st=6>

қадимги турк этносининг умумий макони шаклланди. Шу маконда қадимги турк давлатлари вужудга келди, ривожланди ва яқун топди.

Бу улкан маконда бир-биридан жуда узоқ яшаган қадимги турклар мутлақо яққаланиб ҳаёт кечирмаганлар. Фарбдаги скифлар, Волга ва Жанубий Урал бўйларидаги сарматлар, Ўрта Осиё сак (шак) ва массагетлари, Саян-Олтой динлинлари, тагар ва майэмир қабилалари, Мўғулистон, Байкалбўйи ва Ордос аҳолиси бир хил қурол ва от анжомларига эга бўлган, санъатда бир хил образлар ва руҳий ҳолатлардан фойдаланган, бир-бирига тушунарли тилда сўзлашган. Маҳаллий анъаналар ҳам сақланиб қолса-да, улар маданиятдаги яқинликни сусайтирмади. Буюк Дашт моддий ва маънавий маданият унсурларининг бирлиги орқали Евроосиёнинг фарбу шарқини бирлаштирди¹.

Қадимги туркларда ҳокимиятни ташкил қилишнинг устивор шакли ҳарбий демократияга асосланган давлат бўлиб, дастлаб мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарида пайдо бўлган. Қадимги турклар бутун Евроосиё бўйлаб ўндан зиёд шундай империялар, оригинал давлатлар ташкил қилди, ҳудуд яхлитлиги ва ўзига хос ижтимоий-иқтисодий тизим асосида тинч ва осойишта яшаш истагида бўлган кўплаб халқларни бирлаштирди. Вужудга келган цивилизациянинг ўзига хос жиҳати шунда эдики, турклар Евроосиё кенгликларида барча этносларни бирлаштириб, синергетик² бутунликни ҳосил қилувчи вояни ярата олдилар. Евроосиё ҳудудида турк этноси бошчилигида интеграцион жараёнларнинг бундай амалга оширилиши қадимги турклар цивилизациясининг кенг ҳудудга тарқалишига олиб келди³.

Бу цивилизациявий маконда вужудга келган давлатларнинг кўпчилигидан хотира бўлиб фақат уларнинг номигина қолган. Янги шакланган халқлар туркларнинг буюк ўтмишини улар хотирасидан ўчириб ташлаш учун барча воситалардан фойдаланди. Турон тарихи қайта-қайта ёзилиб, унда ўзига хос буюк цивилизацияни яратган қадимги турк халқининг номи бутунлай тилга олинмади.

¹ Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. – С. 31–32.

² Синергетика (ионичадан – «фаолият») ёки мураккаб тизимлар назарияси – динамик турғун, ноэволюцион, аммо адаптив бўлган тизимларнинг фаолият юртиши.

³ Қаранг: Аязбекова С.Ш. «Тюркская цивилизация» в системе цивилизационных классификаторов. <http://lib2.znate.ru/docs/index-347339.html>.

Туркий олимлардан бири яқин ўтмишдаги шундай ҳолатни қуйидагича таърифлайди: «Мен илгари ўз аждодларимни, илдизимни билмаганлигим учун хижолат тортиб, уялиб юрардим. Ҳозир ҳам шундай ноқулайлик ҳис қиламан, аммо бутунлай бошқа муносабат билан — бизнинг аждодларимиз нақадар соф, ҳалол, мағрур ва улуғвор кишилар бўлган экан. Биз, уларнинг авлодлари ким бўлдик. Улар биздан устун эди. Аммо бугун жангдор бир ҳис онгимиз ва қалбимизни эгаллайди: биз тенг-лашадиган, ўрناк оладиган, фахрлансак арзийдиган аждодларимиз бор... Биз ҳам, албатта, улардек бўламиз»¹.

Машҳур Британия энциклопедиясида ҳам қадимги турклар мамлақати ҳақида маълумот келтирилган. Аммо замонавий Европани ўзларининг евромарказчилик ғояси қай даражада имконият берса, турк мавзуси шу даражада қизиқтиради. Улар учун бутун дунё Европага бир илова бўлиб туюлади.

Шу сабабли бугунги туркийлар Турон давлати асосчиси Алп Эр Тўнга ва хон Баламир ҳақида ҳеч нарса билишмайди. Шоҳ Қоратуннинг юксалиши ҳақида-чи? Донишманд Донад қайси иши билан ўз номини абадийлаштирди? «Кўчманчилар» ҳақидаги қалин китобларда улар тўғрисида ҳеч нарса ёзилмаган.

Балки муаллифлар айнан қипчоқ шоҳлари — Баламир, Қоратун, Донад даштликларни Европага бошлаб келганлиги, турклар олдида Византия ва Рим тиз чўкканлиги ҳақида ёзиш у ёқда турсин, ҳатто, ўйлашга ҳам уялишар. Қадимги турклар ичида энг улуғи, халқнинг фахри — Аттила ҳақида ҳам ҳақиқат ҳали тўлиқ айтилмаган.

Аттила туркларнинг Буюк кўчишини яқунлади: Европа унга тобе бўлди, унга ўлпон тўлади...

Енгилмас Атиллани Рим қўшинлари ёки бирлашган Европа мағлуб эта олмади, уни ўз улуғворлиги маҳв этди. Улуғворлик — бу жуда оғир юк. Бу юк Атилладай буюк жангчини ҳалок қилди, унинг ўлими эса гунн халқининг тинчлигини олиб кетди! Сарқарданинг ўлиmidан сўнг ундан бир юз саксон тўрт нафар(!) ўғил қолди, қизларини эса ҳеч ким санамаган. Танида Аттила қони кўпириб турган тахт даъвогарлари тинчгина навбат кутиб ўтиришлари мумкинмиди? Албатта, йўқ. Шафқатсиз ўзаро урушлар бошланди... Турклар ўзаро жанг қилдилар. Бу уруш улар бўйнига қуллик занжирлари осилгунча давом этди².

¹ Бисенбаев А. Мифы древних тюрков. http://nogaystan.ucoz.ru/load/ak_bisenbaev_mify_drevnix_tjurkov/1-1-0-3. — С.24.

² Қаранг: Аджи М. Азиатская Европа /Мурад Аджи. — М.: АСТ: АСТ Москва, 2008. — С. 35.

Биз, замонавий авлод кўпинча аждодлар фаолиятига бутуннинг назари билан боқиб, соддагина «яхши – ёмон» тарзида баҳо беришга ҳаракат қиламиз ва шундан келиб чиқиб, уларни тан оламиз ёки рад этамиз. Аммо ўйлаб қаралса, тарихда ўчмас из қолдирган аждодларимиз, номини минг йиллардан бери кўплаб халқлар фахр билан ёд олиб келаётган Аттиладек буюк зотлар бизнинг баҳомизга, тан олишимизга муҳтожмикин?

Аттиладан кейин улардан қолган худудларда турлича аталган кўплаб давлатлар ташкил топди. Уларни ҳам анча ривожланган, А.Н.Гумилев таъбири билан айтганда, пассионар турк қабилалари ташкил қилдилар, уларнинг ҳар бирида кўп сонли туркийлар яшади.

Баъзан давлат ҳалокатга учраганда, этнос, уни яратган халқнинг номи ҳам тарихдан ўчиб кетган. Шу тариқа Хунн империяси ҳалокатга учрагандан сўнг хуннлар ҳам этник бирлик сифатида барҳам топди, гуниллар ҳам Аттиладан кейин тарқалиб кетди, Буюк Турк хоқонлиги инқирозга юз тутгандан сўнг турк-ютлар ҳам тарих саҳнасида тушиб кетди. Аммо «турк» номи бутунлай йўқолиб кетмади. Аксинча, у Осиё ва Европа бўйлаб кенг тарқалди. Араблар Амударёдан шимолда яшайдиган барча халқларни турклар деб атади, улар эса бу номни қабул қилдилар, зеро қадимги турклар этник бирлик сифатида барҳам топгандан сўнг «турк» тушунчаси Буюк Даштда яшовчи барча халқлар учун шон-шуҳрат ва жасорат рамзи бўлиб қолди. Кейинчалик бу этноним тил оиласининг номига айланди, қадимги туркларнинг бевосита авлоди бўлмаса-да, улар тилини қабул қилган кўплаб халқлар энди турк деб атала бошланди¹.

Қадимги туркларнинг инсоният тарихидаги роли жуда улкан. Турк маданиятининг ютуқларини кўплаб бошқа халқлар қабул қилди. Қадимги турклар маданияти Волга Булғорияси, Олтин Ўрда, Қозон, Аштархонийлар, Қрим, Қосим, Туман (Тюмень), Сибирь хонликлари, Нўғой Ўрдаси, Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги туркий давлатлар, Кичик Осиёдаги Салжукийлар ва Усманийлар империяларида давлатчилик ва маданият тараққиётининг асосий омилларидан бирига айланди. Қадимги турк давлатларининг тарихи, моддий ва маънавий маданияти барча туркий халқларнинг тарихий меросидир².

¹ Қаранг: Гумилев А.Н. Древние тюрки. – М.: Айрис-пресс, 2004. – С. 9.

² Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. – С. 176.

Қадимги турклар ўрнига келган бошқа қабилалар ва халқлар ўз давлатларини яратдилар. Шарқий Европада ҳам танида турк қони оқса-да, бошқача ном билан аталувчи, ўзга динга сифинувчи ва ўзгача тилда сўзлашувчи халқлар, уларнинг давлатлари вужудга келди. Шу тариқа этногенез ва янги этнослар шаклланишининг мураккаб жараёнлари давом этди. Бу жараёнларнинг рағбатлантирувчи кучи, янги этник бирликларнинг асоси бўлиб турклар қолаверди. Шу боис Хитойдан Атлантика океанигача бўлган катта ҳудуддаги халқларнинг тили, урф-одатлари ва характерида қадимги турклар таъсири ҳамон сезилиб туради.

Қадимги турклар цивилизациясининг чегараларини этнолингвистик ҳамда макон ва замон нуқтаи назаридан белгилаш биз юқорида баён қилган цивилизацияларникига нисбатан анча мураккаб, зеро бу қадимги цивилизациялар ичида нафақат ҳудуди жиҳатидан энг каттаси, балки инсоният тарихида эгаллаган ўрнига кўра ҳам энг буюқларидан биридир.

Тарихи

Қадимги Турк цивилизациясининг тарихи жуда қадим замонлардан бошланади ва милодий эранинг VIII асригача, яъни Турк хоқонлиги барҳам тошгунгача бўлган даврни қамраб олади.

Қадимги тарихчиларнинг ёзишича, мил. авв. IX — IV асрларда Евроосиёнинг улкан кенгликларида, Фарбий Сибирь ва Шарқий Европа даштларида скифлар ёки скиф қабилалар иттифоқига кирувчи халқлар яшаган. Мил. авв. III асрда улар ўрнига сарматлар келди. Ҳинд-европа тилшуносларининг таъкидлашларича, ушбу қабилалар иттифоқига кирувчи халқлар эрон тиллар гуруҳига кирувчи тилларда сўзлашган. Ушбу тезисни ҳеч қандай танқидий таҳлилсиз айрим тарихчилар ҳам қабул қилганлар. Эроншуносларнинг назариясига кўра, турклар Сибирь ва Европанинг автохтон аҳолиси эмас, улар ёш халқ бўлиб, мил. авв. VI асрдагина ушбу минтақада пайдо бўлган¹.

Аммо олимлар орасида бу муаммога бошқача қарашлар ҳам мавжуд. Масалан, британиялик таниқли тарихчи ва археолог Гордон Чайлд шундай ёзади: «Скифларнинг этник мансуб-

¹ Масалан, Э.Ртвеладзе Ўрта Осиё ҳудудида қадимдан яшаган аҳолини, жумладан, массагетлар, сақлар, сарматларни ва, ҳатто, улардан олдин истиқомат қилган халқларни ҳам қатъий тарзда ҳинд-европа халқларига, улар тилини шарқий эрон тилларига қўшади. Жанубий Сибирда туркларнинг халқ сифатида шаклланишини ҳам фақат V асрда юз берган деб ҳисоблайди. Қаранг: Эвард Ртвеладзе, Цивилизация, государства, культуры Центральной Азии. <http://www.protobulgarians.com/Russian%20translations/Rtveladze%20E.pdf>. — С. 10 — 45.

лигини аниқлашда кўмиш маросимларини ўрганиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. У эронлар ва ҳиндлар, шунингдек, бошқа ҳар қандай ҳинд-европа халқларига хос бўлган маросимдан кучли фарқ қилади. Қабила бошлиғининг қабрига ўлдирилган хотинлари ва хизматкорлари ҳам қўйилган, даҳма атрофига қозиққа осилган отлар тулуми (чучело) ўрнатилган. Бу одатлар Геродот томонидан ёзилган, кўплаб кўрғонларни очиб жараёнида уларнинг излари топилган, аммо улар мутлақо орийларга хос эмас. Улар Мўғулистоннинг кўчманчи қабилалариникига тўлиқ мос келади, орийларникига эса мутлақо мансуб деб бўлмайди, шунингдек, бу одатлар уларда кўплаб асрлар давомида мавжуд бўлганлиги Миннз томонидан кўрсатилган. У скифларни гуннлар, татарлар ва бижанақларнинг (печенеглар, туркий халқ) монголоид аجدодлари деб ҳисоблайди ва бу қараш шубҳа туғдирмайди»¹.

Скиф ва сарматларнинг туркий тилда сўзлашувчи халқлар бўлганлиги ёки скиф-сармат иттифоқи бир неча тилларда сўлашувчи этносларни бириктирганлиги ҳақида маълумотлар кўплаб сақланиб қолган. «Скиф» ва «сармат» атамалари йиғма этнонимлар бўлган².

Антик муаллифларнинг маълумотларига³ таянган айрим тарихчилар мил. авв. IX – IV асрларда Фарбий Сибирь, Марказий Осиё ва Шарқий Европада мавжуд бўлган скиф-сармат иттифоқи ёки шу ҳудудларга тарқалган сарматлар иттифоқи (мил. авв. III аср – милодий III аср) таркибига кўра полиэтноик, яъни скиф-сармат иттифоқи таркибидаги сарматлар эрон халқлари, скифлар эса туркий бўлганлигини ва унда туркий халқлар кўпчилиқни ташкил қилганлигини таъкидлашади⁴.

Айрим олимларнинг тахмин қилишича, мил. авв. V – III минг йилликларда ҳозирги Эрон, Ироқ, Афғонистон, Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг катта қисмини ўз ичига олган, Қадимги Шумердан Олтойгача бўлган ҳудудда олтой қабилалари, ҳозирги турк ва мўғул халқларининг аجدодлари яшаган. Аммо кейинчалик бу ҳудудга қадимги семит, орий ва бошқа қабилаларнинг бир неча тўлқинлари кириб келиши натижасида қадимги ол-

¹ Чайлд Гордон. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 52–53.

² Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. – С. 5–6.

³ Қаранг: Марцеллин А. Римская история. <http://www.e-reading.ws/book.php%3Fbook%3D37773>. – С. 164–172.

⁴ Қаранг: Чайлд Гордон. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 53.

тойликлар Олтой, Саянь, ҳозирги Хитой, Мўғулистон ва Сибирь томонларга кетишга мажбур бўдилар. Ўзгалар томонидан босиб олинган ерларда қолган қадимги олтойликлар эса босиб келган аҳоли билан аралашиб кетди¹. Шунингдек, баъзи олимларнинг таъкидлашича, Фарбий Сибирь даштларида хуннлардан олдин ҳам туркий қабилалар яшаган. Мил. авв. II—I минг йилликлар чегарасида, яъни бундан уч минг йил олдин бу ерларда қорасуқ ва унга яқин прототурк қабилалари пайдо бўлади².

Мил. авв. III—II минг йилликларда Олтойдан Волгагача бўлган ҳудудда яшаган аҳоли Андронов маданиятини яратувчилар бўлиб, рус академиги антрополог В. П. Алексеевнинг таъкидлашича, европоид ирқига мансуб кишилар бўлган ва кичик дарёлар бўйларида ўтроқ бўлиб яшаганлар. Бироқ, улар хўжалигининг асосини чорвачилик ташкил қилган. Андронов маданиятининг энг ривожланган даври мил. авв. XV асрга тўғри келади. Шу даврда бу маданият ўз ҳудудини кенгайтириб, бевосита Ўрта Осиё чегараларига етиб келади.

Кейин бу ҳудудларда кўчманчи қабилалар яшаганлиги ҳақида ёзилган. Кўчманчилар ҳақида гап кетганда ҳақли савол туғилади: кўчманчи чорвачилик Марказий Осиёдаги қабилалар ҳаёт тарзининг бирламчи ва ягона усули бўлганми? Бу саволга тадқиқотчилар археологик ва бошқа манбалар асосида «йўқ» деб жавоб берадилар. Мил. авв. II минг йилликда Марказий осиелик қабилалар ўтроқ яшашган, деҳқончилик ва чорвачиликни ўзлаштиришган. Бу қабилаларнинг моддий ва маънавий маданияти I минг йилликда яшаган кўчманчи қабилаларникига нисбатан анча юқори бўлган. Кейин иқлимнинг кескин ўзгариши, мил. авв. I минг йилликда юз берган даҳшатли қурғоқчилик даштлик қабилаларни кўчманчи чорвачиликка ўтишга мажбур қилди. Жуда сийрак ўтларни пода тез еб кетганлиги учун аҳоли ҳам чорва ортидан кўчиб юришга мажбур бўлди³.

Хуанхэ дарёсининг қуйи томонида иқлим намлигича қолди ва хитойлар ўтроқ ҳаёт кечиришда давом этдилар. Аммо иқлим кескин ўзгарган ҳудудлардаги чорвачилик ҳам доимий кўчманчилик ҳаёт тарзини тақозо этмайди. Хусусан, россия-

¹ Қаранг: Каримов Б.Р. Тангрианство и становление тюркского мира. <http://tengrifund.ru/konferencii/2-aya-konferenciya/tengrianstvo-i-stanovlenie-tyurkskogo-mira>.

² Қаранг: Халиков А.Х. Татарский народ и его предки. http://www.uknol.info/uk/Records/Tatarskij_narod_i_ego_predki.html. — С. 54.

³ Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. — С. 40.

лик археолог олим, академик С. И. Руденко дашт чорвачилигининг учта вариантыни ажратиб кўрсатади:

- қабила ўтроқ яшайди, аммо оила аъзоларининг бир қисми чорва билан бирга кўчиб юради;
- бутун қабила баҳордан кузгача чорва билан кўчиб юради;
- қабила йил давомида кўчиб юради.

Дастлабки икки вариантда чорвачилик, албатта, қишлоқ хўжалиги билан қўшиб олиб борилади, чунки чорва учун емхашак тайёрлаш ҳам шуни тақозо этади. Учинчи вариант нисбатан кам бўлиб, асосан, Орол денгизи бўйидаги ярим чўл зоналар ва Шарқий Мўғулистонда учрайди¹.

Ҳаёт кечириш усулининг кескин ўзгаришига – кўчманчи чорвачиликка ўтилишига қарамасдан, қадимги турклар ўз хўжалиги ва маданиятини ривожлантиришда давом этдилар ва шу тариқа жаҳон маданияти ва инсоният тарихининг ўзига хос муҳим қисми бўлиб қолди.

Қадимги Турк цивилизацияси юқорида баён қилинган Месопотамия, Қадимги Миср, Қадимги Яҳудий, Эрон, Хитой, Ҳиндистон ва Грек-Рим цивилизацияларидан фарқ қилса-да, унинг инсоният тарихидаги роли ушбу цивилизацияларникидан мутлақо кам эмас, зеро у Ер биосфераси ва бошқа қадимги цивилизациялар билан узвий боғланган эди.

Қадимги туркий халқлар ичида биринчи бўлиб ўз давлатчилигини ташкил қилган ва Турк цивилизацияси шаклланишига катта ҳисса қўшган халқ хуннлар² бўлди. Хуннлар тарихини ўрганиш бўйича деярли ягона манба хитой тарихий солномалари ҳисобланади. Солномалардаги узук-юлуқ хабарларга қараганда, мил. авв. III минг йилликда ҳам хитойлар хуннларга қарши урушлар олиб борган. «Самовий империя»нинг дастлабки императорларидан бири, мил. авв. 2357 йили тахтга келган император Яо даврида ҳам хуннлар Ордосда яшаганлар.

¹ Гумилев А.Н. Гетерохронность увлажнения Евразии в древности. http://eastlib.ru/gumilev/gumilev_6.html

² Ҳозир кўплаб халқларда ўзликни янада теранроқ англаш, халқнинг қадим илдизларини топишга интилиш жараёни кучайган бир пайтда, баъзан хуннларни тўлиқ «қирғизлаштириш», «қипчоқлаштириш» ёки «қозоқлаштириш»га уринган мақолалар ҳам пайдо бўлмоқда (айниқса, интернет саҳифаларида). Ҳатто баъзи рус олимлари ҳам хуннларга «даъво қилмоқда». Бизнингча, хуннлар, биринчи навбатда, барча туркий халқларнинг умумий аجدоди бўлиб, қадимда Евроосиё кенгликларида яшаган бошқа кўплаб халқларнинг, жумладан, руслар ва украинларнинг ҳам шаклланишидаги этник жараёнларда фаол иштирок этган.

Сима Цяннинг ёзишича, хуннлар тарихи ўз уйдан қочиб, 500 нафар яқинлари билан хуннларга келиб қўшилган Хитойдаги Ся сулоласи шоҳининг ўғли Шун-вэйдан бошланади. У афсонавий хитой сулоласи Ся (мил. авв. 2219–1819 йиллар) даврида хуннларга йўлбошчилик қилган. Хитой тарихий анъаналарига кўра Шун-вэй хуннларнинг аждоди ҳисобланади. Унинг даврида Ордосдаги кўчманчи қабилалар билан диқабиласи ва хитойдан келган қочқинчиларнинг аралашувидан хуннлар ҳосил бўлган. Афсонада келтирилган бу воқеа археологик манбаларда ҳам ўз тасдиғини топади. Улар ҳақида маълумот мил. авв. 1300 – 1200 йиллари ҳайвонлар суягига битилган иероглиф ёзувларда ҳам сақланиб қолган¹. Л.Н. Гумилев ҳам бу афсонавий маълумотлар тарихий реалликни жуда тахминий ёритса-да, улардаги рационал асосни тан олмаслик ҳам нотўғри бўлар эди², деб ёзади.

Мил. авв. 1200 йили хуннлар Гоби чўлини кесиб ўтиб, тарихий қахрамонликни амалга оширдилар – улар бу чўлни бўйсундирган биринчи халқ бўлди³. Хуннлар Сибирнинг Минусин даштларига қарасук маданиятини олиб келиб, андронов маданиятини сиқиб чиқарди. Фарбий Сибирга биринчи марта хитойча усул кириб келди. Аммо бу ўзга маданиятнинг оддий ўзлаштирилиши эмасди. Янги маданият асосида янги ирқий тип – монголоид ва европоид ирқларининг аралашмаси пайдо бўлди. Бу ирқ вакиллариининг ташқи кўриниши замонавий ўзбекларни эслатади, улар ҳам европоид ва монголоид ирқлари компонентларидан таркиб топган⁴.

Этнос пайдо бўлиши билан унинг сиёсий тизими, айниқса, империя типигаги йирик сиёсий тизимларнинг шаклланиши ўртасида анча вақт ўтади. Хунн этносида қабилаларни бирлаштирган сиёсий ташкилотнинг шаклланиш даври ҳақидаги масала афсуски ҳозирги кунгача баҳсли бўлиб қолмоқда. Анъанавий нарратив тарихшунослик хунн халқи тарихининг бошланишини, юқорида айтганимиздек, мил. авв. II минг йилликка олиб бориб

¹ Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. – С. 40–41.

² Қаранг: Гумилев Л.Н. История народа хунны. <http://www.klex.ru/7zh>. – С. 10–11.

³ Л.Н. Гумилев С.И. Руденконинг археологик тадқиқотлари натижасини таҳлил қилиб, хуннлар Гоби чўлидан мил. авв. XII асрда эмас, мил. авв. X асрда ўтган деган тахминни айтади.

⁴ Қаранг: Гумилев Л.Н. История народа хунны. <http://www.klex.ru/7zh>. – С. 17.

тақаса, уларда сиёсий тизимнинг «ядроти» шаклланиб, унинг асосида кейинчалик Хунн империяси ташкил топишини мил. авв. V—III асрларга тааллуқли деб ҳисоблашади. Чунки Хунн давлатидек йирик сиёсий бирикманинг пайдо бўлиши кучли этносиёсий негизнинг мавжуд бўлишини тақозо қилади ва маълум вақт ўтгандан сўнггина ана шу негиз асосида империячилик конфедерациясига сиёсий интеграциялашув жараёни учун замин ҳозирланади. Шу сабабли хунн жамияти фақат мил. авв. III аср ўрталарига келиб ижтимоий табақаланишга, ривожланган бошқарув тизимига ва шаклланган олий ҳокимият органларига эга бўлган марказлашган сиёсий тизим тарзида намоён бўлади¹.

Инсоният тарихи — мураккаб ҳодиса. Унда битта арзигулик янгиликнинг пайдо бўлиши ўн, ҳатто, юз йиллар давомида ўзгармасдан келаётган анъанавий ҳаёт тарзига янги тенденцияларни олиб киради. Бу тенденциялар моддий ва маънавий ҳаётда катта ўзгаришларга сабаб бўлади. Шундай ўзгаришни археологлар хунн отлик аскарларининг қуролларида аниқладилар. Мил. авв. VI асрда ҳарбий ислоҳот ўтказилиб, хунн енгил отлик қўшини оғир қуролланган отлик қўшинга айланди. Хуннларда мураккаб тизимли камон пайдо бўлди². Хитойда ва бошқа қўшни халқларда бундай қуроллар ҳали йўқ эди. Ҳақли савол туғилади: бу янгилик хуннларда қаердан пайдо бўлди? Бу саволнинг жавоби қадимги халқлар ўртасидаги мураккаб алоқалар тизимига ва ўзаро таъсирига бориб тақалади. Коммуникация тизимининг деярли мавжуд эмаслигига қарамасдан, бир-биридан анча узоқда жойлашган цивилизациялар ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар мавжуд бўлган. Янги ихтиролар бутун Шарқ бўйлаб тарқалган.

XX асрнинг ўрталарида археолог С.П. Толстов Қадимги Шарқ маданиятининг ўзига хос таянч нуқталаридан бири — Қадимги Хоразмнинг буюк цивилизациясини очди. Хоразм македониялик Александр босқинлари даврида ҳам ўз мустақиллигини сақлаб қолган эди. Қадимда Ўрта Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган массагетлар ҳам қадимги хуннлар билан жуда яқин алоқада бўлган. Орол ва Каспий бўйларида яшаган

¹ Қаранг: Крадин Н.Н. Империя хунну. <http://www.twirpx.com/file/262785/>. — С. 31—32.

² Хуннларнинг мураккаб камони узунлиги 140 см. бўлиб, етгита қўшимча тиргаклардан (тўртта икки ёнида ва учта ўртада) иборат бўлган. Қаранг: Руденко С.И. Культура Хунну и ноинулинские курганы. М. — Л. 1962. — С. 25.

аҳолини юнонлар массагет¹, хитойлар юэчжи деб атаганлар. Мил. авв. 530 йили массагетлар форсларни жангда мағлуб этди, форслар шоҳи Кир ҳалок бўлди. Массагетлар юнон-македон босқинчиларга қарши қўзғалган Ўрта осиеликларнинг ҳам олдинги сафида бўлди. Македониялик Александр қўшинига қарши кураш массагетларнинг кучига куч қўшди, ҳарбий санъатида катта ўзгаришларга олиб келди. Улар армияни ислоҳ қилиб, шарқда ҳукмрон кучга айланди. Оғир қуроланган отлик қўшинни массагетлар сарматлардан олди. Сарматлар ўз отлик қўшинининг устунлигини Евроосиёнинг ғарбида намоиш қилди². Оғир қуроланган, совут кийган отлик қўшин қадимда фақат Оссурияда, унинг ҳам кам сонли отлик қўшинида мавжуд бўлган. Массагетлар эса кучли отлик қўшини туфайли мил. авв. III асрда Марказий Осиедаги барча қабилалар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Массагетлардан шарқда яшаган хуннлар ҳам уларга ўлпон тўлади. Шу тариқа массагетлар орқали хуннларга янги ҳарбий техника кириб келди. Улар бу янгиликдан жуда унумли фойдаландилар. Массагетлар таъсиридан озод бўлган хуннлар кучли армияга таяниб, бутун ижтимоий тизимни қайта қурди. Бу ҳол, айниқса, Модэ³ шанюй («тангрикут», «энг буюк») даврида яққол кўзга ташланади. Агар Модэгача хунн жамияти 24 уруғни бирлаштирган уруғ-жамоалари иттифоқидан иборат бўлса, Модэ даврига келиб империя кўринишидаги ҳақиқий давлатга айланди. Модэ Туман шанюйнинг ўғли бўлиб, мил. авв. 209 йили ҳокимиятга келди ва қисқа мудатда марказлашган сиёсий ҳокимиятни ва қатъий тартибли кучли армияни яратди. Аслида мил. авв. 209 йил бутун хунн халқи тақдирида ҳал қилувчи йил бўлди. Агар Модэнинг ақли ва қобилияти бўлмаганда, хуннлар ўз кучини кельтлар сингари уруғлар ўртасидаги ички можароларга ёки германлар ва самнитлар сингари бошқаларнинг қўшинига ёлланишга ёки скандинавлар ва ирокезлар каби бемақсад талончилик урушларига сарфлашга мажбур бўларди. Модэнинг ҳокимиятга келиши ҳақида сақланиб қолган Хитой тарихий манбаларида айтилишича, отаси ундан қутулиш ва кичик хотинидан бўлган ўғлига ҳокимиятни қолдириш учун Модэни душман дунхулар саройига гаровга беради. Ўзи эса тўсатдан

¹ Уларнинг туркий халқ бўлганлиги бутун кўпчилик олимлар ўртасида тан олинган маълумот ҳисобланади.

² Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. – С. 30–31.

³ Модэ баъзи манбаларда Босхар, Мере ёки Маудунь, Ботур Тангрикут, Ўвизхон ҳам дейилади.

Модэ хоқон
(мил. авв. 234—
174) — Хунн
империясининг
асосчиси.

дунхуларга хужум бошлайди. Бундай ҳолда ўлдирилиши лозим бўлган Модэ гаровдан қочади ва отаси, ўтай онаси ҳамда укасини ўлдириб, тахтни эгаллайди. Хуннлардаги ички низодан хабар тошган қўшни дунхулар Модэдан арғумоқ отини ва севимли хотинини беришини талаб қилади. Маслаҳатчилар Модэга севимли хотини ва отини бермасликни, уларни жанг билан ҳимоя қилишни айтиб турганда, Модэ: «Қўшни яшаб, бир-биримиздан битта от билан бир хотинни аяшимиз яхши эмас», деган гап билан уларни бериб юборади. Шунда дунхулар хуннларга қарашли чўлнинг чорва учун яроқсиз, кимсасиз бир қисмини талаб қилади.

Маслаҳатчилар шу яроқсиз ерни бериш керакми ёки ҳимоя қилиш керак, дея ўйланиб турганда, Модэ: «Ер давлатнинг асоси, уни бериб бўлмайди!» — дейди ва яроқсиз ердан воз кечишни маслаҳат берганларнинг бошини олдиради¹. Кейин дунхуларга хужум қилиб, уларни бутунлай бўйсундиради.

Бу тарихий ривоятнинг эътиборга молик томони шундаки, ерни муқаддас, давлатнинг асоси деб билган халқнинг бирламчи ҳаёт тарзи кўчманчилик бўлиши мумкин эмасди. Бундан ташқари, кўчманчилар давлатлари одатда қабилалар иттифоқидан иборат бўлади. Хуннлар эса бу қоидадан фарқли равишда уруғларга бўлинган ягона халқ эди.

Баҳодирхон Абулғозийнинг «Шажараи турк» асарида ёзилишича, олам тошқинидан сўнг Нуҳ пайғамбарнинг уч ўғли ва уч келини тирик қолади. Ўғилларининг исми Хом, Сом ва Ёсаф эди. Отасининг истагига биноан Ёсаф Ёйиқ (Урал) ва Итил (Волга) дарёлари қирғоқларига келиб жойлашади. Ёсафнинг саккиз ўғли ва кўплаб невар ва чеваралари бор эди. Ўғиллари: Турк, Хазар, Сақлаб, Чин, Кимерий, Тарих, Яъжуж, Маъжуж экан. Ёсаф ўлимидан олдин ўз ўрнига ўғли Туркни қолдириб, қолганларига: «Туркни ўзингизга подшоҳ билинг, унинг сўзидан чиқмангиз», дебди².

Г.Е. Грумм-Гржимайлонинг ёзишича, Ёсафнинг ўғли Туркни Каспий денгизидан Корея қўлтиғигача бўлган ерларда яшаган халқларнинг аждоди дея тахмин қилиш мумкин. Турк-

¹ Қаранг: Крадин Н.Н. Империя хунну. <http://www.twirpx.com/file/262785/>. — С. 48—50.

² Қаранг: Эбелгазий Баҳадир хан. Шажэрэи төрек. http://www.tatknigafund.ru/books/1129/read_12-13-бетлар

нинг етгинчи авлодида эгизаклар — Татар ва Мўғул туғилади. Абулғозийнинг маълумотига кўра, Татар ва Мўғулнинг отаси Или хон Туркистонни иккига бўлиб, биринчи ўғлига шарқий қисмини, иккинчи ўғлига ғарбий қисмини беради. Мўғулнинг ўғли Қорахон, унинг ўғли эса Ўғизхон бўлиб, у Ўрта Осиёни забт этган биринчи истилочидир.

Г.Е.Грум-Гржимайлонинг фикрига кўра, ривоятдаги Ўғизхон бу — Модэ хоқоннинг ўзи эди¹.

Чингизхон даврининг маърифатпарвар давлат арбобларидан бири Елюй-Чутсай: «*Отга миниб олиб, империяни яратиш мумкин, ammo отга ўтириб уни бошқариб бўлмайди*», деб ёзган эди. Бу қондани Хунн империясининг (тарихий адабиётларда Буюк Хунн хоқонлиги деб ҳам аталади) асосчиси Модэ хоқон ҳам яхши тушунарди. У давлатни ҳар томонлама мустақамлашга ҳаракат қилиб, аввало, империянинг иқтисодий асосини яратишга эътибор қаратди. Модэ ўз империясида биринчи марта хитой намунасидаги солиқ тизимини, сақланиб қолаётган одат билан бир қаторда фуқаролик ва жиноят ҳуқуқини жорий қилди. Бунинг бевосита натижаси ўлароқ Модэ «Осмон ва Ер фарзанди, қуёш ва ой томонидан сайланган хуннларнинг «Буюк шанюйи» мақомини олди. Бундан келиб чиқадиган маъно шуки, ҳокимиятга эгалик ҳуқуқи энди «худонинг иродаси» билан берилади ва барча зодагон уруғлари бу иродага иккиланмасдан бўйсунилари лозим»².

Мил. авв. III асрда, Модэ шанюй ҳукмронлиги даврида Хунн империяси туркий халқлар тарихида биринчи буюк давлатга айланди. Унинг чегаралари Маньчжуриядан Суғдиёнагача етиб келди. Хунн шанюйларини Хитой императорлари ўзларига тенг ҳисоблаганлар. Шу боис Модэ Марказий Осиё тарихида биринчи бўлиб дашт халқларини ягона империяга бирлаштирган ҳукмдор сифатида тўлиқ ҳуқуқ билан Чингизхоннинг буюк ўтмишдоши деб аталишга ҳақли. Кўпинча фақат Чингизхон даҳосининг маҳсули ҳисобланиб келинаётган давлатчиликка оид кўплаб янгилликлар аслида Буюк Дашт тарихида 1400 йил

¹ Қаранг: Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. 2 тома. <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2741698>. 1-том. — С. 225.

² Қаранг: Федорова Л.В. Идея тенгрианства и саркальность института власти. (Из материалов IV-й Международной научно-практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность», 09-10 октября 2013 г., Улан-Батор, Монголия). <file:///C:/Users/USER/Downloads/%D0%98%..>

олдин юз берган воқеаларнинг такрорланиши эди¹. Тимучин билан Модэ ўртасида кўплаб ўхшашликлар бўлишига қарамасдан, бир нарсани унутмаслик лозим: Модэ биринчи бўлиб бу йўлдан борган эди². У Қадимги Турк цивилизацияси доирасида биринчи бўлиб империячилик ғоясига асос солди, империянинг ўзини яратди. Агар Чингизхондан олдин Буюк Даштда биринчи туркий империяни яратган шахс Модэ хоқон бўлса, шу даштнинг катта қисмини охириги марта йирик туркий империя таркибига бирлаштира олган буюк зот Амир Темур бўлди. Зотан, Модэ хоқон, Атилла, Чингизхон ва Амир Темур туркий цивилизация доирасида буюк империяларни яратган улуғ хоқонлар эди.

Модэ хуннларнинг буюк қўшниси ва доимий рақиби Хитойни «дўстлик ва ҳамкорлик» шартномасини тузишга мажбур қилди ҳамда Хитой маликаларидан бирига уйланиб, бу шартномани қариндошлик алоқалари билан мустаҳкамлади. Хитой ҳар йили унга совға кўринишида ўлпон тўлади.

Модэ ҳаётининг бошида хаёлига ҳам келмаган буюкликнинг чўққисига етиб, мил. авв. 174 йили вафот этди. Ворисларининг биронтаси қобилиятда унга тенглаша олмаган бўлса-да, Модэнинг ишини яна уч юз йил давом эттирдилар³.

Хитой ҳукмдорлари тўрт аср давомида Осиёда ҳукмрон мавқени эгаллаш, Сибирни босиб олиш учун ҳаракат қилдилар. Сибирдан кейин улар Европага кириб бориши мумкин эди, зеро бу пайтда ушбу ҳудудда хуннлардан бошқа Хитойга тенг келадиган куч бўлмаган. Аммо хуннлар хитойларни Сибирга ўтказмади, бу уларнинг буюк тарихий хизматидир. Хитойнинг Сибирга кириш учун иккинчи бор ашаддий уриниши VII—VIII асрларда, Буюк Турк хоқонлиги даврида кузатилади. Бу сафар ҳам турклар Сибирни сақлаб қолдилар⁴. Кейинчалик, XVI асрдан бошлаб, руслар кичик-кичик туркий давлатларни биринкетин босиб олиб, Сибирни эгаллай бошлаганларида, турклар ҳам, хитойлар ҳам аввалги қудратини аллақачон йўқотган, ўз кучини кўрсатиш, ҳукмронлик қилиш навбати эса руслар каби ёш, пассионар, жангари халқларга келган эди.

¹ Қаранг: Крадин Н.Н. Империя хунну. <http://www.twirpx.com/file/262785/>. — С. 60.

² Қаранг: Шу асар, 62-бет.

³ Қаранг: Гумилев Л.Н. История народа хунны. <http://www.klex.ru/7zh>. — С. 55.

⁴ Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. — С. 50.

Мил. авв. II—I асрлар ва милодий I аср давомида Хитой хуннлар империясига қарши доимий ҳаракатлар олиб борди. Натижада I асрга келиб хунн жамияти ҳарбий, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан жуда заифлашиб қолди, у тобора тарқоқлашиб борди. Хитойдаги шафқатсиз тартиблар, очлик туфайли хуннларга қочиб ўтган турли хил жиноятчилар, сиёсий эмигрантлар хуннлар билан яқинлашиб кетмади ва оғир дамларда Хитой томонига ўтиб кетди¹. Хитой билан бўлган урушларда хунн халқининг сараланган, жанговар қисми қирилиб кетди. Даштнинг ичкарасига кетган хуннлар аҳоли сонини тезда тиклаб олди, аммо халқнинг этник қудрати бошқа тикланмади. Бундан ташқари, ҳарбий қудратда хуннларга тенг кела олмаган Хитой уларга нисбатан доимий мафкуравий тазйиқ ўтказиб, хунн ёшлари ва зодагонларини хитой маданиятига жалб қилиш сиёсатини олиб борди. Оқибатда 48 йилга келиб Хунн империяси шимолий ва Жанубий конфедерацияларга бўлиниб кетди. 86 йили шимолий хуннлар жанубий Хуннларга бостириб келди. 87 йили хитойлар, сяньбийлар ва динлинларнинг бирлашган кўшини хуннларга қарши ҳужум бошлади. Юлю шанюйни қўлга олиб, тириклайин терисини шилдилар. 93 йили шимолий хуннлар мағлубиятга учради. Бу мағлубият хунн халқи тарихидаги машғум воқеа бўлди. Хунн халқи майда уруғларга бутунлай бўлиниб кетди². Хуннларнинг бир қисми ғарбга қараб чекинди ва ҳозирги Шарқий Қозоғистон ҳудудида янги давлатга асос солдилар. Улар бир неча ўн йил мобайнида муваффақият билан Хитойга қарши турди. Аммо шу даврда сяньбийлар (мўғуллар аждоди) кучайиб, хуннларга қарши тўхтовсиз ҳужумлар уюштирди. Хуннлар 155 йилгача ўз мустақиллигини сақлаб тура олди. 155 йили сяньбийлар ҳукмдори Таншихай хуннларни ўз ерларидан қувиб юборди ва Шимолий Хунн давлати тугатилди. Хуннлар бир нечта уруғларга бўлиниб кетди. Бир қисми сяньбийлар билан қўшилиб кетди, бошқалари Хитойга кўчиб ўтди, учинчилари тоғли Тарбағатай водийси ва Еттисувда жойлашди, 20–30 минг кўшиндан иборат «бўйсунмас» деб аталувчи яна бир қисми эса сяньбийлар таъқибидан қутулиб, кучли бижанаклар ери орқали ғарбга ўтиб кетди³.

¹ Қаранг: Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. <http://www.twirpx.com/file/267548>. – С.78.

² Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. – С. 60.

³ Қаранг: Шамбаров В.Е. Великие империи Древней Руси/Валерий Шамбаров. – М.: Алгоритм, 2012. – С. 224.

Хунн хоқонлиги таркибида фақат хуннлар эмас, туркий тилда сўзлашувчи кўплаб халқларнинг аجدодлари яшаб, ўзларининг моддий ва маънавий маданиятларини ривожлантирган эди. Шу сабабли Хунн хоқонлиги ва бошқа хунн давлатлари инқирозга учрагандан кейин қадимги турклар тарихида фожиали давр бошланиб, бу давр Буюк Турк хоқонлиги ташкил топгунгача давом этди.

Марказий Осиёда қолган хунн-сянбий уруғлари алоҳида этник субстратни ташкил қилди ва кейинчалик – VI–XI асрларда – улар асосида ва Буюк Даштда юз берган пассионар силжишлар натижасида бошқа турк ва мўғул этнослари шаклланди. Хитойда қолган хуннлар хитой супер этносига сингиб кетди. Хуннларнинг суғдийлар билан аралашувидан эса юебань этноси пайдо бўлди¹.

Сибирда шимолий ва жанубий хуннларнинг уторлар билан аралашуши натижасида янада пассионар ва жанговар халқ вужудга келди. Бу халқ ғарбга қараб кўчиб, йўл-йўлакай бошқа туркий халқлар билан аралашиб, анча ўзгарган этносни ҳосил қилди ва улар энди гуннлар² деб атади.

Хуннлар ва гуннлар муаммосига кўплаб асарлар бағишлаган Л.Н. Гумилев хуннлар ва гуннлар – бу туркий халқлар эканлигини таъкидлайди. Гуннлар ғарбга қараб кўчиши жараёнида бошқа қабилалар, аввало, уторлар, кейин эса готлар ва германлар билан кучли ассимиляциялашувига қарамасдан, ўзларининг туркий тилини ва урф-одатларини сақлаб қолган эди.

Гуннларнинг II – IV асрлардаги тарихи тўғрисида маълумотлар жуда кам. II асрнинг биринчи ярмида яшаган антик муаллиф Дионисий Периегет Каспий бўйидаги гуннлар ҳақида ёзади, Птолемей эса гуннларнинг Волгадан шарқдаги кенгликларда янаши ҳақида маълумот беради. Аммиан Марцелиннинг ёзишича, ғарбда гуннлар дуч келган дастлабки халқлар сарматлар, аланлар ва роксоланлар бўлиб, бу воқеа 370 йили юз беради³. Аланлар гуннларни душманларча қабул қилди, ammo

¹ Қаранг: Галанин А.В. Гунны и образование евразийского суперэтноса <http://ukhtoma.ru/gunny1.html>

² К.А. Иностранцевдан бошлаб («Хунну и гунны». – Л., 1926) кейинги адабиётларда гўё иккита халқ ҳақида гап кетаётгандек, уларни адаштириб юбормаслик учун «хуннлар» ва «гуннлар» атамалари қўлланилган. Аслида ҳозирги тадқиқотчиларнинг кўпчилиги уларни битта халқ деб ҳисоблашади. Қаранг: Об этнической принадлежности хунну. <http://do.gendocs.ru/docs/index-72162.html?page=6>.

³ Қаранг: Марцелин А. Римская история. Кн. XXXI. <http://www.e-reading.ws/book.php%3Fbook%3D37773>. – С. 168.

гуннлар кўшни утор қабилалари тимсолида ўзларига яхши дўст топдилар. Айтиш лозимки, бу гуннлар характерининг ўзига хос томони бўлиб, улар душман билан мардона жанг қилишни билганидек, дўстликка садоқатни ҳам жуда қадрлашган¹.

375 йили гуннлар сарматлар билан бўлган жангда ғолиб чиқиб, эроний халқларнинг Евроосиёдаги кўп асрлик ҳукмронлигига чек қўйди, туркий этноснинг минг йиллик ҳукмронлигини бошлаб берди, уларнинг шарқдан ғарбга қараб силжиши учун имконият яратди. Ғарбий Европани забт этиш хон Баламир даври (370 йиллар)да бошланиб, Ругила даври (V асрнинг биринчи ярми)да давом эттирилди ва Аттила даври (445–453) да якунланди. Ғарбга қараб кўчган гуннлар Рим империясининг кулашига, Европада қулдорлик тузумининг барҳам топишига ва янги феодал жамиятнинг шаклланишига улкан ҳисса қўшдилар.

370 йиллари аланларни ҳам мағлуб қилган гуннлар Азов ва Болтиқ денгизлари ҳамда Тиса ва Дон дарёлари оралиғидаги катта кенгликларни эгаллаган Готлар империяси чегараларига етиб келди. Готлар императори Эрманарих (Германарих) қадимги афсоналарда халқларнинг буюк кўчиши давридаги жасур қирол сифатида тасвирланади. Аммо шунга қарамасдан, Эрманарих империяси 371 йили хон Баламир бошчилигидаги гуннлар ҳужуми натижасида вайрон қилинди. Готларнинг остготлар ва вестготларга бўлиниб кетиши ҳам шу даврга тўғри келади. Шу тариқа Европадаги герман қабилаларини ва бошқа кўплаб халқларни ҳам бирлаштирган Гуннлар империясига асос солинди.

Гуннлар ғарб ва шарққа қараб доимий юришлар уюштирди. IV аср охирида Дунай бўйига кириб келиб, гоҳ готлар билан иттифоқда Рим империясига қарши, гоҳ империя билан иттифоқда готларга қарши урушлар олиб борди.

Ўрта Осиё ҳудуди Модэ шанюй давридаёқ хуннлар томонидан ўзлаштирилган эди. V асрда гуннларнинг жануби-ғарбий гуруҳи – оқ гуннлар бевосита Сосонийлар империяси чегараларига етиб келди. 450 йилларда сосонийларнинг ўзаро урушларида эфталитлар² ёрдамига таянган шоҳ Перуз бу ёрдам учун уларга Шарқий Тохаристон (Бақтрия)ни берди. 484 йили эса Сосонийлар армияси эфталитлар томонидан тор-мор қилинди. Сосонийлар VI аср охиригача эфталитларга ўлпон тўлади. Ўрта Осиёда оқ

¹ Қаранг: Шамбаров В.Е. Великие империи Древней Руси/Валерий Шамбаров. – М.: Алгоритм, 2012. – С. 224.

² Айрим Ғарб ва Шарқ манбаларида оқ гуннлар уларнинг ҳукмдори Эфталанос (470–496) номидан олинди, эфталитлар деб ҳам аталади.

Аттила.

гуннлар қарийб бир ярим аср (420—565) ҳукмронлик қилди.

376—465 йиллари Гуннлар империясида ҳукмронлик қилган шоҳлар ичида Аттиладан ташқари Донат, Харатон (Қоратун) ва Радо¹ (Руџа) ҳам тарихда катта из қолдирган. Фарбда Баламир бошлаб берган марказлашган ягона империяни яраттиш ишини Аттила якунига етказди.

Рим империясининг шарқий провинциялари Аттила томонидан забт этилди. Амалда Уралдан Рейн дарёсигача бўлган ҳудудларда гуннлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Гуннларнинг улкан армияси Европанинг ичкари ҳудудларига ҳужумлар уюштирди. Франклар, тюринглар, бургундлар бўйсундирилди. 451 йили Аттила бошчилигидаги армия Галлияга² кириб келди. Гуннларга қарши турган Рим армиясига Аэций бошчилик қилди. У бир пайтлар гуннлар қўлида гаровда бўлиб, Ругила ва унинг жияни Аттила билан дўстлашган, уларнинг тили ва жанг қилиш тактикасини яхши ўрганган эди³. Иккала армиянинг тўқнашуви 451 йили Шампаниянинг Каталаун кенгликларида, Марна дарёси бўйида юз берди. Бу жанг тарихга «Халқлар жанги» номи билан кирган. Рим ва гот тарихчилари қолдирган маълумотларга кўра, гўё жангда гуннлар мағлуб қилиниб, улар армияси тор-мор этилган. Аммо бошқа бир қатор олимларнинг фикрига кўра, бу жангда ҳеч ким ғолиб бўлмаган, кўплаб қўшинидан айрилган иккала армия ҳам жанг қилиш қобилиятини йўқотган. Бу «мағлубият»га қарамасдан Аттила қўшинлари кейинги йили Апеннин яриморалига юришни давом эттирди. Бу юриш қўшинда тарқалган эпидемия сабабли тўхтаб қолди ва Аттила сулҳ тузишга рози бўлди. Рим папаси Лев I бошчилигида элчилар Аттила қароргоҳига келиб (ғолиб томон сулҳ сўраб мағлуб томон қароргоҳига келади), жуда катта пул ва ҳар йили тўланадиган ўлпон ваъда қилганидан сўнг сулҳ тузилди ва Аттила қўшинлари Паннония (Венгрия) га қайтиб кетди.

¹ Улар Рим ва Византия тарихчиларининг асарларида шундай номлар билан аталган, аслида уларнинг туркийча номаари қандай бўлганлиги номаълум.

² Мил. авв. II асрдан бошлаб ҳозирги Франция ҳудуди Рим империяси томонидан забт этилган. Римликлар бу ерда яшайдиган кельтларни галлар, ҳудудни эса Галлия деб аташган.

³ Қаранг: Шамбаров В.Е. Великие империи Древней Руси/Валерий Шамбаров. — М.: Алгоритм, 2012. — С. 237.

Азций Каталаун жангида чекинган гуннларни таъқиб қилиб, вужудга келган имкониятдан охиригача фойдаланмаган. Рим тарихчиси Иордан бу билан Азций готларнинг кучайиб кетишига йўл қўйишни истамаган, деб ёзади. Аммо айрим тарихчилар бунинг бошқа, Азцийнинг Аттилага муносабати билан боғлиқ шахсий сабаби ҳам бўлиши мумкин деб ҳисоблашади.

Бундан бир ярим минг йил олдин Каталаун кенгликларида аслида Европанинг тақдири ҳал қилинган эди. Ким билсин, агар Рим мағлуб бўлганида Европа тарихи ҳам, ундаги туркий халқлар тақдири ҳам бутунлай бошқача кечган бўлармиди?

Шунга қарамасдан, Рим империяси ўрнига инсоният тарихидаги энг забардаст саркардалардан бири Аттила бошчилигидаги Гуннлар империяси келди ва шу сабабли уни халқларнинг Буюк Кўчиш даври империяси деб аташ мумкин. Рим ва Гунн империялари инсоният тарихидаги энг буюк ўнта империя қаторига киради ва шундай империялар мавжуд бўлганлигининг ўзи бугун ҳам кишиларни ҳайратга солади¹.

452 йили ўзининг қолган қўшинлари билан Аттила Италиянинг Венеция провинциясига бостириб кирди. У пайтлар бу провинция 50 та шаҳарлардан иборат бўлиб, улар ичида йириги, Адриатика қирғоқларидаги энг катта шаҳар Аквилея эди. Гуннлар босқинидан қочган шаҳар аҳолиси денгиз кўрфазидаги оролчаларга ўрнашиб олди. Улар сувда ҳаёт кечиришни ва сув устига уйлар қуришни ўрганишди. Шу тариқа тўлиқ сувда жойлашган машҳур Венеция шаҳри, кейинчалик эса ўз савдогарлари билан танилган қудратли Венеция савдо республикаси вужудга келди.

453 йили Аттила Бургундия маликаси Ильдикога уйланди ва никоҳ кечаси тўсатдан вафот этди. Тахмин қилишларича, у заҳарланган бўлиши мумкин. Аттиланинг ўлими Фарбий Рим империясининг ҳам ҳалокати эди. Зеро, гуннлар йўлбошчисининг ўлими давлатнинг бирлигини сақлаб қолишга умидсиз ҳаракат қилаётган Рим империясига берилган охириги зарба бўлди. Энди Галлия ўз омадини синаб кўришга тайёр эди. Аттиланинг Константинополни забт этишдан воз кечиши эса бу империянинг ҳалокатини ортга суриб, унга яна минг йил яшаш имкониятини берди. Иккала ҳолатда ҳам Аттила жаҳон тарихига ҳал қилувчи таъсир кўрсатди.

¹Қаранг: <file:///C:/Users/USER/Desktop/Қадимги%20цивилизациялар/Великое%20переселение%20народов.%20Второй%20этап%20>

Аммо Аттиланинг ўлимидан сўнг Гуннлар империясида тахт учун кураш, ўзаро можаролар бошланиб кетди. Гуннларнинг ўзаро жанжалидан фойдаланган бир қатор забт этилган халқлар ҳам бош кўтарди. Аттила фарзандларининг (улар ичида энг таниқлилари Эллак, Денгизик ва Ирник эди) 450 ва 460 йилларда империяни тиклаш учун қилган ҳаракатлари ижобий натижага олиб келмади. Айниқса, ўзаро урушларда Аттиланинг катта ўғли ва вориси Эллак, 463 йили готлар билан бўлган урушда Денгизик ҳалок бўлгандан сўнг империя узил-кесил тарқалиб кетди. Гуннларнинг бир қисми аста-секин Днепр қирғоқларига қайтди ва шаклланаётган янги этнослар таркибига сингиб кетди.

Аттила даврида Гуннлар империяси.

Аммо гуннлар номи бутунлай ўчиб кетмади, улар бошқа туркий этнослар билан кўшилиб, кўплаб янги туркий халқларнинг этногенезида фаол иштирок этди.

Шундай халқлардан бири бўлган қадимги турклар VI – VII асрларда Осиёда катта империяга асос солиб, уни ўз халқининг номи билан Турк эли (Буюк Турк хоқонлиги) деб атади. Буюк Турк хоқонлиги Хунн империясининг бевосита вориси эмасди, аммо у ўзининг давлат ва ижтимоий тузумига кўра турк давлатчилиги анъаналарининг бевосита давомчиси бўлди.

Кўпчилик тадқиқотчилар томонидан ишончли манба деб қараладиган Хитойнинг Суй сулоласи солномаси «Вей-шу»да ёзилишича, милоддан бир неча аср илгари турклар Хуанхэ дарёсининг шимолида истиқомат қилишган. Улар Шарқий Ганьсуда кўчиб юрган бир қанча этник элементларнинг аралашуvidан ҳосил бўлган. Шимолий хуннлар мағлубиятга учрагандан сўнг турклар хитойлар ҳужуми натижасида тўлиқ қирилиб кетиш даражасига келиб қолган, ёрларда яшири-

ниб юришга мажбур бўлган эди. Турклар фақат ўзларининг жасурлиги ва қайсарлиги туфайли яшаб қолишга эришдилар, бошқа кўплаб халқлар сингари хитой суперэтноси таркибига сингиб кетмади. Бир неча авлод ўтгандан кейин, 439 йили тирик қолган турклар йўлбошчиси Ашина ўзининг 500 оиладан¹ иборат қабиладошларини бошлаб Жанубий хуннлар давлатига, Муганхон қўл остига келди. Аммо шу йили хуннлар Хитой билан бўлган жангда мағлубиятга учради, Муганхон эса асир олиниб, қатл қилинди. Тирик қолган хуннлар Гоби чўлидан ўтиб, Олтой тоғининг этакларига келдилар. Ашина ҳам ўз қавми билан Олтойга келишга мажбур бўлди².

Хитой манбаларида уларни «ту-кю» деб аташади. Хитой-шунослар бу сўзни «туркют» деб таржима қилишган. «Турк» хитой тилида кучли деган маънони англатади, «ют» – кўплик қўшимчаси, фақат мўғул тилида. Хитой тилида «р» товуши бўлмаганлиги сабабли улар бу сўзни «ту-кю» шаклида талаффуз қилганлар. «Ашина» сўзи ҳам туркча эмас, мўғулчадан келиб чиққан бўлиб («шоно», «чоно» – бўри), туркча «бўри» дегани. «А» қўшимчаси эса хитой тилида ҳурмат маъносига қўлланилади. Шу тариқа «Ашина» – «олийжаноб, ҳурматли бўри» маъносини билдиради. Кўпинча адабиётларда қўлланиладиган туркют атамаси ҳам асли хитойча «ту + кю», мўғулча «турк + ут» шаклида бўлиб, туркийча «турклар» деган маънони билдиради³.

Бошқа бир афсонага кўра, «турк» сўзи Олтой тоғининг энг қадимги номидан келиб чиққан⁴.

Хитой солномалари фақат тарихий воқеалар ҳақида эмас, туркларнинг афсоналарини ҳам сақлаб қолган. Шу афсоналардан бири ғарбда ваҳший душман томонидан хуннларнинг қириб ташланганлиги ҳақида ҳикоя қилади. Бутун халқдан фақат ўн ёшли бола тирик қолади. Уни ҳам оёқ ва қўлларини кесиб, қамишзор қўлга ташлайдилар (баъзи олимлар бу қўл Болотон бўлиши мумкин деб ҳисоблайдилар, шу қўл ёнида Аттила қўшинлари мағлубиятга учраган). Болани урғочи бўри топиб, боқиб олади ва орадан бир неча йил ўтиб бўри ун-

¹ 500 рақами аниқ сон бўлмасдан, хитойларда «унча кўп эмас» деган маънони англатади.

² Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. – С. 87.

³ Қаранг: Гумилев Л.Н. Три исчезнувших народа http://www.lib.mn/blog/lev_gumilev/137426.html.

⁴ Қаранг: Раҳмон Н. Турк хоқонлиги. – Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. 42-бет.

дан ҳомиладор бўлади. Боланинг тирик қолганлигини эшитган душманлар уни топиб ўлдирадилар. Бўри эса Олтой томонларга қочиб кетиб, ёрларда яшириниб юради ва ўнта ўғил туғади. Кейинчалик шу ўнта ўғил туркларнинг ўнта уруғига асос солади. Бўрининг набираларидан бири Ашина номини олади.

Ашинанинг қабиладошлари ўз уруғини «турк» деб атади. Турклар IV–VI аср бошларда жужанларга¹ қарам бўлиб, Олтой ёнбағирларида ҳаёт кечиришган. Темир эритиш ва ундан қурошлар ясаш туркларнинг асосий фаолияти бўлган. Жужанлар армиясини қурошлантириш ҳам уларга турклар ўшпон тарзида етказиб берадиган темир қурошларга тўлиқ боғлиқ эди.

Бу пайтда туркларнинг этник онги ҳам ўсиб борди. Ашина ҳақидаги ривоятни ҳар бир турк боласи билади ва бўрини ўзининг аждоди деб ҳисоблайди. Туркларнинг байроғида бўрининг олтинранг боши ҳилпираб туради. Шу тариқа қадимги турк этноси тикланди. Хитой йилномаларида ёзилишича, туркий тил милоддан 25 аср илгари ҳам маълум бўлган².

534 йили Ашина уруғининг ва барча туркларнинг йўлбошчиси Бумин бўлиб, у «Буёқ ябғу» унвонини олди. Турклар 50 минг оилалик ўғизларни ўзларига бўйсундириб, улар билан биргаликда жужанлар ҳукмронлигига қарши кураш бошлади. Турклар ва ўғизлар қудратли кучга айланиб, жуда катта ҳудудни эгаллаб олдилар.

545 йили туркларни руҳлантириб юборган яна бир воқеа юз берди. Бумин ябғу қароргоҳига Хитойнинг Жанубий Вэй давлатидан элчилар келди. Бу Турклар давлатининг халқаро миқёсда тан олинishi эди. Хитой солномачисининг ёзишича, бу воқеа турклар томонидан жуда юқори баҳоланган, уларда ватаншарварлик туйғусини жўш урдирган.

552 йили Бумин туркларнинг асрий душманлари бўлган жужанларга қарши уруш бошлади ва жужанлар қўшинини тор-мор келтирди. Жужанлар фарбга, Қора денгиз бўйлари ва Карпат тоғлари орқали Венгрияга қочди. Бу ерда уларни аварлар деб атадилар. Қадимги Хунн хоқонлигига қарашли деярли барча ерлар Турк хоқонлиги таркибига кирди (552–630 йиллар Биринчи Турк хоқонлиги даври деб юритилади). Буминнинг ўлимидан

¹ Жужанлар ягона иддизга эга бўлган халқ эмас. Улар турли жиноятчи ва қочқинчи тўдалар авлоди бўлган. Чингиз Айтматов ўзининг «Асрга татиғулик кун» номли романида ёзганидек, ўз тарихи ва хотирасини унутган манкуртлар – жужанлар эди.

² Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. – С. 90.

сўнг Иссиқ хоқон озгина тахтда ўтириб, унинг ўрнига Муқан хоқон келди. У бир қанча мўғул қабилаларини бўйсундириб, 555 йили Сариқ денгизга, унинг укаси Истами хоқон эса Етти-сой, Қозоғистон ва Хоразмни забт этиб, Орол денгизига чиқди. Ўрта Осиёда турклар ўн беш йил «ушланиб» қолди. Бир пайтлар сармат қабилаларининг босқинчилик тўлқинлари билан дунёни титратган қудратли ва жангари Суғдиёна ўз қудрати ва жанговарлигини йўқотиб, вазмин бўлиб қолган эди. Энди Суғдиёнани «қувноқ» ўлка деб аташарди ва у ўзининг Самарқанд ва Бухоро каби йирик савдо шаҳарлари, мўл-кўл бозорлари, хунармандчилик марказлари билан машхур эди. Суғдиёна илгаригидек атрофга ёлланма қўшин эмас, қуролсозлик ва мискарлик маҳсулотлари, ажойиб гиламлар ва нафис матолар етказиб берарди. Суғд савдогарлари Хитойдан Византия ва Сурияга ўтадиган ипак савдосини ўз қўлларида ушлаб турганлари учун афсонавий бой эдилар. Ипақдан тўқилган шойи фақат ундан чиройли кийим тикилиши ва экзотик келиб чиқиши учунгина жуда қиммат турмасди. Ундан тикилган кийим битдан сақланишнинг ягона йўли бўлганлиги учун ҳам қадрланарди.

Турк хоқонлиги билан Суғдиёна ўртасидаги муносабатлар, бу ўлка хоқонлик томонидан забт этилгандан сўнг ҳам табиий равишда, аввалгидай давом этди. Марказий Осиёдаги бир қанча халқлар учун умумий муомала воситаси бўлган суғд тили Биринчи Турк хоқонлигида ҳам расмий давлат тили сифатида қабул қилинган бўлса-да, суғдларнинг туркларга таъсири унча кучли эмасди. Бумин ва Истами хоқонларнинг келиб чиқиши ҳақидаги ривоятда бўрининг ўғиллари бўлган илк турк йигитларининг турфонлик суғд қизларига уйланганлиги ҳақида айтилади¹. Бу ривоят икки халқ ўртасидаги муносабатларнинг жуда чуқур, афсоналар замонига бориб тақалишидан, уларнинг аралашиб кетганлигидан далолат беради.

VI асрнинг 60-йилларида турклар Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон, Шарқий Туркистоннинг бир қисмини эгаллаган Эфталитлар (оқ гуннлар) давлатини забт этди. VI аср охириги чорагида Шимолий Хитойнинг Чжоу ва Ци давлатлари ҳам туркларга қарам бўлиб қолди. Буюк Турк хоқонлиги (энди давлат шундай атала бошланди) Византия билан иттифоқда Буюк ипак йўли устидан ҳукмронлик қилиш учун Эронга қарши уруш бошладди. 571 йили туркларнинг Эронга ҳужумидан сўнг Амударё икки давлат ўртасидаги чегара қилиб белгиланди. 576 йили турклар

¹ Қаранг: Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. admwr.ru/books/Imperiya-turkov--Vel... – С. 15.

Босфорни эгалади, 581 йили эса Херсонесни қамал қилдилар. Хоқонлик жуда катта ҳарбий ва иқтисодий қудратга эришди.

Хуннлар давлати сингари Буюк Турк хоқонлиги ҳам жуда катта ҳудудни қамраб олди. Турклар ҳокимияти Хуннлар давлати таркибига кирган Ордос, Мўғулистон, Байкалбўйи, Тува, Олтой, Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиёдан ташқари Шарқий Европанинг қатор ҳудудларига ҳам ёйилди.

Улар, юқорида айтилганидек, отда юриш техникасини мукамаллаштириб, қаттиқ эгар ва узангини кашф этдилар. Шу билан биз ҳозир билган от анжомларини такомиллаштириш жараёни якунланди. Бу аслида ўз даври учун жуда катта инқилобий ҳодиса бўлиб, транспорт воситалари ва ҳарбий иш ривожини янги босқичга олиб чиқди. Ҳарбий қурол ҳам такомиллаштирилди: турклар ҳали хуннлар даврида кашф қилинган мураккаб таркибли камондан кенг фойдалана бошладилар, тўғри оғир қилич ўрнини отлик жангчи учун қулай бўлган эгик шамшир эгалади. Туркларнинг яна бир кашфиёти, аравага ўрнатилган ва кигиз билан ўралган ўтов қўшиннинг ҳаракатчанлигини кескин оширди.

VI асрнинг 60-йилларидан Буюк Турк хоқонлиги ўша даврнинг энг кучли давлатлари — Хитой, Эрон ва Византия ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий алоқалар тизимига қўшилди, буюк давлатлар қаторидан жой олди.

Муқан хоқон ўрнига келган Тобғо хон 578 йили Хитойга бостириб кириб, унинг армиясини тор-мор қилди. 580 йили турклар ўз қудратининг энг чўққисига кўтарилди. 581 йили Тобғо хон вафот этди. Шу йили Буюк Турк хоқонлигининг аҳволини ёмонлаштирган яна бир воқеа юз берди. Туркларнинг ашадий душмани генерал Ян Цзянь давлат тўнтариши ўтказиб, Хитойнинг Чжоу сулоласини ағдариб ташлади ва Суй сулоласига асос солди. Сиёсий ҳолат ўзгарди — Суй сулоласи императорлари туркларга қарши жангари сиёсатни кучайтирдилар.

70—80-йиллари хоқонлик Хитойга, Эронга ва Византияга қарши урушлар олиб борди. Ўзининг зирҳли отлик қўшинидан фойдаланган турклар бу урушларнинг деярли барчасида ғалаба қозонди. Аммо доимий олиб борилган урушлар иқтисодни издан чиқарди, халқни қашшоқлаштирди, давлатнинг силласини қуритди ва унинг ҳалокатини яқинлаштирди.

587 йили Суй сулоласи Жанубий Хитойни ҳам бўйсундирди. Энди Хитой Буюк Турк хоқонлигидан кучлироқ давлатга айланди. Хитойнинг хоқонлик ички ишларига аралашуви ҳам турклар давлатида сиёсий аҳволни ёмонлаштирди. Хитойликларнинг саъй-

ҳаракатлари туфайли турк бекларининг илгариги ватанпарварлик туғулари ўрнини мол-мулкка ташналик ва аста-секин хонлик ҳисси эгаллади. Турк уруғлари ўртасида ҳокимият учун кураш кучайди. Шоболио хоқон (588–600) ўзини қарам деб билиб, ўлпон тўлашга рози бўлди. 588 йили у Хитойга ўз ўғлини гаровга ва у билан ўлпон тарзида 10000 от, 20000 қўй, 500 туя ва буқалар юборди¹.

Урушлар, зодагонларнинг бойлик ортидан қувиши халқни қашшоқлаштирди, бу 581 йили Буюк Турк хоқонлигининг бир-бирига душман икки давлатга – Шарқий ва Ғарбий Турк хоқонлиқларига бўлиниб кетишига олиб келди. Шарқий хоқонлик Олтойдан Буюк Хитой деворигача бўлган ерларни эгаллади. Унинг хоқонлари Хитойга қарши халқни бирлаштиришга эришдилар ва яна ярим аср бу хоқонлик гуллаб-яшнади.

Ғарбий хоқонлик Олтойдан Қримгача бўлган ерларни эгаллади. Аввалги унитар давлат – Турк эли ўрнига ўнта қабилаларнинг конфедерацияси вужудга келиб, бу ҳол Ашина уруғининг қудрати ва эътиборини сусайтирди.

Ғарбий Турк хоқони давлатнинг аввалги мустақиллигини тиклашга уриниб, шу мақсадда 593 йили хоқонликнинг иккала қисмини бирлаштирди ва улар ўртасида тинчлик муносабатлари ўрнатди. 630 йили хитойликлар телес қабилалари ёрдамида Шарқий Турк хоқонлигини тор-мор қилди ва хоқонлик 50 йил мобайнида Хитойга қарам бўлиб қолди.

659 йили Ғарбий Турк хоқонлиги ҳам хитойликлар томонидан вайрон қилинди. 630–680 йиллар иккала турк хоқонлиги учун ҳам оғир кечди. Бу даврда улар Хитойнинг Тан сулоласига хизмат қилишга мажбур бўлди. Бу элик йил мобайнида Хитой турклар учун номигагина «хон»² унвонини сақлаб

¹ Қаранг: Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. <http://www.twirpx.com/file/267548>. – С. 283.

² Н. Раҳмоннинг ёзишича, туркларда давлат бошлиғи хон бўлиб, ундан кейин ябғу турган, бу лавозимга асосан хон уруғидан сайланган. Аммо ябғу тахтга меросхўр бўла олмаган. Тахт меросхўри «тегин» деб аталган. Шад унвони қондош ва бирор беклик ёки вилоятга ҳокимлик қилган шахзодага берилган. Қаранг: Н. Раҳмон Турк хоқонлиги. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. 49-бет. Ғ. Бобоёровнинг ёзишича XX асрнинг 90-йилларида топилган бактирийча ёзувларда хоқон, элтабар, тудун, тархон, бек каби хонлик бошқарувига хос ўнлаб унвон ва эшителар учрайди. Қаранг: Ғ. Бобоёров. Бактрийча ҳужжатларда Турк хоқонлиги тарихининг кашф этилган янги саҳифалари. // Жамият ва бошқарув. 2013 йил 3-сон, 88–91-бетлар. Бу ҳол Турк хоқонлигида мавжуд бўлган унвон ва лавозимлар тизимини қайта кўриб чиқишни тақозо этади.

қолди, аммо мустақиллик йўқ эди. Бу фожиали воқеалар ҳақида Култегин битикларида қуйидагича ёзилган: «Беклари, халқи инсофсиз бўлгани учун, табғач¹ халқи ҳийлакор бўлгани учун, тоймас бўлгани учун, фирибгари бор учун, оға ва итини бир-бирига қайрагани учун, беки, халқини бир-бирига чаққани учун турк халқи ушлаб турган давлатини қўлдан чиқариб юборган, хоқонлик қилиб турган хоқонини йўқотиб юборган. Табғач халқига бек бўладиган ўғил боласи қул бўлди, сулув қиз боласи чўри бўлди. Турк беклари туркча отини ташлаб, табғач бекларининг табғачча отини қабул қилиб, табғач хонига қарам бўлди. Элик йил меҳнатини, кучини берди»².

Биринчи Турк хоқонлиги тарқаб кетгандан сўнг Шарқий Европада ҳали гуннлар давридан бери маълум бўлган туркий халқлардан бири хазарлар ўз давлатини – Хазар хоқонлигини туздилар. Бу давлат 650–969 йиллари мавжуд бўлиб, Кавказ, Волгабўйи, Қозоғистон, Азовбўйи ва Қримни эгаллаган эди. Хазарларда хоқон ва ҳукмрон элита Ашина уруғидан бўлиб, улар орасида яхудо дини кенг тарқалди. Хазарларнинг Византия билан муносабатлари яхши бўлишига ва у ердан христианлик дини кириб келишига қарамасдан, IX асрда иудаизм Хазар хоқонлигида давлат дини бўлиб қолди. Кейин Византиянинг кўчманчиларни хазарларга қарши гижгижлаши оқибатида хоқонлик кучсизланиб борди ва X асрда бутунлай тарқалиб кетди.

Айни пайтда Шарқий хуннларнинг ватанпарвар қисми Хитой зулмидан озод бўлиш учун тўхтовсиз ҳаракат қилди. 679–681 йиллардаги кўзволонга хоқонларнинг Ашина уруғидан бўлган Қутлуғ чор исми киши бошчилик қилиб, кўзволонда турклар волиб чиқди. Қутлуғ чор Элтериш хон номини олди ва бу билан турклар империяси яна тикланганлигини эълон қилди. 681–745 йиллар Иккинчи Турк хоқонлиги даври деб аталади.

Турклар озодлиги учун Тўньюқуқ ҳам катта хизмат қилди. Тўньюқуқ Хитойда тарбияланган, яхши билим олган ва қандайдир гуноҳи учун у ерда қамоққа ҳукм қилинган бўлиб, озодликка чиққач туркларнинг хитойликларга қарши курашига бошчилик қилган. У доно киши бўлганлиги учун Элтеришга маслаҳатчи бўлди. Бизгача етиб келган Тўньюқуқ битиклари ўз даврининг йирик сиёсий ҳужжати, хоинлик йўлини тутган турк зодагонларига қарши муҳолифатчилар декларацияси эди.

¹ Турклар эски одатта кўра Таъв империясини Табғач, хитойликларни эса табғачлар деб аташган.

² Қаранг: Н. Раҳмон. Турк хоқонлиги. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. 53–54-бетлар.

681 йили Иккинчи Турк хоқонлиги тарихи бошланади. 681 йилдан 745 йилгача Буюк Даштда яна турклар ҳукмронлик қилдилар. 691 йили Элтериш вафот этиб, турклар одатига кўра укаси Қапаған хон тахтга ўтирди. Унинг даврида (691—716) Шарқий Турк хоқонлиги қисқа муддатга ўз чегараларини Маньчжуриядан Сирдарёгача кенгайтди. Аммо 712—713 йиллардаги юришда турклар араблардан мағлубиятга учради. Шарқий Турк хоқонлигининг кейинги тарихи Урхун-Енисей ёдгорликларида батафсил ёзилган.

Турклардаги мавжуд қоидага кўра Қапаған хондан кейин тахтга Қутлуғ Элтеришнинг ўғиллари Мўғулиён ва Култегин келиши лозим эди. Аммо Қапаған ўзи тирик пайтида ўғли Букуни «кичик хон» деб эълон қилди ва бу ҳаракати билан тахт ворислиги тўғрисидаги қадимги турк одатини бузди. Кейинги воқеалар унинг қаттиқ адашганлигини кўрсатди.

715 йили бўйсундирилган халқларнинг бош кўтариши натижасида хоқонликда оғир шароит вужудга келди. Жасур ва қобилиятли Култегин ўзининг қатъий ҳаракатлари, акаси Мўғулиённинг ёрдами ва Тўнюққунинг доно маслаҳатлари билан хоқонликни сақлаб қолди. У Буку кичик хонни қатл қилдириб, акаси Мўғулиённи Билга (Доно) хоқон номи билан тахтга ўтказди. 722—741 йиллари Шарқий Турк хоқонлигида тинчлик ҳукм сурди. 727 йили Хитой билан ҳам тинчлик шартномаси тузилиб, унга кўра Хитой ҳар йили юз минг тўп шойи ўлпон тўлайдиган бўлди.

731 йили енгилмас саркарда Култегин вафот этди. 734 йили Билга хоқон заҳарлаб ўлдирилди. Тахтга Билга хоқоннинг ўғли Йўллик тегин келиб, у 742 йилгача шарқий хоқонликни бошқарди. Бу даврда тахт учун ўзаро курашлар қизиқ кетган эди. Тахтга ўтказилган охириги хон Баймен, ҳатто, турк уруғидан ҳам эмасди. 745 йили Шарқий Турк хоқонлиги уйғурлар томонидан вайрон қилинди.

Шу санани Қадимги Турк цивилизациясининг якуни деб қараш мумкин.

Дин ва диний тизим

Қадимда Буюк Дашт орқали Рим ва Византияни, Эрон ва Ҳиндистонни Хитой билан боғлаган йўллар, бу йўллардан савдо қарвонлари билан бирга буддавийлик, несторианлик, манихейлик каби динлар ва турли-туман ғоялар ҳам ўтган, албатта, ўз изларини қолдирган. Аммо бу динлар ва ғояларнинг турклар орасида қабул қилиниши жуда мураккаб кечди.

Чунки юқорида айтилганидек, Қадимги Турк цивилизацияси ўзгача, дашт цивилизацияси эди. Туркларнинг ҳаёт тарзи, дунёқараш ва шу дунёқарашнинг асоси бўлган диний тасаввурлари ҳам ўзга цивилизация кишилариникидан фарқ қилади. Билга хоқон буддавийликни қабул қилиб, ибодатхона қурдириш истагини айтганида, доно Тўнюқуқ қуйидаги сўзлар билан уни бу йўлдан қайтаради: «Будда ва Лао Цзи одамларни кўнгилчанликка, мўминликка ўргатади. Бундай сабоқлар жангчилар учун маъқул эмас»¹. Бу сўзларда ўзга динларнинг қабул қилиниши фақат туркларнинг жанговар ҳаёт тарзи учун эмас, умуман, Турк цивилизацияси учун ҳам катта хавф эканлиги яққол кўзга ташланади. Зеро шарқда Хитой, ғарбда Византия, жанубда Эроннинг буюк цивилизациялари билан бевосита чегарадош бўлган турклар фақат жанговар характери, мустақиллик руҳи ва, албатта, маънавий қудрати туфайлигина ўзлигини сақлаб қолиши мумкин эди.

Қадимги турклар ҳали буддавийлик, христианлик ва исломни қабул қилишларидан олдин ўзларининг анча қадимийроқ динига эга бўлганлар. Бу — космик худо култига, Яратувчига ишонч руҳига асосланган дин. Фанда бу дин «тангрилик» номини олган. Буюк Даштда яшовчи барча халқлар учун характерли бўлган Тангри ҳақидаги дастлабки тасаввурлар мил. авв. V — IV минг йилликларга бориб тақалади². Тангри термини «осмон», оламнинг кўриниб турган қисми, «худо», «маъбуд», «хукмдор» каби маъноларни англатади³. Қозоқ тадқиқотчиси Н. Аюповнинг таъкидлашича, «очиқ дунёқараш» сифатидаги тангриликни яхшироқ тушуниш учун, аввало, «Тангри» сўзининг этимологиясига эътибор қаратмоқ лозим. Тангри сўзи қадимги турк ёзма манбаларида ва Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида «Тэнри» шаклида ёзилган. Бу сўз икки илдиздан ташкил топган: «Тэн» — «Осмон», «ри» — «Одам». Қадимги турк ва хунн тилларида «тан» — тонг, қуёшнинг чиқиши, бутун оламнинг ёришиб кетишини, «ри» эса — «одам» деган маънони англатади. Ҳозирги замон турк тилларида «эр» («ер», «ир») эркак маъносини англатади. Шунга асосланган мантиқий хулоса «Тенгри» сўзи маъносининг

¹ Қаранг: Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. admwr.ru/books/Imperiya-tyurkov--Vel... — С. 19.

² Қаранг: Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>. — С. 68 — 69.

³ Қаранг: Древнетюркский словарь. — Л., 1969.

бир неча вариантларини бериши мумкин. Биринчидан, Тангри ҳамма нарсанинг ибтидоси. Инсон-Осмон ёки Самовий Одам – Борлиқнинг Ибтидоси. Иккинчидан, ҳамма нарсага ҳаёт бахш этувчи борлиқ, ҳаётгий ибтидо, бу – Ҳаётнинг ўзи. Шу тариқа Н.Аюповнинг фикрича, Тангри тушунчаси мутлақо оддий Осмон эмас, бу шунчаки Самовий Худо ҳам, оддий Яратувчи – Худо ҳам эмас. Тангри – бу аслида Ибтидо, бу англамайдиган ва идрок қилиб бўлмайдиган Абсолют Ҳақиқат, Абсолют Рух, уни оддий рационал усул билан билиб бўлмайди¹.

Шунга қарамасдан, кўпчилик олимларнинг фикрича, бу сўзнинг ҳақиқий этимологияси ҳозиргача номаълум бўлиб қолмоқда. Қадимги турклар ўз динини қандай атаганлигини аниқ ҳеч ким билмайди. XIX асрда олтой-саян халқларида ҳали бу дин сақланиб қолган бўлиб, улар оддий қилиб «янг», «анг» («идрок», «онг») деб аташган.

Пайғамбарлар ва уларнинг издошлари томонидан яратилган семит динларидан² фарқли равишда тангрилик инсоннинг табиатта ва унинг стихияли кучларига муносабати билан боғлиқ, илк диний ва мифологик тасаввурларни ўзида мужассамлаштирган халқ дунёқарашини асосида, табиий равишда, тарихий йўл билан пайдо бўлган. Тангриликда пайғамбарларнинг умуман мавжуд эмаслиги ҳам бежиз эмас.

Инсоннинг уни ўраб турган олам, табиат билан яқин алоқаси бу диннинг ўзига хос характерли томони ҳисобланади. Тангрилик табиат кучларини илоҳийлаштириш ва аждодлар руҳини ҳурмат қилиш асосида пайдо бўлган. Аммо турклар айрим қадимги халқлар сингари табиатнинг даҳшатли кучларидан қўрққани учун эмас, ундан мамнунлиги туфайли уни илоҳийлаштирган, зеро табиат қўққисдан пайдо бўладиган даҳшатли ғазабига қарамасдан, кўпчилик ҳолларда сахий ва меҳрибон ҳам бўлади. Қадимги турклар табиатга жонли мавжудод сифатида қарашни билганлар. Айнан тангрилик дини бепоён даштда яшовчи туркларга табиат руҳини ҳис қилиш, ўзини унинг бир қисми сифатида англаш, у билан уйғунликда

¹ Қаранг: Абаев Н.В. Тэнгрианство как религия и философия древних татаро-монголов Внутренней Азии. <http://www.mesoecurasia.org/archives/1097>. – С. 7.

² Яхудо, христианлик ва ислом динларининг барчасида (Авраам) Иброҳим пайғамбар тан олинини сабабли кўпчилик олимлар бу динларни умумий ном билан «Иброҳим динлари» ёки бу динларни яратган халқларнинг лингвистик жиҳатдан семит тиллар оиласига мансублигини инобатта олиб, «семит динлари» деган умумий ном билан аташади.

яшаш, унинг маромига бўйсуниб, ранго-ранг бўёқларидан роҳатланиш ва чексиз гўзаллигига ошно бўлиш илмини берди.

Тангрини баъзан хунлардаги Ченли, хитойлардаги Тянь, шумерлардаги Денгир билан тенглаштирадilar. Уларнинг барчаси осмон деган маънони англатган. Тангрыйликнинг моҳиятини англаш бўйича тўлиқ ягона қараш тадқиқотчилар орасида ҳали шакланмаган. Бир қисм олимлар тангрыйлик таълимоти онтология (ягона худо ҳақидаги таълимот), космология (учта олам ва уларнинг ўзаро мулоқоти тўғрисида таълимот), мифология ва демонология (ажодлар руҳини табиат руҳларидан ажратиш) билан бирга, XII – XIII асрларда яқунланган концепция шаклини одди, деган хулосага келганлар. Айни пайтда қадимги кўлёмалардан бирида айтилишича, туркийлар 165 йилда тўлиқ шакланган динга эга бўлганлар¹. Айрим олимларнинг таъкидлашича, бу дин кушонлар шоҳи Канишка (Хон Эрка) томонидан васият қилинган шимолий буддавийликнинг мустақил ривожланиш йўлига эга йўналиши бўлиб, тангрыйлик дини сифатида шакланган².

Барча мутахассис олимлар қадимги турк динини «монотеистик дин» дея тан олганлар, аммо на мусулмонлар, на христианлар ўз дини билан тангрыйлик ўртасида бирон-бир ўхшашликни кўрмайди. Тангрыйлик буддавийлик, ислом ва христианликдан шунчалар фарқ қиладики, улар ўртасида руҳий яқинлик бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблашади. Тангрыйлик билан кўплаб умумийликларга эга бўлган ягона дин – японларнинг миллий дини – синтоизм.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, тангрыйлик – ўз теологик доктринасининг ёзма баёнига эга бўлмаган дин. Ўта оддий ва кам сонли муқаддас қоидаларнинг барчаси фақат оғзаки шаклга ва кузатишга асосланган эди. Маросимларнинг оддийлиги ва таълимотнинг аниқлиги туфайли тангрыйлик бир неча минг йил ёзма қоидаларсиз мавжуд бўла олди ва диний маросимлар ва тажрибанинг барқарорлигини сақлаб қолди. Айни пайтда бошқа бир қатор олимлар тангрыйликнинг асосий қонунлари – урф-одатлар, маросимлар ва қоидалар ёзилган муқаддас китоби – «Пластик» (турк тилида – эҳром тожи) мавжудлиги ҳақида таъкидлашмоқдалар³.

¹ Қаранг: Религии мира. Энциклопедия. – М., 1996. – Т. 6. – Ч. 1. – С. 214.

² Қаранг: Аджи М. Азиатская Европа/Мурад Аджи. – М.: АСТ: АСТ Москва, 2008. – С. 29.

³ Қаранг: Религии мира. Энциклопедия. – М., 1996. – Т. 6. – Ч. 1. – С. 214.

Тангрига сифиниш — бу Кўк Осмонга сифиниш, у ерда Яратувчи Тангрининг абадий уйи жойлашган. Тангри мурувватли, ҳамма нарсани билувчи, коинот миқёсидаги ягона худо сифатида тасаввур қилинади. У инсон, халқлар ва давлатлар тақдирини ҳал қилади. У — оламни яратувчи, унинг ўзи шу Олам. Коинотдаги ҳамма мавжудод, жумладан, руҳлар ва, албатта, инсон ҳам унинг измида¹.

Туркларнинг олам ҳақидаги концепциясидан уларнинг анъанавий дунёқараши келиб чиқади. Зотан ҳар бир халқнинг маданияти — бу фақат унинг моддий турмуш тарзи, фольклор кўшиқлари ва рақсларигина эмас, бу яна Оламнинг, инсоннинг ва бутун тирик мавжудоднинг келиб чиқиши ҳақидаги мифларни ўз ичига олган анъанавий ва маънавий дунёқараш, бу ҳаёт ва ўлимни англаш, инсон, макон ва замон концепцияси, аждодлар ҳақидаги ҳикоялар, ўтмишда шу халқлар ва қабилаларда мавжуд бўлган анъаналар, маросимлар ва урф-одатлар ҳамдир. Туркларнинг анъанавий дунёқараши ҳаётнинг маъноси атроф-муҳитни билишда ва унда инсоннинг ўрнини англашда деб билган. Ижтимоий онгнинг бутун қудрати инсоннинг бу дунёдаги ўрнини инсон ва олам ўртасидаги фарққа асосланиб эмас, ўхшашликлар орқали аниқлашга қаратилган.

Туркларнинг космогонияга оид тасаввурларини олимлар сақланиб қолган кам сонли матнлар орқали тиклашга ҳаркат қилганлар. Бу матнлар дунёнинг тузилишига олиб келган воқеалар, яъни ибтидоий хаосдан космик тизим пайдо бўлганлиги ҳақида ҳикоя қилади. Қадимги туркларда ҳам шумерлар ва қадимги мисрликлардаги каби олам йўқдан бор бўлмайди, балки у тартибга солинган хаоснинг маҳсули сифатида қаралади. Оламнинг яратилиши — ибтидоси номаълум бўлган ҳайратли ва сеҳрли давр. Шу сабаб Оламнинг пайдо бўлиши замон (вақт) ва маконнинг яратилиши сифатида қаралади ва бу яратиш ибтидоларнинг чексиз қаторидан иборат бўлади. Шу маънода оламнинг интиҳоси, охирзамони ҳам йўқ деб қаралади. Бу жуда муҳим фарқ, чунки барча жаҳон динларининг характерли жиҳатларидан бири, уларда охирзамон ҳақидаги ғоянинг мавжудлигидир.

Шунингдек, жаҳон динлари тарғиб қилган ердаги ҳаётнинг аҳамиятсизлиги, вақтинчалиги, инсоннинг бу дунёда меҳмон, бор-

¹ Қаранг: Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. // Гл. ред. С.А. Токарев. — М.: НИ Большая Российская энциклопедия, 2000. — Т.2. — С. 501.

йўғи тақдирнинг қули эканлиги тўғрисидаги ғоя қадимги туркларнинг дунёқарашига мос келмаганлиги учун уни қабул қилмаган. Жаҳон динлари одамларга бу дунёдаги ҳаёт катта аҳамиятга эга эмас, асосийси итоаткор бўлиш, унсиз бўйсунуш, вақтида ибодат ва тавба қилиш лозим, шунда нариги дунёда, албатта, жаннат насиб қилади, дея тарғиб қилади. Дўзахга тушишни истамаган гуноҳқорларга Яраттанинг олдида гуноҳларидан фориғ бўлиш имкони берилади: камбағаллар ибодат қилиб, бойлар эса пуллари билан, масалан, муқаддас шаҳарларга зиёрат қилиш ёки хайр-эҳсон орқали гуноҳдан фориғ бўлиши мумкин. Ўрта асрларда католик руҳонийлар одамларни пул эвазига гуноҳлардан фориғ қилишгача бориб етдилар. Руҳонийлар индульгенциялар – гуноҳдан фориғ қилинганлик тўғрисида ёрлик сота бошладилар¹. Бундай мунофиқлик католиклар дунёсини ларзага келтирган Реформация² жараёнининг бошланишига туртки бўлди.

Тангриликда христианлик ва исломдаги гуноҳ тушунчаси мавжуд бўлмаган, инсон мунофиқлик қилишдан қўрққан, зеро мунофиқлик унинг бойлигига, ўзи ва фарзандларининг соғлиғига зиён етказишига, анъаналар ва маросимларни бузганлик учун жазонинг муқаррарлигига турклар чин дилдан ишонганлар. Чунки Ер инсонга фақат ташқи қобикни, жисми ато қилади. Эътибор берган бўлсангиз, қадимги мисрликларда инсоннинг маънавий қисмини унинг руҳи, қалби, исми, сояси ва энг асосийси, таржима қилиб бўлмайдиган, илоҳий, абадий ҳаёт ибтидоси – ка ташкил қилиши ҳақида айтилганди. Қадимги туркларда ҳам онг ва ирода, тақдир ва эрк, муваффақият ва бахт ҳаммаси ййғилиб «қут» деб аталади, қутга эга бўлиш инсонни ердаги бошқа жониворлардан ажратиб туради. Туғилганда ҳар бир инсонга Тангри қут ато қилади ва вафот этганда уни қайтариб олади, инсоннинг қути кўкка, Тангри хузурига учиб кетади³. Чақалоқ дунёга келганда ота-онаси ва яқинлари «Қутли бўлсин!» дея тилак қилишлари одат бўлган. Ёки: «Ухлаётган одамни бехосдан уйғотма, қути учиб кетади», дейишган қадимги турклар.

¹ Қаранг: Безертинов Р.Н. Древнетюркское мировоззрение «тенгрианство». <http://www.tatveteran.ru/creation/?id=25>. – С. 84.

² Реформация – XV асрда Германияда пайдо бўлган ва Европанинг кўплаб мамлакатларига ёйилган, католик черковни ислоҳ қилиш ташаббуси остида ўтган ижтимоий ҳаракат.

³ Қаранг: Бисенбаев А. Мифы древних тюрков. http://nogaystan.ucoz.ru/load/ak_bisenbaev_mify_drevnikh_tjurkov/1-1-0-3. – С. 6.

Қадимги турклар инсон ўлганидан сўнг барча жазолардан халос бўлишига, унинг руҳи озодликка эришишига ишонишган. Инсоннинг нариги дунёдаги хотиржамлиги қариндошларининг марҳумни кўмиш маросимларини ва қурбонликни қандай бажо келтиришига боғлиқ деб қаралган. Агар маросимлар ва қурбонлик анъаналарга мос амалга оширилган бўлса, марҳумнинг руҳи тинч ором топиб, қариндошларига ҳомийлик қилган, акс ҳолда, душманга айланган. Шу сабабли аждодлар руҳига сажда қилган қадимги турклар жаҳон динларидаги каби ўзларини худонинг бандалари эмас, «Осмон фарзандлари» деб атаганлар. Айнан шу ҳол турклар характеридаги мағрурлик, жасурлик, тенглик каби хислатларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатган.

Оламнинг яратилиши ҳақидаги қадимги турклар тасаввури, юқорида айтилганидек, шумерлар ва қадимги мисрликлардаги каби хаоснинг тартибга келтирилиши тарзида қаралади. Бу жараён қадимги турк мифларидан бирида шундай ифодаланган: Дастлаб Ер ҳам, Осмон ҳам бўлмаган, фақат ҳаммасидан қудратли, мавж уриб турган Дунё Уммони бўлиб, унинг юзида иккита гўзал ўрдак сузиб юрарди. Улардан бири Уммон гирдобига шўнғиб, узоқ вақт сув тагида юрар ва шу билан ўзини овулар эди. Сув остидаги зимистон уни кўрқитмас, аксинча, қадрдон бўлиб қолган, сув устида энди узоқ тура олмасди.

Иккинчиси уни кутиб юқорида қоларди. Уни Уммоннинг қоронғу гирдоби ўзига жалб қилмас, аммо ёлғизликка кўникиш жуда оғир эди. Шундай кунларнинг бирида ўрдак сувнинг теп-текис сатҳига боқиб, оламни яратишга қарор қилди.

Бунинг учун у дастлаб ерни яратишга аҳд қилади. Шунда шўнғиб чиққан ўрдак унга Уммон тагида қум борлигини ва ундан туsproқ яшаш мумкинлигини айтади. Юқоридаги ўрдак уни Уммон остига қум олиб келиш учун жўнатади. У олиб келган қумни юқоридаги ўрдакка беради, аммо бир қисмини яшириб қолади. Қумни олган ўрдак уни тўққиз кун ёғоч тўқмоқда савалайди ва шунда теп-текис юзали ер пайдо бўлади, ўрдак эса энди Яратувчи-Ўрдакка айланади. У ўзи яратган ерга ҳавас билан боқиб турганида, иккинчи ўрдак яшириб қолган қумни тумшуғидан сочиб юборади, шунда ер устида тоғлар, тепаликлар ва жарликлар пайдо бўлади. Яратувчи-Ўрдак иккинчи ўрдакнинг такаббурлиги ва қумни яшириб қолганлиги учун унга Ердан жой бермайди ва:

— Мен яратган олам такаббурлик, шуҳратпарастлик ва алдамчилик дунёси эмас, — дейди.

Айбдор ўрдак ҳассанинг учи сифадиган жойни илтимос қилиб олади ва шу жойдан ер тагига шўнғиб кетади.

– Сен айтганча бўла қолсин, Қуйи дунёда (нариги дунёда) ҳукмронлик қилавер, – дейди Яратувчи-Ўрдак.

Шу тариқа Яратувчи-Ўрдак иккинчи ўрдакнинг Қуйи дунёга ҳукмронлигини тан олади. Иккаласи кейин ўрмонларни ўстиради, уларни турли ҳайвонлар, қушлар билан тўлдиради ва охирида Яратувчи-Ўрдак одамни – эркак ва аёлни яратишга қарор қилади. Этини лойдан, суягини ёғочдан ясаб, яримига жон ато этади. Инсонга жоннинг қолган яримини бошқа ўрдак – Қуйи дунё ҳукмдори беради.

Шундан сўнг Яратувчи-Ўрдак одамлар яшаши ва меҳнат қилиши учун уларга ер, нон ва қонун беради. Инсон яратилгандан бошлаб Яратувчи-Ўрдак – Тангри, иккинчи ўрдак эса – Эрлик номини олади. Инсонни яратган Тангри осмонга кўтарилади ва у ердан туриб оламни бошқаради. Шу сабабли одамлар кейинчалик унга «Кўк-Тангри» дея мурожаат қила бошлайдилар.

Оламнинг яратилиши ҳақидаги сюжетлар қадимги турк мифларида ҳам сақланиб қолган. Култегин шарафига ёзилган машҳур битикда: «Баландда зангори осмон (Тангри), пастда қора ер яратилганда улар ўртасида инсон болаларига жон ато қилинган», дейилади. Оламни яратиш – фақат маконда тартиб ўрнатиш бўлмасдан, вақтсизлик тутаб, вақтнинг, замоннинг бошланиши сифатида ҳам қаралади.

Маълумки, осиеликлар, хусусан, қадимги туркларнинг тафаккур тарзи ғарбликлар тасаввурига нисбатан табиатга яқинлиги билан ажралиб туради. Инсоннинг макон, замон ва Коинот билан чамбарчас боғлиқлиқ ҳисси қадимги туркларнинг миллий тақвимида ҳам асос бўлган. Қадимги турклар жаҳон динларини қабул қилгунча ҳайвонлар номи билан аталган ўн икки цикли тақвимдан фойдаланганлар. Бу тақвимдан дастлаб қачон ва қаерда фойдалана бошланганлиги номаълум, бироқ ўн икки йиллик тақвимда ҳайвонлар номи ва кетма-кетлиги бу тақвимдан дастлаб Марказий Осиёнинг туркий қабилалари фойдаланган дейиш учун асос бўлади. Кейин тақвим нисбатан тезлик билан Осиёнинг бошқа халқларига тарқалди ва уларнинг кўпчилиги бугун ҳам ундан фойдаланмоқда.

Адабиёт

Туркий халқлар ичида энг қадимгиларидан бири бўлган хунларда ёзувнинг мавжуд бўлганлигини исботловчи далилларнинг шу пайтгача топилма-

ганлиги уларнинг ўзига хос маданиятга эга бўлганлигини рад этиш учун етарли асос деб қараб келинди. Терига ёки қайин пўстлоғига битилган қадимги ёзувларни топишнинг мушкуллиги хуннларда ёзув бўлганлиги тўғрисидаги тахминларнинг ҳам рад этилишига сабаб бўлди. Бироқ, олимлар томонидан тўшланган янги маълумотлар бу қотиб қолган қарашларни ўзгартирмоқда.

«Уч подшолик тарихи»да ёзилишича, Хитой билан қадимги Камбоджадаги Фунан давлати ўртасида элчилар алмашинади. 245—250 йиллар оралиғида Хитой элчилари Камбоджага келади ва сафардан қайтган хитойлик элчи Кань Тай Фунан давлати ҳақидаги маълумотида шундай ёзади: «Уларда китоблар бор, архивларда сақлайдилар. Уларнинг ёзуви хунн ёзувине эслатади. Фунанликлар ҳиндча ҳарфлардан фойдаланган». Бу маълумот хуннлар тарихини ўрганиш учун ниҳоятда қимматли. Хитой дипломати хунн ёзуви ҳақида мутлақо маълум, исбот талаб қилмайдиган ҳолат ҳақида гапиргандай, фақат таққослаш учун келтираётгандай ёзаяпти. Яна бир муҳим ҳолат шундаки, у хунн ёзувининг ҳинд ёзувидан келиб чиққанлигини ҳам таъкидламоқда, демак хуннлар Фарб билан маданий алоқалар ўрнатган. Бу алоқаларга яна бир мисолни Филипп Гюиз ўзининг «Древняя Персия» номли асарида келтиради: «*Сугдиёнаган шимолда жойлашган вилоятларда қўлланилган ва сугд тилига жуда яқин бўлган хоразм тили, асосан, ўзининг кейинги шаклига ва араб ёзувида сақланиб қолган (IX—XIII асрлар). Аммо маҳаллий ёзувда битилган иккита сопол идишдаги битик анча қадимги бўлиб, мил. авв. III ёки II асрларга мансуб. Айнан шу тил гетерографик элементлари билан Уралдан келтирилган кўплаб тангаларда, кумуш идишлардаги ёзувларда, ёғоч ва терига, суяк ва алебастрга битилган қадимги ёзувларда учрайди*»¹.

Афсуски, фольклор ва хунн маънавий маданиятининг бошқа манбалари йўқ бўлиб кетган², тўғрироғи, ҳозирча топилмаган. Зеро, юқорида айтилганидек, маданият мутлақо изсиз йўқ бўлиб кетмайди, этник, лингвистик ва маданий жиҳатдан воқис бўлган халқлар маданиятида яшайди. Хуннлар маданияти ҳам улардан кейин Буюк Даштда шаклланган турк ва мўғул халқлари маданиятида ўз аксини топди. Зотан, улар бирга-

¹ Филип Гюиз. Древняя Персия. <http://www.razym.ru/81917-filip-gyuiz-drevnyaya-persiya.html>. — С. 189.

² Қаранг: Гумилев Л.Н. История народа хунны. <http://www.klex.ru/7zh>. — С. 64.

Тўнюқуқ
тош битиги.

лиқда битта буюк цивилизацияни – Қадимги Турк цивилизациясини ташкил қилади. Мўғулистоннинг Урхун дарёси бўйида жойлашган Кўкшин-Урхун водийсида, қадимги турклар ойкуменасининг марказида, қадимда шу ердан ҳарбийлар, кўчманчилар ва карвон йўллари «дунёнинг тўрт томонига» – Сариқ денгиздан Каспийгача, Хуанхэ дарёсидан Иртиш ва Сирдарёгача қараб кетган жойда маҳобатли тош қаср қурилган, унинг деворла-

ри аждаҳо тасвири билан безатилган, ичига қаҳрамон жангчи ҳайкали ўрнатилган бўлиб, ганчкор безаклар – нақш ва расмлар унинг жасоратига бағишланган. Мармартошдан ясалган тошбақа (қадимги Хитой космогониясида олам образи бўлиб, хитойликлар уни ҳинд ведаларидан олган) ҳайкали устига уч метрлик яхлит ёдгорлик тош ўрнатилган. Қасрга кираверишда, сағаналар жойлашган майдончага балбаллар – яккама-якка олишувларда қаҳрамон жангчи шахсан енган аскарларнинг тош ҳайкалчалари қўйилган. Ёдгорлик тошнинг уч томонида қадимги турк тилида эмас, суғд тилида, бир томонига эса санскрит тилида лавҳа битилган. Туркий тилдаги ёзувлар сал кейинроқ пайдо бўлган ва улар ичида энг қадимгиси Тўнюқуқ битиклари бўлиб, 715 йилга тегишли деб ҳисобланади. Бироз кейин, 732 ва 735 йиллари Билга хоқон ва Култегинга бағишланган ёзувлар пайдо бўлган. Бу ёзувлар кейинчалик Урхун-Енисей рун ёзуви номи билан илмий муомалага киритилган. Урхун-Енисей ёзувлари очилган пайтда олимлар ва кенг жамоатчилик орасида жуда катта қизиқиш уйғотди. Чунки бу битиклар Буюк Турк хоқонлиги ҳақида, тарихини ўрганиш янгидан бошланаётган қадимги турклар ҳақида бевосита унинг хоқонлари томонидан қолдирилган ёзувлар эди.

Тошларга битилган қадимги ёзувлар шартли равишда Урхун ва Енисей ёзувларига бўлинади. Урхун ёзувларига Шимолий Мўғулистоннинг Урхун, Селенга ва Тола дарёлари бўйида топилган ёзувлар, Енисей ёзувларига эса Енисей дарёси ҳавзасида топилган ёзувлар киради. Биринчи гуруҳ матнларини Култегин шарафига ёзилган Кичик ва Катта битиклар, Билга хоқон шарафига ёзилган битиклар, Тўнюқуқ битиклари ва Онгин битиклари ташкил қилади. Енисей гуруҳига бир қатор майда битиклар, шунингдек, турли шахсларнинг қабрларига ўрнатилган ёдгорлик тошларидаги битиклар киради.

Шевадаги айрим фарқларга қарамасдан бу икки гуруҳ матнлари ҳам битта тилда битилган ва бу ҳол қадимда Марказий ва Ўрта Осиё ҳамда Жанубий Сибирь кенгликлари тарқалган умумтурк адабий тили ва ёзув анъаналари мавжуд бўлганлигидан далолат беради¹.

Урхун ёзувларининг муаллифлари Йўллитегин, Тўнюқук ва Элтемиш бўлиб, улар битиклар орқали тарихда ўз номларини ҳам қолдирган. Йўллитегин ўқувчиларга хоқонни ва унинг сафдошларини таништиради, жанчиларни санаб ўтади. Култегин битик тоши Билга хоқон битик тоши билан бир вақтда тошилган, Билга хоқон битик тошидан бир километр шимоли-шарқда жойлашган. Унга шикаст етмаган, шунинг учун у кўп тадқиқотчилар томонидан ўқилган ва кўплаб тилларга таржима қилинган. В.Томсон ҳам Урхун алифбосини Култегин битик тошига асосланиб аниқлаган. В.В.Радлов уни немис тилига таржима қилган. Сўнгра бу битик тошни турли тилларга таржима қилиш, нашр этиш ишлари билан П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов, И.В.Стеблева шуғулланганлар. Ўзбек олимларидан Фитрат, А.Қаюмов, Ғ.Абдурахмонов, А.Рустамов, Н.Раҳмон ва М.Исҳоқов кабиларнинг хизматлари катта.

Турк олимларининг бу соҳадаги ишлари ҳам диққатта сазовордир. Улар туркий халқлар орасида битик тошларни энг кўп ўрганганлар, ўзига хос мактаб яратганлар.

Култегин битик тоши мрамарга ўйиб ишланган. Мрамар тош ўртасида беш бурчакли қалқон тасвири туширилган. Унга ўйиб ишланган лавҳа архар тасвири билан безатилган. У туркларда хоқонлик тамғаси бўлган.

1958 йили археологик қазишмалар пайтида бу ердан иккита ҳайкалча тошилган. Ҳайкалчаларда Култегин ва унинг хотини тасвирланган эди. Култегин ҳайкалчасининг бош қисмида чўл бургутининг тасвири туширилган. Бургут қадимги туркларда хоқонлик рамзи ҳисобланган. Бу рамзий тасвир фақат лашкарбоши ва хоқонларга ўрнатилган ёдгорликларда учрайди.

Иккинчи битикнинг муаллифи Тўнюқук — давлат арбоби, саркарда ва файласуф. У битикни: «Мен, доно Тўнюқук», дея ўзини тавсифлашдан бошлайди. Кейин биринчи хо-

Култегин битик тоши.

¹ Қаранг: Стеблева И.В. Древняя тюркоязычная литература. Часть I. <http://ravshir.livejournal.com/54576.html>.

қонлик тарихига қайтиб, Қутлуғ Элтеришни танқид қилади, аҳолининг камлигини айтиб, ўзи бошчилик қилган юришларни санайди: «Мен қўшинга йўлбошчи бўлдим, тунлари ухламадим, кунлари тинмадим, қизил қон тўкиб, қора терга ботиб, мен халққа кучимни бердим, узоқ ҳарбий ҳужумлар уюштирдим».

Учинчи битикнинг муаллифи Элтемиш ўз сулоласини баён қилиб, тарихга назар ташлайди ва ўз қасамёдини айтади: «Мен хоқон учун тарбияланганман!». Кейин у халқнинг хулқини кескин қоралайди.

Бу ёзувларнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, қоя тошлардаги битиклар тарихда биринчи марта ўз муаллифига эга бўлди. Демак, қадимги туркларда муаллифлик ва адабиёт анъаналари мавжуд бўлган, бу эса жаҳон маданияти тарихида ҳам қимматли ҳодиса саналади. Битикларнинг бирида Йўллитегин ўз исмини қолдирган бўлса, бошқа бир битикда «Култегин» йилномасининг муаллифи ўз номидан эмас, Билга хоқон номидан ҳикоя қилади. Бу ҳам анъана. Битикнинг мазмунига келсак, Йўллитегин хоқондек кенг миқёсда, империячилик тафаккури даражасида фикрлайди. Бу даврда Турк хоқонлиги жуда катта ҳудудни эгаллаган қудратли давлат бўлиб, қўшилари у билан ҳисоблашишга мажбур эди. Шаҳзода буни жуда яхши билади. У туркларни улуғлайди: «*Юқорида кўк осмон пастда қора ер қилинганда, иккисининг ўртасида инсон болалари яраган. Инсон болалари устидан ота-бобом Бумин хоқон, Истами хоқонлар тахтга ўтирганлар. Улар тахтга ўтириб, Эл (давлат) таъсис қилдилар, Тёрю — турк халқларининг қонунини жорий қилдилар, боши борларни бошини эгишга, тиззаси борларни тиз чўкишга мажбур қилдилар! Улар ўз халқини Шарқ ва Фарбга жойлаштирдилар. Улар доно хоқонлар эдилар, улар марғ хоқонлар эдилар*»¹. Йўллитегин турк халқининг адолатли, тадбиркор хоқонлари Бумин ва Истамини афсонавий-эпик руҳда тасвирлаб, идеал хоқон образини яратди. Бумин ва Истами турк давлатининг асосчиларидир. Улар хоқон бўлиб тахтга ўтирганларидан кейин лашкар тортиб, тўрт тарафдаги халқни бирлаштириб, қудратли давлат барпо қилишга эришганлар². Империя яратганлар.

¹ Кляшторный С. Евразия: первая империя тюрков и их цивилизация. <http://tatworld.ru/article.shtml?article=431&heading=45§ion=0>. — С. 24.

² Қаранг: Раҳмон Н. Турк хоқонлиги. — Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. 74-бет.

Умуман, империячилик ғоясига муносабат қандай бўлишидан қатъи назар, Йўллийтегин учун бу реаллик эди. У бошқача фикрлаши мумкин эмасди. Чунки Турк хоқонлиги кичик бир князлик ёки қабила эмас, қудратли империя, Йўллийтегин эса ана шу империячилик ғоясининг ифодачиси эди. Бу ғоя Месопотамия, Эрон ва Юнон-Рим цивилизацияларидаги сингари «ернинг тўрт томони»ни бирлаштирган оламшумул империя яратиш орзусини илгари суради. Йўллийтегин Билга хоқон номидан бу орзуни шундай ифодалайди: *«Фалакдай хугодан бўлган турк доно хоқони бу дунёга келдим. Сўзимни тугал эшитгин, кейинимдаги иним, жияним, ўғилларим, иштифок уруғим, халқим, ўнгаги шадапит беклар, чапгаги тархонлар, буйруқ беклар, ўттиз тўққиз ўғуз беклари, халқи, бу сўзларимни яхшилаб эшит, диққат қилиб тингла! Олдинга — кунчиқарга, ўнга — жанубга, орқага — кунботарга, чапга — шимолгача бўлган ер ичигаги халқ менга қарайди. Шунча халқни мамнун қилдим. У энди ёвуз эмас»¹.*

Ёдгорликлар абадий эл, илоҳий эл ғоясини намойиш қилади, бу эса халқ тарихига сингиб кетган империячилик ғояси эди. Зеро Турк хоқонлиги фақат империя ҳолатида мавжуд бўлиши, этномаданий ўзлигини сақлаб қолиши мумкин эди².

Йўллийтегин давлатнинг шаклланиш жараёни, унинг ички ва ташқи душманлари ҳақида ҳикоя қилади ва энг, асосийси, ана шу империя — Буюк Турк хоқонлигининг ҳалокатини ҳам олдиндан айтиб беради.

Империялар пайдо бўлади, ривожланади ва кейин ҳалокатга учрайди. Бу — қонуният. Йўллийтегин пайтига келиб Турк хоқонлигида ҳам инқирознинг белгилари пайдо бўла бошлаган эди. Тегин буни сезади. У: «Вақти келиб империя тарқалиб кетади», деб ёзади. Тегин бунинг сабабини ҳам билади: *«Сиз — беклар, камбағаллар, очлар ва душманлар борлиги*

¹ Қаранг: Н.Раҳмон. Турк хоқонлиги. — Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. 71-бет.

² Тарихда кўплаб этномаданий бирликларнинг ягона мавжудлик шакли империя бўлган. Масалан, Рим цивилизацияси ўз тили, маданияти, давлатчилиги билан фақат империя тарзидагина мавжуд эди. Империя парчаланиши туфайли бу этномаданий birlik ҳам ўзининг барча атрибутлари билан мозийга юз тутди. Турк хоқонлигига қарашли ҳудуднинг катта қисмини эгаллаган Россия ҳам империя ҳолатидагина мавжуд бўлиши мумкин. Зотан бугун кўзга ташланаётган империячилик амбициялари қайсидир сиёсий гуруҳнинг хоҳиши эмас, шу этномаданий, сиёсий birlikнинг ягона мавжудлик шакли холос.

тўғрисида ўйламайсиз. Сиз турк империясининг манфаатлари тўғрисида ўйламайсиз. Сиз ўзаро низолашасиз. Сиз империяни яратган Билга хоқон анъаналарини, Элтериш анъаналарини унутдингиз. Сиз ташқи гушманга қарши курашган пайтдаги қаҳрамонликни унутдингиз».

Асарнинг марказий қаҳрамони қилиб муаллиф Култегинни — шаҳзода ва ботирни олади.

Йўллийтегин достонининг қиммати яна шундаки, унинг барча қаҳрамонлари VII—VIII асрлардаги тарихий шахслар эди. Йўллийтегиннинг буюк хизмати шундаки, у Култегин, хоқонлар ва Турк хоқонлиги ҳақидаги ҳақиқатни тошбитик тарзида минг йиллар кейинги авлодларга етказди. Йўллийтегин битиклари тарихий ҳужжат. Бу асар диққат билан ўқилса, қадимги турк тилининг бойлиги ва гўзаллиги очилади, асарнинг мантиғи яққол намоён бўлади. Айнан шу мантиқ қадимги туркларнинг дунёқарашини аниқлашга кўмаклашади.

Бундан ташқари, қадимги туркларнинг доимий мукамалликка интилиши ҳам тилда, ёзувларда ўз аксини топган. Урхун-Енисей ёзувларидан анча кейин ёзилган битикларнинг, масалан, «Игорь йилномаси»нинг тилини ҳозир тушуниш қийин. Айни пайтда қадимги турк ёзувлари тилини XXI асрда ҳам бемалол тушуниш мумкин.

Мифлар¹ | Қадимги туркларнинг аجدодлари ўз ривоятлари ва эртакларини қандай қилиб унутиб юборганлиги ҳақидаги афсонада айтилишича, қадим замонларда Буюк Тангри туркларга ёзувни ўргатиб, шундай дебди: «Сиздан доно халқ, олимлар ва пайғамбарлар, подшолар ва хонлар чиқади...» Тангрининг насиҳатлари қуёшдек катта, ўшандай соф ва ёрқин китобларга ёзилган эди. Қадимги турклар бу китобларни теридан ясалган олтин қулфли сандиқларда сақларди. Фақат катта байрам кунлари оқсоқоллар бу китобни очиб, одамларга Тангрининг доно сўзларини ўқиб берарди. Бир куни қадимги турклар кенг водийга кўчишди. Шу пайт кунлар ёмғирли келиб, дарёлар тошди, карвон йўлларини ҳам сув босди. Сув шунчалар кўп эдики, кенг дарё бўлиб оқди, юк ташувчи эшакларнинг елкасига чиқди ва юклар ҳам сувга тўлди. Китоблар ҳўл бўлиб, варақлари ёпишиб қолди. Қариялар китобларни қуритиш учун

¹ Қадимги турк мифларини ёзишда А. Бисенбаевнинг «Мифы древних тюрок» асаридан фойдаланилди. Қаранг: Бисенбаев А.К. Мифы древних тюрок. http://nogaystan.ucoz.ru/load/ak_bisenbaev_mify_drevnikh_tjurkov/1-1-0-3.

дарахтга осиб қўйдилар, ўзлари эса мудраб қолишди. Шу пайт пайдо бўлган оқ сигир китоб варақларини ғажиб ташлади.

Албатта, бу афсона холос. Аммо, афсуски, жанговар турк хоқонларининг буюк тарихи ростдан ҳам ўтмишда қолиб кетди, турклар рун ёзувини унутдилар. Ўша замонлардан бери афсоналар авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда.

Қадимги турк мифларини шартли равишда қуйидаги йўналишларга бўлиш мумкин:

- худолар олами ҳақида;
- оламнинг яратилиши ҳақида;
- оламнинг тузилиши ҳақида;
- турк халқининг яратилиши ҳақида;
- ҳаёт ҳақида, қандай яшаш кераклиги ҳақидаги мифлар.

Қадимги туркларнинг тасавурида борлиқ учта оламдан ташкил топган: юқори, ўрта ва қуйи олам. Юқори оламнинг ҳукмдори, бутун дунёни бошқарувчи бош худо — Буюк Тангри. У одамлар ва давлатларга ҳаёт бахш этади, уларнинг умрини белгилайди, хонларга тахт ато қилади, айбдорларни жазолайди.

Ўрта оламнинг ҳукмдори — Ер-Сув, қуйи оламники эса — Эрлик.

Тангри жуда баҳайбат паҳлавон тарзида тасаввур қилинади. Шу сабабли баланд дарахтлар унга бағишланади, қурбонликка отлар сўйилади. Тангри — ҳаммасини билувчи, дунёнинг олийжаноб ва адолатли ҳукмдори. У баланд осмонда яшайди. Тангри ва Осмон тушунчалари қадимги турклар ва мўғуллар учун бир хил маънони англатган. Улар барча вайри-одатий, кишини ҳайратга солувчи, мўъжизавий ҳодисаларни «кўк», «самовий», Тангрига тегишли, илоҳий деб аташган. Ер-Сув ва Тангрини турклар бир-бири билан курашмайдиган, бир-бирини тўлдирадиган битта ибтидонинг икки томони деб қарашган. Аммо Ер инсонга фақат ташқи қобикни беради, Тангри эса кут ато қилади. Инсон вафот этгандан сўнг фақат унинг жисми ерда қолади, қути эса самога, Тангри ҳузурига учиб кетади.

Қадимги турклар билардики, инсон умри Тангрининг ўзи томонидан ўлчаб қўйилган. Култегиннинг ўлимидан сўнг Билга хоқон шундай дейди: «Инсон болалари Тангрига маъқул бўлган пайтда ўлмоқ учун яралганлар». Шу сабабли турклар ёрдам сўраб Тангрига мурожаат қилдилар ва агар мурожаат Ер-Сувга қаратилган бўлса, Тангри, албатта, тилга олинади. Чунки Ер-Сув — она, Тангри — ота ҳисобланган.

Туркларнинг тасавурида оламни яратиш жараёнида Тангри билан бирга Умай ҳам қатнашади. Умай — «оққуш» деган маънони англатади. Жуда қадим замонларда, ҳали Буюк Уммондан бошқа ҳеч нарса бўлмаган даврда сув устида оққуш шаклидаги Умай сузиб юрарди. Айтишларича, оққуш қўйган тухумдан бу олам яралган экан. Умай — афсонавий қуш. Қадимги турклар унинг эзгу ниятли кишиларга омад ва шон-шухрат келтиришига чин дилдан ишонишган, шу сабабли оққушни ҳеч қачон ўлдирмаганлар. Турклар мурувватли Умайни Тангрининг умр йўлдоши деб ҳисоблашган. Иккаласи бир бўлиб турк элига ҳомийлик қилган. Тангри — абадий тимсоли, Умай эса турғилиш, яшаш ва ўлимдан иборат бўлган ердаги ҳаётни акс эттирган.

Ўрта олам — одамлар оламининг асосий худоси — муқаддас Ер-Сув ҳисобланган. Ўн етгита соф кўнгили санамлар Ер-Сувнинг хизматида бўлганлар. Улар ичида энг қудратлиси Ио хон. У Ернинг киндиги жойлашган, Олам дарахти ўсиб чиқиб, Юқори оламгача кўтариладиган жойда яшайди. Қадимги турклар ҳар йили икки марта — баҳорда ва кузда дарё бўйларига ёки тепаликларга йиғилиб, Ер-Сув бошчилигидаги Ўрта олам илоҳларига қурбонликлар қилишган.

Тангрига сиғинган қадимги турклар қуйи олам ҳукмдори, одамларни бир-биридан ажратувчи, юқори оламнинг душмани, оловли худо Эрлик мавжудлиги тўғрисида ҳам ҳеч қачон унутмаганлар.

Эрликнинг қароргоҳи қуйи олам, нариги дунё. Эрлик Тангрининг укаси эди. У ўзининг бузуқ нияти туфайли қуйи оламга тушиб қолган. Тангри ерни яратгандан сўнг ҳассанинг учи сиғадиган жойни Эрликка бериб, шу ердан қуйи оламга тушиб кетишини айтади. Эрлик ҳассасини шу ерга тикқанда ундан тўнғиз, илон, қурбақа каби махлуқлар чиқиб келади. Эрлик уларга: «Одамзоднинг абадий душмани бўлинг!» дейди-ю, ўзи қуйи оламга тушиб кетади. Тангрининг жаҳли чиқиб, Эрликка қуёш бор жойда пайдо бўлишни тақиқлайди. Шундан бери Эрлик Қуйи олам ҳукмдори бўлиб қолган. У Қуйи оламда ёвуз руҳлар дунёсини яратди. Бу ёвуз руҳлар эса Эрликнинг ҳассаси қолдирган тешик орқали Юқори оламга чиқади, ҳеч қийинчиликсиз одамларнинг уйларига киради, уларга касалликлар ва бошқа бахтсизликлар олиб келади, болаларнинг руҳини ўғирлайди. Бу руҳлар Қуйи оламга тушгандан сўнг Умайнинг ҳомийлигидан маҳрум бўлади ва ёвуз руҳларга айланиб, Эрликнинг хизматига ўтади. Инсон вафот этгандан

сўнг унинг қути самога, Тангри ҳузурига учиб кетади, тани эса Эрлик ҳукмида бўлади.

Эрлик темирчилик ҳомийси ҳам ҳисобланади. У туркларга темирчиликни ўргатди, оқибатда турклар ўзлари ясаган темир қуроллар ва асбоб-анжомлар туфайли ярим дунёни эгалладилар. Турклар тасаввурида темирчилар Қуйи дунё билан боғланган, шу сабабли одамлар темирчилардан ҳайиқиб туришган.

Аммо Эрлик одамларга инъом этган энг буюк неъмат — бу ўлим эди. Ҳа, қадимги туркларнинг мифларига кўра ўлим неъмат бўлган. Чунки бир пайтлар, ҳали ўлим йўқ вақтда, ҳамма жониворлар, жумладан, одамлар ҳам абадий яшашга маҳкум эдилар. Улар қариб кўр, қар бўлиб қолган, сон-саноқсиз авлодлари эса ўз-ўзидан кўпайиб, аждодларини эсламай ҳам кўйган эди. Одамлар нима қилишни билмасдилар. Шунда доно қарға Ўрта оламга ўлимни чақиришни маслаҳат беради. Ҳали ўлим нималигини билмаган одамлар бунга рози бўладилар. Қарға Эрликнинг рухсати билан Қуйи дунёдан ўлимни бошлаб келади. Бу хизмати эвазига у уч юз йил яшаш ва ўлаксалар билан овқатланиш ҳуқуқини олади.

Ўлим ҳақ, дейишган қадимги турклар. Чунки у маълум муддатдан сўнг барчага, одамларга ҳам, бошқа жониворларга ҳам келади. Энди улар қанча умр берилганлиги ва ўлим қачон келишини ҳам биларди. Шунда олам дўзахга айланди. Ўлим кунини кутган ва унинг қачон келишини билган одамларнинг фарёди кўкка — Буюк Тангрига етиб борди. Тангри одамларга абадий умр бериш мумкин эмаслигини биларди. Шунда у кимнинг қачон ўлишини фақат ўзи белгилайдиган бўлди. Ҳеч бир жонзот қачон ўлишини билмайди. Аммо бу билан олам мукамал бўлиб қолмади. Энди кучлилар кучсизларни ўлдириб, уларни еб бошладилар. Қушлар кучли қанотларида, ҳайвонлар эса бақувват оёқларида ўлимдан қочиб қутуламан деб ўйлашарди. Аммо ўлимнинг қачон ва қаерда келишини ҳеч ким билмасди.

Эрлик Қуйи олам ҳукмдори бўлса-да, одамларнинг қалб дунёсига аралаша олмаган, фақат ўлган кишиларнинг моддий қисмини қабул қилган. Одамларнинг умрини эса Тангри белгилайди, ўлган кишининг қути ҳам унинг ҳузурига учиб кетади.

Шу тариқа ҳаёт ва ўлим, эзгулик ва ёвузлик, мукамал олам муаммоси қадимги турк адабиётининг ҳам асосий мавзусига айланади. Бу адабиёт ўзининг фақат унга хос бўлган ифода шакллари, кучли фалсафаси ва эзгуликка йўғрилган

мантиги туфайли асрлар оша барча туркий халқларнинг умумий мероси сифатида яшаб келмоқда.

Санъат

Қадимги турклардан эҳромлар ҳам, мухташам саройлар ҳам, маҳобатли ибодатхоналар ҳам сақланиб қолмаган. Қадимги турклар санъати улар дунёқарashi, ҳаёт тарзи сингари табиатга яқин, унинг ажралмас қисми эди.

Култегин ҳайкали.

Ҳозирда Евроосиё деб аталаётган қадимги турклар юртида ўз даврининг уста ҳайкалтарошлари томонидан яратилган тош ҳайкаллари бугун ҳам кўплаб учратиш мумкин, гўё улар шиддат билан ўтаётган вақтни бир лаҳзага бўлса-да тўхтатмоқчи бўлгандай, қотиб туришибди. Қадимги турклардан қолган санъат намуналари ичида энг кўп учрайдиган шу тош ҳайкаллар бўлиб, улар қизил-сарик гранитдан ва қумтошдан ясалган. Бу ҳайкаллarning баландлиги 1—2 метр бўлган. Уларда ҳеч қандай ортиқча ҳашам бўлмаса-да, ўз

маҳобати билан кишида кучли таассурот уйротади. Тош ҳайкаллардан ташқари тошга ишланган йирик тасвирлар ҳам бўлиб, қадимги ҳайкалтарошлар унда фақат қоматнинг мутаносиблигини эмас, тасвирланаётган кишининг кийими, қурол-аслаҳаси, безаклари ва юз тузилишидаги ўзига хос жиҳатларни ҳам акс эттиришга ҳаракат қилган. Бу, биринчи навбатда, турк зодагонларининг VI—VIII асрларга оид сағаналари — Тўнжук, Култегин ва Билга хоқон ёдгорликларидаги ҳайкалларга тегишли.

Қадимги турк шаҳзодаси Култегин 731 йили вафот этган. Урхун дарёси бўйида унинг шарафига ёдгорлик мажмуаси барпо қилинган. Мажмуа таркибига ибодатхона ва шаҳзодага бағишлаб ўрнатилган ёдгорлик тош киради. Ибодатхонанинг кириш қисмига тик турган ва ўтирган одамлар ҳамда ҳайвонларнинг ҳайкаллари ўрнатилган, ёдгорлик тош эса курашаётган аждарлар тасвири билан безатилиб, Култегинга бағишлаб ёзув битилган. Мажмуада олиб борилган археологик қазиш ишлари пайтида шаҳзода ва унинг рафиқаси ҳайкаллари топилган.

Култегин қанотларини ёйган бургут тасвири билан безатилган бош кийимда, хотиржам ҳолда тасвирланган. Култегин-

нинг рафиқаси тасвирланган деб тахмин қилинаётган бошқа бир ҳайкалдаги аёлнинг юзи, маҳкам сиқилган лаблари унинг феъл-атворидаги қатъийлик ва жасурлик хислатларидан далолат бериб турибди.

Машхур турк сиёсий арбоби Тўшоққўқнинг қабридан кўзлари нотабий катта, лунжлари шишган, оғзидан узун тўртта тишлар чиқиб турган ғаройиб бир махлуқнинг тасвири топилган. Шундай тасвирлар Култегин ёдгорлик мажмуасида ҳам бор. Ташқи кўринишига кўра бу тасвирлар бир-биридан фарқ қилса-да, ясашич усулига кўра бир-бирига ўхшаш: юзнинг қисмларига алоҳида шакл берилган бўлиб, кейин бир-бирига бириктирилган. Тахмин қилинишича, улар яхлит меъморий безакнинг бир қисми бўлиб хизмат қилган. Кейинчалик, буддавийлик тарқалиши даврида, даҳоларни — эътиқодни асровчиларни, тантризмнинг¹ важоҳатли худоларини шундай тасвирлай бошлайдилар.

Биоларнинг томини безаш учун турклар юмалоқ сопол лашпақдан фойдаланган бўлиб, унинг юз томони ўсимликлар ва ҳайвонлар тасвири билан безатилган. Қадимги туркларнинг тасвирий санъат асарлари ҳали нисбатан кам топилган. Кўпчилиги ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Қадимги турклар тарихига хулоса қилиб шуни айтиш лозимки, бу цивилизация маълум маънода, умуман, қадимги цивилизациялар тарихига ўзига хос яқун ясайди. Зеро, халқларнинг Буюк кўчишидан сўнг кўплаб қадимги этник бирикмалар тарқалиб кетди, уларнинг таркибий қисмларидан эса бўлгуси халқларнинг асослари яратилди. Бу даврда фақат катта этник ўзгаришлар эмас, инқилобий ижтимоий силжишлар ҳам юз берди. Шаклланаётган янги ижтимоий тузум аввалги уруф-қабилачилик ва қулдорлик муносабатларига қақшатқич зарба берди. Қулдорликнинг таянчи бўлган Рим империяси «варварлар» босқини ва қуллар қўзғолонининг шиддати остида кулади. Янги халқлар оқими олдида Ғарбда Византия, Шарқда — Хитой сақланиб қолди, холос. Улар ҳам энди феодал империяларга айланди.

¹ Тантризм — тантра матнларда баён қилинган маросимлар ҳақидаги сирли таълимот бўлиб, европаликлар тилларида «тантризм» номини олган. Милодий эранинг биринчи асрларида пайдо бўлган буддавийлик ва ҳиндуйликдаги оқим. Йог усулларини қабул қилган ва эзотерик амалиёт тизимини ишлаб чиққан. Ушбу диний-фалсафий концепция асосида инсон-микрокосм вояси ва қандайдир жинсий энергетик ибтидо тўғрисидаги тасаввур ётади. Ҳиндистон, Непал, Бутан ва, айниқса, Тибетда кенг тарқалган.

Осиёлик туркларнинг асосий истиқомат ҳудуди бўлиб қолган Ўрта Осиёнинг катта қисми (бу ҳудуд эрон тилларида «Туркистон» — Турклар мамлакати номини олди) VIII асрга келиб араблар томонидан забт этилди. Ўрта Осиё турклари халиф ҳокимиятини тан олдилар, унинг иттифоқчисига айландилар ва ислом дини турклар орасида кенг тарқалди. Ислом динини қабул қилган турклар ўз номи ва тилини йўқотмади, аммо улар маданияти араб-мусулмон цивилизацияси доирасида катта ўзгаришларни бошидан кечирди. Буюк Даштда туркий халқлар ва уларга эргашган кўплаб қабилаларни бирлаштириб турган давлат, тил ва маданият бирлиги энди ўзликни англашнинг ислом динига ва араб-мусулмон маданиятига мансублик ҳисси билан алмашди. Минг йиллар давомида Буюк Даштда яшаган халқларнинг дунёқарашини акс эттириб келган тангрилик урф-одатлари, маросимлари тақиқланди, улар билан бирга, энг қадимги халқ ривоятлари ва афсоналари ҳам унутилди, улар ўрнини ислом дини ва маданияти билан боғлиқ ривоят ва афсоналар эгаллади.

Усманий турклар ҳам турк номи, тили ва маданиятини сақлаб қолган бўлса-да, давлатчилик ва ижтимоий муносабатлар ислом анъаналари ва шариат қоидалари асосига қурилган бўлиб, бу кейинчалик мамлакатнинг европача тараққиёт йўлидан боришини қийинлаштирди. Араб ва форс тилларининг таъсири туфайли турк адабиёти оддий халқ учун тушунарсиз ҳолатга келиб қолди. Тилни «тозалаш» учун қилинган кўплаб ҳаракатлардан сўнг «Усманийча» деб номланган янги адабий тил ва адабиёт яратилди.

Фарбдаги турклар эса Византия империяси, кейин Европада пайдо бўлган давлатлар ҳукмронлиги остига тушиб, уларнинг армияларида хизмат қилди, христианликни қабул қилди, аста-секин тили, маданияти ва, ҳатто, номини ҳам йўқотиб, шаклланаётган Фарб цивилизациясига сингиб кетди.

Кейинчалик Буюк Даштнинг катта қисмини эгаллаган Русь давлати таркибига кирган туркий халқларнинг ҳам бир қисми христианликни қабул қилиб, Россия империясининг ҳамда замонавий рус ва украин миллатларининг шаклланиши жараёнига арзигулик таъсир кўрсатди.

ХУЛОСА

Инсоният тарихи кўп жиҳатдан бугун ҳам охиригача ўрганлмаган соҳа. Ҳали бор-йўғи бир-икки аср муқаддам олимлар фақат инсоният тарихининг сўнгги икки-уч минг йили ҳақида тасаввурларга эга бўлиб, унинг ҳам асосий қисми афсоналар ва тахминлардан иборат эди. Айниқса, жамиятда диннинг ўрни кучли, одамлар орасида диний тасаввурлар устувор бўлган даврларда инсоният тарихи ҳам ҳукмрон диний ақидаларга мос равишда қараларди. Фаннинг бошқа соҳалари сингари тарих ҳам жуда қийинчилик билан ўзига йўл очиб борди.

Тарих фанларида кўпинча инсоният тараққиёти пастдан юқорига, оддийдан мураккабга қараб қилинган тўхтовсиз ҳаракат сифатида тушунтирилиб келинди. Бу, албатта, содда, бугунги давр кишиси қабул қилиши осон бўлган таъриф. Аммо тараққиётда прогрессдан ташқари регресс деган тушунча ҳам мавжуд ёки ҳаракат тўлқинсимон бўлиши ҳам мумкин. Албатта, Ерда ҳаёт пайдо бўлгандан бери бир неча цивилизациялар алмашганлигини бугун охиригача тасаввур қилиш қийин. Зеро улар ўз маданий қиёфасига, ахборотни етказиш усулига ва, ҳатто, бугун биз «билим» деб атайдиган тушунчанинг улардаги талқинига кўра ҳам ҳар хил бўлган.

Бугун тарихий жараённинг бизга маълум бўлган назариясига мутлақо мос тушмайдиган жуда кўплаб билимлар пайдо бўлди. Шу билимларнинг юксак чўққисидан ортга боқиб, аждодларимиз минг йиллар олдин бу билимлардан хабардор бўлганлигига ҳайратланмасдан иложимиз йўқ. Қадимги цивилизацияларни диққат билан ўрганиб, бир нарсани тушунгандай бўламиз: тарихий жараёнда хатолар ёки чалкашликлар бўлмайди, ҳаммаси бугун бизнинг фикр қудратимиз идрок қила олмайдиган, биз билган мантиққа мос тушмайдиган қандайдир сирли кучга бўйсунадигандек туюлади. Бугунги инсон юз йиллар давомида ўзини тараққиётнинг юксак чўққисидан ҳис

қилиб, қадим тарихни инсониятнинг болалик даври, қолоқлик, жаҳолат даври сифатида бироз писандсизлик билан ўрганиб келди. Аммо қадимги цивилизацияларни ўрганган, уларнинг сирларини очган сари уларда маънавий етукликнинг янги ва мураккаб қирраларини кашф этгандек бўламиз. Бугун шиддат билан ривожланаётган, айниқса, техник тараққиётнинг чеки йўқдай туюлаётган замонда инсон интилаётган комиллик сифатларининг қўпчилиги минг йиллар олдин яшаган аждодларимизнинг ҳаётий тамойиллари бўлганлигини тасаввур ҳам қилиш қийин.

Бугун биз қадимги цивилизациялар, уларни яратган халқлар ҳақида кўп нарса билмаймиз. Минг йиллар давомида давлатлар, халқлар, динлар ва урф-одатлар алмашди. Ҳар бир янги пайдо бўлган дин, мафкура ўтмиш ҳақида ўзига мос маданият ва афсоналар яратди, эскилари эса йўқ қилинди. Аммо бизгача етиб келган ривоят ва афсоналар, шаҳар ва саройлар қолдиқлари, тасаввурлар инсониятнинг фақат бутуни ва келажаги эмас, ўтмиши ҳам буюк бўлганлигидан далолат беради.

Ушбу китобда классик эра бўсағасида турган инсониятнинг диний, адабий ва бадиий тасаввурлари дунёсини умумий тарзда тасвирлашга ҳаракат қилинди. Биз ҳаммага маълум бўлган маълумотлар устида батафсил тўхталмадик. Яхши маълумки, Шарқ Фарбга кишилиқ маданияти ўзини изҳор қилиши ва авлоддан-авлодга етказиши мумкин бўлган воситани – алифбони берган. Бизгача етиб келган кўплаб Юнон-Рим афсона ва мифларининг Шарқда пайдо бўлганлиги ҳам кўпчиликка аён. Аммо биз бу рўйхатни ва Шарқ билан Фарб ўртасидаги баҳсни давом эттирмоқчи эмасмиз. Бугунги қалтис дунёда айрим давлатлар ўзларини цивилизация тараққиётининг энг юксак намунаси ҳисоблаб, бошқа халқларни шундай бўлишга даъват этаётган, ҳатто, қурол кучи билан зўрлаётган, халқлар, динлар ва мазҳаблар ўртасида уруш ўчоқларини очиб қўйиб, кейин урушни қандай тўхтатиш тўғрисида маслаҳатлар бераётган бир пайтда, китобхонга цивилизациялар тараққиёти уларда учрайдиган айрим хусусий жиҳатларга қарамасдан, умумий маънода инсониятнинг эзгулик сари интилиш йўли эканлигини тарихий мисоллар орқали кўрсатиш эди. Зотан, инсоният тарихи ўта мураккаб, аммо узвий ва ажралмас жараён, жорий сиёсатдан фарқли равишда уни ёлғон билан ямаб бўлмайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. *Абаев Н.В.* Тэнгрианство как религия и философия древних татаро-монголов Внутренней Азии. <http://www.mesoeurasia.org/archives/1097>.

2. *Б. Абдолниёзов, М. Исоқов.* Авеста ва қадимги чорвачилик. http://ziyonet.uz/uzc/library/?searchby=library&offset=0&search_query=%D0%90%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%20%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B8

3. *Эбелгазый Баһадир хан. Шэжэрэи төрек.* <http://www.tatknigafund.ru/books/1129/read>. 12–13.

4. Авеста: Яшт китоби./М. Исоқов таржимаси. – Т.: «Шарқ», 2001.

5. *Аджи М.* Азиатская Европа/Мурад Аджи. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008.

6. *Албедиль М.Ф.* Индия: беспредельная мудрость. <http://www.twirpx.com/file/236223/>.

7. *Аязбекова С.Ш.* «Тюркская цивилизация» в системе цивилизационных классификаторов. <http://lib2.znate.ru/docs/index-347339.html>.

8. *Баганин М.А.* Древние цивилизации и пророки. <http://padabum.com/d.php?id=12067>.

9. *Багж Э.А.У.* Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц. <http://bookmix.ru/book.phtml?id=390882>.

10. *Безертинов Р.Н.* Древнетюркское мировоззрение «тенгрианство». <http://www.tatveteran.ru/creation/?id=25>.

11. *Берзин А.* Краткая история буддизма в Индии до вторжений в XIII веке. <http://coollib.net/b/3839>.

12. *Бисенбаев А.* Мифы древних тюрков. http://nogaystan.ucoz.ru/load/ak_bisenbaev_mify_drevnikh_tjurkov/1-1-0-3.

13. *Бичурин Н.Я.* (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. <http://www.twirpx.com/file/267548>.

14. *Ф.Бобоёров*. Бақтрийча хужжатларда Турк хоқонлиги тарихининг кашф этилган янги саҳифалари // Жамият ва бошқарув. 2013. №3.

15. *Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А.* От Скифии до Индии: Древние арии: мифы и история. <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=1189005>.

16. *Бугаев Н.М.* Западные тюрки в странах Востока. http://bukvy.net/books/guman_nauki/51246-Zapadnie-tyurki-v-stranah-Vostoka.html.

17. *Бэшем Артур*. Цивилизация Древней Индии. <http://razum.ru/naukaobraz/istoriya/41271-artur-byeshem-civilizaciya-drevnej-indii.html>.

18. *Васильев Л.С.* История религий Древнего Востока. <http://www.alleng.ru/d/relig/relig007.htm>.

19. *Вейнберг И.П.* Человек в культуре древнего Ближнего Востока. <http://padabum.com/d.php?id=41199>.

20. Великое переселение народов. Второй этап – гуннский. [file:///C:/Users/USER/Desktop/Қадимги цивилизациялар/Великое переселение народов. Второй этап.](file:///C:/Users/USER/Desktop/Қадимги%20цивилизациялар/Великое%20переселение%20народов.%20Второй%20этап.)

21. *Вонг Е.* Даосизм. <http://www.olymp48.de/de/books/product/19529/357>.

22. *Галантин А.В.* Гунны и образование евразийского суперэтноса <http://ukhtoma.ru/gunny1.html>

23. *Грейвс Р.* Мифы Древней Греции. – М., Прогресс, 1992.

24. *Грум-Гржимайло Г.Е.* Западная Монголия и Урянхайский край. 2 тома. <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2741698>. 1-том.

25. *Грэй Д.Г.* История Древнего Китая. <http://nemaloknig.info/read-50324/>.

26. *Гумилев Л.Н.* История народа хунны. <http://www.klex.ru/7zh>.

27. *Гумилев Л.Н.* Хунну. Степная трилогия. <http://www.ozon.ru/context/detail/id/1474933/>.

28. *Гумилев Л.Н.* Гетерохронность увлажнения Евразии в древности. http://eastlib.ru/gumilev/gumilev_6.html

29. *Гумилев Л.Н.* Тысячелетие вокруг Каспия. – Б.: Азернешр, 1990.

30. *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. – М.: Айрис-пресс, 2004.

31. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – М.: Айрис-пресс, 2004.

32. Гюиз Филип. Древняя Персия. <http://www.razum.ru/81917-filip-gyuiz-drevnyaya-persiya.html>.

33. Даймонд Джаред. Ружья, микробы, сталь. <http://knigosite.org/getbook/78652/rtf>

34. Дангамаев М.А. Цивилизации Древнего Ирана. www.persia.ru/main/?page=515.

35. Джеймс П., Торн Н. Тайны древних цивилизаций. <http://padabum.com/d.php?id=18655>.

36. Дмитриева Н.А., Акимова Л.И. Античное искусство: Очерки. – М.: Дет. лит., 1988.

37. Дорфман М. Евреи и жизнь. Как евреи произошли от славян/ Михаэль Дорфман. – М.: АСТ: Красноярск: АБУ; Владимир: ВКТ; 2008.

38. Драчук В. Дорогами тысячелетий. <http://www.booksgid.com/science/3538-viktor-drachuk.-dorogami-tysjacheletijj.html>.

39. Древнекитайская литература. Поздняя древность. <http://www.abirus.ru/content/564/623/625/645/654/11654.html>.

40. Древняя Индия – цивилизация древней Индии. <http://www.historie.ru/civilizacii/drevnyaya-indiya/228-drevnyaya-indiya-civilizaciya-drevney-indii.html>.

41. Дорошенко Е.А. Зороастризм в Иране. (Историко-этнографический очерк). Глава I.

42. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. <http://www.kniga.ru/books/677700>.

43. Елисеєфф В., Елисеєфф Д. Цивилизация классического Китая. http://thebiglibrary.ru/load/istorija/civilizacija_klassicheskogo_kitaja_vadim_eliseeff_daniel_eliseeff/12-1-0-1026.

44. Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. <http://www.twirpx.com/file/294653/>.

45. Ш.А. Ёвқочев ва бошқ. Марказий Осиё динлари тарихи. http://ziyonet.uz/uzc/library/?searchby=library0&offset=0&search0_query=%D0%B6%D0%B0%D2%B3%D0%BE%D0%BD%20%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B8

46. Закутин А. Особенности и основные этапы развития древнекитайской цивилизации. http://antonyaz.do.am/publ/24_osobennosti_i_osnovnye_earthapy_razvitija_drevnekitajskoj_civilizacii/1-1-0-65.

47. Зороастризм. <http://www.kabeza.ru/content/view/273/>.

48. Иерусалимский Храм царя Ирода. <http://www.isracity.com/jerusalem/history/irod.html>.

49. *Израэль Жерар*. Кир Великий. <http://www.twirpx.com/file/1087431/>.

50. Инжил. Тавротдан Мусо пайғамбарнинг биринчи китоби. Ибтидо. Забур. — Библияни таржима қилиш институти. Стокгольм. 1992.

51. История мировых цивилизаций. Древнеиндийская цивилизация. http://godsbay.ru/civilizations/civilization_indiya.html.

52. История мировых цивилизаций: учебное пособие / коллектив авторов; под науч. ред. Г.В.Драча, Т.С.Паниотовой. — М.: КНОРУС, 2012.

53. *Каримов Б.Р.* Тангрианство и становление тюркского мира. <http://tengrifund.ru/konferencii/2-aya-konferenciya/tengriantstvo-i-stanovlenie-tyurkskogo-mira>.

54. *Кляшторный С.* Евразия: первая империя тюрков и их цивилизация. <http://tatworld.ru/article.shtml?article=431&heading=45§ion=0>.

55. *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Казахстан. Летопись трех тысячелетий. <http://padabum.com/d.php?id=34693>.

56. *Крагин Н.Н.* Империя хунну. <http://www.twirpx.com/file/262785/>.

57. *Крамер Н.* Сэмюэл. История начинается в Шумере. — <http://goldenshara.com/viewtopic.php?t=7766>.

58. *Крамер Н.* Сэмюэл. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. http://bookz.ru/authors/samuel_kramer/6umeri_177.html.

59. Краткий очерк истории зороастризма. <http://www.razym.ru/naukaobraz/istoriya/55064-doroshenko-e-a-zoroastrijcy-v-irane.html>.

60. *Крол А.А.* Египет первых фараонов: Хеб-Сед и становление древнеегипетского государства. <http://maat.org.ru/books/0039.shtml>.

61. *Левин Г.Г., Федорова А.Г.* К вопросу арийства и тангрианства. <http://tengrifund.ru/konferencii/1-aya-konferenciya/k-voprosu-arijstva-i-tangriantstva>.

62. *Марцеллин А.* Римская история. Кн. XXXI. <http://www.e-reading.ws/book.php%3Fbook%3D37773>.

63. *Маслов А.А.* Утраченная цивилизация: в поисках потерянного человечества. — Ростов н/Д: «Феникс», 2005.

64. *Махмудова Г.Т.* Историко-философский анализ учения Зороастризма (на материалах «Авесты»). Автореферат диссер-

тации на соискание ученой степени доктора философских наук. http://ziyonet.uz/uzc/library/?searchby=library&offset=0&search_query=%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE

65. Мечников И.А. Цивилизация и великие исторические реки. <http://ruknigi.net/books/25844-tsvilizatsiya-i-velikie-istoricheskie-reki/>.

66. Мингазов Ш. Этруски и тюрки. <http://kitap.net.ru/mingazov/etruski.php>

67. Монтэ Пьер. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов. <http://annales.info/egipt/monte/egramind.htm>.

68. Мортимер Уилер. Пламя над Персеполем. <http://book.tr200.net/v.php?id=1582814>.

69. Мортимер Уилер. Древний Индостан. Раннеиндийская цивилизация. <http://bookz.ru/authors/mortimer-uiler/drevnii-323.html>.

70. Морэ А. Египетские мистерии. – <http://elbooka.com/raznaja-literatura/kniga-ezoterika/64935-more-aleksandr-egiptskie-misterii.html>.

71. *Москати Сабатино*. Цивилизации Древнего Востока. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010.

72. *Москати С.* Древние семитские цивилизации. www.litmir.net/br/?b=151185&p=3

73. Мэнчип Уайт Джон. Боги и люди Древнего Египта. sharedbook.ru/book/58210.html.

74. Немировский А.И., Ильинская Л.С., Уколова В.И. Античность: история и культура: Пособие для учащихся ст. классов общеобразов. учреждений и студентов пед. вузов.: В 2 т. Т. 1. – М.: АО «Аспект пресс», 1994.

75. Об этнической принадлежности хунну. <http://do.gendocs.ru/docs/index-72162.html?page=6>.

76. *Олмстег Альберт*. История Персидской империи. www.litmir.net/br/?b=151184.

77. *Опарин А.А.* Всемирная история и пророчества Библии. <http://nauka.bible.com.ua/vs-istor/> – С.20.

78. *Оппенгейм А.А.* Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. <http://www.twirpx.com/file/875332/>.

79. *Перепелкин Ю.Я.* История Древнего Египта. <http://review3d.ru/perepelkin-yu-ya-istoriya-drevnego-egipta>.

80. Рагозина З.А. История Ассирии: от возвышения ассирийской державы до падения Ниневии. – М., 1998.

81. Қ. Ражабов. Алп Эр Тўнга (Афросиёб). — Т.: «O'zbekiston». 2014.
82. Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. admwr.ru/books/Imperiya-tyurkov--Vel...
83. Раҳмон Н. Турк хоқонлиги. — Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994.
84. Религии мира. Энциклопедия. — М., 1996. — Т. 6. — Ч. 1.
85. Ртвеладзе Эдвард. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. <http://www.protobulgarians.com/Russian%20translations/Rtveladze%20E.pdf>.
86. Сартс Генри. Величие Вавилона. История древней цивилизации Двуречья. http://bookz.ru/authors/genri-saggs/veli4ie-_630.html.
87. Сесиль Рот. История евреев с древнейших времен по шестидневную войну. <http://www.litmir.net/br/?b=37500&p=2>.
88. Стеблева И.В. Древняя тюркоязычная литература. Часть I. <http://ravshir.livejournal.com/54576.html>.
89. Тойнби А.Дж. Постигание истории. М.: Прогресс, 1991.
90. Тодд Эмманюэль. После империи. *RaxAmericana*- начало конца. <http://bookz.ru/authors/emmanuel-todd/toddemanuel01.html>
91. Томпкинс П. Тайны Великой пирамиды Хеопса. <http://laiforum.ru/viewtopic.php?f=50&t=2603>.
92. Тронский И.М. История античной литературы: Учебник для ун-тов и пед. ин-тов. — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 1983.
93. Тураев Б.А. История Древнего Востока. <http://historik.ru/books/item/f00/s00/z0000044/st011.shtml>.
94. Тюменев. А.И. Государственное хозяйство Древнего Шумера. http://aliensbooks.ru/index.php?Itemid=24&category_id=236&flypage=flypage.tpl&option=com_virtuemart&page=shop.product_details&product_id=21961
95. Уайт Артур Эдвард. Боги и люди Древнего Египта. <http://magic-kniga.ru/shop/product/10950.html?a=3595>
96. Узмс Г. История цивилизации: В 2 кн. Кн. 1: От зарождения жизни до возникновения христианства. — М.: ТЕРРА — Книжный клуб, СПб.: Северо-Запад, 2000.
97. Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. <http://padabum.com/d.php?id=9651>.
98. Федорова Л.В. Идея тенгрианства и саркальность института власти. (Из материалов IV-й Международной научно-

практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность», 09–10 октября 2013 г., Улан-Батор, Монголия). file:///C:/Users/USER/Downloads/D098.

99. *Фортунатов В.В.* История мировых цивилизаций. http://www.alleng.ru/d/hist_vm/hist120.htm.

100. *Фрай Р.* Наследие Ирана. <http://padabum.com/d.php?id=31668>.

101. *Франкфорт Т., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсен Т.* В преддверии философии. Духовные искания древнего человека. <http://www.twirpx.com/file/251404/>.

102. *Фрэзер Д.Д.* Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М.: Политиздат, 1986.

103. *Халиков А.Х.* Татарский народ и его предки. http://www.uknol.info/uk/Records/Tatarskij_narod_i_ego_predki.html.

104. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. www.litmir.net/br/?b=11594.

105. *Хук С.* Мифология Ближнего Востока. – М.: Центрполиграф, 2009.

106. *Циркин Ю.Б.* Карфаген и его культура. – М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987.

107. *Чайлд Г.* Арийцы. Основатели европейской цивилизации. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009.

108. *Шамбаров В.Е.* Великие империи Древней Руси/Валерий Шамбаров. – М.: Алгоритм, 2012.

109. *Шарма Р.Ш.* Древнеиндийское общество. – М.: Прогресс, 1987.

110. *Шри Шримаг А.Ч.* Бхактиведента Свами Прабхулада. Источник вечного наслаждения. – М.: Бхактиведента Бук Траст. «Воздушный транспорт», 1990.

111. *Элена Элк.* Индия. <http://elena-elk.narod.ru/Ancient-civilizations/India.html>.

112. *Элиаде Мирча.* История веры и религиозных идей. В 3-т. Том I: от каменного века до элевсинских мистерий. http://royallib.ru/book/eliade_mircha/istoriya_veri_i_religioznih_idey_tom_1_ot_kamennogo_veka_do_elevsinskih_misteriy.html.

113. *Якобсен, Торкильд.* = Сокровища тьмы: История месопотамской религии. = Янко Слава. slavaaa@yandex.ru.

114. *Курьони карим.* Ўзбекча изоҳди таржима. – Т.: «Чўлпон», 1992.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I боб. МЕСОПОТАМИЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ.....	9
Шумерлар.....	10
Тарихи.....	16
Шумерларда дин ва диний тизим.....	28
Адабий жанр. Мифология.....	32
Санъат.....	37
Бобиликлар ва Оссуряликлар.....	40
Тарихи.....	40
Дин ва диний тизими.....	47
Адабиёт.....	51
Санъат.....	55
II боб. ҚАДИМГИ МИСР ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ.....	59
Тарихи.....	64
Дин ва диний тизими.....	74
Адабиёт.....	82
Қуёш худоси Ра ҳақидаги мифлар.....	86
Оламнинг яратилиши ҳақидаги мифлар.....	87
Санъат.....	92
Ҳайкалтарошлик.....	97
III боб. ҚАДИМГИ ЯХУДИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ.....	101
Тарихи.....	104
Дин ва диний тасаввурлар.....	120
Адабиёт.....	126
Санъат.....	132
IV боб. ҚАДИМГИ ЭРОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ.....	135
Тарихи.....	141
Диний тизим ва адабий жанр.....	153
Адабиёт.....	165
Санъат.....	168

V боб. ҚАДИМГИ ҲИНД ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ	173
Тарихи	179
Дин ва диний тизими. Қадимги худолар	190
Буддавийлик	194
Ҳиндуизм	198
Жайнизм	201
Адабиёт	202
Санъат	207
VI боб. ҚАДИМГИ ХИТОЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ	211
Тарихи	215
Дин, диний тизим ва дунёқараш	220
Конфуцийлик	222
Даосизм	227
Адабиёт	229
Санъат. Ҳайкалтарошлик	233
Архитектура	233
Тасвирий санъат	234
VII боб. АНТИК ЦИВИЛИЗАЦИЯ	237
Қадимги Юнонлар	238
Тарихи	243
Дин ва диний тизим	246
Олимпда яшовчи ўн икки худолар	247
Адабиёт	252
Гомер	253
Гомернинг рақиблари	255
Тақлидчилар	257
Эзоп ва унинг масаллари	260
Санъат	262
Архитектура	265
Ҳайкалтарошлик	268
Қадимги Римликлар	271
Тарихи	276
Дин ва диний тизим	282
Адабиёт	287
Санъат	292
VIII боб. ҚАДИМГИ ТУРК ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ	295
Тарихи	307
Дин ва диний тизим	329
Адабиёт	336
Мифлар	342
Санъат	346
Хулоса	349
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	351

Э 74

Эргашев Ш.
Қадимги цивилизациялар. / Ш. Эргашев. – Тошкент:
«O'zbekiston» НМИУ, 2016. – 360 б.

ISBN 978-9943-28-497-5

УЎК: 94(575.1)
КБК 63.3(5Ў)64

Ижтимоий-сиёсий нашр

ШУҲРАТ ЭРГАШЕВ

ҚАДИМГИ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР

Муҳаррир *Иззат Аҳмедов*
Рассом-дизайнер *Дилмурод Мула-Охунов*
Техник муҳаррир *Татьяна Харитоновна*
Кичик муҳаррирлар: *Дилбар Холматова, Гулбайра Ералиева*
Мусахҳиҳ, Сурайё Салоҳутдинова
Компьютерда тайёрловчи *Гулмира Қулназарова*

Нашриёт лицензияси АИ №158, 14.08.2009.
Босишга 2016 йил 19 февралда рухсат этилди.
Бичими 60x90^{1/16}, офсет қоғози. «Virtec Baltica Uz»
гарнитурасида офсет усулда босилди.
Шартли босма табоғи 22,5. Нашр табоғи 22,87.
Адади 3000 нусха. Буюртма №15-924.

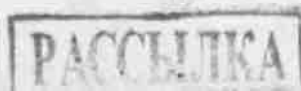
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

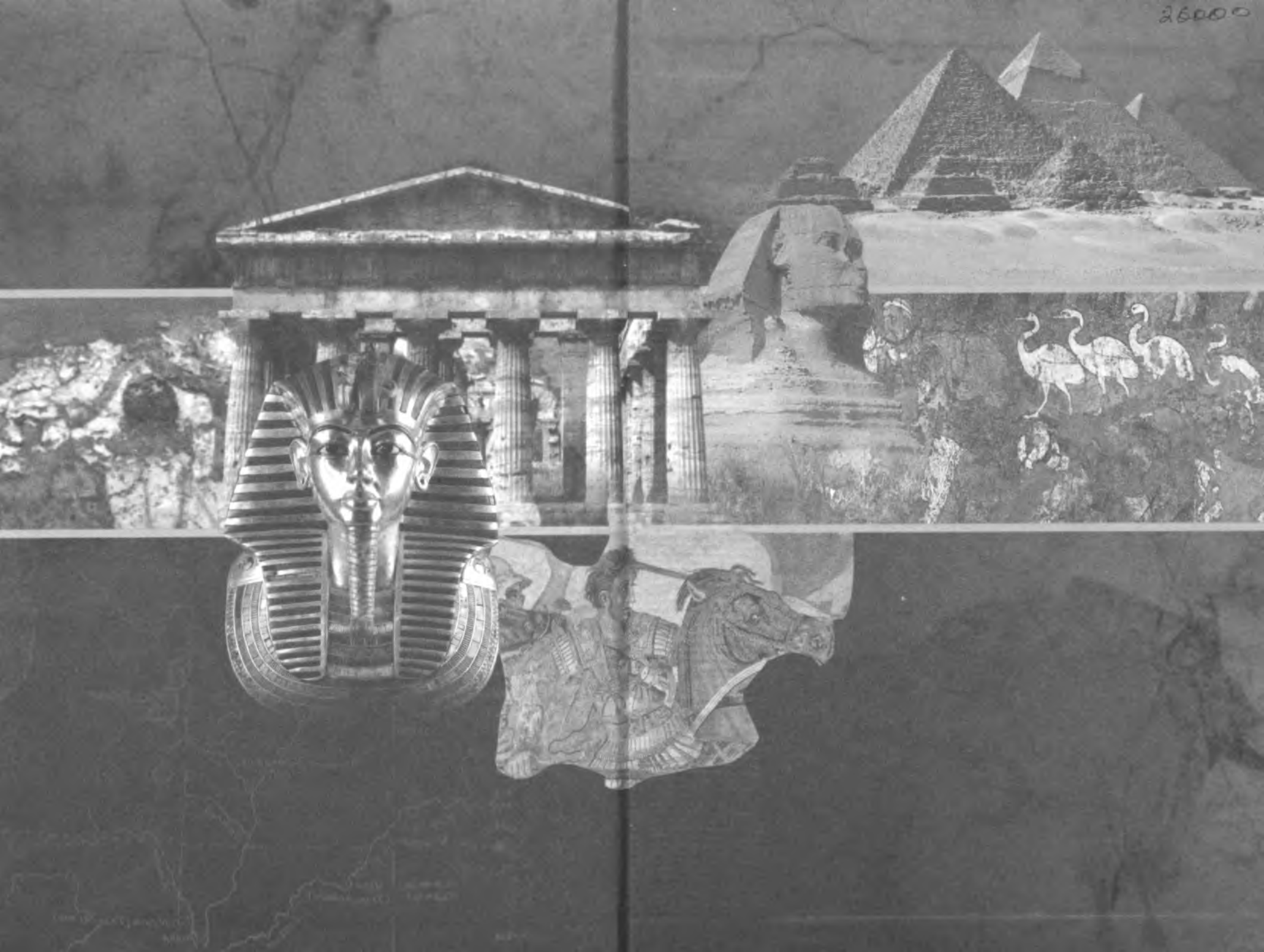
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

25000

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-497-5

9 789943 284975